DĚJEPIS 4

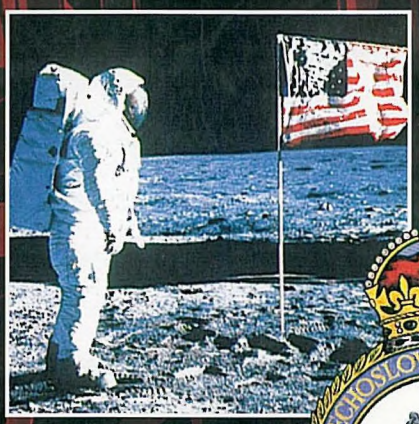

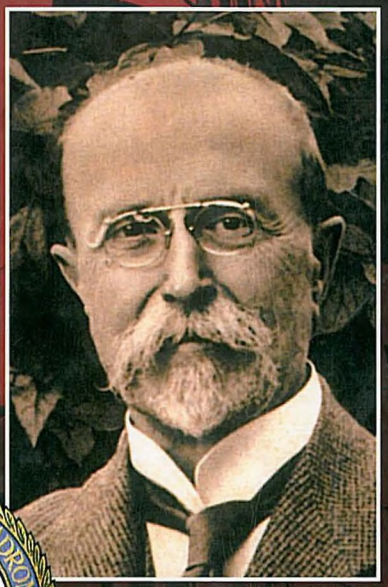

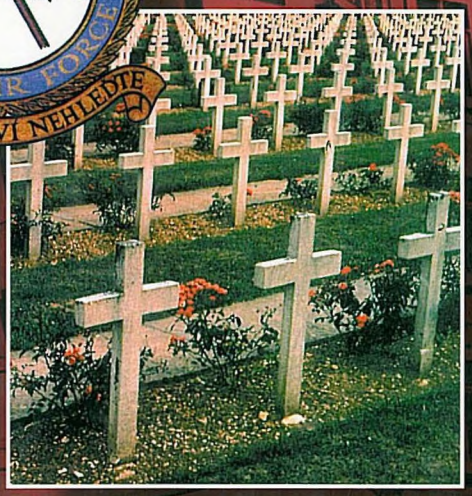

NEJNOVĚJŠÍ DĚJINY

PRO GYMNÁZIA A STŘEDNÍ ŠKOLY

1775
SPN
AKCIOVÁ SPOLEČNOST

DĚJEPIS 4

PRO GYMNÁZIA A STŘEDNÍ ŠKOLY

DĚJEPIS

PRO GYMNÁZIA A STŘEDNÍ ŠKOLY

4

NEJNOVĚJŠÍ DĚJINY

Jan a Jan Kuklíkovi

Autor koncepce řady dějepisných učebnic
Petr Čornej

SPN - pedagogické nakladatelství,
akciová společnost,
Praha 2005

Zpracovali prof. PhDr. Jan Kuklík, CSc., a doc. JUDr. Jan Kuklík, Dr.

Lektorovali PhDr. Jan Gebhart, CSc., a Mgr. Vratislav Hanzlík

Schválilo MŠMT ČR č. j. 25 578/2001-22 dne 24. 9. 2001 k zařazení do seznamu učebnic pro gymnázia jako součást ucelené řady učebnic pro vyučovací předmět dějepis s dobou platnosti 6 let.

Tato učebnice je zpracována podle platných učebních osnov pro čtyřletá gymnázia a plně vyhovuje Katalogu požadavků ke společné části maturitní zkoušky z dějepisu.

Učebnice je součástí ucelené řady učebnic dějepisu pro čtyřletá gymnázia a další střední školy. Autorem koncepce učebnic a koordinátorem autorského kolektivu je prof. PhDr. Petr Čornej, CSc. Celou řadu tvoří:

Dějepis pro gymnázia a střední školy 1
– PRAVĚK A STAROVĚK (M. Popelka, V. Válková)

Dějepis pro gymnázia a střední školy 2
– STŘEDOVĚK A RANÝ NOVOVĚK (P. Čornej, I. Čornejová, F. Parkan)

Dějepis pro gymnázia a střední školy 3
– NOVOVĚK (M. Hlavačka)

Dějepis pro gymnázia a střední školy 4
– NEJNOVĚJŠÍ DĚJINY (J. a J. Kuklíkovi)

Ilustrační doprovod k této učebnici byl vytvořen mimo jiné s použitím následujících publikací: J. Marco, V. Birgus, Hořká léta. Evropa 1945-1947. Praha 1995; C. MacDonald, J. Kaplan, Praha ve stínu hákového kříže. Praha 1995; J. Čvančara, Někomu život, někomu smrt. Praha 1997; J. Šibík, Kdyby všechny slzy světa. Praha 1998

© Jan a Jan Kuklíkovi, 2002, 2005
© SPN - pedagogické nakladatelství, akciová společnost, 2002, 2005
Kartografické mapy © Josef Spurný, 2002, 2005

ISBN 80-7235-175-3

OBSAH

Slovo úvodem 6
Poznámka pro uživatele učebnice 6

I. MEZI DVĚMA SVĚTOVÝMI VÁLKAMI. PRVNÍ ČESKOSLOVENSKÁ REPUBLIKA – POKUS O DEMOKRACII VE STŘEDNÍ EVROPĚ

1. Poválečné uspořádání světa 7
2. Vznik Československé republiky 13
3. Charakteristické rysy československé demokracie 17
4. Poválečná krize. Komunismus a fašismus 23
5. Poválečná obnova a nástup „zlatých 20. let“ . . . 29
6. Léta prosperity a léta krize v ČSR 34
7. Světová hospodářská krize a nástup nacismu k moci 40
8. Ohrožení demokracie. Rozpad versailleského systému 46
9. Zápas na obranu demokracie a republiky 51
10. Kultura a věda v meziválečném období 55

II. DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA - LÉTA NESVOBODY

1. Vypuknutí druhé světové války. Západní tažení a bitva o Anglii 63
2. Napadení Sovětského svazu. Obrat ve vývoji války 69
3. Od Mnichova k okupaci 73
4. Protektorát Čechy a Morava 78
5. Národ se bránil 85
6. Zahraniční odboj 91
7. Českoslovenští vojáci na frontách druhé světové války 95
8. Cesta ke svobodě 97
9. Závěrečné etapy druhé světové války 102
10. Charakteristické rysy druhé světové války 107

III. EVROPA A SVĚT PO ROCE 1945. PORÁŽKA DEMOKRACIE V ČESKOSLOVENSKU

1. Důsledky druhé světové války 111
2. Počátky studené války. Německá otázka 116
3. Československo po válce 121
4. Život v osvobozené republice. Postavení a osudy národnostních menšin 126
5. Porážka demokracie v Československu 130
6. Upevnění sovětského bloku 135
7. Svět Západu a vznik atlantického spojenectví 139
8. Upevnění komunistického režimu v Československu 143

IV. ROZDĚLENÝ SVĚT. OD TOTALITY K OBNOVĚ DEMOKRACIE V ČESKOSLOVENSKU

1. Třetí svět - proces dekolonizace 151
2. Hlavní ohniska konfliktů 156
3. První krize sovětského bloku 162
4. Svět mezi Západem a Východem - svět mezi uvolněním a napětím 166
5. Nezdařený pokus o budování socialismu v Československu 170
6. Od reformy k normalizaci 176
7. Svět demokracie a hospodářsky vyspělých tržních ekonomik 183
8. Rozpad sovětského bloku 188
9. Normalizační éra budování „reálného socialismu“ v ČSSR 194
10. Obnovení demokracie a vznik České republiky 200
11. Závěrečné úvahy o kultuře a vědě ve druhé polovině 20. století 205

Kdo byl kdo (výběrový rejstřík osobností politického života) 210

SLOVO ÚVODEM

Závěrečná část čtyřdílné řady učebnic dějepisu pro střední školy, která se soustřeďuje na výklad dějinných procesů a událostí charakterizujících bouřlivý a rozporuplný vývoj ve 20. století, respektuje základní metodické postupy uplatněné v celé této učebnicové řadě. V úvodu však chceme upozornit i na některá její metodická specifika. Právě tato učebnice totiž zakončuje dějepisné vyučování a lze předpokládat, že celková intelektuální vyspělost studentů dovoluje posilovat aktivizující složky výuky a výrazně v ní uplatnit samostatnou práci s autentickými historickými prameny.

Učebnice dějin 20. století je rozdělena do čtyř oddílů. První dva oddíly, synchronně sledující obecný historický vývoj v Evropě a v hlavních oblastech světa a osudy Československé republiky – prvního společného státu Čechů a Slováků – v meziválečném období i v letech nesvobody, uvádějí do problematiky a shrnují nejdůležitější fakta. Přinášejí ovšem i některé závažné dobové dokumenty nebo jejich důležité části, doplněné pokyny k samostatnému studiu. Počet a rozsah těchto dokumentů je omezenější, neboť dostupnost a možnost studia relavantních historických pramenů k obecným i národním dějinám tohoto období je na poměrně dobré úrovni.

Druhé dva oddíly, jež sledují naše národní dějiny opět v synchronní konfrontaci se světovými dějinami, jsou ve výkladové části obsažnější a přinášejí i více podnětů k samostatné práci a studiu původních pramenů. Důvod je zřejmý: přístup ke studiu pramenů a další literatury pro toto období je obtížnější a samostatná tvůrčí práce s textem učebnice je pro řadu studentů nemožná bez doplnění o nesnadno dostupné prameny a základní dokumenty zejména k nejnovějším dějinám. Tyto dokumenty jsou publikovány buď v úplnosti, nebo v podstatných výtazích. Doprovázejí je konkrétní pracovní úkoly.

Očekáváme, že se studenti nejen seznámí s událostmi a fakty, jež ovlivňovaly dějinný vývoj a často bezprostředně utvářely naši současnost, ale že je zvláště samostatné studium dokumentů přivede k inspirujícímu přemýšlení. Více si stěží můžeme přát. Rádi bychom totiž vzbudili snahu dějinám opravdu porozumět. Věříme, že takové porozumění přispěje k tomu, aby si studenti dokázali hledat své vlastní místo v občanské demokratické společnosti, utvářeli si vlastní názor na jevy a události současné doby a ubránili se pokusům o mentorování, manipulování a „poučování".

Autoři

POZNÁMKA PRO UŽIVATELE UČEBNICE

Hlavní výkladový text učebnice, který sleduje paralelně dějiny obecné a národní, doprovázejí graficky odlišené pasáže, které jej rozšiřují a doplňují. Ponecháváme na rozhodnutí učitele, zda jednotlivé **rozšiřující texty** zahrne do výkladu, využije je pro domácí práci studentů, či je zcela pomine.

Takto tištěné a označené texty jsou věnovány některým zajímavým historickým událostem nebo významným osobnostem; svým podrobnějším pohledem na dílčí otázky hlavní text konkretizují a rozvíjejí.

Kurzívou jsou vytištěny výňatky ze soudobých písemných pramenů, do učebnice zařazené ze dvou důvodů. Studenti jejich prostřednictvím lépe pochopí dobu, o které se učí, a kromě toho je mohou vyučující využít k provádění rozboru, výkladu a podobně, čímž se cvičí důležité dovednosti studentů.

Otázky a úkoly na konci každé kapitoly umožňují zopakovat si hlavní body probraného tématu, ale některé z nich poslouží i jako náměty k samostatné práci studentů (referát, seminární či ročníková práce). Záleží opět na úvaze vyučujícího, které doporučí. Otázky i úkoly jsou různě náročné, neboť i schopnosti středoškolských studentů se od sebe liší. Pro studenty s větším zájmem o předmět jsou vhodné takové úkoly, pro jejichž zvládnutí se předpokládá například použití některé z publikací uvedených v seznamu doporučené literatury, zatímco pro studenty orientované jinak je vhodnější volit otázky a úkoly jednodušší.

Doporučená literatura je vybrána tak, aby byla pro studenty zajímavá a dobře se četla. Většinou jde o populárně-vědecké publikace, v menšině jsou knihy vědeckého charakteru, po kterých sáhnou vážní zájemci o tento předmět. Na začátku prvního souboru doporučených titulů – za první hlavní kapitolou na s. 61 – jsou uvedeny některé encyklopedické či souborné práce, které se vztahují i k dalším kapitolám učebnice, u nichž už nejsou ve výčtu titulů znovu připomínány.

I. MEZI DVĚMA SVĚTOVÝMI VÁLKAMI. PRVNÍ ČESKOSLOVENSKÁ REPUBLIKA – POKUS O DEMOKRACII VE STŘEDNÍ EVROPĚ

1. POVÁLEČNÉ USPOŘÁDÁNÍ SVĚTA

Nejvyšší spojenecká rada vítězných států Dohody předložila 8. listopadu 1918 Německu podmínky příměří. Dne 11. listopadu je **Německo přijalo a podepsalo ve francouzském Compiègne** [kompjeň] **smlouvu o příměří**. Tím skončila do té doby nejstrašnější válka v dějinách lidstva. Padlo v ní na 10 milionů vojáků a zahynulo 7 milionů civilistů, na které doléhal hlad, epidemie a další válečné útrapy. Válka zasáhla do všech oblastí lidského života a podmínila dalekosáhlé politické, hospodářské, územní, národnostní a společensko-kulturní proměny. Přinesla vlnu sociálního a nacionálního napětí, především na území bývalého carského Ruska, ale také v Číně a v některých koloniálních zemích, jako byly Indie, Indonésie, Irák, Sýrie a Egypt. V Evropě zachvátila Německo, Maďarsko, Bulharsko a Finsko, kde všude došlo k neúspěšným pokusům o provedení revoluce bolševického typu. Vítězná bolševická revoluce v Rusku postavila ostatní svět před nutnost vyrovnat se s existencí komunistickou ideologií ovládaného státu.

Válka skončila vítězstvím Dohody, v níž hrály hlavní politickou roli Francie, Velká Británie a USA. Dohoda prokázala svou převahu ve vojenské technice, v celkové ekonomické síle i ve schopnosti vyhlásit obecně přijatel-

▶ *Evropa po první světové válce*

né válečné cíle. Význam Evropy ve světové politice ale přesto poklesl. **Hlavním ekonomickým vítězem války** byly totiž nepochybně **Spojené státy americké**. Na válce ovšem „vydělaly" i další státy, především ty, které zůstaly neutrální – Švédsko, Švýcarsko a Nizozemí. Válka posílila rovněž Japonsko a hospodářský vzestup zaznamenaly i další země – Kanada, Austrálie a Nový Zéland, ale i jižní Afrika, Čína a Indie. První světová válka ukázala, že Evropa není sama schopna vyřešit své hospodářské a politické problémy; zvláště porážka Německa se neobešla bez vojenské a diplomatické pomoci zámořské velmoci – USA. Ideál evropské mocenské rovnováhy, který byl základem tradiční britské politiky, vzal za své.

Změny, které se bezprostředně po skončení války začaly projevovat a prosazovat, byly skutečně dalekosáhlé. Rozhodujícím způsobem ovlivnily politickou mapu světa a Evropy. Do značné míry předurčily i další konfliktní vývoj celého 20. století.

Nové uspořádání Evropy

V důsledku války **zanikly čtyři monarchistické říše**: ruská, habsburská, německá a turecká. Rakousko-Uhersko přestalo existovat a jeho území se rozdělilo do sedmi států: Rakouska, Maďarska, Československa, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (později Jugoslávie), Polska, Rumunska a Itálie. Prvních pět zemí se objevilo na mapě Evropy jako nové státní útvary.

K **důležitým změnám** došlo i **v dalších částech Evropy**. Z ruské carské říše se v Pobaltí vyčlenily jako samostatné státy Litva, Lotyšsko a Estonsko a také Finsko. Polský stát se obnovil i na územích, která předtím tvořila součást Německa, Rakousko-Uherska a Ruska. Poražené Německo ztratilo na řadu let velmocenské postavení. Jeho bývalé kolonie, podobně jako území pod tureckou nadvládou, si mezi sebe rozdělily Velká Británie, Francie, Belgie, Japonsko, Itálie a Řecko.

Morální důsledky války a střet představ o spravedlivějším uspořádání světa

Čtyři léta trvající utrpení, s nímž se jeho účastníci ještě dlouho po válce nemohli vyrovnat, každodenní přítomnost často nesmyslné smrti, pocity marnosti a beznaděje, to vše vedlo ke značnému morálnímu úpadku, který otřásl dosavadními humanistickými ideály demokratického uspořádání společnosti. Lidé si zvykli přijímat násilí téměř jako přirozenou součást života. Projevovali nesouhlas s dosavadním uspořádáním „starého světa" a chtěli vytvořit „svět nový", hodný 20. století, který bude lidštější, spravedlivější a prosperující.

Naděje lidstva, jestliže je zosobníme, se upínaly především ke dvěma mužům, kteří měli ovšem odlišnou představu o novém uspořádání společnosti. Na jedné straně – na straně civilizovaného a demokratického světa – stál představitel nejsilnější světové velmoci, **americký prezident Woodrow Wilson** [vudrou vilsn]. Pokusil se formulovat zásady „světa bezpečného pro demokracii". Na druhé straně stanul **vůdce ruských bolševiků Vladimír Iljič Lenin**. Zosobnil cestu sociální vzpoury, občanské války, násilné revoluce a odpoutání od tradičních demokratických hodnot Západu. Obdiv k myšlenkám jednoho z nich ovšem znamenal zásadní odpor a nesouhlas s názory toho druhého, neboť tak protichůdné projekty obě strany světa předkládaly.

Americký prezident **Woodrow Wilson**, jehož poválečný příjezd do Evropy se proměnil v opravdový triumf, hájil ideály svobodné demokratické společnosti amerického typu. Na mezinárodní společenství se obracel s doporučením, aby se dohovořilo o spravedlivém míru. Vyhlašoval respekt k právu národů na sebeurčení. Svůj ideál „světa bezpečného pro demokracii" chtěl zajistit vytvořením nové mezinárodní instituce – „všeobecného sdružení národů k zajištění politické a územní neodvislosti všem státům" – pozdější Společnosti národů. Do Společnosti národů ale Spojené státy americké nakonec na základě rozhodnutí Kongresu nevstoupily.

Také **Vladimír Iljič Lenin** hovořil o míru. Svoje revoluční představy ale těsně svázal s válkou. Vyhlásil totiž heslo „přeměny války imperialistické ve válku občanskou", která měla otevřít cestu k násilnému převzetí politické moci. K uchopení moci a potom k jejímu užívání ve jménu takzvané diktatury proletariátu (ve skutečnosti šlo o diktaturu nad proletariátem a celou společností) měly podle Lenina posloužit jakékoli prostředky. Ospravedlňoval použití „revolučního teroru", jenž měl přispět k vytvoření komunistické společnosti hojnosti a dostatku, kde každý bude odměňován podle svých potřeb. Brzy se ukázalo, že tento primitivní, ale svůdný ideál svého naplnění nedojde. Bolševické revoluce v dalších zemích nezvítězily. Přesto trvalo téměř celé století, než se jasně prokázalo, že původního Leninova cíle nebylo a nemohlo být dosaženo. Ve stopě dějin zůstaly jen bezohledné prostředky (politické procesy, hromadné vraždy, tábory nucených prací, porušování lidských práv a svobod), používané ve jménu falešného cíle.

Určování nové podoby světového řádu ale nebylo jen střetem idejí a představ. Přenášelo se do konferenčních místností a diplomatických kuloárů a bylo logické, že podmínky míru budou určovat vítězové. Přitom se ale jejich plány na uspořádání světa a Evropy značně lišily. Vůči poraženým státům vystupovaly s rozdílnými nároky a požadavky.

▶ *Obr. 1 Vladimír Iljič Lenin*

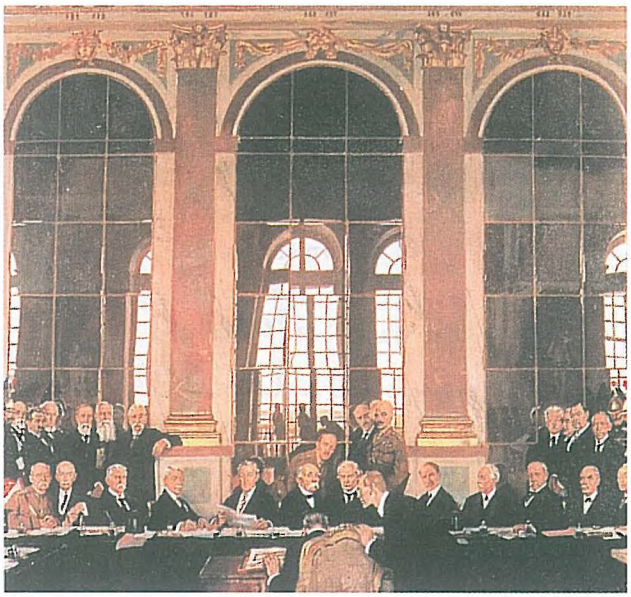

▲ *Obr. 2 Zrcadlový sál ve Versailles, místo konání mírové konference, na níž byla 28. 6. 1919 podepsána mírová smlouva s Německem*

Versailleská konference

Základem poválečného uspořádání v Evropě se měly stát výsledky mírových jednání, která začala 18. ledna 1919 na zámku Versailles [versaj] u Paříže. Stalo se tak symbolicky právě v den 48. výročí vyhlášení německého císařství, k němuž v roce 1871 došlo na tomto místě – po porážce Francie od Pruska.

Konference se zúčastnilo dvacet sedm válčících států Dohody a pět britských dominií. Rusko nebylo na konferenci přizváno. Vedoucí funkce konference si mezi sebe rozdělilo **pět hlavních mocností** s takzvanými **všeobecnými zájmy**. Byly to Francie, USA, Velká Británie, Itálie a Japonsko. Ostatní válčící státy s „omezenými zájmy" se mohly účastnit jen jednání, která se jich dotýkala. Plénum konference se scházelo vlastně jen formálně, neboť ve skutečnosti rozhodovala Nejvyšší rada, skládající se ze zástupců pěti velmocí, a někdy dokonce jen takzvaná **rada tří**, v níž se setkávaly dominantní postavy konference: **W. Wilson**, francouzský premiér **Georges Clemenceau** [žorž klemanso] a britský premiér **David Lloyd George** [dejvid lojd džórdž].

Záhy po zahájení mírových jednání se ukázalo, že válečná jednota dohodových spojenců je narušována jejich často protichůdnými mocenskými zájmy. Proto ani Clemenceau nemohl pro svoji zemi zajistit výhradně „francouzský mír", podle nějž by německo-francouzská hranice byla až na řece Rýnu. To nevyhovovalo britskému pojetí „rovnováhy sil v Evropě". Clemenceau se názorově střetl i s prezidentem Wilsonem, když se snažil vytvořit mezi Francií a Německem jakýsi „nárazníkový stát". I tak byly **mírové podmínky pro poražené a zvlášť pro Německo tvrdé**; **na evropském kontinentě válkou získala Francie.** Ze 14 bodů Wilsonova mírového projektu, z nichž konference původně vycházela, přijala plenární schůze mírové konference především **Pakt Společnosti národů**, který tvořil i část mírové smlouvy s Německem.

Mírové podmínky předložené Německu

Velmoci předaly své mírové podmínky Německu na začátku května 1919. Německo protestovalo prakticky proti všem jejich ustanovením. Britská diplomacie za přispění USA do nich proto prosadila některé zmírňující změny. Definitivní verzi mírových podmínek si Německo již nemohlo dovolit odmítnout. **Smlouva „mezi spojenými a přidruženými mocnostmi" a Německem** byla **podepsána ve Versailles** 28. června 1919, v účinnost vstoupila v lednu roku 1920.

Německo ztratilo 13 % svého předválečného území (7000 km^2) a 10 % obyvatelstva (6,4 milionu) oproti roku 1913 a byly mu odňaty všechny kolonie. Francie dostala zpět Alsasko-Lotrinsko. Část Šlesvicka připadla Dánsku, Hlučínsko Československu a Poznaňsko Polsku, které rovněž získalo část Pomořan, Pruska a po plebiscitu v roce 1921 i část Horního Slezska. Přístav Gdaňsk byl prohlášen za svobodné město pod správou Společnosti národů. Polsku byl zajištěn přístup ke Gdaňsku koridorem, kterým bylo Východní Prusko fakticky odděleno od ostatních částí Německa. Pod správu Společnosti národů přešlo na 15 let i Sársko a po uplynutí tohoto období mělo rozhodnout referendum, jaký bude další osud tohoto území. Německo také přijetím této mírové smlouvy uznalo existenci nástupnických států habsburské monarchie a výslovně i samostatnost Československé republiky a Polska. Zavázalo se též respektovat ustanovení mírových smluv uzavřených s jeho bývalými spojenci.

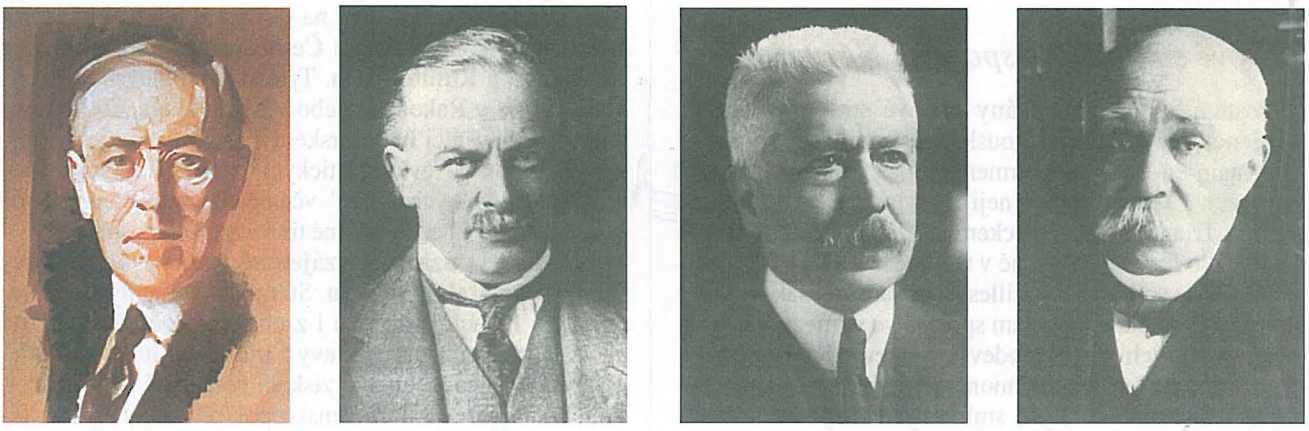

▲ *Obr. 3-6 Představitelé vítězných mocností (zleva): Woodrow Wilson, David Lloyd George, Vittorio Emanuele Orlando, Georges Clemenceau*

▲ *Obr. 7 Německá karikatura G. Clemenceaua z května 1919*

Versailleská smlouva ukládala Německu i **přísná vojenská omezení**: patnáct let měla dohodová vojska okupovat levý břeh Rýna; jeho pravý břeh se měl až do hloubky 50 km stát **demilitarizovaným pásmem**, kde nesměla být budována vojenská zařízení ani rozmístěny posádky. Německá armáda mohla dosáhnout maximálního počtu 100 000 mužů – dobrovolníků, rozpuštěn byl její generální štáb a zrušena byla i všeobecná branná povinnost. Německo nesmělo budovat vojenské letectvo a zařazovat do výzbroje ponorky, zepelíny (vzducholodě), tanky, těžké dělostřelectvo a plynové zbraně. Tonáž německého válečného loďstva byla omezena a část obchodních lodí muselo Německo předat Británii jako náhradu za ztráty způsobené ponorkovou válkou.

Mírová smlouva označila Německo za **viníka rozpoutání světové války** a uložila mu **povinnost reparací**. Tento problém nevyřešila versailleská smlouva definitivně. O konečné výši reparací měla rozhodnout zvláštní spojenecká komise do května roku 1921. Do té doby mělo Německo zaplatit 20 miliard marek ve zlatě, zboží a cenných papírech.

Mírové smlouvy se spojenci Německa

Postupně byly **podepsány mírové smlouvy také se spojenci Německa**: s Rakouskem (19. září 1919 v Saint-Germain-en-Laye [senžermenanle]), s Bulharskem (27. listopadu 1919 v Neuilly [neji]), s Maďarskem (4. června 1920 v Trianonu) a s Tureckem (10. srpna 1920 v Sèvres [sévr]). Podmínky obsažené v těchto smlouvách byly mírnější než ve smlouvě versailleské, obsahově však byly obdobné. Jejich hlavní význam spočívá ve **vymezení hranic nově vzniklých států**, především takzvaných nástupnických států po habsburské monarchii. Tato vzájemně provázaná soustava mírových smluv bývá nazývána **versailleský mírový systém**; ten určil **politickou a geografickou tvář Evropy po první světové válce**.

CONGRÈS DE LA PAIX

SAINT-GERMAIN 1919

SÉANCE DE LA SIGNATURE DU TRAITÉ DE PAIX

AU CHÂTEAU DE SAINT-GERMAIN-EN-LAYE

LE 10 SEPTEMBRE 1919

M Edvard Beneš,

DÉLÉGUÉ PLÉNIPOTENTIAIRE DE la Rep. Tch. S. N° 34

ENTRÉE : GRILLE D'HONNEUR

▲ *Obr. 8 Pozvánka pro dr. Edvarda Beneše k podpisu mírové smlouvy s Rakouskem dne 10. 9. 1919 v Saint-Germain-en-Laye*

Mír a poválečné uspořádání, které měl versailleský systém zajišťovat, nemělo pevné základy. Vždyť i ve veřejném mínění vítězných států se objevovala nespokojenost s jeho podobou a poražené státy přirozeně považovaly vnucené podmínky za nespravedlivé. Zvlášť Německo se nikdy nevzdalo myšlenky dosáhnout jejich změny, a tím i změny uspořádání poměrů v Evropě. Navíc se brzy mělo ukázat, že mír založený na síle a mocenské převaze se stane vratkým, jakmile tato převaha začne slábnout nebo dojde-li k rozporům mezi vítěznými státy. Versailleský systém měl i další nedostatky: nerespektoval plně politické a ekonomické požadavky řady států a ponechával nevyřešenou otázku národnostních menšin. Na druhé straně nastoloval nový poměr sil v Evropě a posouval tento poměr ve prospěch demokratického uspořádání. Versailleský systém také umožnil vznik a samostatnou existenci řady nových států, které se zformovaly na základě uplatnění práva národů na sebeurčení jako výsledku národněemancipačních snah.

Malá dohoda

Poměr sil na evropském kontinentě vyhovoval především **Francii**, která pod svým vedením **budovala i uskupení menších spojeneckých států ve střední a jihovýchodní Evropě**. Již na pařížské konferenci zprostředkovala kontakty mezi **Československem**, vznikající **Jugoslávií** a **Rumunskem**. Tyto státy spojoval zájem na tom, aby se v Rakousku nebo v Maďarsku nedostali zpět k moci příslušníci habsburské dynastie. Navíc je sjednocovala obava z revizionistických snah, které směřovaly k obnově „velkých Uher" včetně území ztracených po první světové válce. Uvedené tři státy proto postupně (v letech 1920-21) **uzavřely vzájemné spojenecké smlouvy** a **vytvořily Malou dohodu**. Státy Malé dohody spolupracovaly s Francií přirozeně i z obavy z opětovného růstu moci Německa a také z obavy z pronikání Itálie do Podunají a na Balkán. Francie získala podstatný vliv i v Polsku, ale napjaté československo-polské vztahy (spor o Těšínsko) způsobily, že Polsko zůstalo mimo rámec Malé dohody.

Washingtonská mírová konference

Mírové uspořádání v Evropě mělo svůj protipól v oblastech **Tichomoří** a **Dálného východu**. I tam se nahromadilo mnoho problémů a velmocenských rozporů. K nejcitlivějším otázkám patřilo námořní soupeření a zbrojení. K jejich řešení byla na přelomu let 1921-1922 **svolána do Washingtonu zvláštní mírová konference**. Zúčastnilo se jí devět zemí, mezi nimi USA, Velká Británie, Japonsko, Francie a Itálie. Výsledkem jednání bylo přijetí smluv, které upravovaly rozdělení sfér vlivu na Dálném východě a v Tichomoří mezi USA, Velkou Británií, Francií a Japonskem, stanovily vzájemný poměr velikosti a tonáže válečných lodí a vyhlašovaly princip „otevřených dveří" v Číně (volného přístupu všech zúčastněných velmocí na čínský trh).

Platnost smluv washingtonské konference měla skončit v roce 1936, ale ve skutečnosti se dosažená rovnováha sil zhroutila již za deset let v souvislosti s počátkem japonské agrese na Dálném východě, v jihovýchodní Asii a Tichomoří. Tato agrese ovlivňovala situaci v této části světa po celé období 1931-1945.

Versailleská a washingtonská mírová konference spoluvytvářely hlavní obrysy poválečného uspořádání světa. Právem se proto hovoří o **versaillesko-washingtonském systému** jako o výchozím faktoru mezinárodních vztahů v období mezi dvěma světovými válkami. Útoky proti tomuto systému vyvolaly od počátku 30. let novou mezinárodní krizi a předznamenaly vznik druhé světové války.

Vznik Společnosti národů

Důležitým výsledkem versailleské mírové konference bylo i **založení Společnosti národů**. Tato mezinárodní organizace, do níž vstoupilo už při jejím vzniku pětačtyřicet států, měla pomáhat rozvoji spolupráce mezi státy a národy. Za cíl si kladla i udržení míru a bezpečnosti ve světě. Sídlem Společnosti národů se stala Ženeva. Naděje demokraticky smýšlejících lidí, kteří v ní viděli záruku světového míru, však nedokázala naplnit. Ženevská diplomatická jednání nebyla totiž podpořena dostatečným odhodláním mezinárodního společenství zasáhnout politicky, hospodářsky a vojensky proti těm státům, které porušovaly základy mezinárodního práva a neváhaly proti jiným státům použít vojenskou sílu a další formy nátlaku.

▲ Obr. 9 Edvard Beneš jako ministr zahraničních věcí zastupoval Československo na mírové konferenci ve Versailles

Československo myšlenku Společnosti národů podporovalo. Od samého počátku se aktivně podílelo na její činnosti. Při diplomatických jednáních vedených na půdě této organizace si získal velké mezinárodní uznání československý ministr zahraničních věcí dr. Edvard Beneš. V letech 1923-1927 byl členem Rady Společnosti národů a v letech 1926-1927 předsedou jejího bezpečnostního výboru.

Pojmy:

Reparace – nahrazení škod způsobených válkou vítěznému státu ukládané jako povinnost státu poraženému.
Revizionismus – snaha změnit, revidovat soustavu určitých politických názorů a s nimi i společenské zřízení.

Důležitá data:

leden-červen 1919 – jednání versailleské mírové konference
1919-1920 – podepsání mírových smluv se spojenci Německa
1920-1921 – uzavření vzájemných spojeneckých smluv mezi Rumunskem, Královstvím Srbů, Chorvatů, a Slovinců a Československem – vznik Malé dohody
1921-1922 – washingtonská mírová konference a dotvoření versaillesko-washingtonského systému

Otázky, úkoly:

1. Které státy se staly hlavními politickými a vojenskými vítězi první světové války? Který stát byl hlavním ekonomickým vítězem? **2.** Jaké závazky vyplynuly z versailleské mírové konference pro Německo? **3.** Vysvětlete pojmy versailleský mírový systém a washingtonský mírový systém. **4.** Kolik států stálo u zrodu Společnosti národů? Ve kterém městě měla své sídlo? **5.** Které státy sdružovala Malá dohoda? Co bylo cílem jejich spojenectví? **6.** Prostudujte si výňatek z Paktu Společnosti národů z 28. dubna 1919. Vyjádřete svůj názor: a) na hlavní ideové a organizační principy Společnosti národů; b) na formulaci práv a povinností členů Společnosti národů; c) na články 16 a 17, které upravovaly postup při sporu mezi dvěma státy.

Z Paktu Společnosti národů z 28. 4. 1919:

Vysoké smluvní strany,

uznávajíce, že k rozvoji součinnosti mezi národy a k tomu, aby se jim zaručil mír a bezpečnost, je dlužno přijmouti jisté závazky, že se neuchýlí k válce,

udržovati veřejně vztahy mezinárodní, založené na spravedlnosti a čestnosti, zachovávati přísně předpisy mezinárodního práva uznávané do nynějška za závazné normy jednání vlád, hájiti spravedlnost a svědomitě zachovávati ve vzájemných stycích organizovaných národů všechny smluvní závazky uložené smlouvami, přijímají tuto smlouvu, jíž se zakládá Společnost národů.

Článek 8.

1. *Členové Společnosti uznávají, že zachování míru vyžaduje omezení státního zbrojení na nejmenší míru, jež stačí k bezpečnosti státu a k provedení mezinárodních závazků uložených společným postupem.*
2. *Rada připraví programy tohoto omezení, přihlížejíc k zeměpisné poloze a zvláštním poměrům každého státu, aby je jednotlivé vlády uvážily a o nich rozhodly.*
3. *Tyto programy mají býti přezkoumány a, je-li třeba, revidovány nejméně každých deset let.*
4. *Až jednotlivé státy tyto programy schválí, nesmí býti zbrojení v nich stanovená překročena bez souhlasu Rady.*
5. *Uznávajíce, že soukromá tovární výroba střeliva a válečného materiálu budí závažné námitky, pověřují členové Společnosti Radu, aby navrhla opatření vhodná k tomu, aby se čelilo zlým účinkům výroby tohoto způsobu, přihlížejíc k potřebám členů Společnosti, kteří nemohou továrním způsobem vyráběti střelivo a válečný materiál, jehož potřebují ke své bezpečnosti.*
6. *Členové Společnosti se zavazují, že si vzájemně budou oznamovati způsobem nejupřímnějším a nejúplnějším všechny údaje o míře a rozvrhu svého zbrojení, o svých programech vojenských, námořních a leteckých a o poměrech v oněch odvětvích svého průmyslu, jichž lze užíti k účelům válečným.*

Článek 9.

Utvoří se stálá komise, jež by podávala Radě své posudky o tom, jak provésti předpisy článku 1 a 8, a vůbec o otázkách vojenských, námořních a leteckých.

Článek 10.

Členové Společnosti se zavazují, že budou šetřiti a hájiti nynější územní celistvosti a politické nezávislosti všech členů Společnosti proti každému vnějšímu útoku. Při útoku, hrozbě neb nebezpečí útoku navrhne Rada prostředky, jak zabezpečiti provedení tohoto závazku.

Článek 11.

1. *Prohlašuje se výslovně, že každá válka nebo hrozba válkou, ať přímo postihuje či se nepřímo dotýká některého člena Společnosti, dotýká se zájmů celé Společnosti, jejíž povinností jest, aby učinila opatření vhodná k tomu, aby se mír mezi národy účinně uchránil. V takovém případě generální sekretář svolá bez průtahů radu k žádosti kteréhokoliv člena Společnosti.*
2. *Rovněž se prohlašuje, že každý člen Společnosti má právo, aby přátelsky upozornil Shromáždění nebo Radu na jakoukoliv okolnost, jež se dotýká mezinárodních vztahů a jež tím hrozí zkaliti mezi národy mír nebo dobrou shodu, na níž mír závisí.*

Článek 12.

1. *Členové Společnosti jsou zajedno v tom, že vyskytne-li se mezi nimi spor, který by mohl vésti k roztržce, předloží věc buď řízení rozhodčímu nebo soudnímu nebo Radě k přezkoumání. Jsou dále zajedno v tom, že se v žádném případě neuchýlí k válce dříve, než uplynou tři měsíce od nálezu rozhodčích neb soudu neb od zprávy Rady.*
2. *Ve všech případech, kterých se týká tento článek, musí býti nález vydán v přiměřené lhůtě a zpráva Rady musí býti pořízena do šesti měsíců ode dne, kdy na ni spor byl vznesen.*

Článek 13.

1. *Členové Společnosti jsou zajedno v tom, že, vyskytne-li se mezi nimi spor hodící se podle jejich mínění k rozsouzení rozhodčími nebo soudem a nemůže-li tento spor býti uspokojivě řešen cestou diplomatickou, předloží celou spornou věc rozhodčímu nebo soudnímu řízení.*
2. *Za případy toho druhu, jež se obecně hodí k rozsuzování řízením rozhodčím nebo soudním, prohlašují se spory o výklad některé smlouvy, o všelikých otázkách práva mezinárodního, o tom, je-li skutečnost, která, jsouc prokázána, by zakládala porušení mezinárodního závazku, neb o rozsah a povahu náhrady, jíž jest dáti za takové porušení.*
3. *Věc bude předložena Stálému dvoru mezinárodní spravedlnosti nebo jakékoli jurisdikci nebo soudní instanci, na které se strany dohodnou nebo která byla smluvena dřívějšími jejich úmluvami.*
4. *Členové Společnosti se zavazují, že poctivě vykonají vynesené rozsudky a že se neuchýlí k válce proti žádnému členu Společnosti, který se jim podvolí. Nevykoná-li se rozsudek, navrhne Rada opatření, která by mu dodala účinnosti.*

Článek 14.

Rada se pověřuje, aby připravila návrh Stálého dvora mezinárodní spravedlnosti a aby jej předložila členům Společnosti. Tento Dvůr bude nalézati řešení o všech sporech rázu mezinárodního, jež mu strany předloží.

Bude též podávati posudky o sporech neb otázkách, jež naň vznese rada nebo Shromáždění.

Článek 15.

1. *Vyskytne-li se mezi členy Společnosti spor, který by mohl vésti k roztržce, a nepodléhá-li tento spor řízení rozhodčímu nebo soudnímu o rozumu článku 13, jsou členové Společnosti zajedno v tom, že jej předloží Radě. K tomu stačí, aby kterákoli strana zpravila o sporu generálního sekretáře, jenž učiní všechna opatření nutná k úplnému vyřešení a prozkoumání sporné věci.*
2. *K tomu cíli mu strany dodají co možno nejdříve vylíčení předmětu sporu se všemi závažnými skutečnostmi a písemnými doklady a Rada může ihned nařídit jejich uveřejnění.*
3. *Rada se přičiní, aby dosáhla vyřízení sporu. Zdaří-li se jí to, uveřejní, pokud to uzná za vhodné, zprávu, v které uvede skutečnosti, výklady k nim se vztahující a podmínky vyřízení.*
4. *Nepodaří-li se spor urovnati, Rada pořídí a uveřejní referát usnesený buď jednomyslně, nebo většinou hlasů, v kterém uvede ve známost okolnosti sporu a řešení, jež doporučuje jako nejslušnější a nejpřiměřenější v této věci.*
5. *Každý člen Společnosti zastoupený v Radě může rovněž uveřejniti výklad sporné věci a své vlastní závěry.*
6. *Byl-li referát Rady – nepřihlížejíc k hlasům zástupců rozvaděných stran – usnesen jednomyslně, zavazují se členové Společnosti, že se neuchýlí k válce proti žádné rozvaděné straně, která by se podvolila závěrům, k nimž dospěl referát.*
7. *Nezdaří-li se Radě, aby byl její referát přijat všemi členy mimo sporné strany, vyhrazují si členové Společnosti právo jednati tak, jak uznají za nutné k zachování práva a spravedlnosti.*
8. *Tvrdí-li některá strana a uzná-li Rada, že se spor týká otázky, kterou mezinárodní právo přenechává výhradně její pravomoci, zjistí to Rada ve svém referátě, aniž dá pokyny o jeho řešení.*
9. *Rada může v případech, na které se vztahuje tento článek, spor předložiti Shromáždění. Spor musí býti vznesen na Shromáždění, žádá-li o to některá strana; tato žádost musí býti podána do čtrnácti dnů od okamžiku, kdy byl spor předložen Radě.*

10. Ve všech případech vznesených na Shromáždění platí o jednání a pravomoci Shromáždění ustavení tohoto článku a článku 12, upravující jednání a pravomoc Rady. Rozumí se, že referát podaný Shromážděním za souhlasu zástupců členů Společnosti, kteří jsou zastoupeni v Radě, a většiny ostatních členů Společnosti, nepřihlížejíc v žádném případě k zástupcům rozvaděných stran, má stejný účinek jako referát přijatý všemi členy Rady mimo zástupce rozvaděných stran.

Článek 16.

1. Uchýlí-li se některý člen Společnosti k válce, nedbaje závazků, které na sebe vzal podle článku 12, 13 nebo 15, má se ipso facto za to, jako by se dopustil válečného činu proti všem ostatním členům Společnosti. Tito členové se zavazují, že s ním přeruší ihned všechny vztahy obchodní nebo finanční, že zakáží všechny vztahy mezi svými příslušníky a příslušníky státu, který porušil Pakt, a že zastaví všechny finanční, obchodní nebo osobní styky mezi příslušníky provinilého státu a příslušníky kteréhokoli jiného státu, ať je či není členem Společnosti.

2. V tomto případě jest povinností Rady, by doporučila jednotlivým vládám, o něž jde, stav vojenských, námořních a leteckých sil, jimiž každý z členů Společnosti přispěje k branné moci určené k tomu, aby vynutila plnění závazků Společnosti.

3. Členové Společnosti jsou mimoto zajedno v tom, že se při provádění hospodářských a finančních opatření, která by bylo učiniti ve smyslu tohoto článku, vzájemně poskytnou pomoc, aby snížili na nejmenší míru ztráty a závady, jež by z nich vyplynuly. Rovněž si vzájemně poskytnou pomoc, aby odolali zvláštním opatřením, která by proti některému z nich učinil stát porušivší Pakt. Učiní nutná opatření, aby usnadnili na svém území průchod válečným silám kteréhokoli člena Společnosti, který se účastní společné akce, aby se zajistilo plnění závazků Společnosti.

4. Člen, který se dopustí porušení některého závazku vyplývajícího z tohoto Paktu, může být vyloučen ze Společnosti usnesením všech ostatních členů, kteří jsou zastoupeni v Radě.

Článek 17.

1. Při sporu mezi dvěma státy, z nichž jen jeden je členem Společnosti, nebo mezi státy, z nichž žádný není jejím členem, budou stát nebo státy mimo Společnost jsoucí vyzvány, aby za účelem vyřízení sporu na sebe vzaly povinnosti k tomu uložené členům, za podmínek, které Rada uzná za spravedlivé. Vyhoví-li tomuto vyzvání, platí o nich články 12 až 16 s výhradou změn, jež Rada uzná za nutné.

2. Po vydání této výzvy zahájí Rada ihned šetření o okolnostech sporu a doporučí taková opatření, jaká uzná za nejlepší a v daném případě za nejúčinnější.

3. Jestliže vyzvaný stát odepře vzíti na sebe za účelem řešení sporu povinnosti člena Společnosti a uchýlí se k válce proti některému členu Společnosti, lze použíti proti němu předpisů článku 16.

4. Odeprou-li obě vyzvané strany vzíti na sebe za účelem řešení sporu povinnosti člena Společnosti, může Rada učiniti jakékoli opatření a dáti pokyny způsobilé k tomu, aby se zabránilo činům a aby se dosáhlo rozřešení rozepře.

Článek 18.

Všechny mezinárodní smlouvy a závazky, které příště budou sjednány členem Společnosti, musí být ihned zaznamenány Sekretariátem a uveřejněny co možno nejdříve. Žádná z těchto mezinárodních smluv nebo závazků nebude závazná, dokud nebude zaznamenána.

Článek 19.

Shromáždění může čas od času vyzvati členy Společnosti, aby znovu přezkoumali smlouvy, které se staly nepoužitelnými, a mezinárodní poměry, jejichž další trvání by mohlo ohroziti světový mír.

Článek 20.

1. Členové Společnosti uznávají, každý, pokud o ně jde, že tento Pakt ruší všechny závazky a dohody mezi státy neslučitelné s jeho zněním, a zavazují se slavnostně, že příště neuzavrou podobných smluv.

2. Vzal-li člen dříve, nežli vstoupil do Společnosti, na sebe závazky neslučitelné se zněním tohoto Paktu, jest jeho povinností bez odkladu podniknout kroky, aby se z těchto závazků vymanil.

2. VZNIK ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY

Na konci října 1918 byl již proces rozpadu Rakousko-Uherska nezvratitelný. Habsburskou monarchii nezachránil ani císařský manifest, který sliboval federativní uspořádání rozsáhlé středoevropské říše. Pokus řešit složité národnostní vztahy přišel pozdě.

Ke slovu se přihlásil československý zahraniční odboj vedený **Tomášem Garriguem Masarykem**. Jménem československé vlády v zahraničí Masaryk 18. října 1918 ve **Washingtonské deklaraci** veřejně prohlásil vznik nezávislého Československa jako demokratické republiky. Dne 28. října 1918 začala ve švýcarské Ženevě schůzka představitelů domácího Národního výboru československého v čele s dr. Karlem Kramářem s prozatímní zahraniční vládou, kterou zastupoval dr. Edvard Beneš. V týž den se v Praze rozšířila zpráva, že Rakousko-Uhersko přijalo mírové podmínky prezidenta USA W. Wilsona, který prohlásil, že pouhá autonomie pro národy habsburské monarchie nestačí. Rázem vypukla spontánní manifestace Pražanů, kteří si události vyložili tak, že Rakousko-Uhersko kapitulovalo a český národ má právo se osamostatnit.

▲ **Obr. 10** *Dr. Karel Kramář (s kloboukem v ruce), vedoucí československé delegace na pařížské mírové konferenci v roce 1919, po návratu do Prahy. Doprovázel jej předseda československé vlády sociální demokrat Vlastimil Tusar*

▲ *Obr. 11 Alois Rašín, jeden z „mužů 28. října", národohospodář a finančník*

▲ *Obr. 12 František Soukup, další z „mužů 28. října", později předseda Senátu ČSR*

Vyhlášení samostatnosti

Do čela převratu – jak se dobově říkalo – se postavili přední členové Národního výboru, kterým se začalo říkat **mužové 28. října**. V podvečer 28. října 1918 vydal Národní výbor **zákon o zřízení samostatného československého státu**, který podepsali státoprávní demokrat Alois Rašín, agrárník Antonín Švehla, sociální demokrat František Soukup, národní socialista Jiří Stříbrný a představitel slovenské politické reprezentace Vavro Šrobár. Zákon měl usnadnit hladký přesun politické moci a zachovat veřejný pořádek, a proto potvrzoval prozatímní platnost dosavadních zákonů a fungování správních orgánů.

Národní výbor československý, který reprezentoval novou moc výkonnou i moc zákonodárnou, vyzval obyvatelstvo, aby neprodleně přebíralo správu obcí a měst formou místních národních výborů. Převzal do svých rukou důležité vládní a hospodářské instituce. Ještě v průběhu 28. října 1918 rozšířil počet svých členů přibližně na trojnásobek a poprvé se mezi nimi objevily i ženy a zástupci Slovenska.

Během prvních dvou týdnů své činnosti vydal Národní výbor 17 nových nařízení s platností zákona. Dne 13. listopadu 1918 přijal prozatímní ústavu a prohlásil se za Revoluční národní shromáždění, které zbavilo habsburskou dynastii nároků na trůn a určilo republikánskou formu státu. Hned následující den Revoluční národní shromáždění zvolilo prezidentem republiky T. G. Masaryka a do čela první československé vlády postavilo dr. Karla Kramáře.

Slovensko a Podkarpatská Rus

V české veřejnosti se předpokládalo, že součástí svobodného a nezávislého státu budou české země v jejich historických hranicích a k nim se připojí severní oblasti Uherského království osídlené souvisle slovenským obyvatelstvem. Situace na Slovensku proto byla pro upevnění nového státu velmi důležitá. Státní útvar, který vznikl na troskách mnohonárodnostní monarchie, se totiž světu představoval jako **většinový národní stát Čechů a Slováků – Čechoslováků**. Vycházel z myšlenky, že Češi a Slováci tvoří jeden politický národ, národ československý, který se rozhodl budovat svou demokratickou republiku. Přijaly ji i přední osobnosti slovenského politického a veřejného života, které se sešly v Turčianském Sv. Martině a 30. října 1918 se v **Martinské deklaraci** přihlásily „k právu sebeurčení pro česko-slovenský národ". Pro takovéto **státotvorné pojetí československé jednoty** se tehdy vyslovili všichni významní představitelé slovenského národního života, mezi nimi i páter Andrej Hlinka, který byl už v předchozím období uznávaným organizátorem slovenských národních snah.

▶ *Obr. 13 Vavro Šrobár, spoluzakladatel československého státu. Po vzniku ČSR jmenován předsedou prozatímní vlády pro Slovensko, později ministrem s plnými mocemi pro správu Slovenska*

Na základě jednání na versailleské mírové konferenci a také podle přání obyvatelstva Podkarpatské Rusi (jeho nejpočetnější složka – Rusíni – se pro ČSR vyslovila již v listopadu 1918) bylo k československému státu **připojeno ještě území Podkarpatské Rusi**, které v první polovině roku 1919 obsadily československé vojenské jednotky. Připojení Podkarpatské Rusi k ČSR **definitivně potvrdila mírová smlouva s Maďarskem** z 10. září 1919. O konečnou úpravu svých hranic ale musela ČSR dále vojensky zápasit i diplomaticky jednat.

Německá menšina

Se vznikem samostatného Československa se totiž nechtěli smířit představitelé více než třímilionové německé menšiny, jež žila zejména v pohraničních okresech. Pro německé obyvatelstvo požadovali uplatnění práva na sebeurčení. Československé ozbrojené síly musely zasáhnout také na Těšínsku, kde žilo velké procento Poláků a Polsko si na toto území činilo nároky. Řešením situace se nakonec stalo rozdělení Těšínska mezi oba státy, přičemž důležitý železniční spoj Praha-Bohumín-Košice zůstal na československém území.

Němečtí poslanci, zvolení v českých zemích v roce 1911 do vídeňského parlamentu, vyhlásili takzvaný **samostatný zemský stát**, složený ze čtyř provincií. Začátkem listopadu 1918 se v Liberci ustavila i zemská vláda pro oblast nazvanou Deutschöhmen [dojčbémen], zahrnující území od Šumavy přes Karlovarsko, Ústecko, Liberecko až po Broumovsko. Zároveň se na severní Moravě utvořila německá provincie Sudetenland (podle ní se nepřesně hovoří o sudetských Němcích), na jihu Moravy provincie Deutschsüdmähren [dojčsydméren] a v jihozápadních Čechách provincie Böhmenwaldgau [bémenvaldgau]. Političtí představitelé „českých" a „moravských" Němců **usilovali o připojení k Rakouské republice**, případně k Německu. Československou vládu tím přinutili, aby zajistila svou pravomoc nad celým historickým úze-

mím státu vojenskou silou. Došlo přitom k ozbrojeným střetům, což budoucímu vzájemnému soužití Čechů a Němců nepřispělo.

Armáda a nastolení suverenity nad československým územím

Nová československá armáda se formovala rychle. Tvořily ji dobrovolnické jednotky (v nichž se uplatnili zvláště členové Sokola), neúplné české pluky bývalé rakouské armády a postupně i příslušníci československých legií. Stoupenci myšlenky odtržení pohraničních území od československého státu (separatisté) postavili jednotky složené z demobilizovaných německých vojáků a dobrovolníků. Jejich početní síla i morální zaujetí však nemohly čelit české převaze. K vážnějším srážkám došlo koncem listopadu 1918 v Mostě. Většina měst s převahou německého obyvatelstva se československým jednotkám postupně vzdala. V polovině prosince 1918 obsadilo československé vojsko také Liberec, odkud „německá zemská vláda" uprchla do Německa. **Od konce roku 1918** tak byla **československá vláda pánem nad celým územím českých zemí.**

Problematiku **sporných území** se smírně a úspěšně podařilo vyřešit se sousední **Rakouskou republikou**. Jednalo se území Vitorazska (na jihu Čech) a Valticka (na jihu Moravy). Území se rozdělila mezi obě republiky a styky s demokratickou rakouskou vládou se pak po celá 20. léta rozvíjely příznivě.

Aby se nový stát stal skutečně suverénním Československem, musel nasadit své ozbrojené síly i na východě republiky. Značná část politické, správní a hospodářské moci tu totiž stále zůstávala v maďarských rukách. Navíc se v Maďarsku na jaře 1919 dostala k moci vláda Bély Kuna, stoupence bolševiků, který poslal na Slovensko maďarskou Rudou armádu. Ta v krátkém čase obsadila téměř polovinu slovenského území a v Prešově nechala vyhlásit Slovenskou republiku rad. Na příkaz vítězných mocností však maďarská vojska obsazené území vyklidila a **československé jednotky v létě roku 1919 zajistily suverenitu československého státu i nad celým slovenským územím.**

▲ *Obr. 14 Nově budovanou československou armádu posílili i dobrovolníci ze Sokola a z Dělnických tělocvičných jednot*

OTEVŘENÁ OTÁZKA: ROZPAD RAKOUSKO-UHERSKA. Dodnes je kladena otázka, zda bylo vůbec dobré a historicky nutné, aby se Rakousko-Uhersko rozpadlo. Nestačilo je pouze reformovat? Monarchie totiž poskytovala národům, které v ní žily, ochranu před vnějším ohrožením, v předlitavské (rakouské) části vytvořila v zásadě demokratickou společnost, nabídla českým zemím možnost pozoruhodného hospodářského rozvoje a uplatnění na velkém bezcelním trhu a nebyla také tak krutým „žalářem národů", jak se donedávna tvrdilo. Proto vlivní čeští politikové – a do roku 1914 i T. G. Masaryk – dlouho považovali Rakousko-Uhersko za životaschopný státní útvar. Zcela jinak se však vyvíjela situace během první světové války. Vídeňská vláda podlehla vlivu německé říše Viléma II. a jejím velkoněmeckým tendencím. Perspektiva federativního a přitom demokratického uspořádání uvnitř monarchie zůstala v nedohlednu, zato ji nabízely země Dohody, především Wilsonův mírový projekt. V českém případě zamýšlela Vídeň rozdělit země Koruny české na dvě samostatné části – na území české a uzavřené území německé, čímž by země Koruny české jako svébytný útvar zanikly. To bylo pro český národ a českou politiku nepřijatelné. Proto se postupně ztotožnila s ideou vytvořit vlastní národní stát, který by navazoval na dějinnou tradici státnosti zemí Koruny české. Tak jako Čechy si monarchie znepřátelila i další své národy a pod tíhou hospodářského zhroucení, vojenských porážek a morálního rozvratu se rozpadla téměř samovolně.

Hospodářská situace nového státu

Vznik samostatné ČSR provázela **vlna všeobecného nadšení a národního opojení**. Vyvolávala ji skutečnost, že český národ po dlouhých třech staletích dosáhl znovu národní a státní samostatnosti. Nadšení a opojení ale postupně vyprchávaly a slábly při střetu s nesnázemi a obtížemi, které provázely každodenní všední život.

Válka totiž zanechala neblahé dědictví. Čechy, Morava, a tím spíše Slovensko a Podkarpatská Rus se nacházely v **katastrofální hospodářské situaci**. Přetrvával naprostý nedostatek všech základních životních potřeb. Stav opravdové bídy se v životě obyčejné české rodiny projevil nedostatkem mouky, mléka i masa. K dostání však nebyly ani oděvy, prádlo a boty. Vnitřní trh válečná léta úplně rozvrátila. Spekulanti využívali nedostatku a ceny zboží zvyšovali. Průmysl, který se v předchozích letech přeorientoval na výrobu pro válečné účely, nebyl schopen se okamžitě přizpůsobit potřebám mírového života.

Mezi lidem se živelně šířily představy, jak prosadit radikální sociální opatření. Vznikaly různé národní, bytové a zásobovací výbory, které se staraly o zásobování, řešily bytové problémy, určovaly ceny a prováděly kontroly. V některých velkých průmyslových závodech se dokonce takové výbory staly silou, která rozhodovala o přijímání a propouštění dělníků, o sesazení neoblíbeného mistra, někdy i samotného ředitele. Závodní výbory si vynutily i zavedení osmihodinové pracovní doby, což bylo v prosinci 1918 potvrzeno zákonem. Později se tyto závodní výbory přeměnily v závodní rady, jejichž pravomoc už ovšem určoval a vymezoval zákon.

Kramářova vláda se snažila reagovat na požadavky, které kladla zjitřená a nespokojená veřejnost. Vyhlásila

◀ *Obr. 15 Pohlednice symbolizující spojení Čech, Moravy, Slezska a Slovenska*

dokonce, že bude stíhat lichvu (neoprávněné vysoké úroky z půjčování peněz a neoprávněné vysoké zisky z podnikání vůbec) jako nejtěžší zločin proti lidu a státu. Zavázala se také, že zdaní válečné zisky a zavede dávky z majetku. Uvažovala dokonce o zestátnění dolů a vyvlastnění velkostatků.

Hospodářská a sociální situace však zůstala i na počátku roku 1919 velmi napjatá. Nadále přetrvával **kritický nedostatek zboží**. Ve fungování (přídělového) lístkového systému se objevily poruchy. Dále stoupaly ceny spotřebního zboží a sociální nesváry přiživovala typická metla válečných let – keťasování čili spekulace na černém trhu. Vedle nedostatku potravin se v zimním období naléhavě projevil i nedostatek uhlí, jímž se převážně topilo. Rostla i **bytová nouze**. **Nezaměstnanost** dosahovala zhruba jedné pětiny počtu průmyslového dělnictva. Nebylo tudíž divu, že od listopadu 1918 docházelo na mnoha místech k demonstracím, které vyvrcholily na konci května 1919 a přerostly v **protidrahotní bouře a drancování**.

Sociální zákonodárství

Vláda nechtěla situaci dále vyhrocovat, a proto mocensky nezasáhla. Dala i souhlas k založení lidových cenových a lichevních soudů, jež měly znemožnit předražování výrobků a stíhat lichvu. Především ale uskutečnila **řadu sociálních reforem**, které dostaly podobu moderního sociálního zákonodárství: vedle uzákonění osmihodinové pracovní doby byl přijat i zákon o státní podpoře v nezaměstnanosti, zákon o ochraně nájemníků a zákony o závodních výborech, o ochraně práce žen a dětí, tovární inspekci a drahotní výpomoci. Zvláště důležitou roli sehrály **zákony o pozemkové reformě**, přijaté v dubnu roku 1919, kterými se konfiskovala především půda patřící nenárodní šlechtě a za nevelkou náhradu se prováděl zábor orné půdy nad 150 hektarů, případně veškeré půdy nad 250 hektarů. Toto opatření se týkalo i lesů. Pozemková reforma zajistila rozsáhlé příděly půdy, čímž zlepšila možnost obživy sociálně slabých venkovských vrstev. Z nerozdělené půdy vytvářela takzvané zbytkové statky, které se na jedné straně stávaly vzorem pro moderní zemědělské podnikání, na druhé straně posloužily v řadě případů jako nástroj a předmět korupce.

Celkově se v ČSR začal vytvářet **nový model sociálního systému**, který odpovídal liberálnímu hospodářskému mechanismu, založenému na soukromém vlastnictví, podnikatelské iniciativě a volném působení tržních sil. V rámci střední a východní Evropy patřil k tomu nejpokročilejšímu, co v meziválečném období v této oblasti poznala. Přispěla k tomu i pozdější zákonná úprava penzijního, úrazového a nemocenského pojištění.

Pojmy:

Konfiskace – zabavení majetku bez náhrady ve prospěch státu.
Korupce – úplatkářství umožňující získat neoprávněné výhody nebo dosáhnout nesprávného jednání druhé osoby.

Důležitá data:

28. říjen 1918 – vznik samostatného československého státu
30. říjen 1918 – přijetí Martinské deklarace
prosinec 1918 – zajištění svrchovanosti československého státu na celém území Čech a Moravy
duben 1919 – přijetí zákonů o pozemkové reformě
září 1919 – připojení Podkarpatské Rusi k ČSR

Otázky, úkoly:

1. Kdo se postavil do čela převratu 28. října 1918? **2.** Kdo se stal prvním prezidentem a kdo prvním předsedou vlády Československé republiky? Jak se zasloužili o vznik ČSR? **3.** O co usilovali političtí představitelé německého obyvatelstva bezprostředně po vzniku ČSR? **4.** Kdy a proč byla k ČSR připojena Podkarpatská Rus? **5.** S kterými zeměmi měla ČSR hraniční spory? **6.** Jaké hospodářské a sociální zákony byly po vzniku ČSR přijaty? Napište svůj názor na ně. **7.** Seznamte se s textem zákona Národního výboru z 28. 10. 1918 a Deklarace slovenského národa z 30. 10. 1918. Co bylo hlavním obsahem těchto klíčových dokumentů?

Zákon Národního výboru

Samostatný stát československý vstoupil v život. Aby zachována byla souvislost dosavadního právního řádu se stavem novým, aby nenastaly zmatky a upraven byl nerušený přechod k novému státnímu životu, nařizuje Národní výbor jménem československého národa jako vykonavatel státní svrchovanosti toto:

čl. 1/ státní formu československého státu určí Národní shromáždění ve srozumění s Československou národní radou v Paříži. Orgánem jednomyslné vůle národa a také vykonavatelem státní svrchovanosti je Národní výbor;

čl. 2/ veškeré dosavadní zemské a říšské zákony a nařízení zůstávají prozatím v platnosti;

čl. 3/ všechny úřady samosprávné, státní a župní, ústavy státní, zemské, okresní a zejména i obecní jsou podřízeny Národnímu výboru a prozatím úřadují a jednají dle dosavadních platných zákonů a nařízení;

čl. 4/ zákon tento nabývá účinnosti dnešním dnem;

čl. 5/ Národnímu výboru se ukládá, aby tento zákon provedl.

JUDr. Al. Rašín v. r. Ant. Švehla v. r.
JUDr. Fr. Soukup v. r. Jiří Stříbrný v. r.
Dr. Vavro Šrobár v. r.

Deklarácia slovenského národa

Zastupitelia všetkých slovenských politických strán, zhromaždení dňa 30. októbra 1918 v Turčianskom Sv. Martine a organizovaní v Národnú radu slovenskej vetvy jednotného česko-slovenského národa, trvajú na zásade samourčovacieho práva národov, prijatej celým svetom. Národná rada vyhlasuje, že v mene česko-slovenského národa bývajúceho v hraniciach Uhorska je jedine ona oprávnená hovoriť a konať.

Nie je na to oprávnená uhorská vláda, ktorá za celé desaťročia nepoznala vážnejšej úlohy, ako potlačovať všetko, čo je slovenské, nepostavila a nedovolila nášmu národu ani jedinej školy, nedovolila, aby sa slovenskí ľudia dostali do verejnej správy a úradov, náš ľud majetkove ničila a vykorisťovala svojou stredovekou feudálnou sústavou a politikou.

Nie sú oprávnené na to, aby v mene slovenského ľudu hovorili, ani tie takzvané zastupiteľské zbory, ktoré sú zostavené na základe úzkeho volebného práva, nedopúšťajúceho prejaviť vôľu národa, pozostávajúce z ľudí, ktorí vzdor nariadeniu zákona nedopustili na výboroch čisto slovenských stolíc ani len slovenského slova.

Nie sú na to oprávnené ani také ľudové zhromaždenia, ktoré vynášajú uzavretie pod tlakom cudzieho násilia.

V mene slovenského národa na Slovensku oprávnená je teda hovoriť jedine Slovenská národná rada.

Národná rada česko-slovenského národa v Uhorsku obydleného osvedčuje:

1. *Slovenský národ je čiastka i rečove i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa. Na všetkých kultúrnych bojoch, ktoré viedol český národ a ktoré ho urobili známym na celom svete, mala účasť i slovenská vetva.*
2. *Pre tento česko-slovenský národ žiadame i my neobmedzené samourčovacie právo na základe úplnej neodvislosti. Na základe tejto zásady prejavujeme svôj súhlas s tým novo utvoreným medzinárodným právnym položením, ktoré dňa 18. októbra 1918 formuloval predseda Wilson a ktoré dňa 27. októbra 1918 uznal rakúsko-uhorský minister zahraničia.*
3. *Žiadame okamžité uzavretie pokoja, a síce na všeľudských kresťanských zásadách, aby pokoj bol taký, že by medzinárodnoprávnymi zárukami znemožňoval ďalšiu vojnu a ďalšie zbrojenie.*

Sme presvedčení, že náš snaživý a nadaný slovenský národ, ktorý vzdor neslýchanému útisku dospel na taký stupeň národnej kultúry, nebude vylúčený z požehnania pokoja a zo spolku národov, ale i jemu bude popriate, aby se dľa svôjho rázu mohol vyvíjať a dľa svojich síl prispiel ku všeobecnému pokroku človečenstva.

Zo zasadnutia Slovenskej národnej rady v Turčianskom Sv. Martine, 30. októbra 1918.

Karol A. Medvecký v. r.
tajomník Slovenskej národnej rady
Matúš Dula v. r.
predseda Slovenskej národnej rady

3. CHARAKTERISTICKÉ RYSY ČESKOSLOVENSKÉ DEMOKRACIE

Politický život v ČSR

Při vzniku Československé republiky panovala shoda mezi domácím a zahraničním centrem národněosvobozeneckého hnutí. Předsedou první republikové vlády se stal přední **činitel domácího odboje K. Kramář**. Prezidentský úřad převzal **představitel zahraničního odboje T. G. Masaryk**. Přesto platilo, že reprezentanti zahraničního odboje získali vedoucí pozici v českém politickém životě. Uchovali si ji po celou dobu existence první Československé republiky.

V **Revolučním národním shromáždění** zasedali poslanci reprezentující především české politické strany. Většina z nich vznikla a působila již v rámci politického systému monarchie. Vedle strany agrární, sociálně demokratické, socialistické a státoprávně demokratické (národní demokracie) se postupně vytvořila i katolická strana a strana pokroková. Slováci se prozatím soustředili ve společném klubu slovenských poslanců. Politická reprezentace národnostních menšin odmítla spolupráci na výstavbě československého státu jako parlamentní demokratické republiky, a proto nebyla v Revolučním národním shromáždění zastoupena. Důsledně demokratický a republikánský duch vedl Revoluční národní shromáždění k tomu, že ještě v listopadu 1918 **zrušilo šlechtické tituly** a z nich plynoucí výsady.

Jedním z hlavních úkolů vlády i parlamentu byla **příprava svobodných voleb**. Občané ČSR měli svobodně a tajně zvolit své představitele do orgánů územní samosprávy a do parlamentu. Prvořadým úkolem parlamentu bylo přijetí ústavy, která měla potvrdit republikovou formu nového státu a jeho demokratický charakter. **První obecní volby**, v nichž se volilo do obecních zastupitelstev jako orgánů obecní samosprávy, se uskutečnily **v červnu 1919**. **První volby do parlamentu** proběhly **v dubnu 1920**. V obou případech v nich zvítězila Československá strana sociálně demokratická. Vlivné postavení si však vydobyla i agrární strana (jejíž oficiální název zněl Republikánská strana československého venkova). Když došlo k rozkolu v sociálně demokratické straně (na jaře 1921 z ní odešli komunisté), zaujala agrární strana v politickém spektru ČSR první místo a udržela si ho až do roku 1938. Ani v dalších volbách do parlamentu ale nezískala tak vysoké procento hlasů, aby mohla sama vytvořit vládu. Proto v období 1919-1938 byly typické **vlády koaliční**, v nichž zasedali ministři z různých politických stran. Vedle politických stran ovlivňovaly politický a společenský život i takové organizace jako Sokol a Československá obec legionářská.

Politické strany

Agrární strana byla zastoupena ve všech koaličních vládách a pravidelně obsazovala funkci ministerského předsedy, která jí jako nejsilnější straně příslušela. K ústředním vládním koaličním stranám dále patřily **Československá strana sociálně demokratická** a **Československá strana socialistická**, později národně socialistická (strany demokratické levice), **Československá strana lidová** (křesťansky orientovaná politická strana hlásící se spíše k politickému středu) a **Československá národní demokracie** a **Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská** (dvě strany stojící vedle agrárníků na pravici politického spektra).

Početnou parlamentní stranou se stala radikálně opoziční **Komunistická strana Československa** (KSČ),

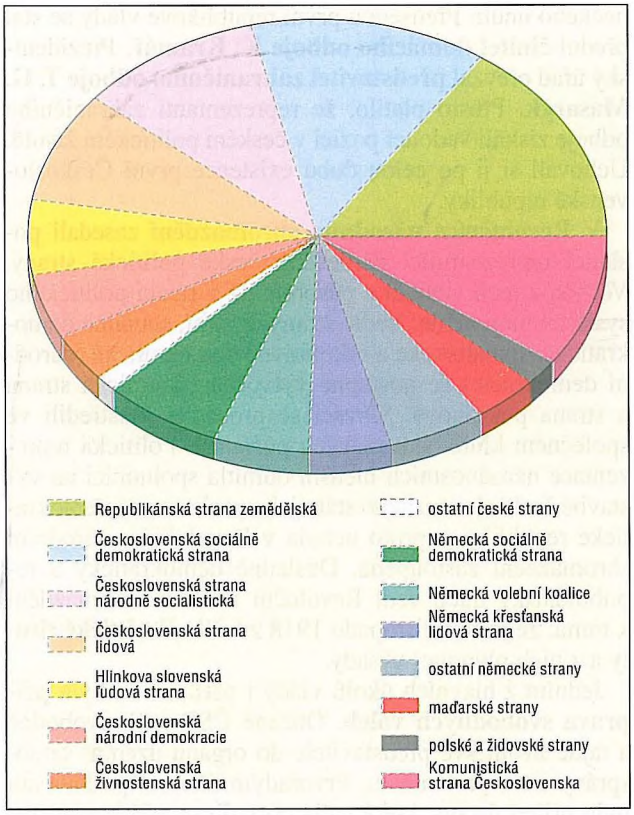

▲ *Politické složení obyvatelstva ČSR (podle výsledků voleb do poslanecké sněmovny v roce 1929)*

která sdružovala členy všech národností žijících v ČSR. Podstatně slabší postavení zaujímaly strany krajně nacionalistické a fašistické opozice, reprezentované od konce 20. let Národní obcí fašistickou (NOF) a od roku 1930 též Národní ligou. Na **Slovensku** získala největší vliv klerikálně-nacionalisticky zaměřená **Hlinkova slovenská ľudová strana** (HSĽS), která důsledně hájila stanovisko slovenské autonomie a kromě let 1926-1929 stála v opozici. Nejsilnější **německé politické strany** představovaly až do poloviny 30. let Německá sociálně demokratická strana, Německá křesťansko-sociální strana lidová a Svaz zemědělců a venkovských živnostníků. Původní záporný postoj vůči ČSR se v polovině 20. let změnil v politiku aktivní spolupráce s československým státem (proto je nazýváme strany aktivistické); v letech 1926-1938 měly zastoupení ve vládě. Maďarskou menšinu reprezentovala Maďarská křesťansko-sociální strana a ve 30. letech i nacionalistická Maďarská národní strana.

Pestrost a přebujelost politického stranictví v první ČSR zvyšovala složitá národnostní skladba obyvatelstva. Každá národní pospolitost si totiž postupně vytvářela co nejúplnější spektrum politických stran, které odpovídalo jejímu politickému a sociálnímu složení. Zvláštní situace se vytvořila ve slovenském prostředí. Některé slovenské politické proudy se po vzniku ČSR spojily s obdobnými nebo příbuznými stranami českými (typickým příkladem bylo vytvoření Československé strany sociálně demokratické nebo Republikánské strany československého venkova – agrární strany). Naopak se nepodařilo sloučit český politický katolicismus a HSĽS. Neuspěl ani pokus českých národních socialistů o výraznější rozšíření jejich organizací na Slovensko.

Politické strany hrály v politickém životě rozhodující roli. Ovládly **Národní shromáždění**, kterému ústava určovala roli nejvyššího zákonodárného orgánu ČSR. Národní shromáždění tvořila **Poslanecká sněmovna** (300 členů), volená na šest let, a **Senát** (150 členů), volený na osmileté volební období. Senátory mohli občané volit až od 26 let (poslance do sněmovny od 21 let) a o členství v Senátu se mohli ucházet jen kandidáti starší 45 let. Senát měl být tedy jakousi pojistkou proti případnému „mladickému" radikalismu Poslanecké sněmovny. Příliš se mu to však nedařilo.

Pětka

Už od podzimu 1920, kdy vypukla ostrá politická krize, se o nejdůležitějších politických záležitostech nejednalo přímo v parlamentu, ale první a rozhodující slovo měl zvláštní mimoparlamentní orgán zvaný **Pětka**. Pětka byla složena z představitelů pěti nejsilnějších československých politických stran: strany agrární, sociálně demokratické, lidové, národně sociální a národně demokratické. Pětka měla bránit vzniku vnitropolitického chaosu; proto měla koordinovat postup „státotvorných stran" (tedy stran uznávajících existenci samostatného státu jako nejvyšší hodnotu) a zajišťovat jejich dohody, podle nichž pak hlasovaly poslanecké kluby. Poslanec či senátor byl při hlasování vázán rozhodnutím klubu své strany. Hlasoval-li jinak či rozešel-li se úplně se svou stranou, mohl mu být rozhodnutím volebního soudu odebrán poslanecký mandát. Toto opatření, mnohokrát kritizované, způsobovalo omezení výhod parlamentní demokracie. Souviselo s poměrným volebním systémem, podle něhož se volilo, a projevilo se v praxi takzvaných vázaných kandidátních listin, podle nichž se poslanci za jednotlivé politické strany zavazovali k závislosti na společných stanoviscích vlastní strany.

Význam Pětky v politickém životě ČSR prudce stoupal. Zpočátku Pětka zajišťovala nalézání kompromisu mezi stanovisky vedení stran. Později se její usnesení stávala závazná pro parlamentní kluby stran, které ji vytvářely, a závazná byla i pro jejich zástupce ve vládě. Nejvlivnějším

▲ **Obr. 16** *Antonín Švehla, jeden z tvůrců československé demokracie a ministerský předseda několika vlád. Na obrázku v rozhovoru s prezidentem Masarykem v roce 1927*

mužem Pětky byl **Antonín Švehla**, čelný představitel agrární strany. V polovině 20. let se Pětka rozrostla na Šestku a později na Osmičku. To už ale ztrácela na významu, neboť koncem 20. let vystoupila do popředí **nová forma politického dohadování**, zakotvená přímo na půdě vlády, kde se zavedly **porady politických ministrů** – zástupců koaličních stran.

Koaliční vlády

Vlády, tento řídící a výkonný orgán státní moci a správy, se v konkrétních podmínkách ČSR nezbytně vytvářely jako **vlády koaliční**, složené ze zástupců těch politických stran, které byly ochotny a schopny jednat o státotvorném kompromisu. V letech 1918-1919 se vytvořila všenárodní (celonárodní) koalice, v následujícím období (léta 1919-1920) vládla rudozelená koalice (sociální demokraté, socialisté a agrárníci), v letech 1922-1926 opět rozšířená na všenárodní koalici. Jen dvakrát byly na velmi krátkou dobu koaliční vlády vystřídány **vládami úřednickými**, sestavenými z odborníků.

Pozoruhodná byla především léta vlády takzvané panské koalice (1926-1929), kdy se na vládní moci vedle českých občanských stran podíleli i zástupci HSLS a německých aktivistických občanských stran, a z vlády byli naopak vytlačeni reprezentanti demokratické levice (sociální demokraté a národní socialisté). Po volbách v roce 1929 obě „hradní" strany znovu do vlády vstoupily (přál si to prezident Masaryk) a začalo období vlády **široké koalice** (léta 1929-1938), v níž nechyběla ani Německá sociálně demokratická strana. Později do této koalice vstoupilo i Národní sjednocení, navazující na národní demokracii.

Ústava

Podle československé ústavy, přijaté Národním shromážděním 29. února 1920, se stal **nejvyšším představitelem československého státu prezident republiky**. Prezident neměl velké ústavní pravomoci. Díky mimořádné osobní autoritě T. G. Masaryka (který byl prezidentem v letech 1918-1935) měl prezidentský úřad nespornou úctu a všeobecnou vážnost. Dokonce takovou jako v málokteré zemi.

Ústavní listina Československé republiky (Ústava ČSR) měla svůj vzor v ústavách tradičních demokratických republik (Francie, USA). Obsahovala 6 hlav: o formě a územním rozsahu státu, o státním občanství, o moci zákonodárné, o moci vládní a výkonné, o moci soudcovské, o právech občanských a o ochraně menšin. Zakotvila demokratický a republikánský charakter ČSR, zaručovala všem jejím občanům plná občanská osobní a politická práva, svobodu podnikání a ochranu soukromého vlastnictví. Československou republiku definovala jako stát československého národa, zaručovala práva národních, rasových a náboženských menšin a formálně i zvláštní samosprávné postavení Podkarpatské Rusi. V této části vycházela z ustanovení versailleských mezinárodních smluv.

Společnost v novém státě

Po vzniku ČSR se zásadně změnil vnější rámec života českého národa – jeho státoprávní postavení. V novém státě se **Češi stali rozhodující složkou**. Převzali největší díl odpovědnosti, ale získali i výhody, které až dosud příslušely vládnoucímu národu rakousko-německému. Pokud však jde o hlavní rysy ekonomiky státu, o celkový chod svobodného hospodářského tržního mechanismu, organicky se navazovalo na předchozí vývoj. Obdobně tomu bylo i v politické, správní a právní oblasti. Od české občanské demokratické společnosti, jejíž základy se vytvořily na půdě Rakousko-Uherska, se plynule přešlo k demokratickému uspořádání republikánskému. Příliš se nezměnila ani vnitřní sociální struktura společnosti. Převratné změny nezaznamenaly ani charakteristické rysy české národní povahy. **Většina českého národa** se ale výrazně **ztotožnila se samostatným státem**. Svědčilo to o růstu vlastenectví. Lidé měli svou republiku rádi.

Díky takovým osobnostem, jako byl prezident ČSR Masaryk, platilo, že demokracii nestačí jen formálně ustanovit a jednou za několik let ji prověřit a zároveň podepřít svobodnými volbami. Masaryk prosazoval pojetí, že de-

◀ *Obr. 17 Ústavní listina ČSR*

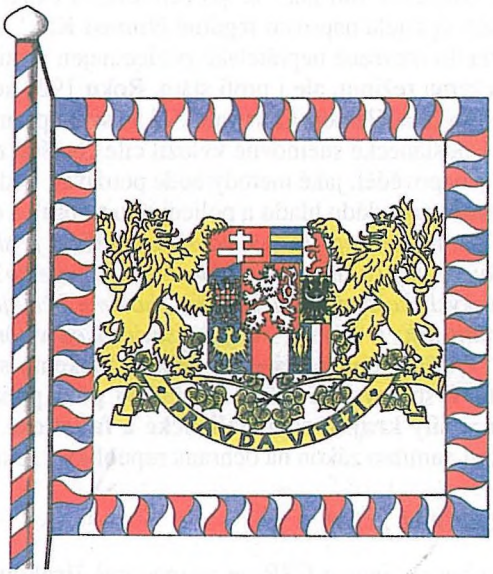

▲ *Obr. 18 Standarta prezidenta Československé republiky*

mokracie „není jen formou státní, není jen tím, co jest napsáno v ústavách". Demokracii „chápal jako názor na život" a její podstatu viděl „v důvěře v lidi, v lidskost a v lidství"; proto se právem hovořilo o **Masarykově „humanitní demokracii"**.

Dělba moci

Aby nedošlo k přílišnému soustředění politické a hospodářské moci, byla v ČSR důsledně **oddělena moc zákonodárná, výkonná (vládní)** a **soudní**. Zejména soudní moc požívala úplnou nezávislost. Přímý dozor nad dodržováním pořádku a zákonů měla všeobecně respektovaná policie (ve venkovských oblastech četnictvo). Vládu střežili poslanci a senátoři. Obrovskou **politickou a morální autoritou byl prezident Masaryk**. Opíral se o rozsáhlé kontakty se zahraničím, nebyl spojován s žádnou politickou stranou, což mu umožňovalo hrát roli sjednocující osobnosti, která znalostmi a zkušenostmi převyšovala průměr tehdejších československých politiků.

Vnější bezpečnost zajišťovala **demokratická armáda**, ale resort ministerstva národní obrany řídil civilista. Kontrolu nad všemi demokratickými institucemi vykonával i **svobodný tisk** (postupně také rozhlas, který zahájil vysílání v roce 1923) a svou váhu mělo i **veřejné mínění**. Obě tyto složky demokratické kontroly se zasazovaly o to, aby nedocházelo ke zneužívání moci či postavení, a odhalily pozadí řady afér. Veřejní činitelé byli vystaveni často nemilosrdné kritice a mnozí museli pro prokázané morální poklesky politiku opustit. Mezi přední strážce československé demokracie patřily nezávislé *Lidové noviny*, legionářský deník *Národní osvobození*, v Praze vycházející německý deník *Prager Tagblatt* a časopis *Přítomnost*, který vydával uznávaný novinář Ferdinand Peroutka. Do politiky a věcí veřejných zasahovali i čelní představitelé demokratického proudu české kultury a zároveň vynikající novináři, jako byl **Eduard Bass** či **Karel Čapek**. Mimořádnou autoritu si vydobyl **F. X. Šalda** a jeho *Zápisník*. Pramenem zpráv pro noviny a časopisy byla ČTK – Československá tisková kancelář.

V ČSR byla **politická demokracie chápána velmi široce**. Svědčí o tom fakt, že po celou dobu existence republiky vyvíjela naprosto **legálně činnost KSČ**, která se stavěla do otevřeně nepřátelské pozice nejen proti demokratickému režimu, ale i proti státu. Roku 1929 se dostal do jejího čela Klement Gottwald. Už ve svém prvním projevu v poslanecké sněmovně vyložil cíle „bolševizované" KSČ a napověděl, jaké metody bude používat. Vedení státu označil za „vládu hladu a policejního teroru" a doslova řekl: *„... naším nejvyšším revolučním štábem je skutečně Moskva. A my se chodíme do Moskvy učit, víte co? My se od ruských bolševiků do Moskvy chodíme učit, jak vám zakroutit krk. A víte, že ruští bolševici jsou v tom mistry..."* Proti republice a jejímu demokratickému systému ovšem vystupovaly i síly z opačného pólu politického spektra: **síly krajně nacionalistické a fašistické**. I proti nim byl namířen zákon na ochranu republiky z roku 1923.

Duchovní život

Duchovní život v ČSR se vyznačoval **širokou náboženskou svobodou**. Právo svobodně vyznávat jakékoli

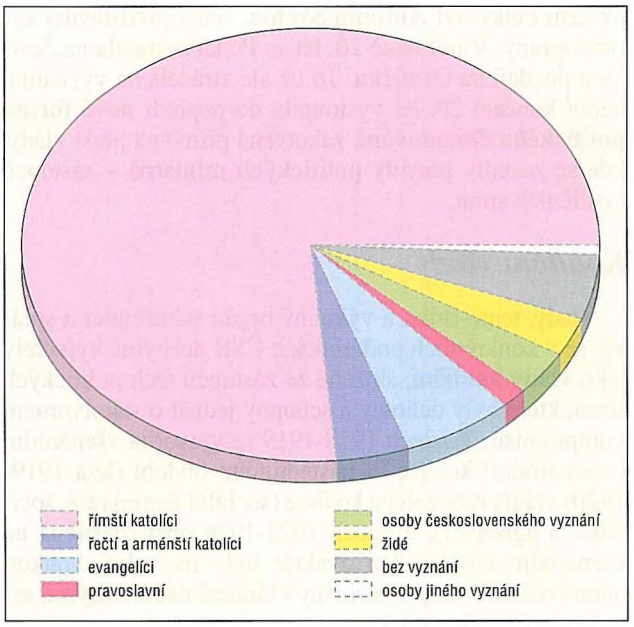

▲ *Náboženské složení obyvatelstva ČSR*

náboženství využilo krátce po vzniku republiky několik set tisíc věřících k založení nové Církve československé, která se hlásila k náboženskému a myšlenkovému odkazu mistra Jana Husa. Při sčítání obyvatelstva v roce 1921 měla tato církev více než půl milionu stoupenců. Již koncem roku 1918 se sjednotily dvě hlavní reformační církve (luterská a reformovaná) v Československou církev evangelickou. Přesto se ale **nejvíce obyvatel i nadále hlásilo k římskokatolické církvi** (téměř 10 a půl milionu). K **protestantským církvím** náleželo celkem asi 1 a půl milionu věřících. K **židovskému náboženství** se hlásilo 365 830 věřících, tj. 2,5 % z celkového počtu obyvatel ČSR. Řeckokatolická církev měla nejsilnější pozice na Podkarpatské Rusi.

ČSR musela řešit zkomplikované vztahy se Svatým stolcem (papežem) se sídlem ve Vatikánu jako státním představitelem římskokatolické církve; vyostřily se v roce 1925. Výroční den upálení mistra Jana Husa byl totiž tehdy vyhlášen státním svátkem Československé republiky a Husových oslav se oficiálně zúčastnil i prezident republiky, což papežův vyslanec (nuncius) považoval za vyvrcholení nepřátelského postoje československého státu k římskokatolické církvi. Po dvou letech se vztahy s papežem urovnaly a bylo dosaženo takzvaného modu vivendi – předpokladu pro vzájemné porozumění mezi ČSR a Svatým stolcem. Papežský stát plně uznal hranice republiky. Vzájemné vztahy mezi ČSR a Svatým stolcem se pak postupně zlepšovaly. Důkazem byl průběh svatováclavských oslav v roce 1929 a konání katolického sjezdu v Praze.

Národnostní problémy

Jednu z největších **obtíží a slabin demokratického systému ČSR** tvořila **složitá národnostní otázka**. Češi – a v důsledku teorie jednotného československého národa i Slováci – si vytvořili svůj „národní stát". Stali se v něm „vládnoucími" národy, zatímco Němci a Maďaři ztratili své dřívější nadřazené postavení. Nesli to těžce a snažili

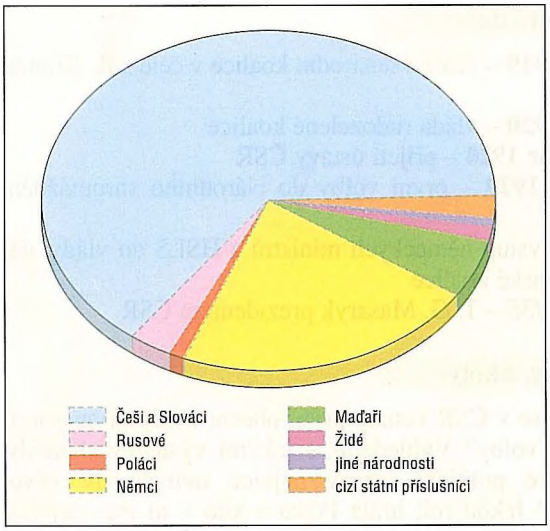

▲ *Národnostní složení obyvatelstva ČSR*

se zvrátit situaci odtržením části území od Československa.

Po upevnění republiky uprostřed 20. let nastalo uklidnění. Zdálo se, že ČSR se stane opravdovým domovem i všech národnostních menšin. Němci (v ČSR jich žilo na 3 miliony 300 tisíc), Maďaři, ale i Rusíni, Poláci a další menšiny měli své zástupce v parlamentu a také v orgánech samosprávy. V roce 1926 vstoupili do vlády **němečtí ministři** a celý německý aktivistický tábor pak ještě intenzivněji využíval i všech dalších demokratických práv. Němci měli své školství (včetně bohaté sítě škol středních, pražské univerzity a brněnské techniky), svá divadla, své noviny a časopisy i knižní vydavatelství. Jejich společenský a kulturní život byl bohatý a stát jej nijak neomezoval. Problémem zůstal přístup občanů německé národnosti do státních služeb a uplatňování jazykového zákona.

Jako velmi neutěšená se jevila situace **romské menšiny**, která byla v oficiálních pramenech a dokumentech označována za menšinu cikánskou. V polovině 20. let, kdy se konal soupis romské populace, bylo v celé ČSR evidováno přes 60 000 „cikánů", z toho v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 2652. To zjevně neodpovídalo realitě; příčinou bylo neúplné provedení soupisu na území republiky. Situaci Romů komplikoval zákon o potulných cikánech z roku 1927. Z názvu je zřejmé, že měl postihnout především Romy kočovné, ve skutečnosti však dával prostor pro diskriminaci všech Romů. V roce 1928 byla vydána prováděcí nařízení, Romové obdrželi cikánské legitimace, takzvané kočovnické listy, byly nařízeny pravidelné soupisy, pohyb kočovných skupin byl sledován a jejich život omezován i v dalších směrech (například zákaz vstupu do některých měst).

Vztahy mezi Čechy a Slováky

Jednoduše však neprobíhalo ani **soužití dvou hlavních „státotvorných" národů – Čechů a Slováků**. Oficiální teorie čechoslovakismu, která i při uznání svébytnosti slovenštiny prosazovala názor, že jde o dvě větve jednoho slovanského kmene (národa), měla při vzniku ČSR své opodstatnění. Na troskách mnohonárodnostní monarchie měl totiž vzniknout „národní stát". Přitom však jen německá menšina byla početnější než slovenský národ. Češi představovali při vzniku republiky jen 46 % obyvatelstva a pouze spojením Čechů a Slováků v jeden národ se dosáhlo většiny, tolik potřebné i pro argumentaci na mezinárodním poli. Navíc si byli Češi a Slováci jazykově a kulturně skutečně blízcí. Svou roli sehrál i fakt, že Slováci velmi trpěli pod maďarským útlakem. Obecně se uznává, že na prahu první světové války jim jako národu hrozil zánik. Především měli velmi málo vlastní inteligence. A tak to byla až Československá republika a Češi, kdo **povznesli na poměrně vysokou úroveň slovenské školství a slovenskou vzdělanost**. Na Slovensku se rychle zakládaly střední školy a v Bratislavě vznikla **Univerzita Komenského**. Na místa profesorů přicházeli čeští pedagogové a vědci. Čeští herci stáli u zrodu Slovenského národního divadla. Češi také zaujali místa Maďarů ve státní správě, soudnictví, policii a četnictvu a na jejich mocenské převaze nic nezměnil ani fakt, že prvním ministrem s plnými mocemi pro Slovensko byl Slovák – dr. Vavro Šrobár. Brzy vyrostla nová generace slovenských vzdělanců. Slovenská kultura se prosadila i v oblasti výtvarného umění a v dalších uměleckých oblastech.

Že jsou **Slováci svébytným národem**, byla po prvním desetiletí existence ČSR objektivní skutečnost. Česká politika to **neuměla rozpoznat a státoprávní vztahy ke Slovensku v rozumné formě upravit**. Významná část slovenské politické reprezentace pod vedením Andreje Hlinky odmítla čechoslovakismus a požadovala slovenskou autonomii na základě uplatnění Pittsburské dohody, kterou uzavřel T. G. Masaryk s představiteli slovenské emigrace v USA v roce 1918. Když však později na Slovensku docházelo k likvidaci některých průmyslových závodů, rostla nezaměstnanost a mnoho Slováků řešilo svou bezvýchodnou situaci nucenou emigrací, Hlinkova ľudová strana využila ve svůj prospěch nejen zjitřenou sociální atmosféru, ale i vzepjaté národní cítění. Její požadavek úplné autonomie zdánlivě řešil všechno. Vždyť místa ve školství a státní správě opustí Češi a ke slovu přijde nová slovenská inteligence...

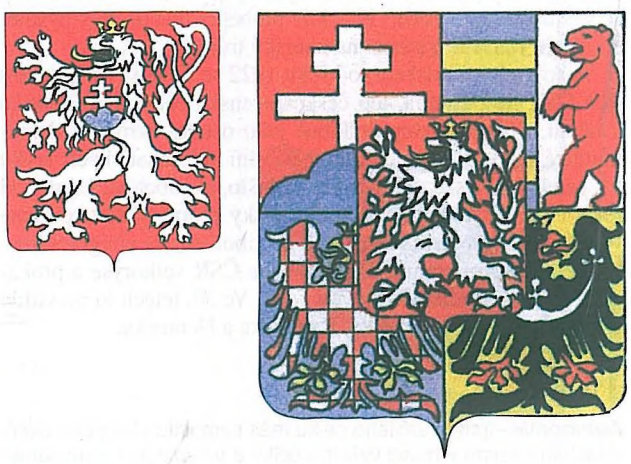

▲ ***Obr. 19*** *Malý státní znak, zobrazující českého lva se slovenským štítkem na hrudi, vyjadřoval spojení dvou „státotvorných" národů. Střední státní znak nesl symboly Slovenska, Podkarpatské Rusi, Čech, Moravy a Slezska*

První republika nedokázala dát svým národům vše, co chtěly a co potřebovaly. **Nevyřešené či nedořešené národnostní problémy ji vnitřně oslabovaly.**

Mezinárodní postavení ČSR

Stabilitu státu výrazně ovlivňovalo jeho mezinárodní postavení. ČSR se stala nedílnou součástí versailleského mírového systému a na diplomatickém poli preferovala snahy, aby tento systém zaručoval demokratické mezinárodní soužití a bezpečnost evropských států.

Meziválečné Československo jednoznačně orientovalo svou zahraniční politiku **na Francii**, o níž bylo přesvědčeno, že je hlavní zárukou versailleského systému. Složitější vztahy musela československá diplomacie řešit ve vztahu k Velké Británii, která se ve středoevropské oblasti zaměřovala více na rozvíjení kontaktů s Maďarskem a Rakouskem. Smluvně tak bylo zajištěno především spojenectví francouzsko-československé. Doplňovala jej série smluv mezi ČSR, Rumunskem a Jugoslávií **v rámci Malé dohody**. Hlavní iniciátor Malé dohody, československý ministr zahraničních věcí dr. E. Beneš, v ní neviděl jen obranný pakt proti územním nárokům Maďarska, ale i vhodný nástroj k prosazování zájmů členských států v evropské politice.

VZTAHY SE SOUSEDNÍMI STÁTY. Bezpečnost a územní celistvost ČSR se ovšem odvíjela i od úrovně vztahů se sousedními státy. Z tohoto hlediska nebyla pozice ČSR právě příznivá. Skutečně přátelské styky se vyvinuly jedině s Rumunskem, ale s tím Československou republiku pojil jen krátký úsek společných hranic. Polská vláda se nesmířila s vynuceným kompromisem v otázce Těšínska a napjaté vztahy k severnímu sousedovi přetrvaly prakticky po celé meziválečné období. Poměr k Německu byl zpočátku bez větších problémů a čile se rozvíjely vzájemné hospodářské a obchodní styky. Německo bylo pro ČSR nejvýznamnějším obchodním partnerem. V průběhu 20. let, kdy se poměry v Německu stabilizovaly a kdy začala nová expanze německého kapitálu do zahraničí, se ale vzájemné vztahy začaly komplikovat. S Rakouskem se podařilo nastolit korektní sousedské soužití, vyřešily se hraniční otázky, ale postupně se intenzita vzájemných styků snižovala. Na vysloveně nepřátelských pozicích vůči Československu setrvávalo Maďarsko. Nezměnilo se to po pádu Maďarské republiky rad a nástupu režimu admirála Horthyho. Napětí mezi oběma státy se vystupňovalo v roce 1921, kdy proběhly dva pokusy bývalého císaře Karla I. o návrat na uherský trůn.

Se sovětským Ruskem (od roku 1922 se Sovětským svazem) sice ČSR nesousedila, ale československá zahraniční politika k němu hledala přístup podobně jako ostatní evropské demokratické státy. K oficiálnímu navázání diplomatických styků a k uznání sovětské vlády zatím nedošlo, ale obchodní styky od roku 1922 existovaly a československý průmysl do této země vyvážel své výrobky. Ve vztahu k protibolševické emigraci (ruské, běloruské i ukrajinské) se chovala ČSR velkoryse a prokázala, že je příkladnou azylovou zemí. Ve 30. letech to potvrdila přijetím emigrantů z Polska, Rakouska a Německa.

Pojmy:

Autonomie – právo určitého celku řešit samostatně otázky svého zvláštního zájmu v rámci vyššího celku a v souladu s ním; samospráva.
Nuncius – diplomatický zástupce Vatikánu na úrovni velvyslance.
Modus vivendi – způsob soužití; v mezinárodním právu prozatímní smluvní úprava mezistátních otázek plně a trvale nevyřešených.

Důležitá data:

1918-1919 – vláda všenárodní koalice v čele s K. Kramářem
1919-1920 – vláda rudozelené koalice
29. únor 1920 – přijetí ústavy ČSR
duben 1920 – první volby do Národního shromáždění ČSR
1926 – vstup německých ministrů a HSĽS do vlády, nástup panské koalice
1918-1935 – T. G. Masaryk prezidentem ČSR

Otázky, úkoly:

1. Kdy se v ČSR konaly první obecní a kdy první parlamentní volby? Vyhledejte, s jakými výsledky skončily. **2.** Které politické strany nejvíce ovlivňovaly vývoj v ČSR? Jakou roli hrála Pětka a kdo v ní měl největší vliv? **3.** Proč bylo nutné vytvářet koaliční vlády a jaké typy koalic v ČSR existovaly? **4.** Co zaručovala ústava ČSR? **5.** Jak ovlivňoval prezident T. G. Masaryk svými názory život v ČSR? **6.** Prohlédněte si graf národnostního složení ČSR. Co víte o problémech soužití jednotlivých národů a národností? Jaké bylo postavení německé menšiny ve 30. letech? S jakými problémy se setkávaly další menšiny v ČSR? **7.** Vysvětlete, proč se komplikovaly vztahy mezi Čechy a Slováky. **8.** Objasněte kladné a záporné stránky mezinárodního postavení ČSR. **9.** Československo uzavřelo 10. 9. 1919 smlouvu s dohodovými mocnostmi o ochraně menšin. Prostudujte si podstatný výtah z této smlouvy a vyjádřete se k následujícím otázkám: Plnila ČSR ustanovení této smlouvy? Promítla je do zákonů přijatých Národním shromážděním? Vyskytly se při plnění a dodržování ustanovení této smlouvy problémy? Jaké?

Smlouva mezi dohodovými mocnostmi a Československem o ochraně menšin, podepsaná v Saint-Germain-en-Laye 10. 9. 1919

Hlava 1.

Čl. 1. Československo se zavazuje, že ustanovení obsažená v článcích 2 až 8 této hlavy budou uznána za základní zákony, že žádný zákon, žádné nařízení ani žádný úkon úřední nebude v odporu nebo nesouhlasu s těmito ustanoveními a že žádný zákon, žádné nařízení ani žádný úkon úřední proti nim nebude míti moci.

Čl. 2. Československo se zavazuje, že poskytne všem obyvatelům úplnou a naprostou ochranu jejich života a jejich svobody bez ohledu na jejich původ, státní příslušnost, jazyk, rasu nebo náboženství.

Všichni obyvatelé Československa budou míti právo, aby volně projevili jak veřejně, tak i soukromě jakékoliv vyznání, náboženství anebo víru, jejichž výkon nebude v neshodě s veřejným pořádkem a dobrými mravy.

Čl. 3. S výhradou zvláštních ustanovení smluv níže uvedených Československo uznává za československé příslušníky ipso facto a bez dalších formalit příslušníky německé, rakouské, uherské, kteří v den, kdy nabude působnosti tato smlouva, mají, a to podle okolností, bydliště nebo právo domovské na území, které jest nebo bude uznáno za účasti Československa nebo mírových smluv s Německem, Rakouskem a Maďarskem, nebo podle jakýchkoliv smluv uzavřených za účelem nynějších poměrů.

Osoby shora jmenované, starší osmnácti let, mají však volnost podmínek, jež ony smlouvy stanoví, optovati pro jakékoli jiné státní občanství, jež jim bude přístupno. Opce[1] *manželova zahrnuje v sobě opci manželčinu a opce rodičů jejich děti, kterým ještě není osmnáct let.*

Osoby, které použijí tohoto práva opce, budou povinny ve dvanácti následujících měsících přenésti své bydliště do státu, pro který optovaly. Bude jim volno podržeti si své nemovité statky, které mají na území československém. Budou si moci odvézti všeliký svůj majetek movitý. Nebude na ně uvalen z tohoto důvodu žádný vývozní poplatek.

Čl. 4. Československo uznává za příslušníky československé ipso facto a bez dalších formalit osoby, které jsou státními občany německými, rakouskými či uherskými a narodily se na území shora jmenovaném z rodičů majících tam, podle okolností, bydliště nebo právo domovské, a když ony osoby samy v den, kdy nabude působnosti tato smlouva, tam nemají bydliště, nebo, podle okolností, práva domovského.

Do 2 let, kdy nabude působnosti tato smlouva, mají ony osoby volnost prohlásiti před oprávněnými čsl. úřady v zemích svého bydliště, že se vzdávají svého státního občanství československého, a přestanou poté býti pokládány za příslušníky československé. V tom ohledu prohlášení manželovo bude považováno za platné pro manželku a prohlášení rodičů bude považováno za platné pro děti, kterým ještě není osmnáct let.

Čl. 5. Československo se zavazuje nečiniti žádných překážek vykonání práva opce, stanovené smlouvami, které byly nebo budou uzavřeny mocnostmi spojenými a sdruženými s Německem, Rakouskem či s Uherskem a které dovolují zájemcům získati nebo nezískati státní občanství československé.

Čl. 6. Státní občanství nabude ipso facto pouhým zrozením na československém území každá osoba, která zrozením nenabývá státního občanství jiného.

Čl. 7. Všichni státní občané českoslovenští budou rovni před zákonem a budou požívati stejných práv občanských bez ohledu na rasu, jazyk a náboženství.

Rozdíl v náboženství, víře nebo vyznání nemůže býti žádnému státnímu občanu československému na závadu, pokud jde o požívání práv občanských a politických, a zejména pokud jde o přístup do veřejné služby, úřadů a k hodnotám nebo vykonávání jakékoliv živnosti nebo povolání.

Státním občanům československým nebude ukládáno žádné omezení, pokud jde o volné užívání jakéhokoliv jazyka ať ve stycích soukromých a obchodních, či ve věcech týkajících se náboženství, tisku nebo veřejných projevů jakéhokoliv druhu, ať ve veřejných shromážděních.

Jestliže by vláda československá zavedla nějaký úřední jazyk, bude přesto poskytnuta státním občanům československým jiného jazyka než českého přiměřená možnost, aby před soudy používali svého jazyka jak ústně, tak písemně.

Čl. 8. S příslušníky československými, náležejícími k menšinám národnostním, náboženským neb jazykovým, bude po právu a ve skutečnosti za stejných záruk zacházeno stejně jako s ostatními příslušníky československými. Zvláště budou míti stejné právo, aby vlastním nákladem zakládali, řídili a pod dozorem měli ústavy lidumilné, náboženské a sociální, školy a jiné ústavy výchovné, s právem používati tam volně svého jazyka a svobodně tam vykonávati své náboženství.

Čl. 9. Pokud jde o veřejné vyučování, vláda československá poskytne ve městech a v okresech, v nichž je usedlý zlomek občanů československých jiného jazyka než českého, přiměřené příležitosti zajišťující, aby dětem československých občanů se dostalo vyučování v jejich vlastní řeči. Toto ustanovení nebude však vládě československé bránit, aby neučinila povinným vyučování řeči české.

V městech a okresech, v nichž je usedlý značný zlomek příslušníků československých náležejících k menšinám náboženským nebo jazykovým, zabezpečí se těmto menšinám slušný podíl na požitku a upotřebení částek, které mají býti vynaloženy na výchovu, náboženství neb lidumilnost z veřejných fondů podle rozpočtu státního, rozpočtů obecních neb jiných.

(...)[2]

Čl. 14. Československo souhlasí s tím, že předpisy hlav I a II, pokud se týkají příslušníků menšiny rasové, náboženské neb jazykové, zakládají závazky zájmu mezinárodního a budou požívati záruky Společnosti národů. Nesmějí býti měněny bez souhlasu většiny v Radě Společnosti národů. Spojené státy americké, Říše britská, Francie, Itálie a Japonsko se zavazují neodepříti svého souhlasu takovým změnám oněch článků, které by v předepsané formě byla schválila většina Rady Společnosti národů.

Československo souhlasí s tím, že každý člen Rady Společnosti národů bude míti právo obrátit pozornost Rady na hrozící neb již nastalé porušení kteréhokoliv z těchto závazků a že Rada bude moci zvoliti postup a vydati pokyny, jaké se jí za daných okolností budou zdát vhodnými a účinnými.

Československo souhlasí dále s tím, aby každý rozpor mínění, který by o právních neb skutkových otázkách, souvisejících s oněmi články, vznikl mezi vládou československou a kteroukoliv z čelných mocností spojeneckých a přidružených nebo kteroukoliv jinou mocností, jež je členem Rady Společnosti národů, byl pokládán za spor rázu mezinárodního podle smyslu článku 14 smlouvy Společnosti národů. Vláda československá souhlasí, aby každý takový spor, bude-li to žádati druhá strana, byl vznesen na Stálý dvůr mezinárodní spravedlnosti, jehož rozhodnutí bude konečné a bude požívati téže moci a účinnosti jako rozhodnutí podle článku 13 oné smlouvy.

---

[1] Opce – možnost volby státní příslušnosti.

[2] Vypuštěna hlava II (čl. 10 až 13), týkající se výlučně Podkarpatské Rusi.

4. POVÁLEČNÁ KRIZE. KOMUNISMUS A FAŠISMUS

Po skončené válce se společenský a hospodářský život jen obtížně vracel do normálních kolejí. Všeobecný nedostatek potravin a dalších základních životních potřeb nejvíce zasahoval poražené země. Navíc na ně doléhaly těžké podmínky mírových smluv, které jen prohlubovaly všeobecnou nespokojenost. Obdobně jako v Rusku před revolucí se tak otevírala příležitost pro hlasatele radikálních změn buď v komunistické, nebo fašistické podobě.

Levicový extremismus – komunismus

Povstání propukla především v **Maďarsku** a v **Německu**. Ruští bolševici a jejich vůdce V. I. Lenin předpokládali, že to bude počátek rozšíření revoluce bolševického typu do dalších zemí a signál k „celosvětové proletářské revoluci". Tento záměr se jim ale nezdařil. Povstání v Maďar-

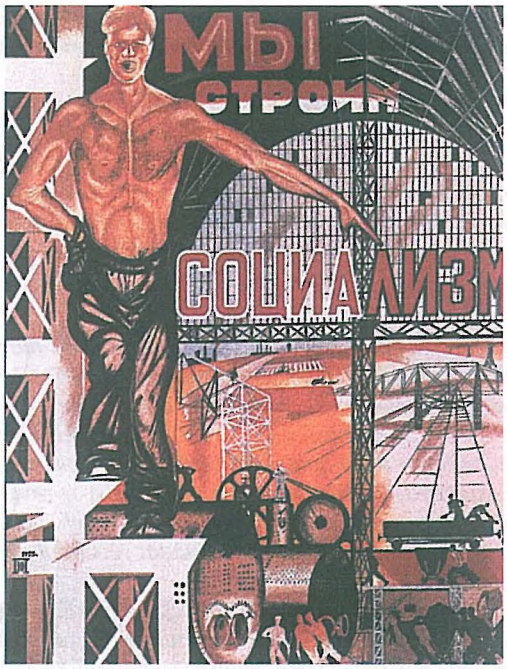

▲ *Obr. 20 Sovětský agitační plakát z 20. let vyzývající k budování socialismu*

sku i v Německu byla potlačena a po porážce ve válce s Polskem se ruští bolševici museli smířit s tím, že revoluci nebudou moci „vyvážet přímo". Snažili se tedy alespoň o šíření revolučních myšlenek prostřednictvím svých zahraničních stoupenců, kteří usilovali o rozkol ve všech evropských socialistických a sociálně demokratických stranách, zastupujících zájmy dělníků. Menší části těchto stran se skutečně podařilo získat pro myšlenku uskutečnění revoluce bolševického typu a nastolení komunistické diktatury: vznikly **komunistické strany**, které byly přímo řízeny z Moskvy prostřednictvím **Komunistické internacionály** (Kominterny). Kominterna, založená v březnu roku 1919, byla navenek rovnoprávnou organizací komunistických stran v jednotlivých zemích, ve skutečnosti však plně sloužila zájmům sovětského státu.

Ve většině socialistických a sociálně demokratických stran si však převahu zachovali **stoupenci umírněných socialistických myšlenek**. Sdružili se v **Socialistické dělnické internacionále** (SDI). Spojovalo je odhodlání zachovat demokratický politický systém a o postupné zlepšování sociálního postavení dělníků a zaměstnanců usilovali cestou reforem. Neváhali také zasednout ve vládách jednotlivých zemí a podali důkaz, **že myšlenku o spojení demokracie a socialismu hodlají prakticky prosazovat**. Přispěli tak k uklidnění situace a k tomu, že většina obyvatel poválečné Evropy levicový extremismus bolševického typu odmítla.

Ruská otázka

Demokratické velmoci i další státy se snažily omezit vliv bolševické revoluce a zabránit jejímu územnímu rozšíření. Podnikly za tím účelem řadu vojenských, diplomatických i hospodářských kroků. Hlavní záměr – **uskutečnit vojenskou intervenci**, k níž vyzvalo již jednání versailleské konference a jež měla porazit bolševiky vojensky – však skončil neúspěchem. Vojenské operace více než stotisícové armády čtrnácti států a vnitřních ruských antibolševických sil (bělogvardějců) totiž nebyly vzájemně sladěny, a nedovedly proto využít ani tři roky trvající občanskou válku v Rusku.

Intervence začala ještě v průběhu první světové války a byla vedena snahou Dohody vrátit Rusko do války s Německem. V červnu 1918 vyslaly Francie a Velká Británie téměř 24 000 vojáků do Murmanska a Archangelska. 16. července 1918 bolševici brutálně povraždili celou carskou rodinu z obavy, že by mohla být osvobozena. Na Sibiři ovládly československé legie transsibiřskou magistrálu a úspěšně bojovaly proti bolševikům. Prezident Wilson souhlasil s vyloděním 72 000 japonských a 8000 amerických vojáků ve Vladivostoku. V zimě roku 1919 až 1920 obsadily britské oddíly část železnice podél rusko-tureckých hranic. Francouzské jednotky spolu s řeckými přistály v Oděse. Spojenecké intervenční jednotky se většinou spokojily pouze s podporou bělogvardějců, u nichž se začaly projevovat politické rozpory. Naopak bolševici kombinovali revoluční fráze s podporou národnostního cítění především u rolníků, které využívali jako spojence proti zahraniční agresi. Vojenské operace bolševické Rudé armády dovedně řídil Lev Trockij. Jeho jednotky zastavily intervenční útoky na Sibiři, Ukrajině i z nově vytvořeného Polska. Rudá armáda postoupila až na Krym a na Kavkaz a koncem roku 1920 musely lodě narychlo evakuovat z Oděsy více než 100 000 na intervenci zúčastněných vojáků. Bolševici obnovili kontrolu nad téměř celým dosavadním ruským územím a postupně budovali nové „sovětské impé-

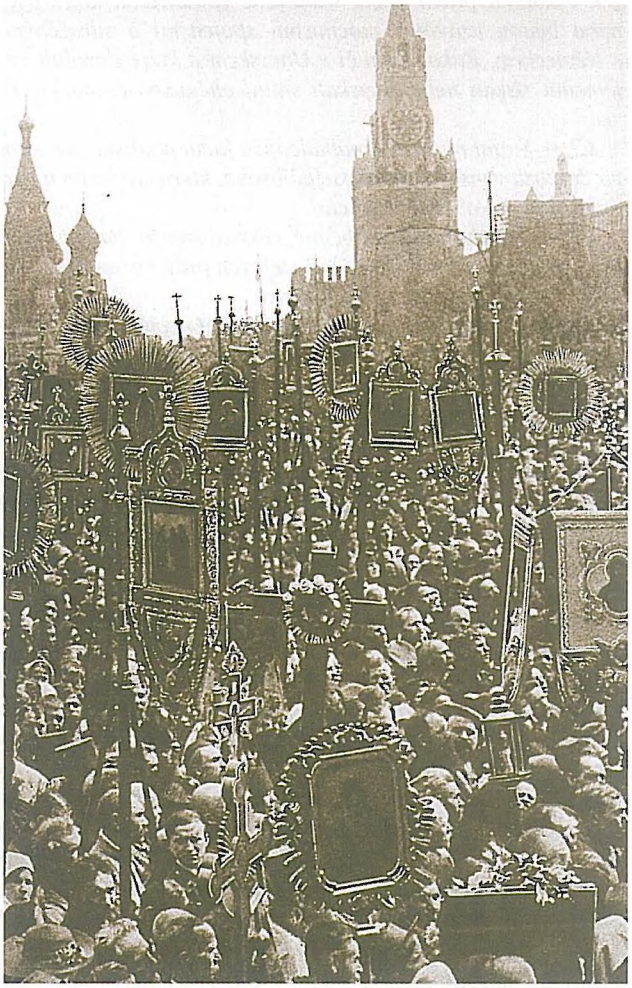

▲ *Obr. 21 Názorové zmatky obyvatel Sovětského svazu charakterizuje snímek z demonstrace před moskevským Kremlem: demonstranti nesou ikony zároveň s rudými vlajkami*

▲ *Obr. 22 Na jeden z leningradských (petrohradských) paláců umístili bolševici sovětský znak – srp a kladivo*

rium". Výjimkou byly územní ztráty ve prospěch Rumunska, pobaltských států a Polska, s nimiž bolševici podepsali mírové smlouvy. Polsku postoupili území západní Ukrajiny a Běloruska, ale zajistili si tak západní hranici. Na jihu řešili bolševici situaci navázáním diplomatických vztahů s Afghánistánem a uzavřením smluv s Tureckem a Íránem v roce 1921. Po vítězné občanské válce se obrátili i do Ázerbájdžánu, ruské Arménie a Gruzie, které se chtěly osamostatnit.

V prosinci roku 1922 vznikl **Svaz sovětských socialistických republik** (SSSR), sestávající z Ruské federace, Ukrajinské republiky, Běloruské republiky a Zakavkazské federace. Východní hranici sovětského státu tvořila Republika Dálného východu, ale i zde získávali stále více vlivu bolševici. Po odchodu Japonců v roce 1922 se i tato oblast začlenila do SSSR.

Vůdcem bolševické revoluce byl V. I. Lenin. S jeho vědomím a aktivním přispěním se také rozpoutala brutální a neúprosná **občanská válka** (podle oficiálních statistik zahynulo v letech 1918-1920 na 9 milionů lidí), probíhaly masakry zajatců a civilního obyvatelstva a činnost zahájila pověstná ČEKA (politická policie). Odpůrci sovětské moci se ocitli v koncentračních táborech. Lenin ospravedlňoval a upřednostňoval tato násilná řešení společenských konfliktů, neboť se mu zdálo, že právě tudy vede nejkratší cesta k hlavnímu cíli: úplně ovládnout společnost.

Pravicový extremismus – fašismus

Levicový extremismus nalezl svůj protipól v extremismu pravicového typu, jemuž se dostalo označení **fašismus**. Fašismus charakterizoval především **vypjatý nacionalismus** jednoznačně protidemokratického zaměření, který usiloval o nastolení **otevřené diktatury**. Za hlavního viníka poválečné krize označoval politický systém parlamentní demokracie. Proti jejímu selhání nabízel „vládu pevné ruky", kterou uskuteční neomezeně vládnoucí fašistická strana se silným vůdcem v čele. Disciplínu a pořádek podle fašistických představ měla provádět nadtřídní moc, která by zajistila smír mezi jednotlivými vrstvami (stavy) společnosti v silném a jednotném státě.

Demokratické vlády ustavené v řadě evropských zemí skutečně jen obtížně zvládaly krizovou situaci při řešení hospodářských, sociálních a politických problémů ve svých státech. V tom je možné hledat vysvětlení, proč **fašistická hnutí získávala dosti značnou podporu** u válečných vysloužilců, neschopných nalézt uplatnění v civilním životě, či u nacionalistů, kteří se nechtěli smířit s pokořením po válečné porážce. Radikálním argumentům a sociálně podbízivým návrhům fašistů ale souhlasně naslouchala i část středních vrstev (státní zaměstnanci, živnostníci, úředníci) a také část dělníků. Ti všichni se cítili ohroženi růstem cen a nezaměstnaností a zároveň je děsila hrozba revoluce a komunismu.

▲ *Obr. 23 Dobový plakát: fašismus jako zachránce před bolševismem*

Jestliže komunismus byl v poválečném období poměrně uzavřeným a jednotně organizovaným hnutím, **fašistické hnutí jednotnou podobu nemělo**. V jednotlivých zemích, v nichž se fašismus uplatnil, měl řadu rozdílných rysů. V některých státech najdeme „fašizující prvky", kdy režim parlamentní demokracie byl nahrazován určitou formou osobní diktatury. Avšak pouze **v případě Itálie** a později **Německa** se setkáváme se snahou soustředit všechny lidské, hospodářské a vojenské zdroje k přípravě na válečný konflikt, který měl fašistickým režimům přinést rozhodující úspěch ve snaze ovládnout další národy a státy.

Fašismus v Itálii a nacismus v Německu

Fašistické hnutí se původně zrodilo v Itálii. Vznikl zde i jeho název. Odkazoval k latinskému výrazu *fasces*, názvu svazku prutů, které nosili v antickém Římě vysocí úředníci jako odznak své hodnosti. Podobně se označovali i přívrženci **Benita Mussoliniho** [benýta musolínyho], bývalého socialisty a zakladatele hnutí, kteří se seskupovali v ozbrojených skupinách zvaných bojové svazy. Tyto oddíly rychle rostly. Za jejich pomoci se v roce 1922 chopil B. Mussolini moci. Začal budovat fašistickou diktaturu a pro sebe si získal oslavný titul **duce** ([dúče], italsky

◀ *Obr. 24 Benito Mussolini, vůdce italského fašismu*

vůdce) a nechal se oslavovat jako „nejlepší syn a vůdce národa". V Itálii fašisté postupně omezili vliv parlamentu, zakázali opoziční politické strany, zavedli dohled nad tiskem a omezili i další občanská práva a svobody. Uskutečňovali i silnou státní kontrolu hospodářství.

Po vítězství v Itálii se **fašismus rozšířil do dalších evropských zemí** a ohlas nalezl i **v Latinské Americe**. Největším nebezpečím však byl **vzestup svébytné odnože fašismu – nacionálního socialismu** (neboli **nacismu**) **v Německu**. Navazoval na tradice vypjatého německého nacionalismu a pangermanismu (všeněmectví) a teorie rasové nadřazenosti.

▲ *Obr. 25 Agitace na ulicích: vůdce berlínských nacionálních socialistů a později ministr propagandy Joseph Goebbels*

Po nezdařeném pokusu o puč v Mnichově v roce 1923, v němž se spojili Adolf Hitler a generál Erich von Ludendorff, se **nacistická strana** (zkratka NSDAP) pomalu stávala stranou masovou. Ve volbách roku 1928 získala již 820 000 hlasů, což mělo být pro dosavadní vládnoucí koalici demokratických stran výmarské republiky varováním.

Porovnání komunismu a fašismu

Fašismus i komunismus jsou **totalitární hnutí**. Totalitární (či totalitní) režim je taková forma vlády, která nad občany zavádí totální (tj. naprostou, úplnou) kontrolu a potlačuje občanská a lidská práva. Opírá se o masovou propagandu, která tvrdí, že buduje „novou společnost", založenou na uznávání „nevyhnutelných historických zákonů", daných buď historickým materialismem jako v případě komunismu, nebo „prozřetelností". Vyhlašované konečné cíle komunismu (beztřídní společnost) a fašismu či nacismu (nastolení stavovského řádu a nadvláda „čisté rasy" nad ostatními lidmi) se protikladně rozcházely. Odlišná byla i sociální základna a historický vývoj obou hnutí. Podle svého ideologického zdůvodnění, odlišného historického vývoje, různé sociální skladby a vyhlašování konečných cílů byla tato hnutí protikladná. Přesto měl ale způsob jejich vlády tolik shodných rysů a prvků, že můžeme fašismus a komunismus zařadit pod společný termín – totalitarismus.

Společné je jim totiž **odstranění samých základů politické demokracie** – tj. existence více politických stran a možnosti uplatnění plurality (mnohosti) názorů. Totalitnímu pohledu na společnost je společné i to, že připouští pouze jediný možný a správný výklad světa. Ve jménu tohoto „jedině správného" pohledu na svět stoupenci totality páchali i nejtěžší zločiny kriminální povahy a dopouštěli se vyhlazování celých národů. Marně to omlouvali principy nové, „vyšší" morálky.

Metody vládnutí totalitních režimů komunistického nebo fašistického typu jsou založeny na tom, že porušují nebo úplně potlačují základní lidská a občanská práva a na denním pořádku jsou projevy policejní zvůle. Jak komunismus, tak i fašismus si stavějí do čela typy „neomylných" a „lidem zbožňovaných" vůdců, kteří postupně zavádějí režim téměř neomezené osobní diktatury. Uplatňuje se i silná státní kontrola hospodářství, likvidující iniciativu jednotlivce, která je vlastní svobodnému tržnímu mechanismu.

Nástup J. V. Stalina k moci

Tyto shodné rysy potvrzuje **sovětský komunistický režim**, který se formoval jako režim totalitní již za Leninova života, ale své **totalitní rysy** ještě **prohloubil**, když se k moci dostal **Josif Vissarionovič Stalin**. Došlo k tomu v roce 1924 poté, co vyhrál mocenský boj s L. D. Trockým o nástupnictví do čela komunistické strany a sovětského státu. Sovětský svaz, vzniklý v roce 1922, vytvořil velkou říši rozprostírající se na evropském i asijském kontinentě. Stalin v něm postupně nastolil takzvanou **diktaturu proletariátu**, v níž nebylo místo pro žádné experimenty v ekonomické oblasti a respekt k lidským a občanským právům a vyžadovala se bezpodmínečná poslušnost. Stalin

▲ *Obr. 26 Představitelé sovětského komunistického režimu: V. I. Lenin a J. V. Stalin*

vypracoval teorii o „zostřování třídního boje za socialismu" a ve jménu tohoto hesla byla v SSSR zahájena i fyzická likvidace „nepřátelských tříd". Jejich představitele posílali do **pracovních táborů – gulagů**, kde pracovali a umírali za nepředstavitelně těžkých podmínek. Podobně se postupovalo při náznaku sebemenšího odporu nebo nesouhlasu i uvnitř vládnoucí vrstvy bolševiků.

Hlavní problémy mezinárodních vztahů

Tíživé projevy politické i hospodářské poválečné krize dopadaly nejen na poražené, ale i na vítězné státy. Evropskou politiku první poloviny 20. let charakterizovalo mocenské soupeření Francie a Velké Británie, jež si odlišně představovaly organizaci evropského prostoru mezi Německem a Ruskem, dočasné vyřazení Německa a sovětského Ruska, které pak hledaly vzájemné sblížení, i neuspokojené ambice Itálie. Poválečnou politickou scénu přitom určujícím způsobem ovlivňovalo hledání řešení zvláště dvou otázek: **otázky ruské** a **otázky německé**.

K řešení problémů Ruska – a také k posouzení otázky německých reparací – byla **svolána mezinárodní hospodářská konference do Janova**. Sešla se v dubnu a květnu 1922. Zúčastnily se jí evropské státy a zastoupena byla i sovětská vláda; na konferenci však nedošlo (zejména v důsledku odmítavého francouzského postoje) ke konečné dohodě.

V průběhu konference navázaly **sovětská a německá delegace** úzké kontakty a v nedalekém **Rapallu** podepsaly **smlouvu o likvidaci válečných náhrad a o obnovení diplomatických styků**. Oba státy se snažily vzájemnou všestrannou spoluprací (a to i ve vojenské oblasti) překonat mezinárodní izolaci, do které se počátkem 20. let dostaly. Do budoucna představovalo sovětsko-německé sblížení jednu z hrozeb versailleskému uspořádání.

Německá otázka

Celoevropským problémem zůstávalo Německo. Období německých dějin od porážky v první světové válce do nástupu Hitlera k moci nazýváme **výmarská republika** podle místa, kde byla přijata demokratická ústava. Výmarská republika se snažila vybudovat v Německu fungující demokratický parlamentní systém, plný úspěch této snahy byl ale do značné míry podmíněn hospodářskou situací země. Ekonomické předpovědi, že podmínky reparací rozvrátí německé hospodářství, se potvrdily. Hospodářská situace v Německu se po válce rychle zhoršovala. Úhrn reparací ve výši 132 miliard zlatých marek (52 % pro Francii a 22 % pro Velkou Británii) zjevně překročil možnosti německé ekonomiky.

RÚRSKÁ KRIZE. Vážné následky měla v roce 1923 rúrská krize. Francouzská a belgická armáda obsadily Porúří s odůvodněním, že Německo neplní své reparační závazky. Německá vláda proto vydala pokyn, aby podnikatelé v Porúří zahájili pasivní rezistenci s tím, že jim vyrovná ušlý zisk. To ještě více prohloubilo politickou a hospodářskou krizi Německa a vyvolalo i hrozbu nepokojů. Německá marka se rychle znehodnotila a inflace dosáhla astronomických rozměrů. Koncem roku 1923 se 1 americký dolar směňoval za nepředstavitelných 4,2 bilionu marek. Úspory obyvatel zmizely v nenávratnu; došlo k sociálním bouřím, které místy přerostly v pokusy nastolit revoluční moc. I tentokrát však ztroskotaly. Staly se tak posledním vzedmutím revoluční poválečné vlny, do které bolševici vkládali tolik nadějí.

DAWESŮV PLÁN. Nebezpečný vývoj v Německu znepokojeně sledovaly Spojené státy americké. Vadil jim i přílišný mocenský vzestup Francie. Koncem roku 1923 započala jednání o vyřešení rúrského konfliktu, v nichž vystupovali jako zprostředkovatelé britští a američtí diplomaté. V roce 1924 byl přijat Dawesův plán (Charles Gates Dawes [čárls gejts dóz] – americký finančník a později viceprezident USA), jehož cílem bylo stabilizovat německé hospodářství a vytvořit tak podmínky pro placení reparací. Za americké ekonomické podpory měla být překonána inflace a oživena investiční činnost. Reparační platby se podle tohoto plánu rozložily na delší období a jednotlivé roční splátky byly podstatně sníženy.

YOUNGŮV PLÁN. Koncem 20. let se Německo dostalo z krize. „Dolarový déšť" (jak byl nazýván příliv amerického kapitálu) přinesl svoje ovoce. Německu se dařilo obnovovat pozici první průmyslové země Evropy. Reparace ale představovaly stálé břemeno ekonomiky, a proto byl v roce 1929 přijat další plán amerického finančníka Owena D. Younga [ouina dý janga]. Tento plán stanovil konečnou výši reparací, zmírnil roční splátky, zrušil dozor nad německou ekonomikou. Francie přislíbila vyklizení Porýní. Na konferenci v Haagu byl v lednu 1930 Youngův plán přijat. Německo se stalo politicky samostatnější a hospodářsky se sblížilo s USA.

Pojmy:

Intervence – násilný (vojenský) zásah do vnitřních záležitostí jiného státu.
Totalitní je takový státní systém, v němž vládnoucí strana (a jí ovládaný stát) řídí jednotně všechny složky života společnosti i jednotlivce.
Puč – násilný politický převrat provedený malou skupinou lidí bez podpory širokých mas.
Gulag – zkratka pro Hlavní správu táborů (rusky Glavnoje upravlenije lagerej) pro politické odpůrce sovětského režimu.

Důležitá data:

březen 1919 – založení Komunistické internacionály
1922 – vznik Svazu sovětských socialistických republik
říjen 1922 – Mussolini povolán do čela vlády, nástup fašismu v Itálii
1924 – nástup J. V. Stalina k moci

Otázky, úkoly:

1. Jaké byly cíle Komunistické internacionály? O co usilovala Socialistická dělnická internacionála? **2.** Jak se zrodilo a o co se snažilo fašistické hnutí? **3.** Čím se vyznačují totalitní režimy? Co způsobilo jejich nástup? Jaké druhy totalitních režimů znáte a v kterých zemích se dostaly k moci nejdříve? **4.** Kdo byl Benito Mussolini? Jaký politický program uskutečňoval? **5.** Jakou formu si našel fašismus v Německu? **6.** Jak postupoval J. V. Stalin, když se chopil moci v SSSR? **7.** Vysvětlete pozadí sovětsko-německého sbližování. **8.** Co bylo podstatou takzvané německé otázky? Jak se řešila v evropské politice 20. let? **9.** Prostudujte si Chartu práce a Řád a oprávnění Velké fašistické rady. Vyjádřete svůj názor na podstatné rysy italského fašismu. Objasněte, v čem spočívaly zásady korporativismu, jak se v nich projevovaly sociálnědemagogické prvky a jak si fašismus zajišťoval nekontrolovanou moc.

Charta práce

I. Italský národ je organismem, jehož cíle, život a akční prostředky jsou silou a trváním větší než u jednotlivců samostatných anebo sjednocených. Je jednotou morální, politickou a hospodářskou, která se integrálně uskutečňuje ve státě fašistickém. (...)

III. Syndikátní nebo odborová organizace je svobodná. Ale jen syndikát, zákonem uznaný a podrobený kontrole státu, má právo reprezentovati zákonně celou skupinu zaměstnanců a zaměstnavatelů, pro kterou je zřízen, hájiti zájmy vůči státu a jiným odborovým sdružením, uzavírati závazné kolektivní pracovní smlouvy pro všechny, kteří náležejí kategorii, ukládati jim poplatky a vykonávati vůči nim funkce, které jsou jim delegovány v zájmu veřejném.

IV. V kolektivní pracovní smlouvě nalézá solidarita mezi různými výrobními činiteli konkrétní výraz smiřování odporujících si zájmů zaměstnanců a jejich podřízení vyšším zájmům výrobním. (...)

VI. Odborová sdružení, zákonem uznaná, zajišťují právní rovnost mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, udržují disciplínu výroby a práce a podporují její zdokonalení.

Korporace tvoří jednotnou organizaci výrobních sil a reprezentují úplně jejich zájmy. V důsledku tohoto integrálního zastoupení, jelikož výrobní zájmy jsou zájmy národními, korporace jsou zákonem uznány jako orgány státu.

Jako reprezentanti jednotných zájmů výroby mohou korporace stanoviti závazné normy o úpravě pracovních vztahů a v koordinaci výroby, obdrží-li potřebnou pravomoc od spojených sdružení. (...)

IX. Stát zasahuje do hospodářské výroby jen tehdy, když schází nebo je nedostatečnou soukromá iniciativa anebo když jsou předmětem státní zájmy politické. Takový zásah může být proveden kontrolou, povzbuzením nebo přímým vedením závodu.

X. Při kolektivních sporech pracovních nemůže být provedeno řízení cestou soudní, dokud korporační orgán se nepokusil o smír...

XI. Odborová sdružení mají právo upravovati pracovní vztahy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, jež reprezentují, kolektivními smlouvami. (...)

Kolektivní pracovní smlouva musí pod trestem neplatnosti obsahovati přesné předpisy disciplinární, o zkušební době, o výši a způsobu placení mzdy a pracovní době.

XII. Činnost syndikátů, smírčí působnost korporačních orgánů a činnost pracovního soudu zaručují, že mzda bude odpovídat normálním potřebám života, výrobním možnostem a výnosu práce.

Určení mzdy je odňato všeobecné normě a ponecháno dohodě stran v kolektivní smlouvě. (...)

XXIII. Umisťovací úřady (pracovní úřady) zřizují se na podkladě a pod kontrolou státních korporačních orgánů. Zaměstnavatelé jsou povinni zaopatřit si zaměstnance prostřednictvím těchto kanceláří. Mají však možnost volit je ze seznamu tak, že dají přednost těm, kteří náležejí straně a fašistickým syndikátům podle pořadí zápisu.

Řád a oprávnění Velké fašistické rady

Zákon z 9. prosince 1928, č. 2693

Čl. 1. Velká fašistická rada je nejvyšším orgánem, který koordinuje a integruje všechnu činnost režimu, vytvořeného revolucí z října 1922. V případech stanovených zákonem jsou její usnesení právně závazná a kromě toho, je-li k tomu vyzvána předsedou vlády, zaujímá stanovisko ke všem otázkám politickým, hospodářským a sociálním, jež mají celonárodní význam.

Čl. 2. Předseda vlády a první státní ministr je z moci zákona prezidentem Velké fašistické rady. Svolává ji, když to považuje za nutné, a stanoví její pořad jednání. (...)

Čl. 9. Pokud nebyl přistižen při činu, nemůže být žádný člen Velké rady bez jejího souhlasu zatčen, ani podroben trestnímu řízení, ani stíhán policejními opatřeními.

Disciplinární opatření proti členu Velké rady, který je příslušníkem Fašistické nacionální strany, mohou být použita pouze se souhlasem Velké rady. (...)

Čl. 11. Velká rada se usnáší:
1. o listině poslanců navržených na základě článku 5 zákona ze 17. března 1928, č. 1019;
2. o statutech, nařízeních a politických směrnicích Fašistické nacionální strany;
3. o jmenování a odvolání sekretáře, vicesekretářů, správního sekretáře a ostatních členů direktoria Fašistické nacionální strany.

Čl. 12. Názor Velké rady musí být slyšen ve všech otázkách, které mají ústavní charakter.

Za návrhy zákonů, jež mají vždy ústavní charakter, se považují návrhy týkající se:
1. následnictví trůnu, kompetence a přednostních práv koruny;
2. složení a příslušnosti Velké rady, senátu království a poslanecké sněmovny;
3. kompetence a přednostních práv předsedy vlády a prvního státního ministra;
4. oprávnění exekutivy vydávat právní normy;
5. uspořádání syndikátů a korporací;
6. vztahů mezi státem a Svatou stolicí;
7. mezinárodních smluv, které by znamenaly změnu státního území a koloniálních držav anebo zřeknutí se územního zisku.

5. POVÁLEČNÁ OBNOVA A NÁSTUP „ZLATÝCH 20. LET“

Zavádění nové techniky a technologií. Významné objevy

Poválečná obnova hospodářství neprobíhala ve všech státech rovnoměrně. Nejobtížněji se rekonstruovalo hospodářství těch zemí, které byly válkou nejvíce zasaženy. Tyto státy ovšem na druhé straně nepostihla krize z nadvýroby z let 1920-21, typická pro nejsilnější státy v zámoří. Po skončení války došlo k omezení a zčásti k úplnému **zrušení státních zásahů do ekonomiky**. Poválečnou obnovu hospodářství provázely **zásady liberálního tržního mechanismu** a všeobecná **technická a technologická rekonstrukce**. Ve vyspělých zemích se ve velkém rozsahu zaváděly vynálezy a technologie známé již z období před první světovou válkou. Teprve po ní bylo možné všeobecně zavádět elektřinu a rozšiřovat velkovýrobu elektromotorů, žárovek, ale i elektrospotřebičů určených pro domácnost.

Poválečné období bylo dobou **telekomunikačního rozmachu**. Od roku 1920 se začaly rozšiřovat automatické telefonní linky a hromadné zavádění telefonů postupovalo rychle zvláště v USA. V letech 1920-22 bylo také zahájeno pravidelné rozhlasové vysílání v USA, ve Francii, Velké Británii a postupně i v dalších státech. Výroba rozhlasových přijímačů se stala důležitým průmyslovým odvětvím. Jen o něco později vstoupil na scénu zvukový film a v polovině 20. let se zdokonalila i gramofonová technika zavedením elektronické nahrávky.

V poválečném období došlo k tak **významným objevům**, jako byla výroba benzinu, umělého kaučuku, syntetických vitaminů, energetických agregátů, elektronových mikroskopů, děrnoštítkových počítačových strojů, televize a barevné fotografie. Ve 30. letech následovaly objevy další. Část z nich se mohla plně uplatnit až po druhé světové válce, což dokazuje, že vědecké a technické myšlení si uchovalo určitý náskok před praktickým uplatněním jeho výsledků.

◀ *Obr. 27 Jeden z typických newyorských mrakodrapů 20. let (264 m). Později se stavěly budovy ještě vyšší*

Revoluce v dopravě

K revolučním změnám docházelo v dopravě. **Automobily** přestaly být výjimečným zjevem a staly se doslova technickým symbolem 20. století. Rychle se zlepšovala jejich technická kvalita, objevily se první celokovové automobilové karoserie (1926) a zavádělo se bateriové zapalování. Legendární výrobce automobilů Henry Ford vyrobil ve svých závodech v roce 1927 již 15 milionů kusů oblíbeného modelu T, poté zastavil výrobu a předělal výrobní linky na výrobu nového modelu A, jímž zakrátko zaplavil trh. S nárůstem výroby automobilů rostla i spotřeba pohonných hmot. To mělo za následek rychlý nárůst těžby ropy a rozvoj řady oborů chemického průmyslu. Stavět se však musely také nové silnice a realizovaly se i plány prvních dálnic.

Pozadu nezůstávala ani **civilní letecká doprava**. Nejprve se rozvíjela na vnitrostátních linkách v USA a poté i v dalších státech. Doslova senzací se stal let Američana Charlese Lindbergha [lindbérga], který v roce 1927 sám bez spoluletce přeletěl Atlantik mezi New Yorkem a Paříží za třicet tři a půl hodiny. Další obdobné rekordy na sebe nenechaly dlouho čekat.

Růst průmyslové výroby a změny v její organizaci

Pro dosažení ekonomické prosperity byly stejně podstatné i změny v organizaci a řízení výrobního procesu. V řadě rychle se rozvíjejících průmyslových odvětví se začaly používat **kompletní výrobní linky**, v nichž hrál důležitou roli **běžící pás**. V americkém automobilovém

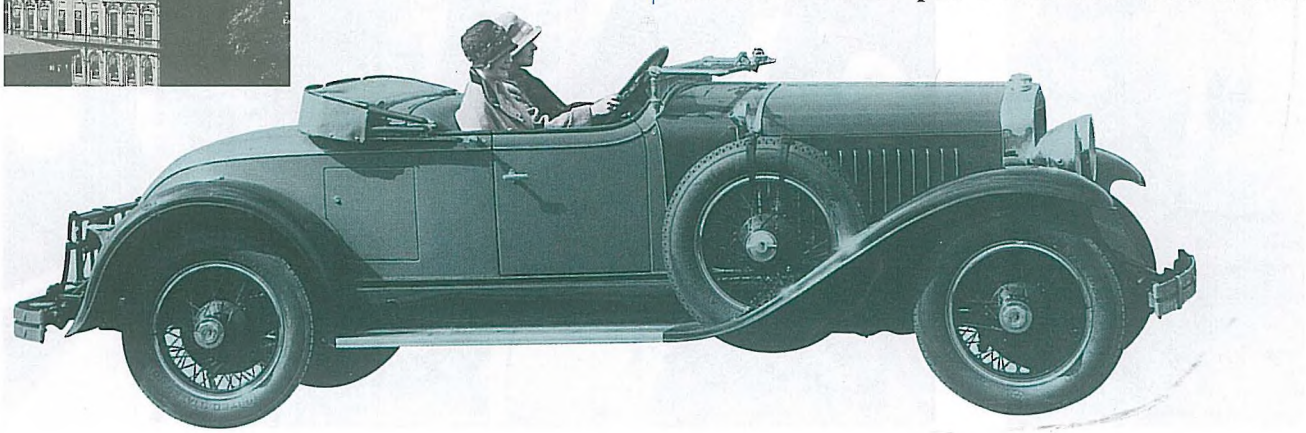

▼ *Obr. 28 Automobil se stal symbolem průmyslové vyspělosti a soudobého životního stylu. Na obrázku typ vyráběný v roce 1927*

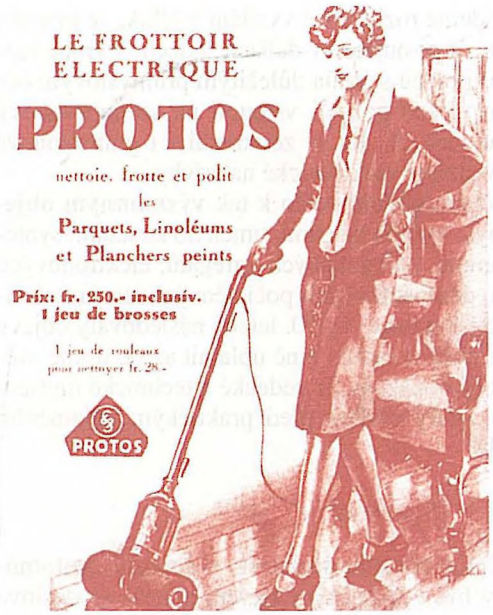

▲ *Obr. 29 Reklamní plakát na nový výrobek – Elektrolux*

průmyslu se dokonce poprvé uplatnila plně automatizovaná výroba, a to při přípravě automobilových rámů. Na organizaci pracovního procesu se začínaly účinně podílet i jednotlivé vědecké disciplíny a cesta od základního vědeckého výzkumu k jeho aplikaci se zkracovala. To platilo zejména o státech, které patřily k technické a technologické špičce světové produkce.

Lidé ovšem vnímají ekonomickou prosperitu především podle **růstu své osobní spotřeby** a tím i **životní úrovně**. Ta je zase závislá zvláště na **dynamice růstu průmyslové výroby**. Předválečný vrchol světové průmyslové produkce byl do roku 1929 překonán v celosvětovém měřítku asi o jednu polovinu. Byl to závratný růst. Zvlášť velkých přírůstků průmyslové výroby dosáhlo Japonsko (přes 100 % oproti předválečné úrovni) a USA (80 %). Ve Francii a Německu tvořil nárůst 20 %, ve Velké Británii došlo naopak pouze k vyrovnání předválečného stavu. Československo (pro srovnání) převyšovalo předválečnou výrobu asi o 40 % a svou celkovou ekonomickou výkonností se řadilo na 18.-22. místo světového žebříčku.

◀ *Obr. 30 Ukázka dobové módy*

▼ *Obr. 31 Kreolský džezbend Kinga Olivera. Uprostřed s trubkou mladý Louis Armstrong*

Změna životního stylu

Měnil se i životní styl, zvláště ve vyspělých zemích. Po letech odříkání se generace, které přežily traumatické válečné události a poválečné bouřlivé zvraty, zase chtěly a mohly bezstarostně bavit, chodit do kin a divadel, prostě žít a užívat darů svobodného života. Velkou oblibu si získalo cestování a rozvíjel se turistický ruch. Měnil se i způsob odívání. Paní móda velela dámám zkrátit sukně i vlasy. Pánové začali dávat přednost sportovnímu oblečení a sportovnímu vzhledu. Předválečná upjatost byla ta tam. Nadcházelo období intenzivního využívání volného času a s ním přicházely i nové formy zábavy. Tančilo se v rytmu džezové hudby a dobové tance charleston či shimmy uchvátily nejenom Spojené státy americké, ale i Evropu. To ovšem podmiňoval a ovlivňoval hmatatelný růst životní úrovně. Nebylo divu, že si tato doba vysloužila označení „zlatá 20. léta". Prosperitu totiž provázel i všeobecný vzestup civilizační úrovně a rozkvět vědy, umění, kultury a vzdělanosti.

Demokraticko-pacifistická éra v mezinárodních vztazích

Celkové změny v životě společnosti vyvolaly zlepšení kontaktů mezi vyspělými evropskými a zámořskými státy a pojily se s nimi i snahy o nastolení demokraticko-pacifistické éry v mezinárodních vztazích. Diplomaté usilovali o odstranění příčin nestability a konfliktů a zabývali se myšlenkou, jak zajistit celosvětový mír. Hlavním nástrojem smírného řešení budoucích mezinárodních sporů se měla stát **Společnost národů**, která si za svůj cíl oficiálně stanovila **zajištění míru a bezpečnosti** a **demokratickou**

spolupráci mezi národy a státy. Na půdě Společnosti národů došlo také k podpisu Protokolu k pokojnému uspořádání mezinárodních sporů, který byl přijat ženevským plénem 2. října 1924. Dokument, na jehož vypracování se podílel i československý ministr zahraničí E. Beneš, byl založen na třech zásadách – arbitráži, bezpečnosti a odzbrojení. V druhém článku ženevského protokolu se stanovilo, že jeho signatáři nesmějí v žádném případě sáhnout k válce, s výjimkou „odporu proti aktům agrese". Vážným oslabením Společnosti národů se ale již na počátku jejího působení stala skutečnost, že Kongres USA odmítl připojit podpis pod Pakt Společnosti národů. Francouzská a britská diplomacie si tak v ženevské instituci zajistily rozhodující vliv a prosazovaly v ní své cíle a své zájmy. Německo bylo přijato za člena Společnosti národů teprve v roce 1926.

Stoupenci myšlenky Společnosti národů (sdružovali se ve zvláštních organizacích prakticky ve všech demokratických zemích) a zastánci vize nastolení demokraticko-pacifistické éry v mezinárodních vztazích se soustředili na **pokus o prosazení všeobecného garančního paktu**, který by zajišťoval zachování pravidel mezinárodního práva při řešení mezistátních sporů. Následovat měly kroky k omezení zbrojení a konečným cílem se mělo stát mezinárodní **odzbrojení**. Jednání o garančním paktu se dlouze vlekla. A tak podala britská vláda zásadní návrh takzvaného Rýnského garančního paktu, zajišťujícího západní hranice Německa s Francií a Belgií. Podobné řešení – garanci dosavadní západní hranice – navrhoval i německý ministr zahraničních věcí Gustav Stresemann. Záruky východních hranic s Polskem a případně s Československem se do garančního paktu nepodařilo prosadit, i když československý ministr zahraničí Beneš v memorandu pro francouzskou vládu naléhal, aby garanční smlouva „nebyla v žádném případě pojímána nebo vykládána jako nezájem o německé východní hranice".

Garanční pakt projednávala konference ve švýcarském **Locarnu** [lokarno]. Sešla se v říjnu 1925 a proběhla v režii britské diplomacie. Přijala **Rýnský garanční pakt**, který zaručoval vzájemnou nedotknutelnost hranic Německa, Francie a Belgie. Záruky převzaly Velká Británie a Itálie. Dále byly podepsány čtyři smlouvy o arbitráži mezi Německem na straně jedné a Belgií, Československem a Polskem na straně druhé a rovněž dohoda o přijetí Německa do Společnosti národů. Avšak ani konference v Locarnu nevyřešila otázku východních hranic. Zjevná neochota britské a francouzské diplomacie garantovat východní německé hranice otevírala možnost jejich revize. Pro budoucnost to bylo zlověstné. Na této skutečnosti nic nezměnily ani přislíbené francouzské záruky integrity Polska a Československa, které ostatně Paříž vyslovila pro uchování svého spojeneckého systému a navíc mimo rámec locarnských dohod. Německá diplomacie, posílená locarnským výsledkem, i nadále udržovala přátelské styky se Sovětským svazem. V roce 1926 dokonce Německo se SSSR uzavřelo smlouvu o přátelství a neutralitě.

Odzbrojovací jednání a Briand-Kellogův pakt

Od roku 1926 se datují dlouhodobá diplomatická jednání charakteristická pro meziválečné období – **jednání o odzbrojení**. Vedly je tentokrát nejen evropské mocnosti, ale také USA a od roku 1927 i SSSR.

Určitým vyvrcholením období snahy hledat v mezinárodních vztazích především mírová řešení bylo **uzavření Briand-Kellogova paktu** v roce 1928. Tato mezinárodní úmluva (známá též pod názvem Pařížský pakt) odvozovala svůj název od francouzského ministra zahraničních věcí Aristida Brianda [aristyd brijan] a amerického státního sekretáře Franka Kelloga, kteří se o její uzavření nejvíce zasloužili. Státy, které pod uvedený pakt připojily své podpisy (celkem jich bylo více než 60), se slavnostně zavazovaly, že nebudou v budoucnu řešit mezinárodní spory válkou. Problémem paktu zůstávala jeho deklarativnost. Nebyly v něm totiž stanoveny žádné sankce za jeho případné porušení a neobsahoval ani konkrétní program postupného odzbrojování. Bez něho se však stávala vize světa bez válek jen nenaplnitelným snem.

Vývoj ve světových demokratických mocnostech

Světové demokratické mocnosti se potýkaly i se svými vnitřními problémy. **Velká Británie** se po roce 1919 musela vypořádat s ekonomickou krizí způsobenou válkou a s nutností restrukturalizovat ekonomiku. Ve 20. letech se vystřídaly vlády vedené liberály i konzervativci a všechny se musely vyrovnávat s podobnými problémy: s vysokou nezaměstnaností, nedostatkem prostředků na sociální zabezpečení a řadou dělnických stávek (zejména s generální stávkou horníků v roce 1926). Velké Británii se postupně podařilo většinu ekonomických problémů zvládnout a dosáhnout předválečného růstu výroby, zejména úspěšnou měnovou politikou chránící zvláště střední vrstvy před celosvětovou inflací.

Spojené státy americké, díky rychlejšímu ekonomického rozvoji, mohly ve 20. letech uskutečňovat politiku „návratu k normálním poměrům", zaměřenou na obnovení bezstarostné atmosféry předválečných let. Úspěšná byla v tomto ohledu volební období dvou republikán-

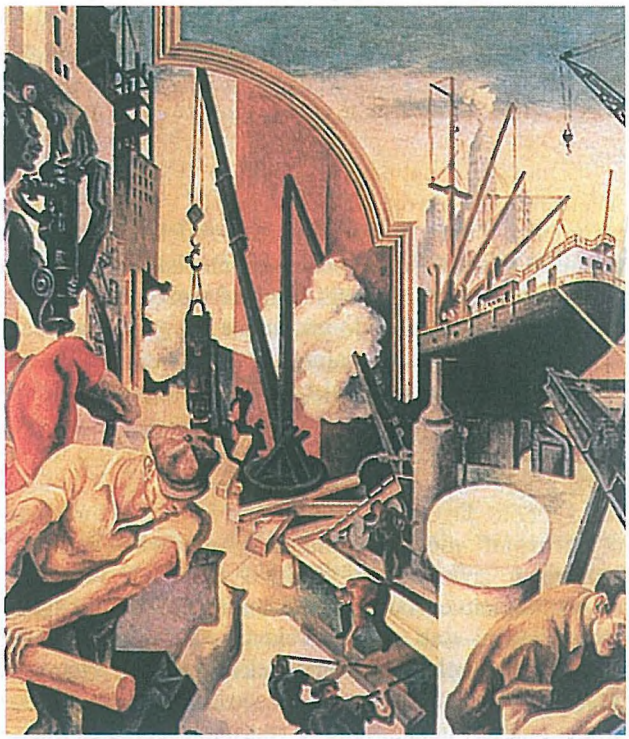

▲ **Obr. 32** *V USA došlo ve 20. letech k obrovskému růstu průmyslové výroby*

ských prezidentů – Warrena G. Hardinga [hárdynga] a Johna Calvina Coolidge [kúlidže]. USA rozšířily především svůj ekonomický vliv do Latinské Ameriky a Pacifiku. Nerušenou prosperitu mělo zabezpečit i zvolení třetího republikána v řadě prezidentem – Herberta Clarka Hoovera [húvra].

Poměrně stabilní politický systém Velké Británie a USA, stojící na principech většinového volebního systému dvou velkých politických stran, kontrastoval s **politickou nestabilitou Francie**. Francie sice prosadila na mírové konferenci velkou část svých mocenských požadavků, ale zaplatila za vítězství ve válce velkou cenu. Její ekonomika byla rozvrácena a potřebovala rozsáhlé investice. Hospodářská nestabilita, velký rozpočtový deficit a inflace způsobovaly i nestabilitu politickou, vyjádřenou častým střídáním koaličních vlád a rozdrobeností politického spektra. Určitou výjimkou byly tři roky vlády Raymonda Poincarého [poenkareho] v letech 1926-29. Rozsáhlé reformy v ekonomické oblasti stabilizovaly měnu, uvolnily sociální napětí a ke konci 20. let se konečně projevil i růst životní úrovně.

Růst role závislých a koloniálních zemí a národněosvobozenecké hnutí

Po první světové válce se ukázalo, že **ve světovém politickém a ekonomickém vývoji** se začínají čím dál tím více **prosazovat i závislé (polokoloniální) a koloniální země Asie, Afriky a Latinské Ameriky**. V některých z nich docházelo i ke znatelnému zrychlení tempa hospodářského rozvoje; významnou roli v jejich politickém vývoji hrál nacionalismus. Určité oslabení „mateřských zemí" v době války povzbudilo podnikatelské, zaměstnanecké a kulturní vrstvy v závislých a koloniálních zemích, aby důrazně prosazovaly požadavky národní a politické samostatnosti. Domnívaly se, často mylně, že jen tímto způsobem mohou okamžitě zlepšit i své ekonomické postavení.

Národněosvobozenecké snahy, opírající se o myšlenku praktického uplatnění práva národů na sebeurčení, se projevily na všech kontinentech. Staly se výrazným znakem mezinárodního vývoje 20. století. V řadě vyspělejších států probíhal proces **formování moderních „politických národů"**, uplatňujících občanské hledisko na určitém geograficky určeném území. Etnické složení většiny koloniálních zemí však bylo tak složité, že znamenalo vážnou překážku vzniku samostatných států. Koloniální mocnosti totiž zjevné etnické a kulturní rozpory využívaly a dlouho se bránily zániku svého koloniálního panství. Argumentovaly přitom i tím, že tyto státy nejsou dostatečně připraveny na samostatnou existenci. **Svět kolonií** se i z tohoto důvodu po první světové válce bezprostředně **nerozpadl, ale došlo pouze k jeho přerozdělení**.

Zárukou „přerozdělení" kolonií měla být versailleskо-washingtonská soustava. Ani tento pokus o nové světové uspořádání však nemohl překonat stále se prohlubující propast mezi bohatým, ekonomicky vyspělým světovým Severem a chudým, hospodářsky zaostalým Jihem. Demokratické zásady uplatňované ve vnitřním uspořádání tradičních demokratických mocností jako by neplatily v jejich vztahu ke koloniím. **Tento rozpor** byl jednou z velkých **slabin pokusu o demokratické uspořádání světa** po první světové válce.

Významné změny celosvětového dosahu proběhly v meziválečném období především ve dvou nejlidnatějších a územně obrovských zemích – **v Indii a Číně**.

Čína

Čína byla sice formálně samostatným a vítězným státem, ale zároveň v ní uplatňovalo územní a hospodářské zájmy především Japonsko, které chtělo z Číny učinit svého vazala. Ústřední čínská vláda kontrolovala pouze provincie v okolí Pekingu, odlehlejší oblasti zůstávaly v rukou vojenských velitelů, kteří často bojovali i mezi sebou navzájem. Když vešlo ve známost versailleské rozhodnutí o vydání oblasti Šan-tungu Japonsku, zesílila v Číně protijaponská nálada, z níž vyrostlo velké protijaponské hnutí (takzvané hnutí 4. května). Největší autoritu si v čínské společnosti udržoval radikálně demokratický politik **Sunjatsen**, který vedl stranu **Kuomintang**. Programem strany se staly tři hlavní zásady: nacionalismus (spočívající v důsledném boji proti Japonsku i všem ostatním imperiálním velmocem), demokracie (snaha zbavit moci vojenské velitele a vytvořit jednotnou Čínskou republiku) a blahobyt lidu (požadavek rozdělení půdy a zlepšení pracovních podmínek pro dělnictvo).

Po smrti Sunjatsena v březnu roku 1925 nastoupil do vedení Kuomintangu generál **Čankajšek**, velitel národní revoluční armády. V dubnu 1927 provedl v zemi státní převrat a vytlačil z Kuomintangu extrémní levici – čínské komunisty. Pod Čankajškovým vedením bylo dosaženo **sjednocení Číny** a v říjnu 1928 byla v Nankingu ustavena **Čankajškova národní vláda**. V zemi ale pokračovala vleklá občanská válka, v níž proti Kuomintangu stála Komunistická strana Číny vedená Mao Ce-tungem.

▲ *Obr. 33 Generál Čankajšek se svými strážemi v roce 1927*

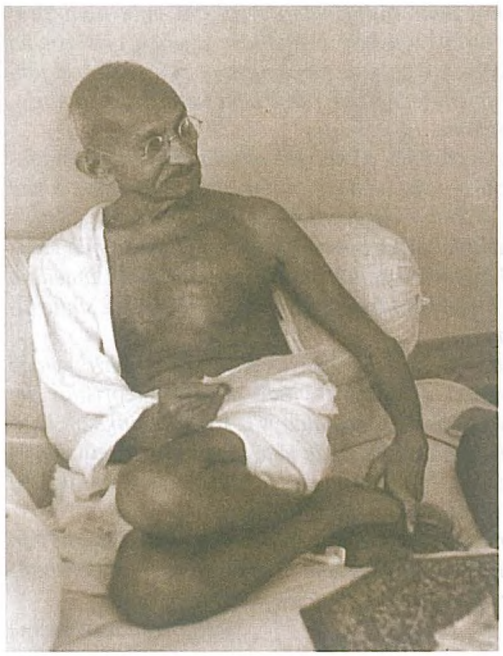

▲ Obr. 34 Mahátma Gándhí

Indie

Také v Indii, největší britské kolonii, která zahrnovala i území dnešního Pákistánu a Bangladéše, se hlásil „politický národ", ale také muslimové, hindové, sikhové a další náboženské a etnické skupiny o svá práva. Indie nezapomněla na britské sliby z válečných let, že se Indii dostane statutu britského dominia. Když se po válce tyto sliby nenaplnily, v zemi se zvedla rozsáhlá vlna protestních demonstrací. Do čela zápasu o politickou samostatnost Indie se postavila strana **Indický národní kongres**, jehož vývoj výrazně ovlivnili dva politici – **Mahátma Gándhí** a **Džaváharlál Nehrú**. Gándhí byl rozhodným stoupencem boje za nezávislost, ale chtěl ji získat výlučně nenásilnými prostředky – bojkotem britského zboží, odmítáním práce pro Brity a různými akcemi občanské neposlušnosti. Indický národní kongres pod Gándhího vlivem vyhlásil v prosinci 1920 masové hnutí nespolupráce s koloniálními úřady. Po střetnutí demonstrantů s policií v městečku Čauri-Čaura v únoru 1922 Gándhí celou kampaň odvolal v obavě z dalších obětí na životech. Následovala tvrdá britská perzekuce, Gándhí byl odsouzen na 6 let do vězení. Indický národní kongres začal obnovovat svou iniciativu až koncem 20. let. D. Nehrú uznával schopnost M. Gándhího ovlivňovat národ a za úzké spolupráce s ním řídil praktickou politiku Indického národního kongresu.

Vyhlášení Turecké republiky

Na Blízkém východě probíhaly zásadní změny především v Turecku. Po válce s Řeckem (1920-1921) a po složitých jednáních byla v březnu roku 1923 oficiálně vyhlášena Turecká republika. Politický systém Turecka byl založen na principu jedné vládnoucí strany. Země zahájila rychlou modernizaci a přijala zákony, které zaváděly evropské právní zásady namísto původního muslimského práva. V Turecku zrušili mnohoženství, provedli odluku církve od státu a v roce 1928 dokonce nahradili arabské písmo latinkou. Následovaly i další reformy, které z Turecka učinily poměrně moderní stát, jenž byl zároveň nejsilnějším státem na Blízkém východě.

Vývoj v Íránu, Afghánistánu, arabských zemích a Latinské Americe

Příklad vzestupu a modernizace Turecka zapůsobil i v Íránu (Persii), kde se nositelem myšlenek státní samostatnosti a společenských reforem stal Rezá Šáh Páhlaví. V prosinci 1925 jej perský parlament zvolil doživotním panovníkem. Uvnitř země vládl jako vojenský diktátor, ale provedl celou řadu zejména ekonomických reforem ve prospěch tržního hospodářství. Také Afghánistán, který získal samostatnost již v roce 1919, nastoupil cestu k modernizaci. V jeho případě však narážela na silný odpor pravověrných stoupenců islámské víry – takzvaných islámských fundamentalistů.

Výsledky války přinesly zklamání většině arabských zemí. Zbavily se sice nadvlády turecké říše, ale většinou se z nich staly nesamostatné státní útvary – takzvaná mandátní území. Zůstaly totiž v závislosti na evropských mocnostech, kterým byly přiděleny do správy. Větší míru nezávislosti získala pouze Arábie, která se v letech 1926-1932 sjednotila do rozlehlé říše pod názvem Saúdská Arábie. Také Irák dostal v roce 1920 od Britů nezávislost, ale zůstával nadále pod jejich faktickou kontrolou, stejně jako Zajordánsko, jehož formální nezávislost byla vyhlášena v roce 1928. Palestina, od které bylo odtrženo právě Zajordánsko, zůstávala i nadále pod britským mandátem, přičemž bylo povoleno židovské přistěhovalectví do země. To naráželo na odpor u palestinského arabského obyvatelstva, které požadovalo na britské vládě, aby přistěhovalectví zastavila a zamezila přesunu půdy do židovských rukou. Formální nezávislost získal v únoru 1922 i Egypt. Sýrie i Libanon se dostaly pod francouzskou mandátní správu. Odpor proti novým koloniálním mocnostem vyvrcholil v Sýrii v letech 1925-27 povstáním. To bylo potlačeno a po zdlouhavých jednáních došlo nakonec k vyhlášení Syrské republiky podřízené Francii. Obdobná situace nastala i v Libanonu.

Během první světové války dodávala řada latinskoamerických států suroviny státům Dohody. Zvláště Mexiko, Brazílie a Argentina posílily svůj obchod, ale i další kontakty s USA. Severoamerický kapitál získal v Latinské Americe dominantní pozici a omezoval dosavadní britský vliv. USA se výrazně prosazovaly na pravidelných panamerických konferencích a stály u zrodu Panamerické smlouvy z roku 1923, která vytvořila stykům států v této oblasti mezinárodněprávní rámec. Vnitropolitický vývoj latinskoamerických států charakterizovala značná nestálost; typické bylo časté střídání vlád a sklon k totalitárním režimům. Některé země se pokusily o sociální a ekonomické reformy (Mexiko, Argentina, Chile a Brazílie), v jiných zase docházelo ke vzpourám i povstáním, zejména v roce 1924 na Kubě nebo v letech 1924-27 v Brazílii, Venezuele a Bolívii.

Pojmy:

Pakt – mezinárodní smlouva zpravidla politického obsahu.
Arbitráž – rozhodčí řízení; v mezinárodním právu forma pokojného řešení sporu mezi dvěma státy, někdy předem smluvně dohodnutá.
Pacifismus – teorie odsuzující každou válku (tedy i válku vedenou utlačovanými národy za vlastní osvobození) a hlásající zachování míru, zpravidla za každou cenu.
Restrukturalizace ekonomiky – změny skladby odvětví a oborů výroby, podílu jednotlivých odvětví, vznik a zánik některých oborů apod.

Důležitá data:

1923 – vyhlášení Turecké republiky
říjen 1924 – podpis ženevského Protokolu k pokojnému uspořádání mezinárodních sporů
1928 – podepsání Briand-Kellogova paktu; ustavení Čankajškovy národní vlády a dosažení formálního sjednocení Číny

Otázky, úkoly:

1. Co charakterizovalo technické a technologické změny probíhající ve vyspělých zemích ve 20. letech 20. století? **2.** Jak se projevoval nový životní styl „zlatých 20. let"? **3.** Které země dosáhly největších přírůstků průmyslové výroby? **4.** Co bylo největším úspěchem mezinárodní diplomacie 20. let? **5.** Proč snahy vybudovat demokratický „nový řád světa", založený na myšlence Společnosti národů, uspěly jen částečně? **6.** Jak se měnila role závislých a koloniálních zemí? **7.** Uveďte, co se v této době odehrávalo v Indii a v Číně. **8.** V kterých dalších zemích se výrazně rozvinulo národněosvobozenecké hnutí? **9.** Prostudujte text Briand-Kellogova paktu z 27. 8. 1928 a vyjádřete svůj názor na to, zda jeho ustanovení byla tak účinná, aby mohla zabránit vzniku války. V čem byla největší slabina pacifistické éry mezinárodní diplomacie ve 20. letech?

Briand-Kelloggův pakt

Prezident Německé říše, prezident Spojených států severoamerických, Jeho Veličenstvo král belgický, prezident Republiky francouzské, Jeho Veličenstvo král Velké Británie, Irska a britských dominií zámořských, císař indický, Jeho Veličenstvo král italský, Jeho Veličenstvo císař japonský, prezident Republiky polské, prezident Republiky československé,

jsouce si hluboce vědomi své vážné povinnosti podporovati dobro lidstva, přesvědčeni, že přišel čas, kdy má býti prohlášeno upřímné zřeknutí se války jakožto prostředku národní politiky k tomu konci, aby mohly navždy trvati mírumilovné a přátelské vztahy jsoucí nyní mezi jejich národy,

nabyvše přesvědčení, že všechny změny v jejich vzájemných vztazích mají býti prováděny jen pokojnými prostředky a býti výsledkem mírumilovného a řádného řízení a že každá smluvní moc, která v budoucnosti bude usilovati o uplatnění svých národních zájmů válkou,

má býti zbavena výhod této smlouvy,

v naději, že všechny ostatní národy světa, byvše povzbuzeny jejich příkladem, spojí se v této lidské snaze přistoupením k této smlouvě, jakmile nabude působnosti, a učiní své národy účastny jejích blahodárných ustanovení, spojujíce takto civilizované národy světa ve společném zřeknutí se války jakožto prostředku jejich národní politiky, rozhodli se uzavříti smlouvu a k tomu účelu ustanovili svými plnomocníky:

(Následují jména plnomocníků.)

Vysoké smluvní strany slavnostně prohlašují jménem svých národů, že odsuzují válku jako prostředek k vyřešení mezinárodních neshod a zříkají se jí jako prostředku národní politiky ve svých vzájemných vztazích.

Vysoké smluvní strany uznávají, že urovnání neb vyřešení všech neshod a sporů, ať budou jakékoliv povahy nebo původu, k nimž může dojíti mezi nimi, nemá se nikdy jinak díti než pokojnými prostředky.

Tato smlouva bude ratifikována vysokými smluvními stranami, jmenovanými v úvodu v souhlase s jejich příslušnými ústavními předpisy, a nabude působnosti mezi nimi ihned, jakmile všechny jejich jednotlivé ratifikační listiny budou uloženy ve Washingtonu.

Tato smlouva zůstane, až nabude působnosti, jak je ustanoveno v předcházejícím odstavci, otevřena tak dlouho, dokud bude třeba k přístupu všech ostatních mocností světa. Každá listina dosvědčující přistoupení některé z mocností, bude uložena ve Washingtonu a smlouva nabude působnosti ihned po uložení mezi mocností takto přistupující a ostatními smluvními mocnostmi.

Bude povinností vlády Spojených států dodati každé vládě jmenované v úvodu a každé vládě dodatečně přistupující k této smlouvě ověřený opis smlouvy a každé ratifikační listiny aneb listiny o přístupu. Bude také povinností vlády Spojených států telefonicky vyrozuměti tyto vlády ihned po uložení každé listiny o ratifikaci nebo o přístupu.

Na svědomí čehož příslušní plnomocníci podepsali tuto smlouvu v jazyku francouzském a anglickém za stejné platnosti obou textů a připojili k ní své pečeti.

(Pečeti a podpisy.)

6. LÉTA PROSPERITY A LÉTA KRIZE V ČSR

Hospodářské postavení Československa

Rakousko-Uhersko bylo velkým státem, žilo v něm několik desítek milionů obyvatel, poskytovalo rozsáhlý tržní prostor a bylo do značné míry hospodářsky soběstačné. Československá republika jako nástupnický stát převzala přibližně 21 % území a 25 % obyvatelstva bývalé monarchie, ale připadlo jí celých 60-70 % její průmyslové základny. **Stala se jediným nástupnickým státem, v němž průmyslová výroba převažovala nad zemědělstvím.** Hospodářská skladba republiky byla přitom značně nevyrovnaná: za průmyslově rozvinutými oblastmi Čech, Mo-

▲ *Obr. 35* Reklamní plakát dynamické firmy Baťa z 20. let

ravy a Slezska výrazně pokulhávalo Slovensko a ještě více zanedbanou zemí zůstávala Podkarpatská Rus. Přes všechny snahy se za dvacet let existence ČSR nepodařilo tyto propastné rozdíly odstranit a nestejná hospodářská úroveň jednotlivých oblastí byla vedle národnostní skladby obyvatelstva druhým nejzávažnějším problémem, který si ČSR přinesla z minulosti.

Do roku 1918 pracoval průmysl na našem území převážně pro vnitřní trh monarchie. Jejím rozbitím se četná významná odbytiště zboží změnila v zahraniční trhy a vývoz se stal jedním z klíčových hospodářských problémů státu. Hledaly se nové trhy a nové možnosti dovážení surovin. Domácí výroba musela čelit dravé zahraniční konkurenci. Prosadit ve světě novou a dosud neznámou výrobní značku *Made in Czechoslovakia* nebylo vůbec snadné. Přesto se to dařilo a podařilo, zejména díky dobré kvalitě našich výrobků, která překonávala určité nedostatky v jejich technické a technologické úrovni. Za kvalitou se skrýval především pověstný um „zlatých českých rukou". Kromě jediného roku trvání republiky **vývoz vždy převažoval nad dovozem**. Plynuly z něj příjmy nejen státu, nýbrž i podnikatelům a obyvatelstvu vůbec. Podíl ČSR na světovém exportu představoval v roce 1929 1,9 % a převyšoval její podíl na světové průmyslové výrobě. Koncem 20. let procházelo zahraničním obchodem zhruba 30 % národního důchodu.

Změny v průmyslu

Ve **skladbě průmyslové výroby** měl významné místo lehký průmysl (textil, oděvy, obuv, sklo, bižuterie, keramika, porcelán), ale dobré postavení a vysokou úroveň mělo i strojírenství a některé další obory těžkého průmyslu, takže **průmyslová struktura byla vcelku kompletní**. Slaběji byla zastoupena jen některá moderní a progresivní odvětví těžkého průmyslu: výroba elektřiny, chemická výroba a elektrotechnické obory. Územní rozmístění průmyslu bylo značně nerovnoměrné. Lehký průmysl převažoval v pohraničních oblastech českých zemí.

Charakter průmyslové výroby se po roce 1918 prudce měnil. Vývoj směřoval rychle k racionalizaci, důslednému zavádění strojů a nových technologických postupů, což vedlo k úbytku ruční práce. Hromadná průmyslová výroba zatlačovala klasickou řemeslnou výrobu. Potřeba modernizace s sebou přinášela potřebu získat finanční prostředky pro velké investice k výstavbě nových továren a k nákupu nejmodernějších strojů a zařízení. To vše zajišťoval buď zahraniční kapitál, nebo schopné a prosperující podniky, které se často sdružovaly do **koncernů** či **kartelů** a ovládaly tak v rozhodující míře určitý druh výroby (například zbrojařské koncerny výrobu zbraní, cukrovarnický průmyslový kartel výrobu cukru a podobně). Drobní a střední podnikatelé, kteří často vyráběli dráže, mnohokrát v konkurenci nedokázali obstát; pohltily je větší podniky, či dokonce zkrachovali. Přesto platilo, že sloupem republiky, jakousi zárukou její stability, byli právě a především oni.

Nostrifikace a měnová reforma

Po vzniku ČSR došlo k rozsáhlým **přesunům ve vlastnictví**. Neznamenalo to ovšem, že by československý stát

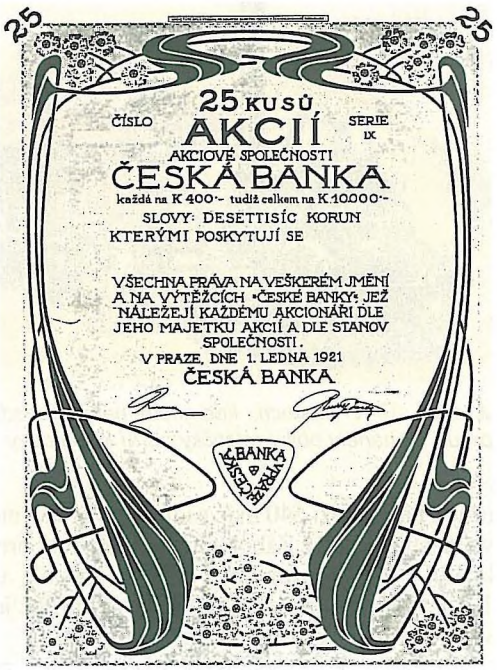

▲ *Obr. 36 Nově vydané akcie České banky*

nechránil právo na soukromé vlastnictví a soukromé podnikání. Na návrh **ministra financí Aloise Rašína** přijalo Národní shromáždění zákony, podle nichž muselo dojít k takzvané **nostrifikaci akciových společností**. Do roku 1918 měla totiž většina významných podniků v českých zemích a na Slovensku svá ústředí ve Vídni nebo v Budapešti. Nostrifikační zákony nařizovaly přenesení sídel akciových společností na území ČSR a podmínky nostrifikace (uznání československým státem) byly přitom stanoveny tak, aby se zvýšil vliv českého, případně slovenského kapitálu v těchto společnostech.

Zásadní význam pro rychlou konsolidaci a rozvoj československého hospodářství měla **promyšlená měnová politika**. Důležitý krok k hospodářskému osamostatnění ČSR znamenala **měnová reforma** A. Rašína v březnu 1919. Jejím cílem byla odluka od původní rakousko-uherské měny a vytvoření nové československé měny (Kčs). Měnová reforma zastavila inflaci, která se šířila vydáváním znehodnocených peněz ve Vídni a v Budapešti. Poměr staré a nové koruny stanovil kurs 1 : 1. Včasná měnová odluka měla pozitivní vliv na celé československé hospodářství, které mělo nesrovnatelně menší potíže s inflací než všechny okolní státy. **Důvěra v československou měnu posílila důvěru v celé hospodářství** a podnítila příliv západního kapitálu.

Zemědělství a pozemková reforma

Velmi **dobrou pozici** si vytvořilo **československé zemědělství**, zvláště v Čechách a na Moravě. Hektarové výnosy čtyř hlavních druhů obilovin (pšenice, žito, ječmen a oves) přesahovaly evropský průměr (v ČSR činily 1,66 tuny); obdobně tomu bylo u výnosů cukrovky a brambor.

Významné změny na českou vesnici přinesla **pozemková reforma** z dubna 1919. Celých 30 % půdy, která před říjnem 1918 tvořila součást šlechtických velkostatků, nalezlo nové hospodáře. Pozemkové úřady rozdělily

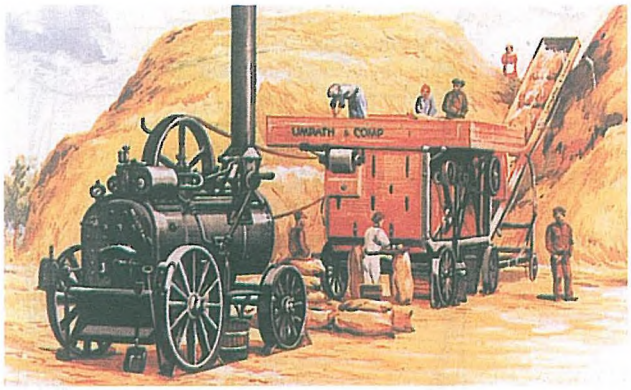

▲ *Obr. 37 V místech, kde ještě nebyl zaveden elektrický proud, poháněly obilní mlátičky parní lokomotivy*

ornou půdu mezi 640 tisíc rodin, lesy si většinou ponechal ve vlastnictví stát. Zábor zemědělské půdy probíhal za náhradu. I když pozemková reforma zůstala v období let 1919-1938 neukončena, na venkově žilo už jen 8 % obyvatelstva, které nevlastnilo žádnou půdu.

Zpočátku **v zemědělství převažovala ruční práce** a užívalo se jednoduché nářadí – pluh, kosa, hrábě. Jako tažnou sílu používali drobní zemědělci (majitelé malého domku – domkáři) často i hovězí dobytek. Ale od 30. let už byly zcela běžné **secí stroje, samovazače, obracečky, mlátičky** a začalo přibývat i **traktorů**, k jejichž využití se rolníci dobrovolně sdružovali do svépomocných družstev. Ve velkém se začala vyrábět i umělá hnojiva. Život na vesnici podstatně ovlivnila i její **elektrifikace**, dokončovaná ve 30. letech.

Konjunktura

Koncem 20. let, po desetiletí samostatné existence, dosáhl československý stát pozoruhodné prosperity. Statistiky uvádějící objem výroby a další hospodářské ukazatele svědčily o vrcholu hospodářské konjunktury. Průmyslová výroba v roce 1929 překročila o více než 40 % předválečnou úroveň. Zemědělství dokázalo za stejné období pozvednout produkční schopnost o 28 %. Nepochybně pokročila i hospodářská integrace státu a ČSR se díky rychlému rozvoji vnitřního trhu měnila v poměrně jednotný celek, i když rozhodující podíl na celkové hospodářské výkonnosti si i nadále uchovávaly české země.

▲ *Obr. 38 Prezident T. G. Masaryk se spisovatelem Karlem Čapkem, který od roku 1928 začal s vydáváním Hovorů s TGM*

Prosperity dosahovalo Československo díky udržení exportní schopnosti. Boj o trhy nutil podnikatele k racionalizaci výroby, ale konkurenční schopnost se udržovala ve srovnání s vyspělými zeměmi i díky nižším mzdám a nižší míře zisku, což ale do budoucna omezovalo rozsah investic. Krok se špičkovými světovými výrobními technologickými postupy dokázaly držet některé podniky (Baťovy závody, Škodovka, československé zbrojovky); ty se také staly oporou československého hospodářství, jeho „tahouny", neboť měly i řadu subdodavatelů z řad středních a menších podnikatelů.

Jak se žilo v první republice

Tehdejší společnost byla ve srovnání s dnešní mnohem pestřejší a různorodější. Rozdíly v názorech na život a z toho vyplývající **rozdílný životní styl** byly pokládány za něco přirozeného a samozřejmého. Široké skupiny lidí spojené stejným vzděláním, profesí, původem nebo postavením ve společnosti měly ovšem mnoho společných rysů. Vzájemně je odlišoval právě životní styl, výrazně podmíněný hospodářskými a sociálními podmínkami a možnostmi.

V tehdejší české společnosti **převažoval životní styl střední vrstvy**, kterou tvořili úředníci, lékaři, učitelé, obchodníci, živnostníci, státní zaměstnanci, ale i kvalifikovaní dělníci. Přirozeně se značně lišil od způsobu života nekvalifikovaných dělníků, služek nebo sezonních dělníků na straně jedné i od života bohatých finančníků, podnikatelů a velkoobchodníků na straně druhé. Podstatná však nebyla otázka přirozené majetkové nerovnosti, ale spíše fakt, že převažující části společnosti nabízela republika **vysokou životní úroveň**. Výší životní úrovně se ČSR řadila **mezi středně vyspělé evropské státy**. Lze to doložit i takovými ukazateli, jako bylo vybavení domácnosti elektřinou, rozhlasem, telefonem, kvalita silniční sítě či rozšíření turistiky. Na jeden osobní automobil připadalo v roce 1936 v ČSR 132 obyvatel (ve Francii 19, ve Velké Británii 21, v Německu 49 a v Itálii 103 obyvatel).

Pro zodpovězení otázky, jak se žilo, je však rozhodující pohled na podmínky a způsob života nejpočetnější sociální skupiny – **námezdních zaměstnanců a dělnictva**. Rozpětí jejich mezd bylo široké a ovlivňovala je celková situace v národním hospodářství. V průměru se ve sledovaném dvacetiletí měsíční mzda nekvalifikovaného dělníka pohybovala kolem 800-850 Kčs, ovšem za předpokladu, že pracoval plných šest dnů v týdnu. Odhaduje se však, že asi jedna pětina námezdních zaměstnanců dosahovala příjmů nižších a asi čtyři pětiny pobíraly naopak mzdy podstatně vyšší. Vyjdeme-li ze základu 850-900 korun, můžeme jej porovnávat s cenami některých základních potravin a dalších výrobků, které tvoří součást takzvaného **spotřebního koše**, podle něhož odborníci posuzují životní úroveň. Cena chleba byla 2,75 Kčs, cena mouky 2,95 a cena cukru 6,40 za 1 kg. Cena masa se pohybovala v závislosti na jeho kvalitě od 7 do 30 Kčs, máslo stálo 20 Kčs, salámy kolem 10 Kčs, brambory od 40 do 50 haléřů (vše za 1 kg). Litr mléka se prodával za 2 Kčs, za jeden rohlík se platilo 25 haléřů a za vajíčko od 40 do 90 haléřů. Poměrně drahý byl národní nápoj – pivo: půllitr stál 1,30 Kčs a „Plzeň" se točila za 2 i více Kčs. Vzhledem k zavedení hromadné tovární výroby bot, obleků, šatstva

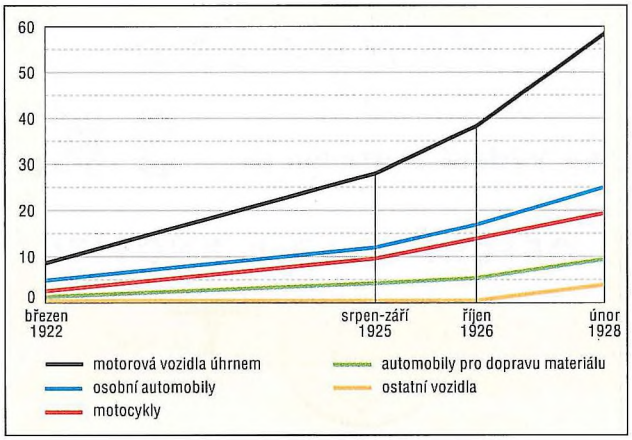

▲ *Růst počtu motorových vozidel v ČSR v letech 1922-1928*

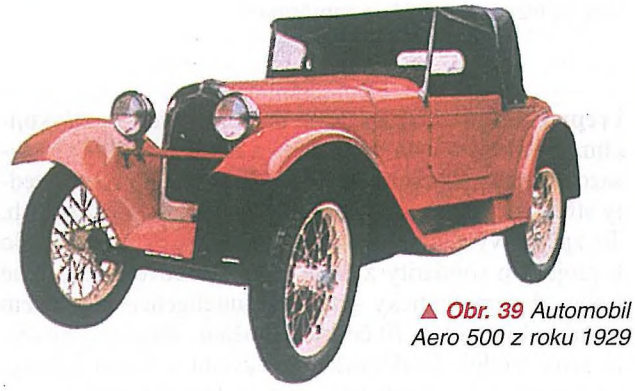

▲ *Obr. 39 Automobil Aero 500 z roku 1929*

a prádla (konfekční výroba) klesly ceny těchto výrobků na přijatelnou mez. Za zimní kabát se platilo od 100 do 500 Kčs, košile stála 24 Kčs, pánské polobotky nebo dámské lodičky od firmy Baťa se nabízely za 19 Kčs. Poměrně drahá byla elektrická žehlička, stála 75 Kčs, nebo vysavač, za který se muselo zaplatit celých 1500 Kčs. Když se zařizovala mladá domácnost, museli mladí manželé počítat s tím, že za tehdy populární otoman nebo gauč zaplatí asi 190 Kčs, za kávový servis 49 Kčs a za nábytek do ložnice asi 3600 Kčs. Měřítkem vyšší životní úrovně byla již tehdy koupě osobního automobilu. Tu si však mohla průměrná domácnost dopřát jen stěží. I ten nejmenší lidový automobil značky Aero, který se počátkem 30. let prodával zhruba za 18 tisíc Kčs, patřil do kategorie luxusního zboží.

Důležitým ukazatelem životní úrovně je i **způsob a úroveň bydlení**. Ideálem tehdy bylo postavit **rodinný domek**, což se mnohým příslušníkům středních vrstev, ale i dělníkům za pomoci rozvětveného úvěrového systému (takzvaného hypotéčního úvěru na nemovitosti) podařilo. Týkalo se to také té kategorie dělníků, kteří pracovali v továrně a zároveň hospodařili na malé výměře půdy (kovorolníků). V Praze a v jiných větších městech se realizovala i rozsáhlá výstavba **vilových čtvrtí**. Po architektonické stránce v některých případech reprezentovala soudobou funkcionalistickou moderní tvorbu. Většina městského obyvatelstva však bydlela v **činžovních domech**. Některé továrny a doly pokračovaly ve výstavbě nouzových dělnických kolonií pro své zaměstnance. Začala se rozvíjet i družstevní výstavba bytů.

V Praze a na pražských předměstích se bydlelo ve starších pavlačových domech (stavěly se od 70. let 19. století), převážně čtyřpatrových; právě pavlače a vnitřní dvory domů nahrazovaly obyvatelům, kteří většinou přišli z vesnice, náves a prostor pro sousedský a společenský styk. Vybavenost těchto domů charakterizoval jen jednoduchý rozvod vody a jeden nebo dva záchody na společné pavlači. Většina bytů byla jednopokojových. Nově stavěné činžovní domy byly již lépe vybavené, většina bytů ale neměla více než dva pokoje a kuchyň. Nájem (činže) v nich byl ovšem vyšší. Stavební ruch v prvních deseti letech republiky byl značný. Důležitým prvkem stability v bytové oblasti se stal **zákon na ochranu nájemníků**, který přispěl k rozumné tržní regulaci nájemného. Ve starých a hůře vybavených bytech zůstávalo nájemné poměrně nízké a činilo 200-300 korun. Kdo si chtěl dovolit větší komfort, musel počítat s tím, že zaplatí třeba i dvojnásobek.

Nástup hospodářské krize

Vývoj hospodářství v ČSR neprobíhal bez výkyvů. Období prosperity a rozmachu (konjunktury) se střídala s obdobími útlumů (deprese), či dokonce krize. Po poválečném hospodářském rozmachu přišel v roce 1922 roční útlum. Výrazné oživení přinesla naopak léta 1924-1925. Po nich následovalo období hospodářské konjunktury, která vyvrcholila v roce 1929. Pak nastoupilo období celosvětové krize (1929-1933). V roce 1934 se projevil pomalý vzestup výroby a od poloviny 30. let opět přicházelo oživení (do značné míry ovšem spjaté s rozvojem zbrojní výroby v důsledku ohrožení republiky), takže v roce 1937 se ukazatele hospodářského růstu dostaly téměř na úroveň 20. let. Hospodářský cyklus ale už nestačil přejít v konjunkturu.

Do vcelku příznivého hospodářského a sociálního vývoje zasáhly během roku 1929 **první odbytové problémy**. Projevily se nejprve ve spotřebním průmyslu: výrobky jako sklo, keramika, bižuterie (tedy zboží podléhající módě) ztrácely na atraktivitě. Odbytové potíže se projevily i v zemědělské výrobě. Pocítili je nejprve řepaři a obilnáři. Do ostatních průmyslových odvětví a do dalších oblastí národního hospodářství pronikala krize pomaleji a s určitým fázovým opožděním za světovým vývojem. Teprve v polovině roku 1931 nastal prudký zlom. Plně se totiž projevily úvěrová a měnová krize, které rozvrátily mezinárodní obchod, a to bylo pro ČSR jako exportní zemi opravdovou katastrofou. Během krátké doby **poklesl československý zahraniční obchod na jednu třetinu**. Rovněž **celkový propad průmyslové produkce** nabyl hrozivých rozměrů – výroba se snížila na pouhých 60 % předválečného stavu.

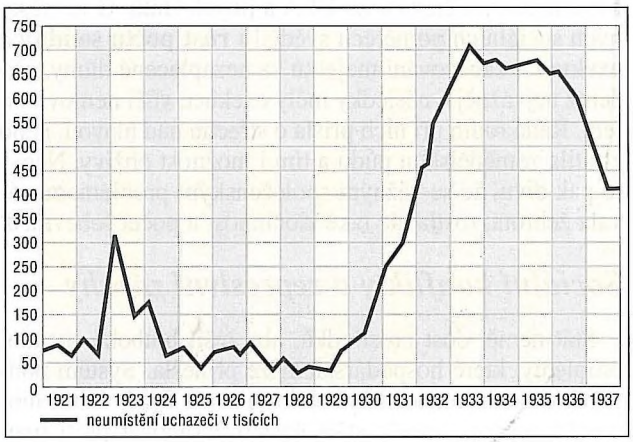

▲ *Vývoj nezaměstnanosti v ČSR ve 20. a 30. letech*

▲ *Obr. 40 Pomoc nezaměstnaným měla různé podoby. Na snímku organizovaná sbírka šatstva*

▲ *Obr. 41 Sociální podpora ze strany obecních úřadů měla zmírnit těžký úděl lidí bez zaměstnání*

Sociální důsledky hospodářské krize

Životní úroveň dělníků, zaměstnanců a podobných profesí určujícím způsobem ovlivňoval fakt, zda hospodářství prožívalo konjunkturu, či naopak pokles. Proto zejména tyto kategorie obyvatelstva těžce postihly sociální důsledky velké hospodářské krize z let 1929-1933.

Do dosud nepoznaných rozměrů se **rozrostla nezaměstnanost**. Vyvrcholila na přelomu roků 1932/1933 (v zimních měsících nemohli pracovat ani sezonní dělníci na stavbách a v zemědělství), kdy zprostředkovatelny práce evidovaly na 920 000 nezaměstnaných a ve skutečnosti zůstalo bez práce ještě asi dalších 300 000 obyvatel. Navíc mnozí dělníci pracovali jen na zkrácenou pracovní dobu. Celkově se výrazně snížily mzdy a platy. Uplatnění nenacházeli především mladí lidé, dokonce ani ti, kteří vystudovali střední a vysoké školy.

Protože příjmy obyvatelstva v důsledku krizových jevů poklesly podstatně více než ceny zboží, došlo k citelnému omezení osobní spotřeby. Na rolníky tíživě doléhalo snížení výkupních cen zemědělských produktů. Drobní živnostníci ztráceli zákazníky a obtížně čelili konkurenci velkého průmyslu. Přelidněním trpěla vesnice, kam se vracela část nezaměstnaných dělníků. Zároveň se snížila i možnost vystěhování do USA a jiných států. O neutěšených sociálních poměrech svědčil i **růst počtu soudních exekucí** – zabavování majetku za nezaplacené dluhy, přičemž nejvážnější následky měly exekuce vůči nemovitostem. Řada rodin při nich přišla o střechu nad hlavou, nebo ztratila zemědělskou půdu a tím i možnost obživy. Nebylo pak divu, že se vážným společenským problémem stávala žebrota, rostla ale také zločinnost a počet sebevražd.

Sociální konflikty a represivní zásahy

Stát neměl dost prostředků, aby řešil hluboké sociální problémy, které hospodářská krize přinesla. Systém podpor v nezaměstnanosti byl nedostatečný. Proto státní mocenské orgány musely stále častěji zasahovat proti **hromadným projevům nespokojenosti** a používaly přitom i **represivní prostředky**. Proti demonstrujícím a stávkujícím, jejich hladovým pochodům a dalším akcím byla nasazována policie a četnictvo. V řadě případů dokonce vedly střety s demonstranty ke ztrátám na lidských životech. To zpětně vyvolávalo protesty veřejnosti a podněcovalo k projevům solidarity zvláště z řad levicově orientované i obecně demokraticky smýšlející inteligence. Příkladem tu může být protest 70 českých umělců, vědců a žurnalistů proti střelbě do dělnického průvodu u Dolní Lipové, k níž došlo v listopadu 1931 za frývaldovské stávky.

Za vyvrcholení sociálních střetů za hospodářské krize můžeme pokládat **mosteckou stávku** z jara roku 1932. Na protest proti propouštění ze zaměstnání zastavilo tehdy práci 25 000 horníků z celého mosteckého uhelného revíru. Solidárně se k nim přidaly další skupiny obyvatelstva této oblasti (obchodníci, živnostníci); stávkovali Češi i Němci. Hrozivý konflikt byl likvidován, když se podnikatelům a státním úřadům podařilo najít cesty, jak rozdrobit jednotu stávkujících a nabídnout jim kompromisní řešení.

O využití (a zneužití) sociálních důsledků hospodářské krize sváděly ostrý zápas politické strany. Především extremistické strany z levé i pravé části politického spektra se snažily získat svou demagogickou agitací nové stoupence.

Důsledky hospodářské krize se bezprostředně i dlouhodoběji promítaly do napjaté národnostní situace v ČSR. Od počátku se totiž nejtíživější projevy krize soustřeďovaly především do oblastí s převažujícím lehkým a spotřebním průmyslem, který byl rozmístěn ponejvíce v pohraničních oblastech českých zemí osídlených převážně německým obyvatelstvem. Obtížně řešitelná extrémní nezaměstnanost a zhroucení obchodních kontaktů a následně i uzavírání celé řady závodů vytvářelo vhodnou půdu pro **nacionalisticko-populistickou agitaci**, které zradikalizovaní dělníci a zaměstnanci snadno podléhali. Stejně citelný a obdobně motivovaný byl tento problém i na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Zde se agitace navíc soustředila na „odbourávání" místního průmyslu. I na východě republiky kritickou situaci zneužívaly autonomistické a nacionalistické síly nepřátelské demokratickému uspořádání, nebo komunisté, kteří vyhlašovali taktiku „třída

proti třídě", útočili na „sociálfašisty" z vládní sociální demokracie a připravovali revoluci. Konkrétní řešení sociálních těžkostí ale nenabízeli. Proto také členská základna KSČ nepřesáhla ani za krize 60 000 členů.

Pojmy:

Koncern – sdružení různých podniků (výrobních, dopravních, obchodních, bank aj.) v jeden mohutný celek.
Kartel – monopolní sdružení samostatných podniků na základě dohody o jednotných prodejních podmínkách, o společných závazných cenách, o rozdělení trhu.
Nostrifikace – úřední uznání platnosti oprávnění nebo majetku získaného v zahraničí.
Konjunktura – příznivá shoda okolností, podmínek mající vliv na rozkvět hospodářství.
Exekuce – výkon soudního, úředního aj. rozhodnutí.
Agitace – rozšiřování politických myšlenek, získávání veřejnosti pro jistý záměr.
Populismus – snaha získat vliv na široké lidové vrstvy líbivou, povrchní kritikou sociálních a politických problémů a návrhy na jejich řešení (mnohdy pouze rámcovými a neproveditelnými) vedenými „v zájmu lidu".

Důležitá data:

březen 1919 – měnová reforma ministra financí Aloise Rašína
duben 1919 – vyhlášení pozemkové reformy
1926-1929 – období hospodářské prosperity (konjunktury)
1929-1933 – celosvětová hospodářská krize
1932 – nejhlubší bod krize a projevů sociálních nepokojů
1937 – ukazatelé hospodářského růstu znovu téměř na úrovni 20. let

Otázky, úkoly:

1. Jak se po vzniku ČSR změnilo její hospodářské postavení? **2.** Které změny proběhly v oblasti průmyslové výroby? Které nejvýznamnější podniky tehdy vznikly ve vašem městě nebo regionu? **3.** Co přinesla novému státu hospodářská politika ministra financí Aloise Rašína? **4.** Uveďte, jakými změnami prošlo československé zemědělství. Jak probíhala pozemková reforma? **5.** Jaké výsledky zaznamenala konjunktura druhé poloviny 20. let v hospodářské a sociální oblasti? Jak se projevily v životní úrovni obyvatelstva? **6.** Charakterizujte hlavní projevy technického pokroku a nástupu nových technologií. **7.** Co víte o životním stylu různých sociálních vrstev obyvatelstva ČSR? Co o způsobu a úrovni tehdejšího bydlení? **8.** Popište projevy hospodářské krize a příčiny sociálních konfliktů. **9.** Ovlivnily nějak důsledky hospodářské krize národnostní situaci v ČSR? **10.** O ekonomické situaci ČSR vypovídají statistické údaje. Prostudujte si tabulku národního důchodu v evropských a některých dalších státech světa, tabulku s údaji o výrobě automobilů v roce 1928, tabulku seznamující s podílem vybraných zemí na světovém obchodu v letech 1929 a 1932 a proveďte srovnání československé ekonomiky s ekonomikou vyspělých zemí. Jak vyšlo hospodářství ČSR z tohoto srovnání?

▼ *Národní důchod v evropských a některých dalších státech světa v průměru let 1925-1934*

Stát	Celkem v mil. $	Na obyvatele v $
USA	65 870	1 397
Kanada	5 248	1 380
Velká Británie	21 854	1 069
Švýcarsko	1 950	1 039
Nový Zéland	575	1 000
Austrálie	2 466	956
Nizozemsko	2 624	855
Irsko	906	770
Švédsko	1 841	695
Francie	12 650	694
Dánsko	1 008	680
Německo	17 580	646
Španělsko	5 290	628
Belgie	2 033	600
Norsko	607	539
Rakousko	1 442	511
Československo	**2 815**	**455**
Řecko	992	397
Finsko	473	380
Maďarsko	1 205	359
Polsko	3 428	352
Itálie	5 245	338
Rumunsko	1 471	243

▼ *Počet registrovaných osobních automobilů, autobusů a nákladních automobilů v roce 1928 na 10 000 obyvatel*

Stát	Počet automobilů na 10 000 obyv.
Velká Británie	289,9
Francie	272,0
Dánsko	254,2
Švédsko	209,1
Lucembursko	213,0
Švýcarsko	157,5
Belgie	151,7
Irsko	142,5
Norsko	131,9
Španělsko	119,4
Nizozemsko	107,0
Německo	95,2
Sársko	89,1
Finsko	87,7
Island	71,0
Gdaňsko	55,9
Itálie	46,0
Portugalsko	43,5
Rakousko	43,3
Řecko	31,7
Československo	**27,1**
Rumunsko	22,3
Estonsko	20,2
Maďarsko	18,8
Lotyšsko	12,1
Polsko	9,7
Jugoslávie	9,2
Litva	5,9
Albánie	4,5
Bulharsko	4,3
SSSR	1,4
USA	2 040,9

▼ *Celkový počet registrovaných osobních automobilů, autobusů a nákladních automobilů v roce 1928*

Stát	Celkový počet automobilů
Velká Británie	1 330 456
Francie	1 115 841
Německo	605 717
Sársko	6 976
Itálie	190 755
Španělsko	269 787
Švédsko	127 660
Belgie	121 280
Dánsko	88 898
Nizozemsko	83 815
Švýcarsko	63 311
Irsko	42 012
Rumunsko	39 908
Československo	**39 403**
Norsko	37 072
Finsko	31 691
Polsko	29 701
Rakousko	29 004
Portugalsko	25 136
Azory	722
Madeira	575
SSSR	21 049
Řecko	19 820
Maďarsko	16 202
Jugoslávie	12 250
Lucembursko	6 178
Bulharsko	2 510
Lotyšsko	2 292
Gdaňsko	2 282
Estonsko	2 259
Malta	1 595
Litva	1 360
Monako	1 265
Island	746
Gibraltar	484
Albánie	375
Evropa	4 370 387
USA	24 493 124
Svět	32 130 973

▼ *Podíl vybraných zemí na světovém obchodu v letech 1929 a 1932 v % (podle hodnoty dovozu a vývozu)*

VÝVOZ			DOVOZ		
Stát	1929	1932	Stát	1929	1932
USA	15,61	12,39	Velká Británie	15,19	16,43
Velká Británie	10,74	10,06	USA	12,19	9,58
Německo	9,72	10,70	Německo	9,00	7,98
Francie	5,95	6,08	Francie	6,41	8,44
Kanada	3,71	3,83	Kanada	3,65	2,87
Indie	3,54	2,79	Itálie	3,20	3,05
Japonsko	2,93	3,05	Nizozemsko	3,11	3,77
Argentina	2,74	2,59	Japonsko	2,81	2,84
Belgie	2,68	3,23	Belgie	2,77	3,26
Nizozemsko	2,43	2,68	Indie	2,54	2,53
Itálie	2,42	2,73	Argentina	2,30	1,55
Čína	1,97	1,26	Čína	2,27	2,48
Československo	**1,83**	**1,70**	Austrálie	1,98	1,35
Austrálie	1,79	2,10	**Československo**	**1,66**	**1,59**
Nizozemská Východní Indie	1,76	1,82	Španělsko	1,48	1,35
			Švýcarsko	1,45	2,39
Britské Malajsko	1,58	1,03	Britské Malajsko	1,40	1,11
Švédsko	1,47	1,37	Švédsko	1,34	1,53
SSSR	1,46	2,28	SSSR	1,27	2,59
Brazílie	1,39	1,41	Nizozemská		
Jižní Afrika	1,37	2,53	Východní Indie	1,25	1,15
Španělsko	1,23	1,11	Jižní Afrika	1,19	1,21
Švýcarsko	1,21	1,17	Brazílie	1,19	0,76
Alžírsko	0,46	1,16	Alžírsko	0,65	0,20
Ostatní	20,01	20,93	Ostatní	19,70	19,09
Celkem	100	100	Celkem	100	100

7. SVĚTOVÁ HOSPODÁŘSKÁ KRIZE A NÁSTUP NACISMU K MOCI

Světová hospodářská krize

V letech 1926-1929 dosáhlo hospodářství ve všech vyspělých zemích Evropy i v zámoří, obdobně jako v Československu, největšího rozmachu. Náznaky krizových jevů se sice tu a tam projevily, ale nikdo jim nepřikládal větší váhu. O to větším šokem bylo, když 24. října 1929 došlo k **náhlému zhroucení obchodu s cennými papíry a akciemi na newyorské burze**. Přišel opravdu „černý pátek" (pátek 25. října, kdy se důsledky této události začaly projevovat v ekonomice), ovšem nejen pro ekonomiku americkou. **Krize** se rychle šířila do dalších zemí a **nabyla celosvětového rozsahu**. Stala se nejdelší a nejhlubší hospodářskou krizí v moderních dějinách.

Krizi způsobila **nadměrná výroba zboží**, pro které nebyl zajištěn dostatečný **odbyt**. Výrobu financovaly úvěry od bank, bezprostředně se tudíž vyrábělo na dluh. Když ale stoupala převaha nabídky nad poptávkou a zboží se neprodávalo, došlo k prudkému poklesu cen a dluhy zůstávaly nesplaceny. Hospodářství průmyslově vyspělých států se již natolik propojovalo, že se zákonitě **zhroutil světový zahraniční obchod**, který klesl na jednu třetinu.

Nejtíživěji postihl světové hospodářství **pokles průmyslové výroby**. V čase, kdy krize dosáhla vrcholu – roku 1932 – se objem výroby v celosvětovém měřítku snížil o celých 37 %, z toho v USA o 46 %. O 40 % a více klesla průmyslová výroba v Německu, Polsku, Kanadě,

▲ *Obr. 42 Obtížnou sociální situaci v Německu před nástupem Hitlera k moci charakterizuje snímek z jídelny pro nezaměstnané*

v zemích Latinské Ameriky a také v ČSR. Mírnější důsledky měla krize ve Velké Británii (díky trhům v její obrovské koloniální říši). S krizí výroby souvisela i **krize měnová**. Jejím charakteristickým znakem byla devalvace (snížení hodnoty) národních měn vůči měnám zahraničním.

Ohromných rozměrů dosáhl **růst nezaměstnanosti**. Práci ztratilo více než 30 milionů lidí. Netýkalo se to jen dělníků, ale i živnostníků, státních zaměstnanců, inteligence a zemědělců. Zvlášť tíživě působila nezaměstnanost mladých lidí. Psychický stav nešťastníků, kteří i po několik let neměli možnost zajistit pro sebe a pro své rodiny základní podmínky k důstojnému životu, určovaly pocity beznaděje.

V průběhu krize **rostly sociální nepokoje**, které měly obdobné formy jako v ČSR. Povážlivě se prohlubovala i **krize morální**, pramenící ze ztráty životních perspektiv. Varující byly politické důsledky krize. Mezi postiženými vrstvami společnosti totiž nacházeli stále více stoupenců představitelé demagogických radikálních hnutí. **Fašisté** nebo **nacisté** nabízeli jako jediné možné východisko z krize vládu „silné ruky" – fašistickou nebo nacistickou diktaturu. **Komunisté** zase hodlali nastalé situace využít pro své zájmy. Vytyčili heslo o stupňujícím se třídním boji a propagovali nutnost provedení násilné sociální revoluce. Síla i podpora komunistických stran v řadě evropských zemí rostla a s jejich vlivem se muselo počítat. Poukazovaly na příklad Sovětského svazu jako země, kterou hospodářská krize nepostihla, a jež dokonce zaznamenávala významný hospodářský růst a stávala se zemí průmyslovou. Metody, které k tomu Stalinova vláda použila, byly ovšem drastické a cena, kterou sovětští občané zaplatili za zformování sovětské velmoci, byla obrovská a krutá. O tom všem komunistická propaganda mlčela a proti těm, kteří vyslovili byť jen náznak pochybností o Sovětském svazu, vedla tiskové kampaně.

Hledání východisek z krize

Vlády postižených zemí a nejlepší ekonomičtí odborníci usilovně hledali **východiska z krize**. Jednu cestu nabízelo **posílení státních zásahů do vývoje hospodářství** (její stoupenci vycházeli z názorů britského ekonoma J. M. Keynese [kejnze]), druhá bez výhrad sázela **na všemocnou ruku volného trhu**, který měl vyřešit všechny problémy automaticky (zastával ji zejména německo-rakouský ekonom A. F. Hayek). Spor o to, kterému z obou názorů je dobré dát přednost, zůstal nerozhodnut a trvá dodnes.

Z praktických kroků, které učinily vlády zemí zasažených krizí, zaujaly nejvíce **zásady hospodářské politiky**

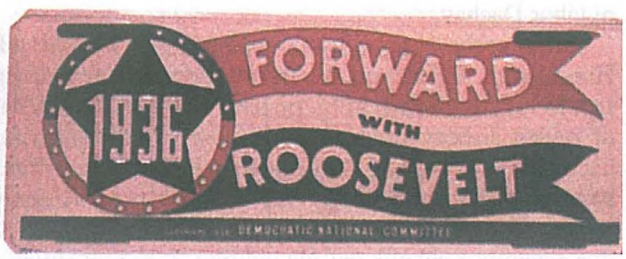

▲ *Obr. 43 Rooseveltova předvolební agitace v roce 1936*

▲ *Obr. 44 Americký prezident Franklin Delano Roosevelt*

amerického prezidenta Franklina D. Roosevelta [rouzevelta]. Navrhl je ve svém programu **New deal** [njú dýl] – Nový úděl. Díky tomuto programu vyhrál v listopadu 1932 prezidentské volby v USA. Charakteristickým rysem Nového údělu bylo využití státních zásahů do hospodářství za účelem zastavení krize a oživení ekonomiky. Navrhovaná opatření se realizovala postupně, ale důsledně. Konkrétně šlo o státní dozor nad bankovnictvím, o devalvaci dolaru a tím i o podporu amerického vývozu a o vládní pomoc americkým farmářům, kteří se v průběhu krize zadlužili u bank, a ty jim na úhradu půjček zabavovaly farmy. Americký stát začal také ze svých prostředků financovat velké veřejné stavby – silnice, letiště, přehrady, čímž snižoval míru nezaměstnanosti. Kongres přijal zákony, které upravovaly zásady „čestné konkurence", odborům zaručovaly právo uzavírat kolektivní smlouvy a vést stávky, určovaly minimální mzdy a délku pracovní doby.

Výsledky Rooseveltova úsilí se dostavily. Došlo ke značnému zlepšení hospodářské situace. Do roku 1937 USA znovu dosáhly úrovně srovnatelné s vrcholem konjunktury roce 1929. **Krizi se podařilo zlomit.** Potvrdilo se, že politika státních zásahů může být úspěšná v boji proti důsledkům těžkých hospodářských krizí. Neznamená to však, že se nemůže stát i brzdou rozvoje trhu za příhodných podmínek konjunktury.

S krizí se zápasilo i v Evropě. **Ve Francii** se hospodářská krize prolínala s krizí politickou. Levicové politické strany a sjednocené odbory se spojily v takzvané **Lidové frontě**. Získaly většinovou podporu ve volbách na jaře roku 1936 a vytvořily vládu, v jejímž čele stanul socialista **Léon Blum**. Vláda Lidové fronty **se zaměřila především na sociální oblast** – uzákonila čtyřicetihodinový pracovní týden, prodloužila placenou dovolenou, zvýšila úlohu odborů a kolektivních smluv, zlepšila sociální poměry důchodců a zvýšila výkupní ceny zemědělských produktů. Zestátnila železnice, letecký průmysl a část zbrojní výroby. Ale **hospodářské prosperity nedosáhla**. Výsledkem její politiky bylo naopak zvýšení výrobních nákladů a snížení konkurenceschopnosti francouzských podniků, doprovázené útlumem investic v soukromém podnikání. To ještě zvyšovalo nezaměstnanost. Na jaře roku 1938 musel L. Blum odstoupit a v roli premiéra jej nahradil **radikál Edouard Daladier** [eduár daladjé]. Jeho vláda dovršila politický, hospodářský a morální rozvrat meziválečné Francie.

Poměrně úspěšná byla naopak **„švédská cesta“ z krize**. Švédská sociálně demokratická strana vytvořila v roce 1932 vládu (později vládla v koalici s dalšími politickými stranami), která uskutečňovala politiku výhodných úvěrů a rozsáhlý program veřejných prací. Prosadila důslednou politiku sociálního partnerství a roku 1936 vyhlásila program takzvaného **státu blahobytu**, který se jí také dařilo uskutečňovat. Jistě k tomu přispěla i dlouhodobá švédská neutralita.

Nástup nacismu v Německu

Existovaly ovšem i země, v nichž politické a sociální důsledky hospodářské krize rozložily dosavadní demokratický a ekonomický systém. Na prvním místě postihla tato tragédie **Německo**. V roce 1932 vykazovaly statistiky v zemi na **6 milionů nezaměstnaných**. Průmyslová výroba se snížila o 41 % a obrat zahraničního obchodu poklesl dokonce o dvě třetiny. Zahraniční kapitál, který stál za vzestupem německého hospodářství ve druhé polovině 20. let, začal zemi opouštět. Úspory, majetek a živnosti ztráceli i příslušníci středních vrstev. Stejně jako na počátku 20. let přála tato vyhrocená situace **extremistickým stranám**. Vliv občanských demokratických stran naopak upadal. Rozpoutal se tvrdý boj o moc, jehož **vítězem se nakonec stali němečtí nacionální socialisté – nacisté.**

Německá společnost podcenila nebezpečí, které jí hrozilo od **Adolfa Hitlera a jeho NSDAP** (Nacionálně socialistické německé strany dělnické). A. Hitler, který se po nezdařeném mnichovském puči ocitl ve vězení, právě zde vypracoval **nový program nacistů** a vyložil jej v knize *Můj boj – Mein Kampf*. Podstatou tohoto programu byl bezohledný rasismus. Němci jako nadřazená árijská rasa měli prý plné právo podrobit si ostatní méněcenné národy a vládnout světu. Za to, že k tomu dosud nedošlo, byli podle Hitlera odpovědní Židé, komunisté a diktát versailleské mírové smlouvy. To byli údajně praví viníci německého národního neštěstí, včetně hospodářské krize. K obnově Německa povolala „prozřetelnost“ Hitlera osobně a jeho nacistickou stranu, která jediná je prý schopná sjednotit Německo pod vládou pevné ruky a dát mu sílu a moc, jež „odčiní versailleskou potupu“. Hitler dál **posiloval sociálnědemagogické rysy svého programu** a stavěl se do role obhájce národních a sociálních zájmů německých pracujících. Pro sebe a pro svou stranu dokázal získávat podporu takřka ze všech vrstev německé společnosti. Dělníky přitahoval sliby o zlikvidování nezaměstnanosti, podnikatele zase lákala nenávist nacistů vůči komunistům a zubožené střední vrstvy viděly svou naději v důrazu na **obnovení velikosti Německa**, což byla ostatně idea přitažlivá pro všechny nacionalisty včetně armádních kruhů. Ozbrojené jednotky NSDAP současně terorizovaly odpůrce nacistů – komunisty, sociální demokraty i liberály a křesťanské demokraty, kteří cestu k sjednocení svých sil nenalezli...

▲ *Obr. 45 Účast Adolfa Hitlera na zahájení výstavby nové dálnice v září 1933 měla propagovat snahu státu o odstranění nezaměstnanosti*

Výsledek masivní demagogické kampaně se dostavil. Ve volbách v roce 1930 získala NSDAP hlasy 20 % Němců a o dva roky později se již nacisté stali nejsilnější stranou v Německu. Volilo je takřka 40 % všech Němců. Strana, která otevřeně prohlašovala, že chce demokracii zardousit, se k moci drala jakoby demokratickou cestou a demokracie jí v tom nedokázala zabránit. Když se NSDAP po volbách v listopadu 1932 dostala do vnitřní krize, přispěchal jí na pomoc **prezident Hindenburg**: 30. ledna 1933 **jmenoval říšským kancléřem Adolfa Hitlera**. Svůj podíl na zániku demokracie v Německu dotvrdil 1. února téhož roku, když rozpustil říšský sněm pod záminkou, že není schopen vytvořit vládní většinu. Po požáru budovy říšského sněmu legalizoval „zvláštní opatření proti velezrádným rejdům“, kterými byly zahájeny masové represálie.

Nacistická totalita

Od prvních dnů a měsíců Hitlerovy vlády docházelo k **likvidaci všech prvků demokracie**. Do léta 1933 omezil Hitler moc parlamentu, zakázal všechny politické strany kromě NSDAP, zlikvidoval svobodné odborové hnutí, omezil základní občanská práva a svobody. Na denním pořádku bylo zatýkání a věznění odpůrců režimu a nacistické ideologie. Všem, kteří se nesmířili s nacistickou totalitní mocí a nevolili odchod do emigrace, hrozila stálá perzekuce a „izolace“ v **koncentračních táborech**. První z nich vznikly již v březnu 1933 – například koncentrační tábor Dachau.

Hitler spolu s nejvyššími představiteli NSDAP (H. Himmlerem, R. Hessem, M. Bormannem, J. Goebbelsem [geblsem], H. Göringem [géringem] a dalšími) se rozhodl zajistit si bezvýhradnou poslušnost i ve vlastních řadách. Na 30. června 1934 připravili pověstnou **„noc dlouhých nožů“**, v níž oddíly SS povraždily na Hitlerův rozkaz tisíc příslušníků rovněž nacistických oddílů SA, dva generály a několik dalších politiků, kteří byli Hitlerovi nepohodlní. Od této doby převzaly **elitní oddíly SS roli**

▲ *Obr. 46 Prostředkem nacistické propagandy se stalo rozhlasové vysílání. Vyzýval k němu i dobový plakát: Celé Německo poslouchá Hitlera*

obávané mocenské síly v nacistické třetí říši. Bezprostředním vykonavatelem policejní zvůle se stala **státní tajná policie – gestapo**. Za přímého vedení R. Heydricha se budovala **bezpečnostní služba** (*Sicherheitsdients* [zichrhajcdýnts] – **SD**) jako zpravodajská služba NSDAP. Německo se stalo klasickým příkladem **totalitního, policejního státu**.

K získání podpory veřejnosti sloužila **masová propaganda**, ale i **nacistická hospodářská politika**. Zvláště nižší společenské vrstvy oceňovaly fakt, že prakticky vymizela nezaměstnanost a impulsem hospodářského růstu se staly rozsáhlé veřejné práce – například výstavba dálnic a horečná zbrojní výroba, jejímž cílem bylo co nejdříve připravit Německo na válku. Nacistická politika a ideologie tak snáze pronikala do všech oblastí společenského života. Pod dohledem všemocné NSDAP a nacistického státu se ocitlo školství, věda, kultura i umění. Mladí lidé byli povinně organizováni v oddílech Hitlerjugend – Hitlerovy mládeže. Systematická ideologická převýchova německého národa vedla k **uctívání „vůdce"** – Adolfa Hitlera, k přijímání představy o německém nadčlověku a převaze „árijské rasy", k přitakání zrůdné představě o oprávněnosti vést válku za větší „životní prostor" a k pohrdání „méněcennými národy a rasami" – Slovany, Židy, Romy a barevnými. Hitler také soustavně **zdůrazňoval úspěchy své zahraniční politiky**, založené na ústupnosti západních demokratických velmocí. Krátce po svém nástupu k moci odmítl platit reparace, roku 1935 zavedl všeobecnou brannou povinnost, přestal respektovat zákaz výroby těžkých zbraní a v roce 1936 vstoupili vojáci wehrmachtu (branné moci) do demilitarizované zóny v Porýní. Revize versailleské mírové smlouvy ze strany německé třetí říše se stala skutečností a západní velmoci se zmohly jen na plané protesty.

▲ *Obr. 47 Příklad nacistické protižidovské propagandy*

Počátek holocaustu

Barbarství nacismu, jehož příznačnou součástí byl rasismus, pocítili nejdříve **němečtí Židé**. Byli vylučováni z veřejného života, vyháněni z vysokých škol a státních úřadů. Nacisté organizovali bojkot židovských obchodů, bank, lékařů či advokátů. V roce 1935 nechali **v Norimberku schválit zákony proti Židům** – „na ochranu německé krve a německé cti", které zbavovaly Židy německého občanství, zakazovaly smíšená manželství, a dokonce ukládaly přísné tresty za pohlavní styk mezi árijci a Židy. Vyvrcholením protižidovského teroru se stala takzvaná **křišťálová noc** v listopadu roku 1938. V celé zemi pořádali nacisté pogromy, zapalovali synagogy a židovské školy, obchody a obydlí. Tisíce Židů odvlekli do koncentračních táborů. Krátce poté byli Židé vyloučeni i z hospodářského života a židovské firmy byly nuceny předat majetek do árijských rukou.

Před státem organizovaným antisemitismem uprchla asi třetina německých Židů do zahraničí. Nacističtí vůdci začali uvažovat o „konečném řešení židovské otázky" – vyhlazení Židů.

Situace v Německu se postupně stávala nebezpečnou také pro **Romy**. Již roku 1933 vyšlo nařízení říšského prezidenta o ochraně lidu a státu před takzvanou gaunerskou populací, mezi níž byli uvedeni také „Cikáni". Podobně jako Židé utíkali z Německa také Romové, zejména od druhé poloviny 30. let, mimo jiné do českých zemí.

Nacistická kulturní politika

Varováním pro celé lidstvo se měla stát i nacistická kulturní politika, řízená především ministrem propagandy J. Goebbelsem. Veškerá umělecká díla a hodnoty, jež odporovaly nacistické ideologii, byly potírány. Nakladatel-

▲ *Obr. 48 Veřejné pálení knih v Berlíně 10. 5. 1933*

ství a vydavatelství přešla pod státní kontrolu a „závadné knihy" byly veřejně páleny. K propagandě v nacionálněsocialistickém duchu byl využíván film, rozhlas i sport. Do propagandistického působení se často zapojoval sám A. Hitler. Při otevírání Domu německého umění v Mnichově v roce 1937 označil Hitler impresionismus, futurismus a kubismus za Židy inspirovaný „kulturní bolševismus" a rozhodl, aby pro tyto směry bylo otevřeno stálé muzeum „degenerovaného umění". **Německo musela opustit řada umělců a spisovatelů,** kteří odmítli sloužit nacistickému režimu, oslavovat „vůdce" a veřejně zavrhnout „zvrhlé umění", které až dosud tvořili. Byli to například L. Feuchtwanger [fojchtvangr], T. Mann, H. Mann, E. Remarque [remark] a další.

Vývoj v Rakousku v Španělsku

Tendence hledat východisko z hospodářské krize **přechodem od demokracie k vládě „silné ruky"** se promítly i do vývoje **v Rakousku**. Vláda kancléře **Dollfusse**, představitele křesťansko-sociální strany, postupně odbourávala demokratické svobody, omezovala činnost odborů a začala zatýkat sociálně demokratické funkcionáře. Obsazení dělnických domů vyprovokovalo v únoru 1934 ozbrojené protesty dělníků ve Vídni a v Linci. Po jejich potlačení byla **zakázána činnost nejen sociálně demokratické strany, ale i všech ostatních politických stran** vyjma takzvané Vlastenecké fronty. Tím se v Rakousku dovršil nástup svérázného **klerofašistického režimu**, který byl ovšem slabší než jeho německý soused, nebyl zdaleka tak ideologicky vyhraněný a k ovládání obyvatel nepoužíval tak drastické metody. Proto jej také rakouští stoupenci Hitlera a nacismu odmítli přijmout; připravovali se na vhodný okamžik, kdy Rakousko přímo k Německu připojí.

Fašistické hnutí se rychle rozšířilo i **ve Španělsku**, kde jej reprezentovala fašistická strana zvaná **Falanga**. Když se ve Španělsku dostala k moci **vláda Lidové fronty** (leden 1936), která provedla řadu reforem, ale hrozila i tím, že veškerou moc v zemi uchvátí komunisté a anarchisté, došlo ke spojení Falangy s konzervativními generály, v jejichž čele stál **generál Francisco Franco** [fransisko franko]. Pod jeho vedením vypuklo 18. července 1936 **protivládní povstání**, označované též jako povstání protirepublikánské. Menší část armády a stoupenci španělské republiky na většině území pokus o státní převrat odrazili, ale vzbouřenci využili pomoci maurských oddílů a posléze i italských a německých intervenčních jednotek a brzy ovládli více než polovinu španělského území. Z pokusu o státní převrat vznikla **občanská válka**, která se protáhla na období tří let.

Pojmy:

SA – (zkratka slova *Sturmabteilung* [šturmaptchajlung], úderný oddíl) – polovojensky organizovaná složka NSDAP, založená v roce 1921 A. Hitlerem a sloužící k terorizování politických odpůrců.
SS – (*Schutzstaffel* [šucštafl], ochranný oddíl) – jedna ze složek NSDAP vzniklá roku 1925 vyčleněním z SA, původně jako jednotka určená k bezprostřední ochraně A. Hitlera, později ovládající policii, gestapo i bezpečnostní složky, pověstná svou krutostí a fanatismem.
Třetí říše – označení nacistické diktatury v Německu (třetí, „věčná" říše po dvou předcházejících: Svaté říši římské národa německého a německém císařství let 1871-1918).
Árijská rasa – ve skutečnosti neexistující rasa, reprezentovaná podle nacistické ideologie zejména Němci a nadřazená všem ostatním.
Holocaust – systematické vyvražďování Židů nacisty před druhou světovou válkou a během ní.
Klerofašismus – fašismus řízený duchovenstvem.

Důležitá data:

24. říjen 1929 – zhroucení obchodu s akciemi na newyorské burze; začátek světové hospodářské krize
listopad 1932 – vítězství F. D. Roosevelta v prezidentských volbách v USA
1932 – vrchol světové hospodářské krize
30. leden 1933 – nástup A. Hitlera k moci
30. červen 1934 – „noc dlouhých nožů" – vyvraždění nepohodlných příslušníků nacistické strany v Německu
1935 – vyhlášení všeobecné branné povinnosti v Německu; přijetí protižidovských zákonů v Norimberku
leden 1936 – vyhlášení programu Lidové fronty ve Francii
březen 1936 – vstup německých jednotek do Porýní
červenec 1936 – povstání generála Franka ve Španělsku
listopad 1938 – „křišťálová noc" – vyvražďování Židů v Německu

Otázky, úkoly:

1. Jaké politické, hospodářské a sociální důsledky měla světová hospodářská krize? **2.** Porovnejte hledání cest z krize v USA, ve Francii, ve Švédsku a ve Španělsku. **3.** Jak se vyvíjela situace v Německu před nástupem A. Hitlera k moci? **4.** Jaké způsoby vlády volil nacismus? Co charakterizovalo jeho ideologii? **5.** Jaká byla zahraniční politika Hitlerova Německa? **6.** Popište osudy německých Židů. **7.** Čím se vyznačovala kulturní politika nacistického Německa? **8.** Charakterizujte vývoj v Rakousku a Španělsku. **9.** Prostudujte si výňatek z nástupního projevu amerického prezidenta Roosevelta a vyvoďte z něj, kde Roosevelt viděl hlavní problémy krize americké společnosti. Jaké východisko nabízel? **10.** Adolf Hitler se v knize *Mein Kampf* vyjádřil nejen k budoucí orientaci německé zahraniční politiky, ale i k „české otázce". Analyzujte jeho názory a napište o nich kratší kritickou esej. Autentický příklad nacionálněsocialistického myšlení ve vztahu k českému národu představuje i ukázka z knihy A. Ro-

senberga *Der Mythus des 20. Jahrhunderts – Mýtus 20. století*. Podrobte Rosenbergovy rasistické názory kritickému rozboru.

Z prvního inauguračního projevu prezidenta F. D. Roosevelta 4. března 1933

Nastupuji prezidentský úřad a jsem si jist, že moji američtí krajané ode mne očekávají otevřenost a odhodlání, jichž si vyžaduje nynější situace národa. Dnes je na čase říkat pravdu, veškerou pravdu, říkat ji upřímně a odvážně. Nesmíme nyní zavírat oči před situací, ve které jsme. Náš velký národ snese všechno, obrodí se a bude prospívat. Proto mi především dovolte vyjádřit pevnou víru, že jediná věc, které se máme bát, je strach – neurčitá, nesmyslná, neoprávněná hrůza, která ochromuje úsilí potřebné k přeměně ústupu v nástup. V každé těžké hodině našeho národního života získalo upřímné a energické vedení u lidu vždy pochopení a podporu, bez kterých není možné vítězství. Jsem přesvědčen, že v těchto kritických dnech opět poskytnete svému vedení takovou podporu.

V tomto duchu se vy i já díváme na naše těžkosti. Týkají se, díky bohu, jen hmotných věcí. Ceny fantasticky poklesly, daně stouply, platební schopnost se zmenšila, vláda nemá dost příjmů, prostředky směny zamrzly v obchodě, všude se válí zvadlé listí průmyslového podnikání, farmáři nemají odbytiště, mnohaleté úspory četných rodin zmizely. Co je nejdůležitější, zástupy nezaměstnaných občanů zápasí o holou existenci a stejně velký počet pracuje za nepatrnou odměnu. Jen blázen by mohl popírat tuto tísnivou skutečnost.

Avšak naše bída nevyplývá ze ztroskotání podstaty. Nenapadly nás kobylky. Ve srovnání s nebezpečím, které přemáhali naši předkové, protože věřili a neznali strach, je tu ještě hodně, začmůžeme být vděčni. Příroda nám stále nabízí své bohatství, zmnožené lidskou prací. Hojnost je před prahem, ale ač ji máme před očima, nemůžeme jí užít. Především proto, že zklamala pravidla směny lidských statků pro umíněnost a neschopnost; a ti, kteří to zavinili, se vzdali jakékoli činnosti. Způsoby bezohledných penězoměnců byly postaveny před soud veřejného mínění a byly lidem odmítnuty.

O leccos se ovšem pokoušeli, ale jejich úsilí bylo sevřeno pouty zvetšelé tradice. Když ztroskotal úvěr, mohli nabídnout jen další půjčky. Když nemohou svádět lidi slibem snadného zisku, aby naslouchali jejich lživému vedení, uchýlili se k vyděračství a plačtivě žádali obnovení důvěry. Znají jen zákony generace chamtivců. Nemají vizi, a kde není vize, lid hyne.

Penězoměnci uprchli ze svých trůnů v chrámu naší civilizace. Musíme nyní zasvětit tento chrám starým pravdám. Toto zasvěcení spočívá v uplatnění sociálních hodnot, které jsou ušlechtilejší než hmotný zisk.

Mein Kampf

(...) Historické poznatky o činnosti habsburské dynastie jsem si ještě doložil denními zkušenostmi. Na severu a na jihu jed cizích národů otravoval tělo naší národnosti a Vídeň sama se stávala vůčihledně městem neněmeckým. Dynastie arcivévodů počešťovala, kde se jen dalo. A byla to ruka bohyně věčné spravedlnosti a neúprosné odvety, jež na tohoto urputného nepřítele rakouského němectví, arcivévodu Františka Ferdinanda, řídila koule, které si pomohl sám ulít. Byl on tím hlavním patronem seshora řízeného poslovanštění Rakouska! (...)

Čím ubožejších prostředků stát k své záchraně používal, tím více rostla všeobecná neúcta k jeho existenci. Lidé nejen v Maďarsku, ale i v jednotlivých slovanských provinciích se tak málo ztotožňovali s jim společnou monarchií, že se nestyděli za její nemohoucnost. Navíc měli radost za známek jejího stárnutí; nedoufali v její uzdravení, spíše čekali na její smrt.

V parlamentu se zabránilo úplnému rozvratu nedůstojnými ústupky po každém přání nebo výhrůžce, za což museli Němci platit; v zemi samé se to provádělo velmi obratnou manipulací jednoho národa proti druhému. Ale všeobecný směr vývoje se dál v neprospěch Němců. Seshora řízené počešťování nabylo zvláště určitých forem, když následnictví trůnu arcivévody Františka Ferdinanda začala mít jistou váhu. Tato budoucí hlava rakousko-uherské monarchie se snažila všemi prostředky napomáhat odněmčování, svou osobní podporou nebo alespoň tím, že nad ním držel ochrannou ruku. Zcela německé obce pomocí státního správního aparátu byly pozvolna, ale cílevědomě posunovány do nebezpečné jazykově smíšené zóny. Tento proces se začal urychlovat i v Dolním Rakousku, takže mnozí Češi pokládali již Vídeň za své největší město. (...)

Jakmile se Habsburkové neodvolatelně rozhodli přetvořit Rakousko na slovanský stát, neváhali k tomu použít jakýchkoliv prostředků. Tento panovnický rod, nemaje ani špetku svědomí, neváhal postavit i náboženské instituce do služeb této nové státní koncepce.

Používání českých farností a jejich duchovních pastýřů byl jen jeden z mnoha způsobů, jak docílit všeobecného poslovanštění Rakouska.

Dělo se tak asi takto:

Do čistě německých obcí byli dosazeni čeští kněží, kteří pomalu, ale jistě začali stavět zájmy českého národa nad zájmy církve a stali se tak zárodkem odněmčovacího procesu. (...)

My (nacionální socialisté) navazujeme tam, kde se před šesti sty lety ukončilo. Skoncujeme s oním věčným tahem Germánů na Jih a na Západ Evropy a obracíme svou pozornost znovu na ono území, jež leží na Východě. Konečně uzavíráme předválečnou epochu politiky koloniální a politiky mezinárodního obchodu a přecházíme k politice budoucnosti, k politice prostoru. (...)

Naše budoucí zahraniční politika se nesmí přiklánět ani k Západu, ani k Východu; jejím cílem musí být východní politika, tj. získání hroudy pro náš německý národ. (...)

(Adolf Hitler v roce 1924)

Blut und Boden

(...) Protestantismus má v Čechách podstatně jiný charakter než ve Francii. Ve Francii mluvili jednou řečí, měli jednu státotvornou tradici a jasné zárodky jednotného národního uvědomění. Naproti tomu v Čechách Němci a Češi stáli proti sobě a lišili se z velké části také rasově. Češi se rasově řadili mezi nordicko-slovanskou šlechtu, zatímco nižší vrstvy vykazovaly alpsko-dinarské rysy, tedy onen typ, jenž je tak zřejmý u dnešního Čecha. Slovanské češství, pod vlivem anglosaským (Viklef), se odloučilo od římského univerzalismu stejným způsobem jako k německví tíhnoucí Německo a hugenotská Francie. Toto hnutí vytvořilo takzvaný utrakvistický směr, který pražskými artikulemi (1. srpen 1420) vznesl svůj první požadavek, svobodné kázání bez ovlivňování církevní hierarchií. Nato následoval obvyklý požadavek podávání svátosti oltářní (pod obojí způsobou), volání po zrušení světského majetku církve a požadavek potírání smrtelných hříchů a jejich odpykání pomocí světské vrchnosti (odpustky). V boji za tyto požadavky, na které byla uvalena papežská klatba, svobodné české duchovenstvo se muselo opřít o nižší lidové masy. A zde se uplatnila ta jinorasová alpsko-dinarská bytost svou necivilizovanou nespoutaností a strašlivou pověrčivostí.

Jednooký, zběsilý Žižka z Trocnova (jehož lebka v pražském Národním muzeu poukazuje na osticko-maloasijského člově-

ka) byl prvním výrazem tohoto všezhoubného hnutí táboritů, jemuž Češi mají co děkovat nejen za vyhlazení v nich ještě zbývajících germánských vlastností, ale i za potlačení pravých vlastností slovanských. (...) Táborité později vyhlásili boj utrakvistům a již v roce 1420 hlásili totéž učení, které zaznívalo už odedávna z hrdel zaostalého podčlověka, když se stavěl proti vědeckému duchu a géniu: Každý člověk, který studuje svobodná umění, je ješitou a pohanem. Praví čeští patrioti měli tehdy tutéž předtuchu jako ruští intelektuálové v roce 1917, když viděli valící se bolševické hordy. (...)

Samozřejmě, že v dobách velkých převratů leccos se zničí. Avšak duch táboritů připravil češství o skoro celou jeho svéráznou kulturní tvořivost. Od té doby zůstal tento národ bez tvůrčí síly a za své nedávné zotavení může děkovat jen obnoveným německým vlivům. Divokost, spojená s charakteristickou malostí, bohužel, zůstala až dodnes rysem velké části českého národa. (...)

(Alfred Rosenberg v roce 1930)

8. OHROŽENÍ DEMOKRACIE. ROZPAD VERSAILLESKÉHO SYSTÉMU

Při hledání cesty z hospodářské krize **sílily útoky na režimy parlamentní demokracie**. Příklad zdánlivě úspěšné diktatury A. Hitlera a nacismu v Německu a Mussoliniho fašistické diktatury v Itálii povzbudil stoupence autoritativních a nedemokratických metod vládnutí i v jiných státech. Setkáváme se s nimi ve **Španělsku, Portugalsku** a v řadě států jihovýchodní Evropy – v **Rumunsku, Bulharsku, Jugoslávii, Maďarsku,** ale také v **pobaltských republikách**, **Rakousku** a částečně i v **Polsku**. Režimy v těchto státech však přece jen přesně neodpovídaly německému a italskému vzoru. Míra naprosté podřízenosti občana státní moci tu byla menší a příznivější situace byla i v oblasti občanských práv a svobod. **Totalitní uspořádání společnosti** ovšem v zemích s autoritativními režimy **převládlo**.

Totalita sovětského typu

Totalitní režim jiného typu se vytvořil v **Sovětském svazu**. Oficiální propaganda jej vydávala za příklad země, kde se buduje „demokracie nového typu – socialistická demokracie". Na odiv stavěla „budovatelské nadšení" sovětského lidu a vypočítávala stavby velkých průmyslových závodů, elektráren a železnic. Oslavovala nové hrdiny práce (například Stachanova), kteří ku prospěchu celé sovětské společnosti nehledí na osobní pohodlí a zisk a „lámou" pracovní rekordy. Zdůrazňovala schopnost sovětského státu zabezpečit základní sociální jistoty pro své obyvatelstvo, například bezplatnou zdravotní péči. Této propagandě podlehli i mnozí stoupenci levice a představitelé inteligence v řadě zemí. Uvěřili, že se v Sovětském svazu přes dílčí nedostatky a chyby buduje „nový svět".

Za oficiální tváří budovatelských úspěchů se ale skrývalo nezměrné utrpení obyvatelstva. Po Leninově smrti (1924) se jako jeho nástupce prosadil **Josif Vissarionovič Stalin**, který stanul v čele komunistické strany i sovětského státu. Vycházel z názoru, že cílem západních demokratických zemí je zničení sovětského režimu, a rozhodl se proto přeměnit dosud převážně zemědělskou zemi v **průmyslovou velmoc**. Jedině rozvoj průmyslu umožňoval vytvoření silné a moderní armády, která měla uhájit Sovětský svaz před „kapitalistickými útočníky". Proto Stalin vytyčil urychlený program industrializace (zprůmyslnění) jako základní předpoklad vybudování socialismu v jedné zemi. Vzhledem k její značné mezinárodní izolaci to však v praxi dopadlo tak, že **program industrializace**, obsažený v jednotlivých pětiletých plánech (pětiletkách), museli zaplatit rolníci a dělníci snížením své životní úrovně a zvýšením pracovního úsilí.

Zároveň se Stalin rozhodl zavést státní kontrolu i nad poslední hospodářsky nezávislou skupinou výrobců – rolníky. Nařídil zahájit takzvanou **kolektivizaci** – násilnou přeměnu soukromých zemědělských hospodářství v družstevní, kolektivní. Do vznikajících zemědělských družstev – **kolchozů**, museli rolníci odevzdat pole, na kterých hospodařili, dobytek a zemědělské stroje. S kolchozním majetkem pak měli podle příkazů státu společně hospodařit. Rolníci se však neradi vzdávali svého majetku a **proti násilné kolektivizaci se bouřili**. Raději nechávali zpustnout pole a vybíjeli stáda skotu, jen aby je nemuseli odevzdat státu. To vedlo k ohromnému poklesu zemědělské produkce, který vyvolal **hladomor**. V jeho důsledku zahynulo několik milionů lidí, zejména v „obilnici Sovětského svazu" – na Ukrajině.

◀ *Obr. 49 Příklad propagandy doprovázející násilnou kolektivizaci v Sovětském svazu*

Sovětské vládě se podařilo dokončit kolektivizaci na počátku 30. let až za použití neuvěřitelných donucovacích metod. Statisíce rolnických rodin byly z trestu či pro výstrahu přesídleny do nehostinných oblastí Sibiře či Kazachstánu, další odpůrci kolektivizace byli posláni do gulagů. Mimoto sovětská vláda zakázala rolníkům volně se stěhovat, čímž se práce v kolchozech stala prací nucenou a připomínala znovuzavedení nevolnictví.

Stalinovi se podařilo vytvořit v Sovětském svazu totalitní režim svého druhu. Vedle státem řízeného hospodářství se ocitly pod dohledem strany a státu školství, věda, kultura i umění.

Zahraniční politika SSSR

Již v roce 1922 **prolomilo sovětské Rusko svou diplomatickou izolaci** dohodou s Německem v Rappalu. Existence sovětského státu se stala nezpochybnitelnou skutečností a postupně s ním navazovaly obchodní a posléze i diplomatické styky další západní státy. Stalinova diktatura na tom nic nezměnila. Po nástupu Hitlera v Německu a hrozbě nacistické agrese se prosadily myšlenky na spolupráci demokratických států se sílícím Sovětským svazem. Dva státy Německem nejvíce ohrožené, Francie a Československo, dokonce roku 1935 podepsaly se Sovětským svazem **spojeneckou smlouvu** o vzájemné pomoci. Nakolik si Stalin cenil svých spojeneckých závazků, se ukázalo již za pár let.

Růst hospodářské síly a aktivizace sovětské zahraniční politiky znamenaly, že **Sovětský svaz se stal důležitým činitelem mezinárodní politiky**. Roku 1934 vstoupil do Společnosti národů a jeho diplomacie se tvářila, že plně podporuje myšlenku kolektivní bezpečnosti v Evropě, a rozvíjela protifašistickou a protiválečnou propagandu. Sovětský svaz také poskytoval pomoc republikánskému Španělsku v občanské válce. To vše mu získávalo sympatie dosti velké části demokratické světové veřejnosti, která však svá přání často vydávala za skutečnost. Platilo to zvláště o nadějích, že Sovětský svaz bude svůj další vnitropolitický vývoj i zahraniční orientaci směřovat k demokratickým hodnotám Západu a bude se přibližovat k demokratickému uspořádání.

Diktatura J. V. Stalina

Za krok naznačeným směrem se vydávala například některá ustanovení nové sovětské ústavy z prosince roku 1936. Skutečnost sovětského režimu však byla zcela jiná – **občanská práva zaručená ústavou zůstávala pouze na papíře**. Za vnější fasádou „sovětské demokracie" a hospodářských úspěchů, antifašismu a boje proti válce se ukrýval tuhý **totalitní režim**, který ovládal desítky milionů lidí a dalším milionům přinášel utrpení a smrt.

Sovětský režim prošel během 30. let vnitřní proměnou: diktatura Stalinovy frakce v jediné vládnoucí komunistické straně se měnila v **diktaturu jediné osoby – J. V. Stalina**. Stalin si byl vědom narůstajícího napětí v sovětské společnosti, plynoucího z rozporu mezi propagováním úspěchů a tvrdou realitou každodenního života. Proto mu museli z cesty všichni, kdo zastávali odlišné názory. Již v prosinci 1927 na sjezdu bolševické strany vyhrál boj proti opozici: G. I. Zinovjev a L. B. Kameněv se pokořili, L. D. Trockij musel opustit zemi. V prosinci 1934 využil Stalin zavraždění předního komunistického politika S. M. Kirova, k němuž došlo za podezřelých okolností, k vydání mimořádného dekretu umožňujícího, aby lidé obvinění z „terorismu" byli urychleně odsouzeni k smrti a popraveni bez řádného soudního řízení. Pověstný stalinský teror se ještě vystupňoval a zaměřoval se i na členy komunistické strany, nejdříve na ty, kteří v minulosti Stalinovi oponovali, pak ale i na příslušníky nejvyšších stranických a státních orgánů. Zlomeni mučením přiznávali se obvinění v politických procesech (takzvaných moskevských v letech 1936-1937) k vymyšleným zločinům, například k podvratné činnosti a špionáži. Sovětskou společnost ovládala **atmosféra strachu** a podezírání. Čistkám padla za oběť i značná část důstojnického sboru sovětské armády.

▲ *Obr. 50 Statisíce lidí byly z trestu nebo pro výstrahu posílány do pracovních táborů – gulagů*

Všudypřítomná demagogická ideologie stalinismu dokázala – zejména v očích mladší generace – učinit **ze Stalina silného a neomylného vůdce**, jehož kult byl značné části obyvatelstva blízký a sympatický, neboť odpovídal tradičním ruským představám. Součástí stalinské propagandy bylo i tvrzení, že teprve vědecké dílo J. V. Stalina dotvořilo „vědecký socialismus". Přitom Stalinovo podání marxismu představovalo poměrně jednoduchou soustavu dogmatických pouček a frází. Měly sloužit jedinému: úplnému ovládnutí společnosti, která uvěřila, že jako jediná na světě buduje nový, socialistický řád.

Hrozba nové světové války

Od konce první světové války uběhlo jen o málo více než deset mírových let a v mezinárodním vývoji se již opět začaly prozatím pouze lokální konflikty vyhrocovat a komplikovat tak, že se nebezpečně blížil přízrak celosvětové války.

▲ *Obr. 51 Jeden z mála těch, kteří přežili japonský nálet na čínské město Šanghaj v srpnu 1937*

První ohnisko válečného konfliktu vzniklo na **Dálném východě**. Japonsko zde zahájilo agresi vůči Číně. V roce 1931 ovládli Japonci severovýchod Číny – Mandžusko, kde přes nesouhlas Společnosti národů zřídili loutkový stát **Mandžukuo**. V roce 1937 pak Japonsko zahájilo zcela **otevřenou válku proti Číně**, trvající s přestávkami až do roku 1945. Proti japonskému útoku se spojily hlavní čínské síly: čínští nacionalisté, v jejichž čele stál generál **Čankajšek**, a komunisté vedení **Mao Ce-tungem**.

Nepokoje a válečné události se ve 30. letech nevyhnuly ani **Latinské Americe**. Odehrály se tu válečné střety mezi Bolívií a Paraguayí (válka o severní Chaco [čako]) a mezi Peru a Kolumbií.

Největší ohrožení světového míru ale představovaly sílící válečné přípravy v **Evropě**. Do čela států, které trvaly na revizi mírových smluv a hrozily, že si vynutí pád „potupného versailleského systému" válkou, se postavilo Německo, a to hned po nástupu Adolfa Hitlera k moci. Hitlerova třetí říše rozvíjela zahraniční politiku, jejímž výsledkem byl vznik **bloku fašistických států**, který vešel do dějin jako **Osa Berlín – Řím – Tokio**. Později se ke spojeneckému bloku Německa, Itálie a Japonska přidaly ještě Maďarsko a Bulharsko.

Zdrojem trvalého napětí bylo především **Německo**. Nejenže zavedlo všeobecnou brannou povinnost, obnovilo zbrojení a jeho armáda vstoupila do Porýní, ale také zaměřilo svou nenávistnou propagandu **proti sousedním státům**, které obviňovalo z „ohrožení německých zájmů". Vedení nacistické strany spolu s velením armády připravilo vojenské plány na přepadení Rakouska (*Fall Otto* – *Fall* je německy *případ*), Československa (*Fall Grün*) a Polska (*Fall Weiss*).

Vyzývavě si počínala i **Itálie**, která se rozhodla posílit svoje koloniální državy v Africe. **Cílem italského útoku** se v říjnu 1935 stala **Etiopie (Habeš)**. Špatně vyzbrojení Habešané se sice hrdinsky bránili, ale italská armáda proti nim uplatňovala brutální taktiku boje a uchýlila se i k použití otravných bojových plynů. Válka skončila italským vítězstvím. Na jaře roku 1936 padlo hlavní město Etiopie Addis Abeba. Etiopský císař musel opustit zemi. Stejně jako v případě japonského útoku na Čínu se i nyní ukázala jako **neúčinná snaha Společnosti národů** zastavit konflikt. Společnost národů sice uvalila na útočníka hospodářské sankce, ale ty se netýkaly hlavní suroviny – ropy, a proto byl jejich účinek malý.

Občanská válka ve Španělsku

Snaha rozvrátit versailleský mírový systém spojovala obě evropské fašistické mocnosti – Itálii a Německo. Prokázalo se to i během **občanské války ve Španělsku**, která rychle získala **mezinárodní rozměr**. Generálu Frankovi totiž poskytly **finanční, materiální i vojenskou pomoc** fašistické Německo a Itálie. Počet italských „dobrovolníků" dosáhl 70 000, Němci dodávali Frankovi zbraně a poskytli mu leteckou pomoc.

Republikánskou španělskou vládu s komunistickou účastí naopak podporoval **Sovětský svaz**, který jí dodával zbraně a vysílal do Španělska vojenské odborníky. Kominterna organizovala mezi odpůrci fašismu a stoupenci levice **mezinárodní brigády** (takzvané **interbrigády**). V nich bojovalo na 60 000 dobrovolníků z 53 zemí (také z Československa). Z obavy, aby se španělská občanská válka nestala rozbuškou celoevropského konfliktu, vyhlásily západní demokracie – Spojené státy, Velká Británie a Francie – **politiku neintervence a neutrality** a odmítaly republikánské vládě prodávat válečný materiál.

▲ *Obr. 52 Generálu Frankovi, vůdci nacionalistických vojáků a představiteli fašismu ve Španělsku, dodávaly zbraně Itálie a Německo*

▲ *Obr. 53 Občanská válka ve Španělsku ničila i historické budovy ve městech Toledo, Barcelona, Madrid a dalších*

V republikánském táboře docházelo k rozporům, které ho oslabovaly. Zatímco německá a italská podpora poskytovaná Frankovi neustávala, sovětská pomoc postupně slábla. Na počátku roku 1939 bylo o osudu španělské republiky rozhodnuto. V březnu 1939 vstoupila frankistická vojska do Madridu. **Franco nastolil diktaturu** inspirovanou fašistickou Itálií a tvrdě se vypořádal se svými odpůrci. Demokracie se do Španělska vrátila až po dlouhých čtyřech desetiletích.

Politika usmiřování

Pro osud míru v Evropě i ve světě se stal **kritickým rok 1937**. Mezinárodní situace se nadále zhoršovala. **Zbrojní program v zemích fašistické Osy** běžel naplno. Na nutnost společné obrany míru a demokracie sice naléhali především umělci a tvůrčí inteligence, pořádali kongresy a shromáždění na obranu míru a vyslovovali se pro politiku kolektivní bezpečnosti, ale mezinárodní politiku ovládaly spíše mocenské zájmy. V **demokratických velmocích Západu**, zejména ve Velké Británii a Francii, **převládla** takzvaná **politika appeasementu** [epízmentu] – politika usmiřování útočníka ústupky. Vlády uvedených států se nevzepřely otevřeně agresivní politice zemí Osy a bláhově doufaly, že se jim právě smířlivým postupem podaří uchránit mír.

K největšímu rozšíření politiky usmiřování došlo po nástupu vlády **premiéra Nevilla Chamberlaina** [čejmbrlina] **ve Velké Británii**. Při rozhovorech lorda Halifaxe [helifekse] s Hitlerem v listopadu 1937 dala britská vláda najevo, že je připravena vůči Německu k dalším ústupkům za předpokladu, že nedojde k válce. Velká Británie uvolňovala Hitlerovi ruce především ve střední Evropě za podmínky, že změny ve prospěch Německa proběhnou „pokojným způsobem", jak se diplomaticky vyjádřil lord Halifax.

◀ *Obr. 54 Ministerský předseda Velké Británie v letech 1937-1940 Arthur Neville Chamberlain, stoupenec politiky usmiřování*

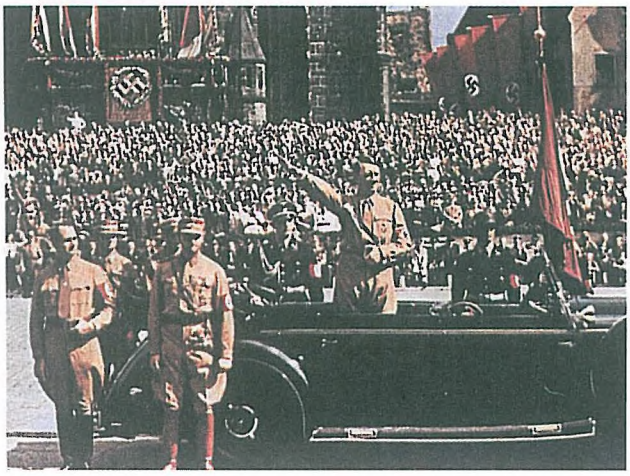

▼ *Obr. 55 Hitler při přehlídce ozbrojených formací NSDAP na sjezdu v Norimberku v září 1938*

Politika usmiřování přivedla Hitlera k přesvědčení, že své útočné plány může začít bez obav uskutečňovat. První bylo na řadě **Rakousko a jeho připojení** (takzvaný **anšlus**) **k Německu**, zdůvodňované sjednocením všech Němců v jednom státě. Na nátlak Hitlera byl v Rakousku nejprve jmenován nový pronacistický kancléř, který požádal o vyslání německých jednotek do Rakouska. Dne 12. března 1938 obsadila německá armáda bez odporu celou zemi a **Rakousko se stalo součástí německé říše**. Anšlus vyvolal ve světě pouze formální protesty. Část Rakušanů jej dokonce nadšeně přivítala, většina se s vynuceným stavem trpně smířila.

Brzy poté přešel Hitler k zintenzivnění **příprav na přepadení Československa**. Znovu vystupoval jako sjednotitel německého národa a ochránce utlačované německé menšiny. Požadoval, aby ČSR odstoupila Německu pohraniční území obývané převážně německým obyvatelstvem. Francie (hlavní československý spojenec) však nehodlala kvůli Československu riskovat válku s Německem. Neprojevila jasnou snahu dodržet spojeneckou smlouvu s ČSR, a dokonce spolu s Velkou Británií naléhala, aby Československo Hitlerovi vyhovělo a pomohlo tak zachránit evropský mír.

Mnichovská dohoda

V září roku 1938 **„československá krize" v mezinárodních vztazích vyvrcholila**. Chamberlain převzal roli hlavního usmiřovatele Hitlera. Za souhlasu Francie jednal s Hitlerem nejprve v Berchtesgadenu (15. září) a pak v Bad Godesbergu (22. září 1938). Hitler požadoval, aby ČSR okamžitě odstoupila ve prospěch Německa pohraniční oblasti zvané **Sudety**, a to všude tam, kde žilo více než 50 % Němců. Zároveň naléhal, aby ČSR odstoupila území i ve prospěch Polska a Maďarska. Československo vyhlásilo 23. září 1938 všeobecnou mobilizaci své armády s vědomím, že splnění Hitlerových požadavků by znamenalo konec jeho státní samostatnosti a nezávislosti.

V noci z 29. na 30. září 1938 se sešli v Mnichově vedoucí představitelé čtyř mocností: Velké Británie (Chamberlain), Francie (Daladier), Itálie (Mussolini) a Německa (Hitler). Výsledkem jednání byla **mnichovská dohoda, podepsaná 30. září 1938** a obsahující rozhodnutí, že ČSR odstoupí Německu svá pohraniční území. Československý delegát nebyl na jednání ani pozván a konečný ortel mu sdělili v předpokoji. Proto se o mnichovské konferenci právem říká, že se na ní jednalo „o nás bez nás".

Československá vláda a prezident Beneš byli **nuceni dohodu přijmout** a neriskovat válečný střet, v němž by ČSR zůstala proti Německu osamocena, zvláště za situace, kdy územní nároky vzneslo i sousední Polsko a Maďarsko. Učinili tak pod jasným nátlakem, který zpochybňoval od samého počátku mezinárodněprávní platnost mnichovské dohody.

Mnichovská dohoda nakonec stejně evropský mír nezachránila. Stala se důkazem, že **usmiřovací taktika vůči útočným plánům a činům fašistických států měla právě opačné účinky**. Hitlerovi nešlo jen o revizi versailleské mírové smlouvy a zrovnoprávnění Německa. Šlo mu o světovládu. Také Mussolini si chtěl vybojovat „větší místo na slunci". Politika usmiřování je jen přesvědčila o slabosti Západu, a proto si kladli další a další požadavky. Mnichovská dohoda byla hrubým porušením zásad mezinárodního práva; přesto ji v řadě zemí vítali s nadějí, že „mír pro naši dobu" (jak nazval dohodu Chamberlain) je zachráněn. Nacistický útočník se cítil posílen a úmluvu mezi Francií, Velkou Británií a Německem o tom, že sporné otázky budou řešit formou jednání, považoval za nezávaznou. Vycházel z toho, že poměr sil v Evropě se změnil v jeho prospěch. Versailleský mírový systém se zhroutil.

Důležitá data:

1931 – zahájení japonského útoku na severovýchodní Čínu
říjen 1935 – italský útok na Etiopii
červenec 1936 – počátek občanské války ve Španělsku
březen 1938 – anšlus Rakouska
29.-30. září 1938 – konference čtyř mocností v Mnichově

Otázky, úkoly:

1. V kterých zemích – mimo Německo a Itálii – se prosadily autoritativní diktátorské, totalitní režimy? **2.** Jak probíhala kolektivizace sovětské vesnice? **3.** Charakterizujte politiku J. V. Stalina ve 30. letech. Proti komu byly připravovány takzvané moskevské procesy? **4.** Pokuste se objasnit pojem stalinismus. **5.** Kde se ve 30. letech vytvářela ohniska válečných konfliktů? **6.** Co způsobilo porážku demokracie ve Španělsku? **7.** Vyjádřete svůj názor na politiku usmiřování útočníků. **8.** Představte si (a načrtněte) politickou mapu střední Evropy. Zkuste najít odpověď na otázku, jakou zahraniční politiku měla a mohla dělat Československá republika. **9.** Prostudujte si následující dokument. Pokuste se objasnit, proč oběti stalinského teroru nedokázaly pochopit, že jsou oběťmi nejen deformací, ale zásadních vad systému samotného.

Bucharinův odkaz z roku 1937

Odcházím ze světa. Neskláním hlavu před proletářskou sekyrou, která musí být nemilosrdná, ale i čistá. Cítím svou bezmocnost před pekelným strojem, který podle všeho užívá středověké metody, má obrovskou sílu, fabrikuje organizované klevety, působí odvážně a sebejistě.

Dzeržinskij[1] nežije, postupně zapadly do minulosti vynikající tradice ČK,[2] kdy revoluční myšlenka řídila veškerou její činnost, ospravedlňovala krutost k nepřátelům, chránila stát před všelijakou kontrarevolucí. Proto si orgány ČK vysloužily zvláštní důvěru, zvláštní uznání, autoritu a úctu. V současné době ve své většině tzv. orgány NKVD,[3] tato přeměněná organizace bezideových, zdemoralizovaných, dobře zabezpečených úředníků, kteří využívají bývalou autoritu ČK, kvůli Stalinově[4] chorobné podezřívavosti se bojím říct více, v honbě za řády a slávou se dopouštějí hnusných činů, přitom nechápou, že současně ničí sami sebe – historie netrpí svědky špinavých činů!

Kteréhokoliv člena ÚV,[5] libovolného člena strany mohou tyto „závažné orgány" rozetřít na prášek, přeměnit ve zrádce – teroristu, diverzanta, špiona. Jestliže by Stalin o sobě zapochyboval, okamžitě by následoval důkaz.

Nad stranou se rozprostřely bouřkové mraky. Jedna moje naprosto nevinná hlava potáhne ještě tisíce nevinných. Je přece nutné vytvořit organizaci, „bucharinskou organizaci", ve skutečnosti neexistující nejen teď, když už sedm let nemám žádné neshody se stranou, ale neexistující ani tehdy, v letech pravicové opozice. O tajných organizacích Rjutina[6] a Uglanova[7] mi nebylo nic známo. Své názory jsme s Rykovem[8] a Tomským[9] vyjadřovali otevřeně.

Od osmnácti let jsem ve straně a mým životním cílem byl vždy boj za zájmy dělnické třídy, za vítězství socialismu. V těchto dnech noviny s posvátným titulem Pravda otiskly hnusnou lež, jako bych já, Nikolaj Bucharin, chtěl zničit vymoženosti Října, restaurovat kapitalismus. To je neslýchaná drzost, to je lež, adekvátní které co do drzosti, opovážlivosti před lidem by byla pouze následující: ukázalo se, že Nikolaj Romanov[10] celý svůj život věnoval boji s kapitalismem a monarchií, boji za uskutečnění proletářské revoluce.

Jestliže jsem nejednou chybil v metodách výstavby socialismu, tak ať mě potomci neodsuzují přísněji, než činil Vladimír Iljič.[11] Šli jsme k jednomu cíli poprvé, ještě neprošlapanou cestou. Byla jiná doba, jiné zvyklosti. V Pravdě byl otiskován diskusní lístek, všichni diskutovali, hledali cesty, hádali se a usmiřovali, a šli společně dál vpřed.

Obracím se na vás, budoucí generaci vedoucích stranických činitelů, jejichž historickým posláním je povinnost rozmotat příšernou spleť zločinů, které jsou v tyto dny stále grandióznější, rozhořívají se jako plamen, dusí stranu.

OBRACÍM SE NA VŠECHNY ČLENY STRANY.

V tyto možná poslední dny svého života jsem přesvědčen, že filtr historie, dříve nebo později, nutně smyje špínu z mé hlavy.

Nikdy jsem nezradil, za Leninův život bych bez váhání zaplatil vlastním. Měl jsem rád Kirova,[12] nic jsem nezačínal proti Stalinovi.

Prosím novou, mladou a čestnou generaci vedoucích činitelů strany, aby přečetli můj dopis na plénu ÚV, aby mě zprostili viny a navrátili mi členství ve straně.

Věřte soudruzi, že na praporu, který vítězoslavným pochodem ponesete ke komunismu, je kapka i mé krve.

---

[1] první předseda Mimořádné komise pro boj s protirevolucí, sabotáží a spekulací (ČK)
[2] viz předchozí poznámka
[3] lidový komisariát vnitra
[4] generální tajemník Všesvazové komunistické strany (bolševiků) – VKS(b)
[5] ústřední výbor VKS(b)
[6] vedoucí tajemník krasnopresněnského obvodního výboru VKS(b) v Moskvě
[7] vedoucí tajemník moskevské organizace VKS(b)
[8] předseda vlády po Leninovi
[9] předseda odborů
[10] poslední ruský car
[11] Lenin
[12] tajemník VKS(b)

9. ZÁPAS NA OBRANU DEMOKRACIE A REPUBLIKY

Nástup Hitlera k moci znamenal pro Československo přímou hrozbu. Nacistický režim stupňoval útoky na ČSR jako na stát, který ani neměl vzniknout. Pasoval se na jediného ochránce „sudetských" Němců a vybičovanou nacionalistickou propagandou dosáhl postupného příklonu značné části německého obyvatelstva žijícího v ČSR k Hitlerovu **programu sjednocení všech Němců**, jenž byl obsažen v jeho díle *Mein Kampf*. Nacismu bylo trnem v oku vnitřní demokratické uspořádání ČSR. Útočil na její spojenecké svazky a závazky a v neposlední řadě velmi nelibě nesl fakt, že ČSR poskytovala politický azyl německým antifašistům a představitelům německé demokratické kultury. V propagandistické kampani proti ČSR proto Hitler tvrdil, že tento „zplozenec versailleského systému" utlačuje jeho „německé soukmenovce" a je prý ve vleku zájmů „židozednářských a židobolševických kruhů", čímž měl na mysli československé spojenecké svazky s Francií a Sovětským svazem.

Střety se sudetoněmeckým politickým hnutím.

Nebezpečí pro samotnou existenci republiky nepředstavoval jen mocný německý soused, ale i sudetoněmecké politické hnutí. To nejprve vystupovalo jen s požadavkem autonomie pro sudetské Němce, postupně se ale ztotožnilo s nacistickým taktickým záměrem: navenek, zvláště před západními demokratickými mocnostmi, stát jakoby na půdě československého státu, ve skutečnosti však přispět k jeho likvidaci a vnitřnímu rozkladu. **Požadavky vůči vládě měly být stupňovány tak, aby nemohly být splněny** a vina za ztroskotání jednání mohla být svalena na československou vládu. Tuto taktiku plnilo sudetoněmecké politické hnutí minimálně od roku 1937 až do kritického září roku 1938.

V dubnu 1935 (před volbami) vznikla **Sudetoněmecká strana – SdP** (Sudetendeutsche Partei [sudetendojče partaj]). Do jejího čela se postavil **Konrád Henlein** [henlajn]. Rovněž na Slovensku se formovalo německé nacionalistické hnutí. Reprezentovala jej Karpatoněmecká strana, vedená Franzem Karmasinem.

Konrád Henlein, bývalý učitel tělocviku z Liberce a činovník německého tělovýchovného hnutí, zahájil strmou kariéru. Opřel ji o postupně sílící spolupráci a koordinovanost s politikou nacionálněsocialistického Německa, jíž přizpůsobil i ideovou tvář vlastní strany, pro kterou požadavek autonomie přestal být konečným. Za vedení K. Henleina a H. Krebse, K. H. Franka a dalších usilovala SdP o rozšíření svého vlivu na veškeré německé obyvatelstvo usídlené v Čechách a na Moravě. Vytkla si za cíl likvidovat německý politický aktivistický tábor, v němž se ve druhé polovině 30. let formovaly novoaktivistické síly. Slabosti těchto sil jistě přispělo i to, že jim zvláště české demokratické politické strany neposkytovaly více podpory a neprojevily více vstřícnosti vůči jejich požadavkům.

▲ *Obr. 56 Dobový protifašistický plakát*

Politika HSĽS a vnitřní krize ČSR

S vyhrocenou protičeskou agitací vystupovala i Hlinkova slovenská ľudová strana, která vyžadovala zavedení autonomie pro Slovensko. V roce 1933 využila HSĽS oslav 1100. výročí založení prvního křesťanského kostela v Nitře knížetem Pribinou k rozsáhlým demonstracím, které dostaly bojovně nacionalistický a urážlivě protičeský a protivládní ráz. I v maďarské menšině se vyhraňoval směr, který usiloval o odtržení od ČSR. Fašistické totalitní tendence sílily dokonce i v českém politickém táboře, kde se uplatňovala Národní obec fašistická, jejímž vůdcem byl bývalý československý generál Radola Gajda. Československá demokracie tudíž nebyla ohrožena jen zvenčí, ale i zevnitř, vlastní **vnitřní krizí**.

Tuto krizi přesvědčivě dokumentovaly parlamentní volby v roce 1935. Na jedné straně potvrdily, že **Národní sjednocení**, v němž se spojila národní demokracie se Stříbrného Národní ligou pod heslem vypjatého českého nacionalismu („Nic než národ!"), **u českých voličů neu-**

▲ *Obr. 57 Setkání Andreje Hlinky s Karlem Hermannem Frankem, jedním z vůdců SDP, v Ružomberku v únoru 1938*

spělo. **Vládní koaliční strany**, které šly do voleb s programem boje proti fašismu a obrany demokracie, **si svoje pozice udržely**. Na druhé straně ale na Slovensku zaznamenala **přírůstek hlasů HSĽS** a přímo katastrofálně skončily volby v pohraničí. **Henleinovu SdP volily dvě třetiny německého obyvatelstva.** SdP získala absolutně největší počet hlasů. V ostrém střetu tak proti sobě stanuly dva hlavní politické směry: směr, který spěl k dohodě krajně konzervativních a fašistických sil, a směr, který trval na spolupráci demokratů a antifašistů, na dosavadní orientaci republiky. Vnitřní střet, svár demokracie a totality fašizujícího typu, byl i v ČSR na pořadu dne.

Okolnosti volby prezidenta Beneše

Projevilo se to v situaci, kdy prezident **Masaryk odstoupil** (abdikoval) z funkce hlavy státu a **za svého nástupce veřejně navrhl dr. Edvarda Beneše**. Viděl v něm záruku pokračování demokratické politiky. Oceňoval Benešovy zásluhy, které osvědčil již v letech první světové války a poté během 15 let, kdy nepřetržitě vykonával funkci ministra zahraničních věcí ČSR. S Benešovou kandidaturou ovšem zdaleka nebyl všeobecný souhlas. Svého vlastního kandidáta navrhlo Beranovo křídlo vládní agrární strany s nadějí, že tuto kandidaturu podpoří i další pravicové síly a také Henleinova SdP i HSĽS, a následně že obě tyto strany vstoupí do vlády. Předpokládaný **„prosincový blok“** pravicových a extrémně nacionalistických i fašistických sil se však nakonec **rozložil** ještě před vlastní volbou prezidenta, která proběhla 18. prosince 1935. Důležitou roli přitom sehrálo doporučení Vatikánu křesťansky orientovaným stranám, aby se postavily za dr. Beneše (jehož volbu nakonec podpořila i HSĽS). Bez zajímavosti není ani to, že tehdejší vedoucí představitelé KSČ J. Šverma a R. Slánský (K. Gottwald a V. Kopecký dleli z obavy před zatčením v Moskvě) dali komunistickým poslancům pokyn, aby také hlasovali pro Beneše a vyjádřili tak loajálnější vztah KSČ k československé demokracii. Když se však Gottwald z Moskvy vrátil (na základě amnestie, kterou mu udělil právě zvolený prezident), podrobil tento krok zdrcující kritice. Prý mohl znamenat, že se „KSČ smiřuje s buržoazním státem“!

▲ *Obr. 58 Dne 18. prosince 1935 přijal T. G. Masaryk návštěvu svého nástupce, právě zvoleného prezidenta Edvarda Beneše*

▲ *Obr. 59 Volební plakát Národní obce fašistické s portrétem jejího představitele Radoly Gajdy*

Stupňování tlaku na ČSR

V prosinci 1935 československá demokracie ve své liberální podobě ještě obstála, v následujících měsících a letech však byla podrobena tvrdé zkoušce. **Požadavky SdP i HSĽS** se **radikalizovaly a stupňovaly**. Na ČSR byl přitom vyvíjen kombinovaný tlak: zevnitř i zvenčí. Ve druhé polovině 30. let nebylo totiž možné přehlédnout **vojenské přípravy Německa** proti Československu. Po 1. červnu 1937 zahájil německý generální štáb práce na plánu přepadu ČSR, který dostal krycí název *Fall Grün (Případ Zelený)*. Na počátku listopadu 1937 A. Hitler na důvěrné schůzce čelných reprezentantů nacistického režimu prohlásil, že Rakousko a Československo budou nejbližší objekty německého útoku.

Do roku 20. výročí existence ČSR, 1938, se tak vstupovalo v krizové situaci. Po anšlusu Rakouska v březnu 1938 byla ČSR obklíčena ze všech stran. Část vedení nejsilnější politické strany (agrární) opatrně nabídla prostřednictvím Rudolfa Berana vstup do vlády jak henleinovcům, tak ľudákům a předpokládala, že v případě jejich souhlasu z vládní koalice naopak odejdou strany reprezentující demokratickou levici (sociální demokraté čeští i němečtí a národní sociálové). Ale vyjednávání ministerského předsedy dr. Milana Hodži s představiteli zmíněných stran skončilo neúspěchem. Sudetoněmecká SdP již dohodu nechtěla. V březnu 1938, po násilném připojení Rakouska k Německu, do ní hromadně vstoupily německé občanské strany (s výjimkou slábnoucí německé sociální demokracie). V dubnu 1938 na sjezdu v Karlových Varech vyhlásila Sudetoněmecká strana program vytvoření uzavřeného německého sídelního území uvnitř ČSR

a přihlásila se k nacismu. Takzvané **karlovarské požadavky SdP** obsahovaly celkem 8 bodů a jejich úplná realizace by fakticky znamenala konec státní suverenity ČSR. V květnu roku 1938 se konaly **obecní volby**. Henlein je na německém území pojal jako plebiscit (lidové hlasování) pro karlovarské požadavky. Pouhých 10 % německého obyvatelstva nehlasovalo v jeho prospěch.

Situace se přiostřovala i při řešení **česko-slovenského vztahu**. V souvislosti s 20. výročím podepsání Pittsburské dohody vedla HSĽS od dubna 1938 vypjatou kampaň za autonomii Slovenska. Koordinovala přitom svoje akce i s SdP a se sjednocenou stranou maďarské iredenty. K **vyvrcholení autonomistické kampaně došlo na počátku června 1938** při sjezdu HSĽS v Bratislavě. Demonstrace už nebyly namířeny jen proti „pražským centralistům", ale proti Čechům vůbec.

Mezinárodní souvislosti československé krize

O osudu československé demokracie a československého státu se ale nakonec rozhodovalo v zahraničí. Česko-německý problém totiž nebyl posuzován jako vnitřní problém suverénního státu, ale stále zřetelněji jako možná záminka k válce. A do války s Hitlerem se nechtělo ani Velké Británii, ani Francii.

Výrazně se to projevilo již v reakci na 21. květen 1938, kdy v ČSR, která se cítila ohrožena německou ozbrojenou silou, **proběhla částečná mobilizace**. Její průběh prokázal vysoký stupeň připravenosti k obraně republiky. Ještě zjevnější se stala neochota západních mocností k vojenské konfrontaci s Hitlerem v srpnu 1938, kdy na přání britské vlády působil v ČSR jako **„nezávislý pozorovatel" lord Walter Runciman** [ransimen]. Nevystupoval však jako nestranný zprostředkovatel, ale hlásil své vládě do Londýna to, co vyhovovalo zájmům britské politiky. Utvrzoval odpovědné politické kruhy i značnou část veřejného mínění ve Velké Británii v představě, že „Češi utlačují Němce a chtějí vehnat svět do války". Snaha československé vlády řešit krizovou situaci tak vyznívala naprázdno.

Na začátku září 1938 předložila vláda Runcimanovi a SdP plán, který přistupoval na požadavky autonomie pohraničního území. SdP ale neměla zájem o takovém plánu jednat. Její představitelé naopak připravili v pohraničí **ozbrojený puč** (13.-14. září), který byl po rázném zásahu československé vlády potlačen. Hra o Československo se pak již odvíjela na mezinárodním poli.

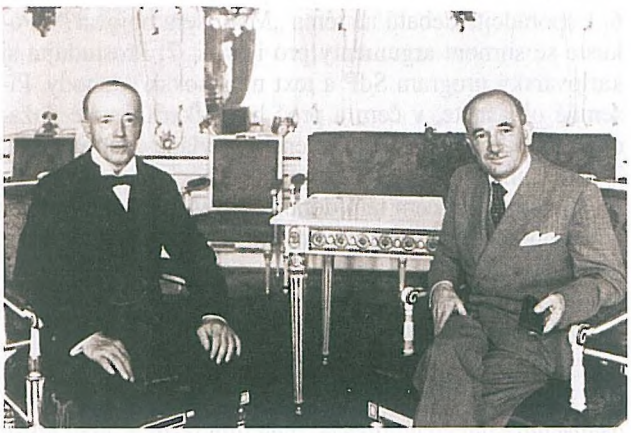

▲ *Obr. 60 Britský vyjednavač lord Walter Runciman u prezidenta Beneše*

Dne 15. září 1938 uznal britský premiér N. Chamberlain Hitlerovy nároky na odstoupení českého pohraničí Německu. O čtyři dny později, 19. září, předložila britská a francouzská vláda „doporučení" československé vládě, aby odevzdala okresy s více než 50 % německého obyvatelstva okamžitě a bez plebiscitu Německu. Takové „doporučení" ovšem Hodžova vláda přijmout nechtěla. Dne 21. září předali vyslanci Francie a Velké Británie Československu noční ultimátum a události nabraly prudký spád. 22. září vypukla generální stávka. Hodžova vláda padla a do čela nové vlády nastoupil generál Jan Syrový. A konečně 23. září byla **vyhlášena všeobecná mobilizace**, která jasně ukázala odhodlání drtivé většiny českého národa republiku bránit a ubránit. Uskutečnila se však další jednání mezi Hitlerem a Chamberlainem a nakonec byla na 29. září, jak již víme, svolána schůzka zástupců Německa, Itálie, Velké Británie a Francie **do Mnichova**. Zde tito představitelé uzavřeli **dohodu o odtržení pohraničních území Československa ve prospěch Německa**. Následujícího dne – 30. září 1938 – **vláda a prezident republiky mnichovský diktát přijali**. Kategorické územní nároky vznesly totiž i další dva sousední státy, Polsko a Maďarsko. Za této situace padlo politické rozhodnutí: stáhnout vojsko z pohraničních opevnění a nebránit se.

Přijetí mnichovských rozhodnutí otevírá „věčnou" otázku: měli, nebo neměli jsme se bránit? Není na ni jednoduchá a jednoznačná odpověď. Politická i vojenská hlediska navozují spíše úvahy o bezvýchodnosti situace, za níž se odpovědní činitelé rozhodovali. Z morálního hlediska však způsobili národu těžký šok, který poznamenal život celých generací.

Československá armáda a obrana republiky

Pro posouzení složité situace v září roku 1938 je důležité hledání odpovědi na otázku, co oslabovalo republiku a co naopak sloužilo její účinné obraně. Postavení ČSR ve středu Evropy bylo z hlediska její celistvosti, nezávislosti a samostatnosti mimořádně obtížné. Vyžadovalo úspěšnou zahraniční politiku a spolehlivé spojenecké svazky (odtud výstižný výrok, že nejlepší obranou ČSR je schopný ministr zahraničních věcí). Ale vyžadovalo i silnou armádu, odhodlanou republiku bránit.

ČSR takovou armádu vybudovala. Převážná část obyvatelstva k ní nalezla kladný vztah. Zvláště ve 30. letech, kdy hrozil německý útok, měla armáda značnou autoritu a důvěru. Projevilo se to v květnové a hlavně v **zářijové mobilizaci roku 1938**. Průběh zářijové mobilizace patřil k nejsvětlejším stránkám dějin československé armády. Potvrdil nejen vynikající připravenost, vycvičenost a ukázněnost vojsk, ale především obdivuhodnou morálku vojáků. Není frází konstatování, že byli opravdu odhodláni položit životy za svou vlast.

Od poloviny 30. let probíhala reorganizace a modernizace československé armády. Do září 1938 se ji ale nepodařilo plně dokončit. Velmi náročným projektem bylo budování **silných opevnění**, která měla chránit československé hranice s Německem. Původní projekt z roku 1934 předpokládal vytvoření tří pásem opevnění: lehkého, těžkého a záchytného. Vyskytly se však finanční problémy a nebylo také dost stavebních kapacit,

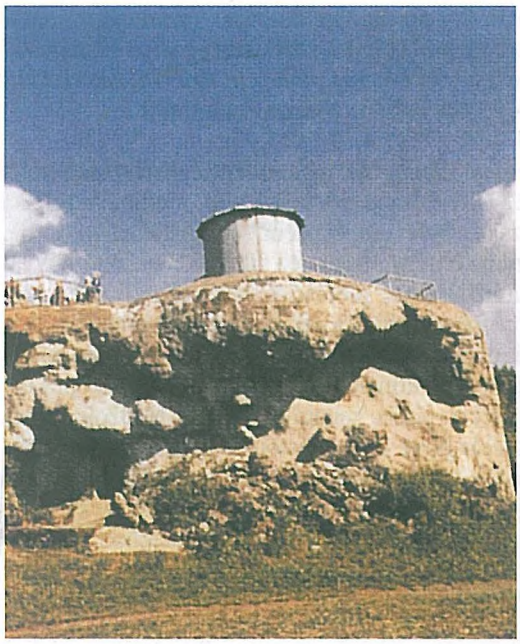

◀ *Obr. 61 Jedna z pevností pohraničního opevnění ČSR z konce 30. let*

▼ *Obr. 62 Českoslovenští vojáci s těžkým kulometem v roce 1938*

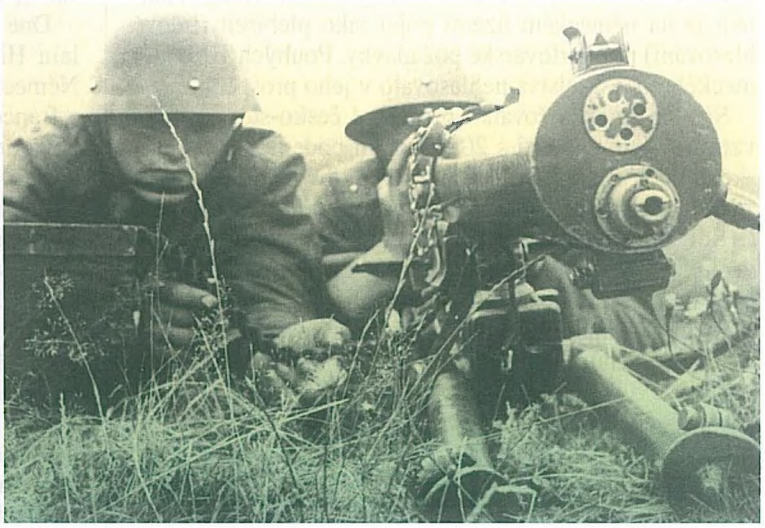

neboť vojensky důležitou zakázku dostávaly z důvodu utajení jen české stavební firmy. Opevňovací práce se rozběhly zvláště od roku 1936, kdy byla vypsána státní půjčka na obranu státu. Zájem veřejnosti o armádu potvrdil fakt, že jen během necelého roku 1938 se na kontě půjčky objevily 4 miliardy korun. I když systém opevnění zůstal neúplný (opevnění chybělo hlavně na hranicích s Rakouskem, vůbec se nepočítalo s útokem Polska a pevnosti nebyly vybaveny všemi těžkými zbraněmi a technickým zařízením), vzbuzoval u nacistických generálů velké obavy. Vyjádřili je po Mnichovu, kdy československá armáda musela opevnění opustit.

Obranyschopnost ČSR nestála a nepadala jen s opevněním. Ozbrojené síly republiky tvořilo 150 000 vojáků mírového stavu. Rozhodující složky armády představovala pěchota, ke konci 30. let už částečně motorizovaná, dále dělostřelectvo a konečně k moderním prvkům armády patřily i rychlé obrněné jednotky, v nichž se uplatňovaly jak obrněné automobily, tak lehké tanky. Poměrně vyspělé bylo i československé letectvo, díky dobře vycvičeným pilotům i pozemnímu personálu. Mělo k dispozici více než 1000 letadel, z toho 400 strojů tvořily stíhačky. Novým druhem zbraně se stalo protiletadlové dělostřelectvo a spojení zajišťovalo telegrafní vojsko. Pro budování přechodů přes nejrůznější překážky si armáda vytvořila vojsko ženijní. Jako celek byla tedy československá armáda **na svou dobu dobře vyzbrojena**. Co do počtu svazků zaujímala v roce 1938 6. místo na světě.

Pro obranyschopnost státu byla nesmírně **důležitá i výchova jeho občanů**. Starala se o ni škola, rozhlasové pořady a také nové a velmi oblíbené médium – československý zpravodajský film se svým filmovým týdeníkem Aktualita. Pozadu nezůstávaly ani různé společenské, náboženské, sportovní a branné organizace. Za všechny jmenujme alespoň Sokol a Svaz Junáků-Skautů. Tuto skutečnost potvrdil průběh **X. všesokolského sletu**, který se uskutečnil na přelomu června a července 1938 v Praze a znamenal jeden z vrcholných momentů spontánního **občanského vyznání víry ve „svou republiku"**.

Pojmy:

Suverenita – nejvyšší moc státu nad jeho územím a nezávislost v mezinárodních vztazích.

Iredenta – nacionalistické hnutí národnostní menšiny usilující odtrhnout příslušné území a připojit je ke státu, kde vládne národ, k němuž se menšina hlásí.

Důležitá data:

květen 1935 – parlamentní volby v ČSR – vítězství koaličních stran, přírůstek hlasů SdP a HSĽS
prosinec 1935 – Edvard Beneš zvolen prezidentem ČSR
červen 1937 – zahájení prací na plánu přepadu ČSR (Fall Grün)
duben 1938 – vyhlášení karlovarských požadavků SdP
21. květen 1938 – částečná mobilizace v ČSR
23. září 1938 – všeobecná mobilizace
30. září 1938 – přijetí mnichovského diktátu československou vládou a prezidentem

Otázky, úkoly:

1. S jakými požadavky vůči ČSR vystupoval Adolf Hitler? **2.** V čem spočívala taktika Sudetoněmecké strany při jednání s československou vládou? Co obsahovaly takzvané karlovarské požadavky této strany? **3.** Jaké požadavky si kladla Hlinkova slovenská ľudová strana? **4.** Jaká jednání předcházela svolání konference v Mnichově? Které státy se mnichovské konference zúčastnily a o čem rozhodly? **5.** Na mapě Československé republiky v náznaku vyznačte státní hranice po mnichovské dohodě. **6.** Uspořádejte debatu na téma „Měli jsem bojovat?". Pokuste se shrnout argumenty pro i proti. **7.** Prostudujte si karlovarský program SdP a text mnichovské dohody. Písemně objasněte, v čem a proč byly „karlovarské požadavky" SdP pro československou vládu nepřijatelné. Z textu mnichovské dohody (a za pomoci odborné literatury) vyvoďte, v čem tato dohoda porušovala zásady mezinárodního práva a zásady rovnoprávných vztahů mezi suverénními státy.

Karlovarský program SdP z 24. dubna 1938 *(výňatek)*

„...Pokud má v československém státě dojít ke klidnému vývoji, potom je třeba, kromě již naznačeného, provést v rámci budoucího státního a právního řádu trojí revizi – revizi historického mýtu (o českém národním státě), revizi pojetí slovanské bašty a revizi zahraničněpolitického postavení:

1. Obnovu plné rovnoprávnosti německé národní skupiny s českým národem.

2. Uznání německé národní skupiny jako právnické osoby k ochraně tohoto rovnoprávného postavení ve státě.

3. Uznání nedotknutelnosti německého sídelního území.

4. Vybudování německé samosprávy v německém sídelním území ve všech oblastech veřejného života, pokud jde o zájmy a záležitosti německé národní skupiny.

5. Vytvoření zákonných ochranných opatření pro ty státní příslušníky, kteří žijí mimo uzavřené sídelní území svého národa.

6. Náprava veškerého bezpráví a nahrazení všech škod, které sudetským Němcům v důsledku tohoto bezpráví od roku 1918 vznikly.

7. Uznání a provedení zásady: v německém území němečtí úředníci a veřejní zaměstnanci.

8. Plná svoboda přiznání k německému národu a k německému světovému názoru.

Mnichovská dohoda z 29. 9. 1938 o odstoupení sudetoněmeckého území

Dohoda uzavřená mezi Německem, Spojeným královstvím, Francií a Itálií v Mnichově dne 29. září 1938

Německo, Spojené království, Francie a Itálie se dohodly se zřetelem k ujednání, jehož bylo ve věci odstoupení sudetoněmeckého území v zásadě již dosaženo, o těchto podmínkách a modalitách tohoto odstoupení a o opatřeních, jež je podle toho třeba učiniti, a prohlašují se tímto ujednáním každý jednotlivě za odpovědna za kroky, kterých je zapotřebí, aby jeho provedení bylo zajištěno:

1. Vyklizení započne 1. října t. r.

2. Spojené království, Francie a Itálie se shodují v tom, že vyklizení území bude provedeno do 10. října 1938, a to bez ničení jakýchkoliv nynějších zařízení, a že československá vláda bude činěna odpovědnou za to, že vyklizení bude provedeno bez poškození uvedených zařízení.

3. Podmínky vyklizení stanoví v podrobnostech mezinárodní výbor, složený ze zástupců Německa, Spojeného království, Francie, Itálie a Československa.

4. Obsazování převážně německého území německými vojsky po etapách započne 1. října 1938. Čtyři, na přiložené mapě označené, územní úseky obsadí se německými vojsky v tomto pořadí: označený úsek I – 1. a 2. října t. r., označený úsek II – 2. a 3. října t. r., označený úsek III – 4. a 5. října t. r., označený úsek IV – 6. a 7. října t. r.

Ostatní území převážně německého charakteru bude bez průtahu výše uvedeným mezinárodním výborem vytčeno a do 10. října německými vojsky obsazeno.

5. V § 3 uvedený mezinárodní výbor určí území, v nichž se má provést lidové hlasování. Tato území budou až do skončení lidového hlasování obsazena mezinárodními formacemi. Týž výbor určí podmínky, jimiž se bude řídit lidové hlasování, přičemž základem budou podmínky v Sársku. Výbor stanoví také den, kdy se lidové hlasování bude konat. Tento den nesmí být pozdější než konec listopadu.

6. Konečné vytčení hranic provede mezinárodní výbor. Tento výbor je oprávněn doporučit čtyřem mocnostem, Německu, Spojenému království, Francii a Itálii, v některých výjimečných případech menší odchylky od přísně etnografického stanovení pásem, jež lze postoupit bez lidového hlasování.

7. Zavede se opční právo (právo zvolit si státní občanství) *pro přestup do odstoupených oblastí a pro vystoupení z nich. Opce musí být provedena v období 6 měsíců ode dne této dohody. Německo-československý výbor určí jednotlivosti opce, uváží způsob, jak ulehčit výměnu obyvatelstva, a vyjasní zásadní otázky, které z této výměny vzejdou.*

8. Československá vláda propustí do čtyř týdnů ode dne uzavření této dohody všechny sudetské Němce, kteří si toto propuštění přejí, ze svých vojenských a policejních svazků. V téže lhůtě propustí československá vláda sudetoněmecké vězně, kteří si odpykávají tresty odnětí svobody pro politické přečiny.

Mnichov 29. září 1938

Podepsáni:
Adolf Hitler,
Neville Chamberlain,
B. Mussolini,
Ed. Daladier

10. KULTURA A VĚDA V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ

Rozkvět kultury a vědy v Evropě a ve světě

Prosperitu na hospodářském poli a zvyšování životního standardu provázel i **všeobecný vzestup civilizační úrovně a rozkvět vědy, umění, kultury a vzdělanosti**. V poválečném období dospěli k svému tvůrčímu vrcholu takoví spisovatelé jako Franz Kafka, James Joyce [džejmz džojs], Virginia Woolfová [verdžinja vulfová] či Marcel Proust [marsel prust], Guillaume Apollinaire [gijom apolinér], Erich Maria Remarque [erich marija remark], Ernest Hemingway [érnyst hemingvej], Gertrude Steinová [gértrúd stajnová] nebo William Faulkner [viljem fóknr]. Mezi hudebními skladateli tohoto období vynikli Arnold Schönberg [šénberg], Paul Hindemith [hindemit], Arthur Honegger [artýr onegér], Benjamin Britten [bendžemin britn], Béla Bartók, Sergej Prokofjev, Igor Stravinskij, George Gershwin [džórdž geršvin] a další osobnosti. Mezi výtvarnými umělci se zvlášť prosadili malíři Pablo Picasso [pikaso], Georges Braque [žorž brak], Salvador Dalí, mezi sochaři Henry Moore [múr]. Nový druh umění – film – reprezentovali filmoví režiséři a tvůrci, jakými byli například Charlie Chaplin [čárli čeplin], René Clair [klér] nebo Sergej Ejzenštejn. Ti všichni a mnozí další natrvalo spoluurčili uměleckou tvář 20. století a stali se „klasiky" moderního umění.

Umění silně ovlivňovalo i **architekturu**. Výmarská škola Bauhaus, založená Walterem Gropiusem, se snažila sblížit umění s vědou a technologií. Preferovala architektonický styl zdůrazňující funkcionalismus a zavrhující zdobnost staveb. Tento styl vyznávali především francouzský architekt Le Corbusier [le korbisje] a Američan Frank Lloyd Wright [frenk lojd rajt].

Moderní umění se většinou projevovalo jako **umění avantgardní**, které se rozcházelo se starými estetickými konvencemi 19. století. Usilovalo o nový tvar, ale také o nové zachycení a vyjádření společenských poměrů, v nichž bude zajištěna svoboda umělce a jeho tvorby. Avantgardní umělci přicházeli s řadou nových uměleckých programů, často reagujících na otřesné zážitky válečného konfliktu. Hledali cestu, jak na zažité válečné hrůzy zapomenout, jak se oprostit od starých uměleckých i životních stereotypů. Odtud pramenila obliba takových literárních a uměleckých směrů, jako byl dadaismus či

surrealismus [sirealizmus]. Řada uměleckých směrů, především futurismus a kubismus, vzniklých již v období před první světovou válkou, ovlivňovala moderní umění i ve 20. letech. Myšlenkové zdroje nových směrů se navzájem proplétaly. Tak například surrealismus vycházel z mnoha zdrojů: z nového realismu, předválečného kubismu a psychoanalýzy Sigmunda Freuda [zikmunda frojda]. Jeho nejvýznamnější výtvarní představitelé Salvador Dalí a Giorgio de Chirico [džordžo de kíriko] vytvářeli neopakovatelné fantastické vize světa snů a halucinací podle iracionálních podnětů podvědomí.

Zvláště ve 30. letech, kdy sílilo mezinárodní napětí a stále akutnější bylo nebezpečí nového válečného konfliktu, považovali umělci a vědci za svou občanskou a lidskou povinnosti, aby **vystupovali na obranu demokracie, základních lidských práv a svobod** a podporovali snahu **zabránit válce** cestou prosazení zásad kolektivní bezpečnosti a uplatnění autority Společnosti národů. Nejvýrazněji toto úsilí demonstrovali svou účastí na mezinárodních mírových kongresech, které se sešly na podzim roku 1936 v Ženevě a v Bruselu. Přední evropští a světoví umělci a vědci (například německý spisovatel Heinrich Mann [hajnrich man], francouzští spisovatelé André Malraux [malro] a Jean-Richard Bloch [žan rišár blok] či francouzský fyzik Paul Langevin [pol lanžven]) vytvořili páteř **mezinárodního mírového hnutí**, jež neslo název Světové sdružení pro mír. Podíleli se na něm i představitelé českých tvůrčích intelektuálů v čele s filozofem Janem Blahoslavem Kozákem.

Období všeobecného kulturního vzestupu po vzniku ČSR

Od svého vzniku se Československo zařadilo mezi **kulturně vyspělé státy**. Navazovalo na kulturní dědictví i na demokratický režim první republiky, který vytvořil **dobré podmínky nejen pro rozvoj kultury české, ale také slovenské. Německá kultura** v českých zemích se stala jen kulturou národnostní menšiny, ztratila přímé spojení s německým kulturním prostředím a chybělo jí významnější centrum. V žádném případě však nebyla potlačována a československý stát podporoval německé vysoké, střední i základní školství, divadla a další německé kulturní instituce. Rovněž maďarská kultura přestala být kulturou vládnoucího národa a postupně v ní převažoval provinční ráz její činnosti i výsledků. O **Podkarpatské Rusi** se dá jednoznačně říci, že v období první ČSR prožíval zvláště rusínský národ své opravdové národní obrození, i když obtížně hledal pevné zakotvení své národní identity.

▲ *Obr. 63 Pro potřeby Univerzity Karlovy byla postavena nová budova filozofické fakulty*

Nový stát kulturu podporoval. Dával jí i některé přímé objednávky. Zásadně však nezasahoval do vnitřních záležitostí jejího vývoje. Zajistil, aby se **kultura a věda vyvíjely svobodně**. Základem kulturního rozmachu byla poměrně **vysoká úroveň vzdělání** nejširších vrstev obyvatelstva. V českém prostředí neexistovala negramotnost a ve východních oblastech státu se ji dařilo poměrně rychle odstraňovat. Síť škol všech stupňů byla dostačující. České školství patřilo svým pojetím výuky a výchovy k nejlepším v celosvětovém měřítku. Není to sebechvála. Taková byla skutečnost, o níž evropská pedagogická veřejnost v tehdejší době nepochybovala. Obecná vzdělanost se ovšem opírala i o **celou síť dalších osvětových zařízení, kulturních spolků a veřejných knihoven**, zřízených zvláštním zákonem. To vše ve svém souhrnu spoluvytvářelo v českém národním povědomí **tradiční úctu ke vzdělání** a k představitelům kultury a vědy. Český učitel, vědec nebo spisovatel patřili z hlediska společenské prestiže mezi osoby nejvíce uznávané.

Kultura na Slovensku

Pro **slovenský kulturní život** byl vznik ČSR snad ještě větším přínosem než pro kulturní život český, který se už v podmínkách monarchie rozvíjel mnohem svobodněji. Na Slovensku probíhaly ve všech oblastech kultury, umění a vědy příznivé změny. Za pomoci českých učitelů se slovenské základní a střední školství vymanilo ze služeb maďarizaci. V Bratislavě vznikla v roce 1919 **Univerzita Komenského** a vytvořily se vhodné podmínky pro výchovu vlastní slovenské inteligence. Slovenský kulturní život se obohacoval o kontakty s českým prostředím (jazykové překážky prakticky neexistovaly) i s evropskými kulturními proudy. Velký význam mělo založení **Slovenského národního divadla**. S podporou se setkalo **obnovení činnosti Matice slovenské** jako centra kulturně-osvětové i vědecké a dokumentační práce. Mezi mladou slovenskou inteligencí však zároveň sílilo přesvědčení, že **je třeba čelit** takzvanému **kulturnímu čechoslovakismu**, tedy snaze vytvářet pomyslnou „jednotnou národní československou kulturu". Přitom o svébytnosti slovenské kultury nemohlo být v tomto období žádných pochyb.

Vliv cizích kultur

Česká kultura a umělecká tvorba i nadále přijímala **vlivy zvenčí**, tentokrát **především z Francie**. Oslabilo se působení kultury, vědy a vzdělanosti německé. Českou literaturu začaly ovlivňovat četné překlady z anglické a zejména ze soudobé americké literatury. Kulturní vlivy ze Spojených států amerických se výrazně prosadily i v oblasti filmu. Souvisely také s přijetím nového jevu hudební kultury – džezu. Neméně důležité bylo, že česká kultura nejen vstřebávala kulturní podněty světové, ale dokázala reagovat i na domácí potřeby. **Vycházela z vlastních zdrojů** a přijímala impulsy, které souvisely s vývo-

jem české národní společnosti v samostatném státě. Podobný obraz poskytovala i **bouřlivě se rozvíjející oblast české vědy**.

Rozvoj vědy

Po vzniku ČSR se muselo v některých oblastech vědy a vědeckého bádání začít od základů. Fungovaly tu sice vedle **Univerzity Karlovy** i dvě vědecké společnosti – Královská česká společnost nauk a Česká akademie věd a umění (a také Česká matice technická), ale to byly instituce, které vědeckou činnost mohly pouze podporovat či reprezentovat. Často tak činily jen díky finančním prostředkům od takových mecenášů, jakým byl bohatý český stavitel a architekt **Josef Hlávka a jím zřízená nadace**.

Opravdu výkonné ústavy a vědecká pracoviště bylo třeba teprve založit, vybavit technikou a přístroji a finančně je podporovat. Z mnoha skromných počátků vznikly nové významné vědecké instituce. Neměly k dispozici velké množství finančních prostředků, vynakládaly je však účelně a díky mimořádnému nadšení byly **výsledky jejich činnosti na evropské úrovni**. Už tehdy se nepochybovalo o tom, že investice do vědy a vzdělání se národnímu hospodářství bohatě vrátí.

Prudce vpřed se posunuly především **přírodovědecké a technické obory**. Velký rozvoj zaznamenaly matematika, fyzika, chemie a astronomie. Prof. Jaroslav Heyrovský, který vynalezl polarograf, získal za svůj objev z roku 1924 a za rozpracování metody jeho využití v chemické analýze mezinárodní uznání a později, v roce 1958, byl jako první Čechoslovák vyznamenán Nobelovou cenou. Prof. František Běhounek si za své zkušenosti polárníka a za badatelské výsledky v radiologii a kosmickém záření vysloužil pozvání na mezinárodní expedici generála Nobileho se vzducholodí Italia k severnímu pólu. Mnoha úspěchy se mohla pochlubit také medicína: Josef Pelnář, Josef Švejcar, Arnold Jirásek, Zdeněk Mysliveček a další osobnosti československého lékařství představovali opravdové kapacity ve svých oborech a jejich jména měla mezinárodní zvuk. Zřejmě největším přírodovědcem 20. století byl však český lékař-fyziolog Vilém Laufberger, který se v meziválečném období zabýval výzkumem inzulínu a výzkumem bílkovin. Na počátku 30. let vypracoval hypotézu o buněčné příčce jako o základní ultrastruktuře živých soustav, čímž předešel vývoj přírodovědy o několik desetiletí.

Úspěšná byla také řada profesorů Českého vysokého učení technického. Jedním z nich byl například prof. Stanislav Bechyně, stavitel, který na sebe upozornil stavbou paláce Lucerna

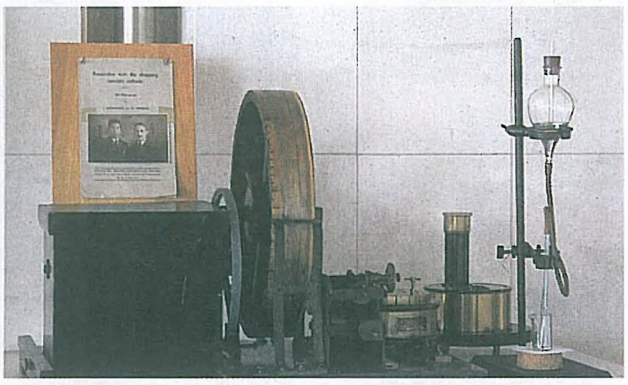

▲ *Obr. 64 První polarograf prof. Jaroslava Heyrovského, pozdějšího nositele Nobelovy ceny za chemii z roku 1959*

▲ *Obr. 65 Vynikající představitel československé indologie prof. Vincenc Lesný v rozhovoru s indickým spisovatelem Rabíndranáthem Thákurem v roce 1928*

v Praze i dalšími zajímavými stavbami. Teoreticky rozpracoval problematiku statiky a dynamiky staveb ze železobetonu a jeho práce jsou dodnes základem pro betonové stavitelství.

K evropsky uznávaným vědeckým osobnostem patřili i představitelé **společenských věd**. V dějepisectví měla i nadále hlavní slovo Gollova škola. Z historiků nejvíce vynikali Josef Pekař (jehož *Dějiny Československa* sloužily tehdy jako školní učebnice) a Josef Šusta, ale prosazovali se i historikové mladší (Jan Slavík, Zdeněk Kalista). Českou filozofii reprezentovala řada osobností: František Krejčí, Emanuel Rádl, Josef Ladislav Fischer, František Drtina, k nábožensky orientovaným myslitelům patřili například J. B. Kozák, Josef Hromádka nebo Josef Kratochvíl. Mezi sociology vynikli Arnošt Bláha, Emanuel Chalupný, Josef Král a Josef Tvrdý.

Českou vědu před evropskou a světovou veřejností ovšem dobře reprezentovali i vynikající lingvisté a literární vědci, příslušníci Pražského lingvistického kroužku (Vilém Mathesius, Jan Mukařovský, Bohuslav Havránek a další), nebo orientalisté, z nichž uveďme Jana Rypku, Jaroslava Průška, Vincence Lesného či představitele české egyptologie Františka Lexu.

Úspěchy československé kultury a její zápas na obranu demokracie

Architektura, sochařství a malířství

Budování nové republiky bylo bezprostředním impulsem zvlášť pro **architektonickou tvorbu**. Vznikla řada nových staveb, které reprezentovaly československou státnost. Byla to příležitost pro architekty, mezi nimiž vynikli Josef Gočár, Jan Kotěra, Josef Chochol, Jaroslav Fragner a Pavel Janák. V architektuře postupně převládl moderní směr, který spojoval prvky konstruktivismu a funkcionalismu: to znamená, že kladl důraz jak na **technicko-konstrukční stránku staveb, tak na jejich účelovost, funkci**. Mezi typické stavby tohoto druhu řadíme Veletržní palác, budovu Elektrických podniků, Penzijní palác a Radiopalác v Praze, tovární a obytné objekty Baťova Zlína či řadu staveb v Hradci Králové a v dalších

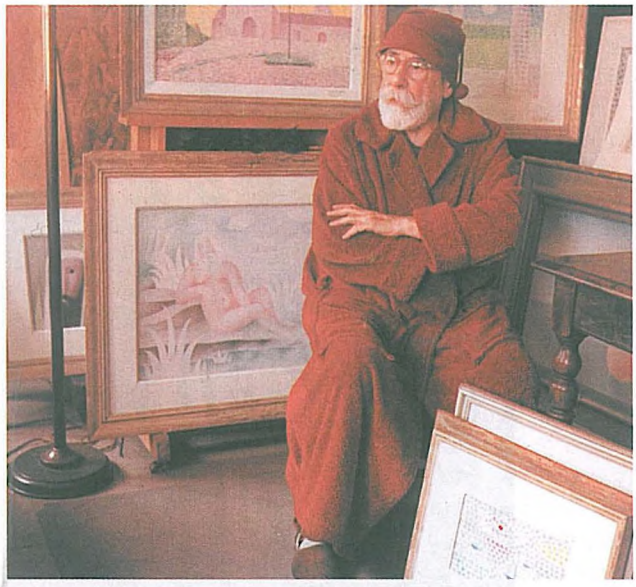

▲ *Obr. 66 Originální malíř Jan Zrzavý mezi svými obrazy*

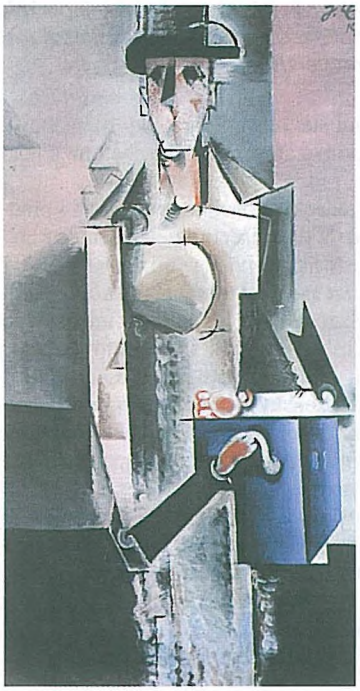

◄ ▼ *Obr. 67 a, b, c, d Ukázky z malířské tvorby Josefa Čapka, Emila Filly, Josefa Šímy a Václava Špály*

a | b
c | d

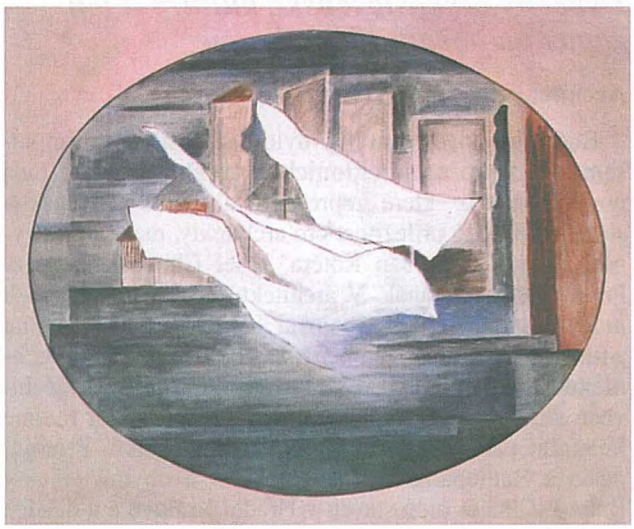

českých městech. Ještě dnes nás zaujmou svou **účelnou moderností**. Vedle realizace novostaveb docházelo k náročným **přestavbám a dostavbám historických objektů**. Slovinský architekt Josif Plečnik prováděl úpravu areálu Pražského hradu a podle projektu Kamila Hilberta proběhla dostavba Chrámu sv. Víta.

Také meziválečné **sochařství** těžilo z tvůrčí atmosféry mladého státu. Dílem pro toto období typickým je monumentální socha Jana Žižky na pražském Vítkově od Bohumila Kafky (největší jezdecká socha na světě). Vyváženě a mimořádně působivě vytvořil svého *Raněného* Jan Štursa. Co do rozměrů menšími sochami vynikl Otakar Španiel, skvělý medailér a tvůrce návrhů na většinu československých mincí. Rozvíjely se však i prvky moderní plastiky. Zvláště Oto Gutfreund [gutfrojnd] nalezl osobitý umělecký výraz ve výtvarných směrech kubismu a expresionismu a dokázal, že nešlo o pouhé napodobeniny soudobých evropských uměleckých směrů.

Pro české **malířství** té doby byl příznačný bohatý spolkový a skupinový život. Malíři a ostatní výtvarníci se sdružovali nejenom v **Umělecké besedě** či ve spolku výtvarných umělců **Mánes**, ale například i v avantgardním **Devětsilu** nebo ve skupinách **Osma**, **Tvrdošíjní**, ve spolku grafiků **Hollar** a dalších. Výraznou autoritu tehdejšího malířství představoval Max Švabinský, který proslul jako grafik, tvůrce mnoha portrétů a dokázal vyjít vstříc i ojedinělým zakázkám vysloveně monumentálního charakteru. Světový věhlas si do nové republiky přivezl z Paříže

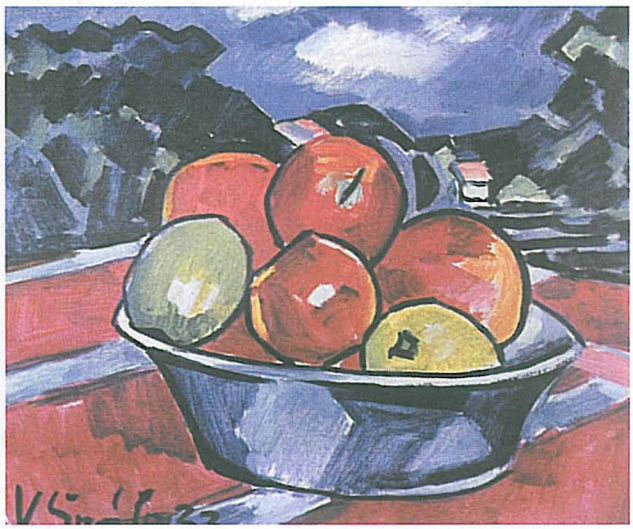

Alfons Mucha, jedna z nejvýraznějších osobností nyní už doznívající secese. Z českých krajinářů upoutávalo zvláště dílo Otakara Nejedlého, Václava Rabase, Vlastimila Rady, Josefa Lady a malíře české vesnice Vojtěcha Sedláčka. Mezi vůdčí osobnosti malířů, kteří reprezentovali modernistické směry, řadíme zejména Emila Fillu, Bohumila Kubištu, Václava Špálu, Josefa Čapka, Vincence Beneše, Otakara Kremličku, a zvláště osobitého Jana Zrzavého, který na plátně vytvářel svůj nenapodobitelný básnivý svět.

Nemálo bylo i malířů, kteří viděli smysl své tvorby v **uměleckém experimentu.** Po překonání kubismu propagovali dadaismus, fauvismus [fóvizmus], surrealismus a další moderní -ismy. Často působili a někteří i trvale žili v centru moderního umění – v Paříži. Vynikli mezi nimi malíři František Kupka, Josef Šíma, Jindřich Štyrský a malířka a grafička Toyen [toajen] (vlastním jménem Marie Čermínová).

Divadlo

V čele českého **divadelnictví,** které rozšířilo svou činnost z Prahy do dalších měst – Českých Budějovic, Olomouce či Moravské Ostravy – stanuly v meziválečném období především dvě pražské scény: Národní divadlo a Vinohradské divadlo. Hlavními režisérskými osobnostmi byli Jaroslav Kvapil a Karel Hugo Hilar. Na obou scénách se vystřídala celá plejáda velkých českých herců a hereček: Václav Vydra, Eduard Kohout, Zdeněk Štěpánek, Hugo Hass, Jan Pivec, František Smolík, Ladislav Pešek či Hana Kvapilová, Eva Vrchlická, Leopolda Dostalová, Zdenka Baldová, Olga Scheinpflugová a další.

Profesionální divadelní scény uváděly velmi pestrý repertoár: vedle světové klasické tvorby a nejvýznamnějších moderních děl i česká díla klasická a také **soudobou českou divadelní tvorbu**. Jejím nejvýraznějším představitelem byl Karel Čapek, jenž některé hry napsal spolu se svým bratrem Josefem. Prvního mezinárodního úspěchu a ohlasu se dočkala Čapkova hra *RUR*.

Vedle oficiálních „kamenných" divadel se do divadelního života výrazně zapsaly i **avantgardní divadelní scény** a také **pražské kabarety**. První avantgardní divadelní scénou, usilující o nový umělecký výraz, bylo **Osvobozené divadlo**, kde působili režiséři Jiří Frejka a Jindřich Honzl. Zlom v činnosti Osvobozeného divadla nastal v okamžiku, kdy do něj vstoupili herci, klauni i autoři Jiří Voskovec a Jan Werich. Jejich tvůrčí aktivity s nadšením přijímala především mladá generace, jistě i díky tomu, že spolupracovali s hudebním skladatelem Jaroslavem Ježkem, který geniálně využil podněty amerického džezu a swingové hudby. Mládež si jejich písničky zpívala ještě dlouhou řadu let po jejich vzniku, a některé zpívá dodnes.

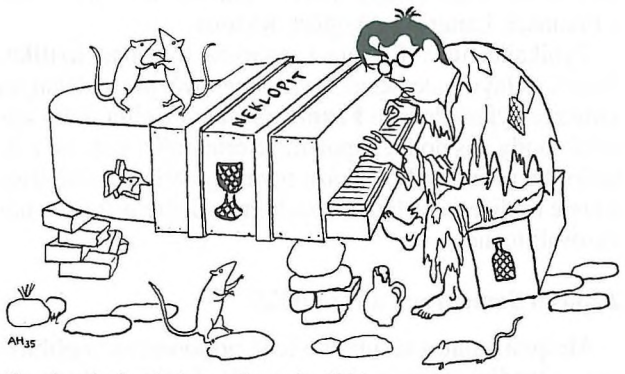

Vesele v hadrech do nového roku 1936

JAROSLAV JEŽEK

◀ *Obr. 68 Novoročenka Adolfa Hoffmeistra z roku 1936 s karikaturou Jaroslava Ježka*

▼ *Obr. 69 Scénický návrh z roku 1921 pro slavné drama Karla Čapka RUR*

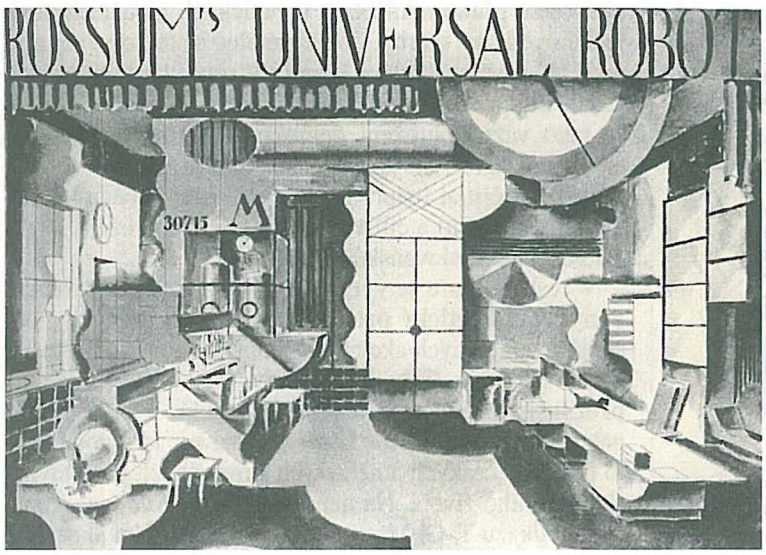

▼ *Obr. 70 Mezi významné herce Národního divadla patřili Zdeněk Štěpánek a Jiřina Šejbalová. Snímek ze hry Veřejný nepřítel z roku 1935*

Výraznou osobností divadelní avantgardy meziválečného období byl i režisér a hudební skladatel Emil František Burian, který originálně řešil zapojení hudební složky do divadelní tvorby. Z pražských kabaretů si zaslouží pozornost především činnost Červené sedmy, v níž působili Jiří Červený, Eduard Bass, Ferenc Futurista, Saša Rašilov či Jindřich Plachta a Jaroslav Hašek. Proslula svými satirickými pořady, zatímco v kabaretu v Lucerně sklízel úspěchy pražský písničkář Karel Hašler.

Hudba

Na slavnou tradici navazovalo české **hudební umění**. Mezi skladateli vážné hudby se uplatnili především žáci Antonína Dvořáka Josef Suk a Vítězslav Novák. Z dalších významných osobností jmenujme Josefa Bohuslava Foerstra, Otakara Ostrčila a Leoše Janáčka, jehož dílo překročilo rámec doby vzniku a je u nás i ve světě přijímáno a objevováno podnes. První mezinárodní úspěch zaznamenával také Bohuslav Martinů.

Rozvíjel se i **operní a koncertní život**. V interpretačním umění si podržela vůdčí postavení Česká filharmonie. Mezi dirigenty nad jiné vynikl zvláště Václav Talich. Opery uvádělo Národní divadlo v Praze, Stavovské divadlo a scény v Moravské Ostravě, Olomouci, Českých Budějovicích.

Koncem 20. let se začaly měnit podmínky pro vývoj hudebního života díky novým technickým prostředkům. Větší **prostor pro šíření hudební kultury poskytoval rozhlas** a rychle stoupal i vliv **gramofonového průmyslu**. Nejvíce se prosazovaly česká gramofonová společnost Esta a dále společná česko-německá firma Ultraphon [ultrafon]. Na gramofonových deskách ovšem vycházela hudba všech žánrů, tedy i trampské písničky, soudobá lidová dechovka nebo moderní taneční hudba, jak ji provozoval orchestr R. A. Dvorského.

Literatura

Ze všech druhů umění hrála v první ČSR nejvýznamnější úlohu **česká literatura**. Ty nejvýraznější tvůrčí osobnosti české poezie a české prózy 20. století, o nichž se učíte v hodinách českého jazyka, tvořily převážně právě v tomto období, jež představuje „zlatý věk" moderní české literatury. Nebylo náhodné, že Karlu Čapkovi byla Nobelova cena za jeho literární a dramatickou tvorbu navrhována a Jaroslavu Seifertovi, který vedle Vítězslava Nezvala, Františka Halase či Vladimíra Holana představoval vrchol meziválečné poezie, byla později tato cena za jeho celoživotní tvorbu udělena.

▲ *Obr. 71 Hoffmeistrova karikatura proslulé společnosti „pátečníků", která se scházela každý pátek u T. G. Masaryka*

Mezinárodní srovnání snesla tvorba řady literárních osobností, především básníků, jejichž dílo se ale obtížně překládalo. A tak už ve své době **se do kontextu světové literatury prosadili** především tři autoři: prozaik a dramatik i novinář **Karel Čapek**, autor geniální satiry *Osudy dobrého vojáka Švejka* **Jaroslav Hašek** a **Franz Kafka**, představitel pražské židovské, německy psané literatury, která vznikala ve vzájemném ovlivňování s českým prostředím a s českou kulturou. Romány a povídky F. Kafky (*Proces, Zámek* a další) patří k pilířům moderní světové literatury. Buďme hrdi, že byly napsány právě v Praze. I další židovští autoři a kulturní činitelé měli k českému prostředí nejužší vztah a prokázali mu neocenitelné služby tím, že české umění pomáhali prosazovat do světového kulturního povědomí. Například Max Brod se zasadil o propagaci děl hudebního skladatele Leoše Janáčka a spisovatele Jaroslava Haška. Evropské proslulosti a významu dosáhli rovněž Egon Ervín Kisch [kiš] či Leo Perutz [peruc]. Mnozí židovští autoři ovšem psali česky. Vynikli mezi nimi zvláště Karel Poláček, Jiří Orten, Jiří a František Langrovi a Vojtěch Rakous.

Vynikající úroveň měla i soudobá **literární kritika**. Nesmiřitelným, ale nestranným a neobyčejně vzdělaným kritikem byl především **František Xaver Šalda**. Jeho kritické soudy nás dodnes spolehlivě orientují v tom, co z literárního a kulturního odkazu první republiky je stále živé a které tradice si zaslouží, abychom je dobře poznali a navazovali na ně.

Zápas o demokracii a republiku

Alespoň jednu z těchto tradic si připomeňme a přibližme – **tradici zápasu, který vedla česká kultura na obranu demokracie a republiky**. Vztah mezi kulturou a politikou, který byl a je v našich moderních dějinách vždy velmi úzký, měl dvě základní podoby: umělci, vědci a kulturní pracovníci vstupovali do aktivní politiky a zaujímali statečné občanské postoje, a naopak politická situace se přímo odrážela v tematických námětech umělecké i vědecké tvorby. Zcela zřetelně se tento vývoj projevil po nástupu Hitlera k moci v sousedním Německu. České kulturní prostředí tuto skutečnost okamžitě vnímalo jako vážné ohrožení demokracie, protestovalo proti stoupající agresivitě fašistického totalitarismu v celoevropském měřítku (například po rozpoutání občanské války ve Španělsku) a citlivě reagovalo i na ohrožení samostatnosti Československé republiky.

V české kultuře se vytvořil **široký, vnitřně diferencovaný demokratický proud**. Na některých politicky, občansky zaměřených akcích na podporu demokracie se dokázal sjednotit. Tak došlo již v roce 1934 k vydání **protifašistického manifestu spisovatelů**. V květnu 1938 pak byl vydán **manifest *Věrni zůstaneme***, který podepsalo přes 300 českých a některých slovenských představitelů kulturního života. Na manifest *Věrni zůstaneme* (rozumí se odkazu T. G. Masaryka) navázala petiční akce, pod

▲ *Obr. 72 Jiří Voskovec a Jan Werich ve hře Těžká Barbora. Osvobozené divadlo 1937*

kterou se do září roku 1938 podepsalo více než jeden a půl milionu občanů ČSR. Čeští intelektuálové se obraceli k domácí i světové veřejnosti i s dalšími výzvami, z nichž nejcitlivěji působilo alarmující provolání *K svědomí světa* ze září roku 1938, které varovalo před „ukřižováním malé demokratické země".

V umělecké rovině reagovalo na ohrožení republiky nejrychleji a nejbezprostředněji **slovesné umění**, tentokrát především **divadlo a poezie**. Zcela výjimečné postavení zde získalo Osvobozené divadlo s tvorbou Jiřího Voskovce a Jana Wericha. Každá z jejich her (*Osel a stín, Kat a blázen, Balada z hadrů, Tlustá Barbora, Rub a líc*) byla vysoce aktuální. V odlišném žánru, ale stejně naléhavě, burcoval demokratickou veřejnost svými hrami (*Bílá nemoc, Matka*) Karel Čapek. Na osudové dny září 1938 reagovali čeští básníci sbírkami, které se staly součástí zlatého fondu české literatury. V básnických dílech Jaroslava Seiferta, Františka Halase, Vladimíra Holana či Josefa Hory znamenaly jeden z jejich vrcholů. Staly se vzácným příkladem souladu mezi občanskou angažovaností umělce a estetickou účinností jeho tvorby.

Pojmy:

Funkcionalismus – směr v architektuře ve 20. a 30. letech 20. století, zdůrazňující účelovost staveb (heslo „forma následuje funkci").
Konstruktivismus – umělecký směr zdůrazňující účelnost a přehlednost, přeceňující význam konstrukce a nových materiálů, odmítající povrchní zdobivost.

Důležitá data:

1919 – vznik Univerzity Komenského v Bratislavě
1924 – vynález polarografu Jaroslavem Heyrovským
1934 – vydání protifašistického manifestu českých spisovatelů
květen 1938 – vydání manifestu *Věrni zůstaneme*

Otázky, úkoly:

1. Co určovalo vysokou úroveň vzdělání a kultury v ČSR? **2.** Jak se rozvíjel kulturní život na Slovensku? Jaké podmínky mělo německé školství a kultura? **3.** Znáte nějaké moderní veřejné stavby, které byly vybudovány v období první ČSR? **4.** Které významné malíře a sochaře tohoto období znáte? **5.** Kteří významní hudební skladatelé se tehdy proslavili? **6.** Kteří nejpřednější spisovatelé této doby se stali pojmy i v rámci světové literatury? **7.** Jak vystupovala česká kultura na obranu demokracie a republiky? **8.** V televizních filmech pro pamětníky vystupuje řada herců a hereček z meziválečného období. Kteří z nich vás svým hereckým uměním nejvíce zaujali? **9.** Seznamte se blíže s životem a dílem libovolné kulturní osobnosti tohoto období. Připravte si referát. Proč jste si vybrali právě tuto osobnost? **10.** Napište úvahu o souvislostech a vzájemném ovlivňování evropského a českého avantgardního umění v meziválečném období. **11.** Přečtěte si ukázku ze slavného díla E. M. Remarquea *Na západní frontě klid*. Pokuste se o vlastní – třeba i velmi osobní – interpretaci textu.

Prošli jsem desetinedělním vojenským výcvikem a za tu dobu jsme byli přetvořeni dokonaleji než za deset let pobytu ve škole. Učili jsme se, že vyčištěný knoflík je důležitější než čtyři svazky Schopenhauera. Nejdřív udiveně, pak rozhořčeně a nakonec lhostejně jsme poznávali, že nerozhoduje, jak se zdá, duch, ale kartáč na boty, ne myšlenka, ale systém, nikoli svoboda, ale dril. Stali jsme se vojáky s nadšením a s dobrou vůlí; ale přičiňovali se všemožně, aby to z nás vyhnali. Po třech týdnech nebylo nám už nepochopitelné, že listonoš s hvězdičkami má nad námi více moci než dříve naši rodiče, naši vychovatelé a všechny kulturní oblasti od Platona až ke Goethovi. Svýma mladýma pozornýma očima jsme viděli, že klasický pojem vlasti našich učitelů se prozatím realizoval v úplné vzdání naší osobnosti, jaké bychom nikdy nepředpokládali ani u nejnižšího posluhy. Salutování, postoj v „pozoru", parádní pochod, pocta puškou, „vpravo v bok", „vlevo v bok", srazit podpatky, nadávky a tisíc šikán: představovali jsme si svou úlohu jinak a shledávali jsme, že jsme připravováni na hrdinství jako koně v cirkuse. Ale zvykli jsme si na to brzy. Chápali jsme, že část těch věcí je nutná, jiná část právě zbytečná. Voják má pro to jemný čich.

(Erich Maria Remarque, Na západní frontě klid, Praha 1929, s. 25)

Literatura k dalšímu čtení:

K dějinám první Československé republiky

František Čapka: *Dokumenty a materiály k národním dějinám 1918-1945.* Brno 1998
T. G. Masaryk: *Cesta demokracie.* Praha 1933, 1934, 1994
Masaryk, Beneš, Hrad. Vyd. Z. Šolle. Praha 1996
Dokumenty o Mnichovu, sv. I a II. Praha 1958

Edvard Beneš: *Mnichovské dny. Paměti.* Praha 1968
Karel Čapek: *Hovory s T. G. Masarykem.* Praha 1990
Prokop Drtina: *Československo – můj osud. I.* Praha 1991
Paměti dr. Aloise Rašína. Z otcových zápisků sestavil L. Rašín. Praha 1994
Ferdinand Peroutka: *Budování státu, I-IV.* 3. vydání, Praha 1991

František Soukup: *28. říjen 1918, I-II.* Praha 1928
Antonín Klimek: *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XIII, 1918-1929.* Praha 2000
Zdeněk Kárník: *České země v éře první republiky (1918-1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky 1918-1929.* Praha 2000
Věra Olivová: Československo v rozrušené Evropě. Praha 1968
Politická elita meziválečného Československa 1918-1938. Kdo byl kdo za první republiky. Vyd. F. Kolář. Praha 1998
Josef Tomeš: *Slovník k politickým dějinám Československa 1918.* Praha 1992, 1994
Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami. Praha 2000
Reflexe dějin první Československé republiky v české a slovenské historiografii. Praha 1998
Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě, sv. 1 a 2. Praha 1999
Spory o dějiny. Sborník historických textů. Sv. I-III. Praha 1999, 2000
Pavel Marek a kol.: *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861-1998.* Rosice u Brna 2000
Dějiny českého výtvarného umění, díl IV, sv. 1 a 2, 1890-1938. Praha 1998
Jiří Dvořan a kol.: *Československá armáda v letech 1918-1938.* Praha 1991
Česká móda 1918-1939. Praha 1996

Stanislav Biman, Jaroslav Malíř: *Kariéra učitele tělocviku.* Ústí nad Labem 1983
Eva Broklová: *Československá demokracie.* Praha 1992
Eva Broklová: *První československá ústava.* Praha 1992
Eva Broklová: *Politická kultura německých aktivistických stran 1918-1938.* Praha 1999
Vladimír V. Dostál: *Agrární strana. Její rozmach a zánik.* Brno 1998
Jan Galandauer: *Vznik Československé republiky roku 1918.* Praha 1988
Milan Gregorovič: *Kapitoly o českém fašismu.* Praha 1995
Josef Harna: *První Československá republika – pokus o demokracii ve střední Evropě.* Praha 1990
Josef Hanzal: *Edvard Beneš.* Praha 1994
Josef Hanzal: *Antonín Švehla.* Praha 1993
Antonín Klimek: *Boj o Hrad, 1 a 2.* Praha 1996 a 1998
Antonín Klimek, Eduard Kubů: *Československá zahraniční politika 1918-1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů.* Praha 1995
Václav Kural: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918-1938.* Praha 1993
Robert Kvaček: *Poslední den. Z dramatického roku 1938.* Praha 1989
Vlastimil Lacina: *Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929).* Praha 2000
Míla Lvová: *Mnichov a Edvard Beneš.* Praha 1968
Jaroslav Marek: *Česká moderní kultura.* Praha 1998
Věra Olivová: *Zápas o Československo 1938.* Praha 1996
Tomáš Pasák: *Český fašismus 1922-1945 a česká kolaborace 1939-1945.* Praha 1999
Jan Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945.* Bratislava 1997
Jana Šetřilová: *Rašín Alois. Dramatický život českého politika.* Praha 1997
Miloš Trapl: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918-1938.* Praha 1990

Ke světovým dějinám v období mezi dvěma válkami

Zbyněk Zeman: *Edvard Beneš. Politický životopis.* Praha 2000
Raymond Aron: *Historie XX. století.* Praha 1999
Raymond Aron: *Demokracie a totalitarismus.* Praha 1993
A. M. Filippi a kol.: *Encyklopedie politického, ekonomického a kulturního dění.* Praha 1993
Josef Faltus, Václav Průcha: *Hospodářské dějiny.* Praha 1992
E. Hobsbawm: *Věk etrémů. Krátké 20. století 1914-1991.* Praha 1998
Ilustrované dějiny světa, IX. Svět ve 20. století. Praha 2001
Paul Johnson: *Dějiny 20. století.* Praha 1991
Vladimír Nálevka: *Světová politika ve 20. století, díl I a II.* Praha 2000
Marek Pečenka, Petr Luňák a kol.: *Encyklopedie moderní historie.* Praha 1995
Michal Reiman: *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí.* Praha 2000
Zdeněk Veselý: *Světová politika 20. století v datech, I, 1900-1945.* Praha 1999
Piotr S. Wandycz: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti.* Praha 1998
Zbyněk Zeman: *Vzestup a pád komunistické Evropy.* Praha 1998

André Maurois: *Dějiny Francie.* Praha 1994
Thomas Müller: *Dějiny Německa.* Praha 1995
Milan Švankmajer a kol.: *Dějiny Ruska.* Praha 1995
George B. Tindall, David E. Shi: *Dějiny Spojených států amerických.* Praha 1996
Kenneth O. Morgan: *Dějiny Británie.* Praha 1999

Hannah Arendtová: *Původ totalitarismu I. Demokracie a totalitarismus.* Praha 1996
Zdeněk Bradáč: *Zlatá 20. léta.* Praha 1983
V. Čermák: *Otázky demokracie. Demokracie a totalitarismus.* Praha 1992
Dušan Hamšík: *Génius průměrnosti.* Praha 1992
Dušan Hamšík: *Druhý muž třetí říše.* Praha 1987
Drahoslav Jančík: *Třetí říše a rozklad Malé dohody.* Praha 1999
J. Kerschaw: *Hitlerův mýtus.* Praha 1992
Antonín Klimek: *Jak se dělal mír roku 1919.* Praha 1989
Robert Kvaček: *...a změněn svět.* Praha 1987
Robert Kvaček: *Nad Evropou zataženo.* Praha 1966
Dana Moravcová, Pavel Bělina, Marek Pečenka: *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914-1941.* Praha 1994
J. P. Stern: *Hitler. Vůdce a lid.* Praha 1992
R. C. Tucker: *Stalin u moci.* Praha 1999
Václav Veber: *Stalin - stručný životopis.* Praha 1996

II. DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA – LÉTA NESVOBODY

1. VYPUKNUTÍ DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY. ZÁPADNÍ TAŽENÍ A BITVA O ANGLII

Útočné plány Osy

Blok fašistických států, pověstná **Osa Berlín – Řím – Tokio**, dával otevřeně najevo, že hodlá dosavadní mírový systém rozvrátit **násilnými vojenskými prostředky**. Po přijetí mnichovské dohody nabyli Hitler a Mussolini přesvědčení, že jim západní demokratické velmoci nebudou bránit v uskutečnění dalších útočných plánů ve střední a východní Evropě. V březnu roku 1939 došlo k rozpadu Československa a německá vojska obsadila Čechy a Moravu. Německo donutilo Litvu, aby se vzdala v jeho prospěch námořního přístavu Klajpedy. V dubnu 1939 okupovala Itálie celé albánské území a zastavila se až na hranici s Řeckem. Dne 22. května 1939 podepsala italská vláda vojenský pakt s Německem, který zaručoval přímou vojenskou spolupráci. Na německo-polských hranicích se množily provokace, které dávaly tušit, že se Německo chystá přepadnout Polsko. Hitler žádal předání města Gdaňsk Německu a na konci dubna 1939 vypověděl i smlouvy s Velkou Británií a Polskem.

Za těchto okolností britská a francouzská vláda poznávaly, že jejich **politika usmiřování agresora je bezúspěšná**. Na poslední chvíli se proto pokusily odradit mocnosti Osy od dalších výbojů a nabídly vojenskou pomoc nejvíce ohroženým státům: Polsku, Rumunsku a Řecku. S nabídkou spojenectví se obrátily i na Sovětský svaz a zahájily s ním vyjednávání. Obě demokratické velmoci začaly též odstraňovat nedostatky ve vyzbrojení svých armád.

Německo-sovětský pakt

J. V. Stalin se tradiční německé útočnosti směřované na Východ obával. Nedůvěřoval ale ani „západním imperialistům". Vycházel z přesvědčení, že skutečným cílem Francie a Velké Británie je obrácení německé agrese právě proti Sovětskému svazu. Proto se pokusil o lstivý manévr: přijal Hitlerovu nabídku k jednání a se svým úhlavním nepřítelem sjednal dohodu. Dne 23. srpna 1939 byla v Moskvě uzavřena **německo-sovětská smlouva o neútočení**, často nazývaná také „pakt Ribbentrop-Molotov" podle ministrů zahraničních věcí obou států, kteří ho podepsali. Z tajných dodatků k tomuto paktu vyplývá, že se Hitler a Stalin předem dohodli, jak si **rozdělí polský stát**. Hitler sáhl k tomuto smluvnímu kroku, neboť potřeboval čas k dozbrojení a zajištění míru na Východě, aby mohl nejdříve uskutečnit své tažení na Západ. Stalinovi se zase otevřela cesta k **záboru republik v Pobaltí** a k obsazení značné části **východního Polska**. Hitler ovšem nepovažoval německo-sovětský pakt za něco závazného a plánů na přepadení SSSR se nevzdal. Zato Stalin dával najevo, že Hitlerovu slovu věří, a německé přípravy na útok proti své zemi podcenil.

▲ *Obr. 73 Dohoda Hitlera se Stalinem, předcházející uzavření německo-sovětské smlouvy o neútočení ze srpna 1939, očima soudobého anglického karikaturisty*

Počátek druhé světové války

V létě roku 1939 svět stanul opět na prahu války. Státy sdružené v Ose Berlín – Řím – Tokio ani neskrývaly své útočné záměry. Nahrával jim i fakt, že Spojené státy americké se soustřeďovaly na problémy svého hospodářského rozvoje a jejich prezident F. D. Roosevelt se omezil pouze na výzvy k zachování světového míru, což Hitlera nemohlo zastavit.

Poněkud opatrněji než Německo si počínala Itálie, která Hitlerovi 25. srpna 1939 oznámila, že prozatím není schopna zúčastnit se války po boku Německa, neboť na to není hospodářsky připravena. Mussolini usiloval o svolání nějakého nového „Mnichova", jenž by tentokrát zajistil splnění německých požadavků vůči Polsku. Neuspěl. Hitler se rozhodl použít vojenské řešení; rozkaz k němu vydal 31. srpna 1939.

Psalo se datum **1. září 1939** a hodinové ručičky ukazovaly čas 4 hodiny 45 minut. **Vojenský vpád do Polska** se stal skutečností. Zahájení německého útoku měla ospravedlnit provokační záminka: němečtí muži v polských uniformách přepadli německý vysílač v Gliwici (Gleiwitz). Útokem na Polsko začal Hitler uskutečňovat svůj *Generální plán Východ*.

Demokratické velmoci Velká Británie a Francie se tentokrát zachovaly jinak než za mnichovské krize. Rozhodly se dostát spojeneckým závazkům, které vůči Polsku měly. Dne **3. září 1939 vyhlásily Německu válku**. Francouzské jednotky obsadily Maginotovu [mažinotovu] linii (pevnostní pásmo chránící východní hranici Francii proti Německu) a spojenecké vlády zahájily námořní blokádu. Válku Německu vyhlásily rovněž Austrálie, Nový Zéland, Indie a Kanada. USA zůstávaly neutrální, prezident Roosevelt vyhlásil pouze stav částečné pohotovosti. Druhá světová válka začala. Na rozdíl od první světové války **nebylo žádných pochyb, kdo je agresorem**: bylo jím nacistické Německo, které se svými spojenci z Osy usilovalo o světovládu.

Tažení proti Polsku

Německý generální štáb hodlal proti Polsku použít taktiku takzvané **bleskové války**. Silné tankové jednotky prolomily polskou obranu a rychle postupovaly do polského vnitrozemí, podporovány německým letectvem. V obou druzích zbraní mělo Německo převahu a slabě vyzbrojená polská armáda nemohla soustředěnému náporu dlouho odolávat. Ani zoufalé hrdinství polských vojáků nezabránilo zdrcující porážce. Francie a Velká Británie totiž do bojů zatím nezasáhly. Na účinné válečné operace se necítily dostatečně připraveny a vyzbrojeny a chybělo jim i morální odhodlání.

▲ Obr. 74 Němečtí vojáci v dobyté Varšavě

Ještě předtím, než padla Varšava, zahájila 17. září 1939 **útok na Polsko také sovětská Rudá armáda** a obsadila jeho východní území. Okupovanou zemi si Hitler a Stalin podle „smlouvy o přátelství a hranicích" uzavřené 28. září 1939 rozdělili: západní oblasti Polska byly připojeny k třetí říši, východní k Sovětskému svazu. Na obou územích byly zavedeny totalitní režimy. Německem zabraná část Polska se stala zásobárnou bezprávné pracovní síly pro válečné hospodářství Hitlerova Německa. Nacistický pohled na polské obyvatelstvo vycházel ze zrůdné rasové teorie, podle níž byli Poláci jako Slované označeni za „méněcennou rasu", která musí německému „nadčlověku" sloužit, jinak ji čeká vyhlazení. Krutý osud připravovali nacisté polským Židům, prozatím nahnaným do ghett. Postup nacistické okupační moci a správy na dobytém polském území byl první předzvěstí, jak se bude vyvíjet její politika vůči dalším státům a národům, které nacistická okupace teprve čekala.

Sovětská expanze

K **rozšiřování sovětského impéria** dal pokyn J. V. Stalin. Ještě na podzim roku 1939 si vynutil, aby pobaltské republiky podepsaly smlouvy o rozmístění sovětských vojenských jednotek na svém území a v červnu roku 1940 byly **Litva, Estonsko a Lotyšsko násilně připojeny k Sovětskému svazu**. V létě téhož roku byla do sovětského impéria začleněna také **Besarábie a severní Bukovina**. I tentokrát se tak stalo s oficiálním zdůvodněním, že se jedná o „dohodu mezi vládami SSSR a Rumunska". Požadavek na odstoupení části území ve svůj prospěch vznesl Sovětský svaz i vůči dalšímu sousednímu státu – **Finsku**. Když tato země odmítla sovětské návrhy na „úpravu hranic", sovětská vojska zahájila 30. listopadu 1939 útočné operace. V **sovětsko-finské „zimní" válce** kladli Finové nečekaně houževnatý odpor. Stalin se nakonec musel spokojit pouze s uchvácením finského území v oblasti Karelské šíje, což bylo potvrzeno v mírových podmínkách z 12. března 1940.

Podivná válka

Francie a Velká Británie Polsku vojensky účinně nepomohly. Namísto válečných operací proti Německu shazovala spojenecká letadla pouze propagandistické letáky, kterými se snažila podnítit protiněmecká povstání v Rakousku, v Bavorsku a na území Čech a Moravy. Francouzská armáda vyčkávala v opevněních Maginotovy linie a pouze pozorovala německého protivníka, který zaujal postavení na linii Siegfriedově [zígfrídově] (německé obranné pásmo vybudované za první světové války). Proto se toto období ve vývoji války ironicky označuje jako „válka vsedě" nebo také jako „podivná válka". Ke střetům mezi Brity a Němci docházelo jedině na moři. Německá ponorka U-30 potopila první britskou cestovní loď již 4. září 1939; byl to signál k zahájení první fáze bitvy o Atlantik.

Po skončení polského tažení nebylo Německo schopno okamžitého nového útoku na Západě. Hitler také doufal,

▶ *Německé útoky v roce 1940*

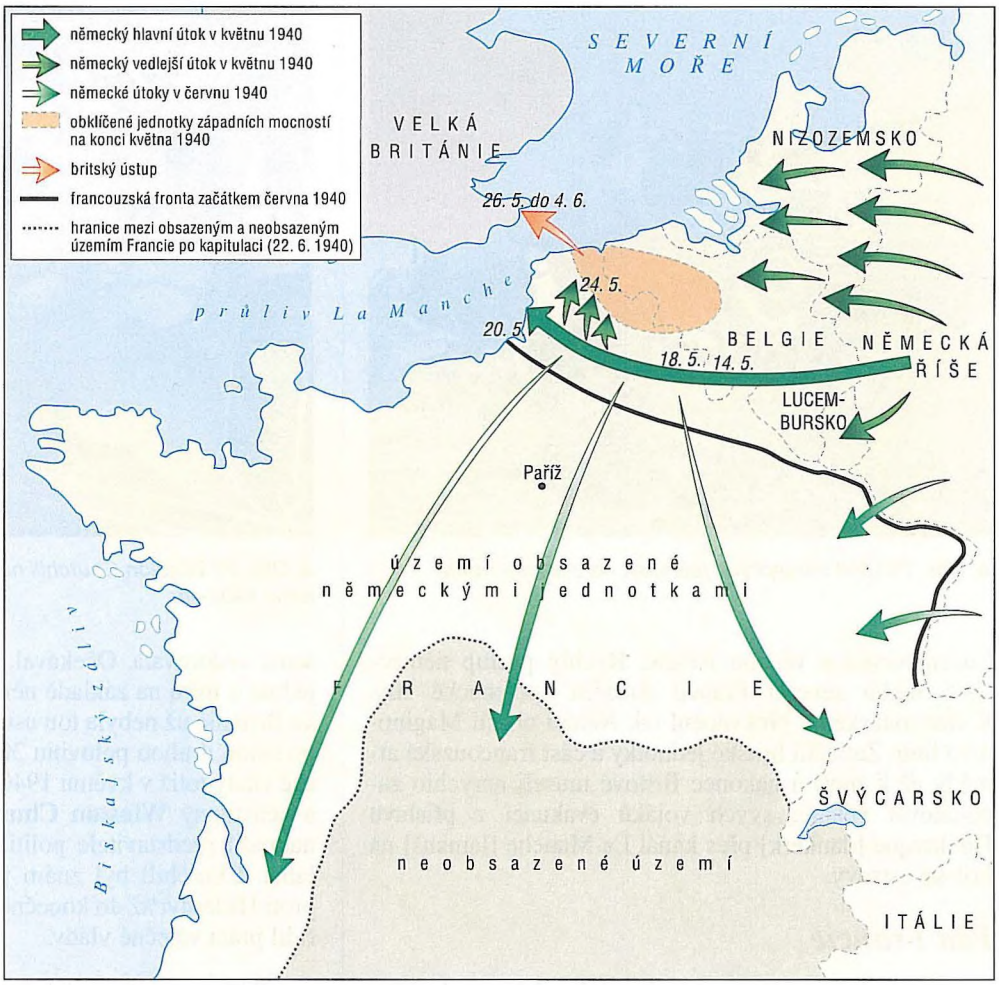

že bude pokračovat politika usmiřování a že západní velmoci přijmou jeho návrhy uznat dosavadní německé výboje. Velmi jej zklamalo, když to odmítly. Znamenalo to, že k vojenskému střetu v západní Evropě přece jen dojde. Německo se tentokrát rozhodlo pro důkladnou přípravu. Mobilizovalo další zálohy a vybavovalo armádu novou technikou. Útok do Skandinávie a proti zemím západní Evropy odložilo na jaro roku 1940. Mezitím došlo k významné diplomatické události, když se v březnu 1940 vlády Francie a Velké Británie vzájemně zavázaly, že nebudou s Německem uzavírat separátní příměří nebo mír.

Útok proti Skandinávii a západní tažení

Dne 9. dubna 1940 zahájilo Německo **útok proti Dánsku a Norsku**. Britské jednotky začaly přesun do Norska teprve den předtím. Dánsko, které nemělo velkou armádu, obsadily německé jednotky ještě téhož dne. V norském tažení, do něhož zasáhl i francouzský expediční sbor, pomáhali nacistům domácí norští zrádci v čele s Vidkunem Quislingem [vitkimem kvislingem]. Jeho jméno se v průběhu války stalo synonymem pro označení kolaborace (aktivní spolupráce) s nacistickými okupanty. Norský král a vláda opustili Oslo a emigrovali do Velké Británie. Britské jednotky do poslední chvíle držely přístav Narvik, odkud Němci organizovali zásobování železnou rudou ze Švédska, které vyhlásilo neutralitu. Poslední spojenecké jednotky opustily Norsko 8. června 1940 a země se ocitla pod okupační správou.

Poté zahájilo nacistické Německo **západní tažení**. Dne 10. května 1940 rozvinula německá armáda v časných ranních hodinách rozsáhlý útok na **Nizozemí, Belgii a Lucembursko**; útok však v hlavním plánu směřoval **proti Francii**. Téhož dne vstoupila do Belgie britská vojska, neměla však šanci německý postup zastavit. Během několika dní obsadily německé jednotky Nizozemsko,

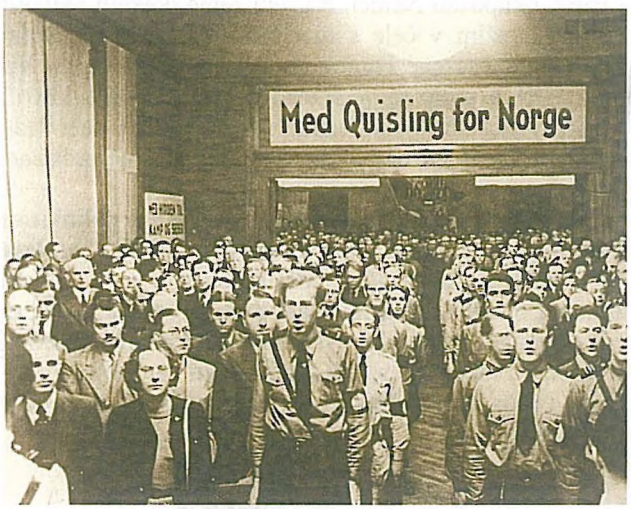

▲ *Obr. 75 V okupovaných zemích získávalo nacistické Německo i svoje stoupence. Smutně proslulé bylo v tomto ohledu hnutí Nora Vidkuna Quislinga, jehož jméno se stalo synonymem pro kolaboraci s okupanty*

▲ *Obr. 76 Útok německých jednotek na západní frontě*

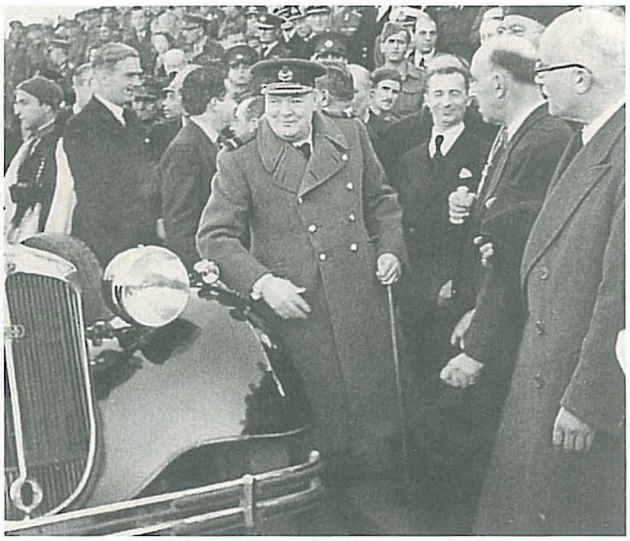

▲ *Obr. 77 Winston Churchill nastoupil do čela britského válečného kabinetu*

Lucembursko a většinu Belgie. Rychlý postup německých tanků severní Francií rozdělil spojenecké síly. K francouzskému překvapení tak Němci obešli Maginotovu linii. Zatlačili britské jednotky a část francouzské armády až k moři a nakonec Britové museli narychlo zachraňovat většinu svých vojáků evakuací z přístavu Dunkerque [dankerk] přes kanál La Manche [lamanš] na britské ostrovy.

Pád Francie

Dne 10. června 1940 **vyhlásil oslabené Francii válku i Mussolini**, který do té doby vyčkával. Situace Francie se stala kritickou. Ministerský předseda Paul Reynaud [reno] předal vládu do rukou čtyřiaosmdesátiletého maršála Pétaina [petena], francouzského hrdiny z bitvy u Verdunu. Německá vojska prolomila francouzskou obranu a 14. června 1940 vstoupila do Paříže. Pétain poté dostal od Německa **tvrdé podmínky příměří**, které **přijal**. Francie byla rozdělena na dvě části. Severní zónu, do níž patřila i Paříž, okupovali Němci. Na jihu země dovolili vytvořit vazalský režim v čele s maršálem Pétainem. Hlavním městem neobsazené Francie se stalo lázeňské město **Vichy** [viši], a proto se ve francouzských dějinách hovoří o „vichystickém kolaboračním režimu", který měl řadu totalitních rysů. Později i toto území obsadila německá armáda.

Pouze menší část francouzských vojáků a politiků se s kapitulací nesmířila. Pod vedením **generála Charlese de Gaulla** [šarlse dególa] odešla do exilu a 18. června 1940 v Londýně vyhlásila odpor proti Německu. Začal se zde organizovat Národní výbor bojující Francie (takzvaní Svobodní Francouzi) v čele s generálem de Gaullem. Národní výbor byl později uznán za prozatímní francouzskou vládu.

Bitva o Anglii

Po porážce Francie zůstala ve válce proti Německu a Itálii **samotná Velká Británie** se svými dominii. Hitler se domníval, že nebude mít dostatek sil, aby Německu sama vzdorovala. Očekával, že Britové přece jen začnou jednat o míru na základě německých podmínek. Ale Velká Británie už nebyla tou ustrašenou zemí, která před ním po celou druhou polovinu 30. let ustupovala. V čele britské vlády totiž v květnu 1940 stanul **nový premiér** – hrdý a neústupný **Winston Churchill** [vinston čérčil], který nahradil představitele politiky usmiřování N. Chamberlaina. Churchill byl znám jako důsledný zastánce boje proti Hitlerovi až do konečného vítězství a v tomto duchu řídil práci válečné vlády.

„Nemohu nabídnout nic než krev, dřinu, slzy a pot. Čekají nás nejtěžší zkoušky. Máme před sebou mnoho, mnoho dlouhých měsíců bojů a utrpení. Tážete se, jaká je naše politika? Vésti válku na moři, na souši a ve vzduchu s celou mocí a ze všech sil, které nám Bůh může dát: vésti válku proti obludné tyranii, která nebyla nikdy překonána v ponurém, žalostném seznamu lidských vin. To je naše politika. Tážete se, jaký je náš cíl? ... Vítězství – vítězství stůj co stůj, vítězství přes všechnu hrůzu, vítězství, jakkoli dlouhá a trnitá bude cesta, neboť bez vítězství není života."

(z proslovu W. Churchilla v britském parlamentu 13. května 1940)

Hitler se rozhodl, že Velkou Británii pokoří a potrestá za to, že odmítla kapitulovat. Dne 16. července 1940 vydal rozkaz k zahájení **operace Lvoun**, jež zatím neměla za cíl provedení invaze (vylodění) na britské ostrovy. Aby byla operace úspěšná, muselo jí předcházet ovládnutí vzdušného prostoru nad kanálem La Manche a nad Velkou Británií. Proto v polovině srpna 1940 zahájilo německé letectvo (Luftwaffe) útoky proti britským letištím, leteckým továrnám a dalším důležitým strategickým cílům.

Vypukla **letecká bitva o Anglii**. Její hlavní fáze se odehrála od srpna do října roku 1940. Britské královské letectvo (RAF) s vypětím všech sil odolávalo téměř dvojnásobné přesile německé Luftwaffe. Britské ztráty působily hrozivě. Nálety na britská města a ničivé bombardování Londýna mělo zlomit morálku civilního obyvatelstva. V rukou stíhacích pilotů, kteří několikrát denně startovali ke vzdušným soubojům, ležel nejen osud Velké Británie,

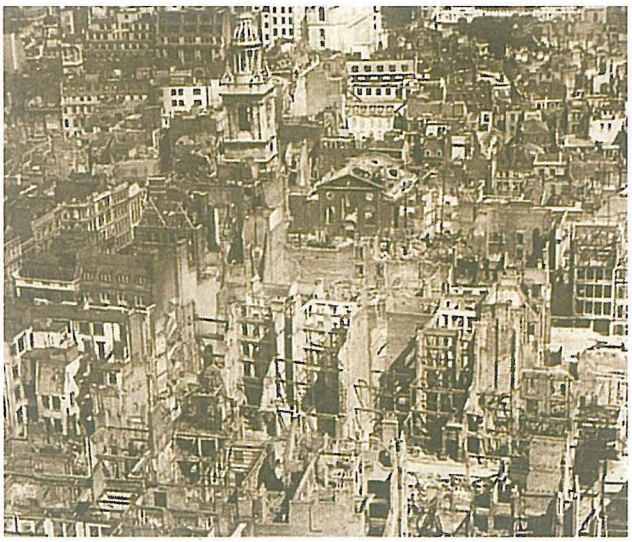

▲ *Obr. 78 Londýn po ničivém bombardování v průběhu letecké bitvy o Anglii*

ale i celé civilizované Evropy. V jejich řadách bojovali **nejen piloti angličtí, ale i desítky pilotů kanadských, polských, belgických a také československých**. V průběhu bitvy se ukázalo, že britský průmysl se dokázal rychle přeorientovat na válečnou výrobu a zásoboval letectvo novými stíhacími stroji. Britská obrana začala používat nový účinný technický vynález – **radar**, který zachycoval pohyby německých leteckých formací daleko před britským územím a umožňovoval tak obráncům připravit se na letecké útoky. Příslušníci RAF navíc bojovali nad vlastním územím, mnozí z nich se po sestřelu zachránili a byli znovu nasazováni do leteckých soubojů. Německé bombardování, i když přinášelo značné ztráty, bitvu rozhodnout nemohlo. Koncem září roku 1940 se potvrdilo, že **Velká Británie nebe nad Anglií uhájí**.

Německu nezbylo než se po prohrané bitvě o Anglii vzdát i plánu na vylodění na britských ostrovech. V říjnu 1940 Hitler skutečně odložení operace Lvoun nařídil. Nacistické Německo zaznamenalo první vážný neúspěch v dosavadním vedení války.

Válka na Balkáně, v severní Africe a na Středním východě

Po neúspěchu v Británii se fašistické mocnosti zaměřily na jihovýchodní Evropu a severní Afriku. Italové v září 1940 napadli významný strategický bod Velké Británie v Africe – Egypt, ale byli zatlačeni do Libye. Muselo jim přijít na pomoc Německo, které vyslalo do **severní Afriky** expediční sbor, jemuž velel generál Erwin Rommel. Podruhé zachraňoval německý spojenec italskou vojenskou pověst po napadení Řecka Itálií. Spolu s maďarskými a bulharskými jednotkami obsadilo Německo v dubnu 1941 Jugoslávii a Řecko a donutilo je ke kapitulaci.

Když obsadily německé jednotky **Chorvatsko**, vyhlásil vůdce chorvatských fašistů Ante Pavelić samostatný chorvatský stát, který se stal spojencem Hitlera. Zvěrstva a násilnosti místních „ustašovců" páchané na příslušnících ostatních národností snad ještě překonávaly nacistické vzory. V **Srbsku** zavedli nacisté okupační správu a na-

▲ *Obr. 79 Německé pancéřové jednotky v jedné z jugoslávských vesnic v dubnu 1941*

stolily kolaborantskou vládu v čele s generálem Nedićem. Její autorita však byla velmi chabá. Většina obyvatel sympatizovala **s vojenskými jednotkami** takzvaných **četníků**, kterým velel generál **Dragoljub Mihailović** (podporoval královskou jugoslávskou vládu, která odešla do londýnského exilu), nebo **s partyzánskou armádou**, rychle rostoucí **pod velením Josipa Broze Tita**. Tu z velké části ovládali komunisté.

Neúspěchy italských vojsk v bojích v severní Africe, Řecku a Jugoslávii přiměly Mussoliniho k jednání o německé pomoci a vojenské součinnosti s Hitlerem. Výsledkem bylo, že se Itálie plně podřídila válečným cílům Německa.

Politická a vojenská situace na **Středním východě** se vyvíjela pro Velkou Británii nepříznivě. V Iráku došlo k protibritskému povstání a Sýrie, která patřila do správy francouzského vichystického režimu, se stále zřetelněji dostávala pod německý vliv. Teprve rozhodný postup britských vojsk a oddílu generála de Gaulla zmařil Hitlerův plán na ovládnutí těchto oblastí bohatých na strategické suroviny.

Přijetí zákona o půjčce a pronájmu v USA

Spojené státy americké zatím stále zůstávaly mimo válečný konflikt. Prezident Roosevelt však v březnu 1941 v Kongresu prosadil schválení zákona o půjčce a pronájmu (*Land and Lease Act*). Na základě tohoto zákona mohla americká vláda prodávat na dluh nebo dávat do pronájmu jiným státům materiál a zboží nutné pro jejich obranu. Zásadní význam to mělo především pro Velkou Británii, která ihned této možnosti využila. USA jí poskytly dodávku torpédoborců výměnou za pronájem námořních a leteckých základen v severním a jižním Atlantiku. Do Velké Británie zamířily z USA první konvoje lodí s potřebnou pomocí. Pro Německo to byl signál, aby zahájilo ponorkovou válku. Když se rozmnožily případy německého torpédování konvojů, zareagovala vláda Spojených států amerických uzavřením svých konzulátů ve státech Osy.

Pojmy:

Separátní mír – mír uzavřený s jedním z nepřátelských států při trvajícím válečném poměru k ostatním.
Ustašovec – člen chorvatské fašistické organizace Ustaša založené A. Pavelićem.

Důležitá data:

23. srpen 1939 – uzavření německo-sovětské smlouvy o neútočení
1. září 1939 – vpád Německa do Polska – začátek druhé světové války
3. září 1939 – vyhlášení války Německu Velkou Británií a Francií
17. září 1939 – vstup sovětské armády na polské území
duben 1940 – německé tažení do Skandinávie
10. květen 1940 – začátek německého západního tažení
22. červen 1940 – kapitulace Francie
červen 1940 – násilné připojení Litvy, Lotyšska a Estonska k SSSR
srpen-říjen 1940 – letecká bitva o Anglii
duben 1941 – obsazení Jugoslávie a Řecka

Otázky, úkoly:

1. Co vedlo ke vzniku druhé světové války? Kdy a za jakých okolností vypukla? **2.** Jakou politiku vedl v předvečer války J. V. Stalin? Co sledoval podpisem paktu o neútočení Stalin a co Hitler? **3.** Které státy si mezi sebou rozdělily polské území? Která další území byla připojena k SSSR na základě tajných dohod mezi Stalinem a Hitlerem? **4.** Vysvětlete pojem podivná válka. **5.** Jaké vojenské akce provedlo Německo na jaře roku 1940? Za jakých okolností kapitulovala Francie? **6.** Kdo byl generál Charles de Gaulle? Seznamte se blíže s jeho osobností. **7.** Kdy se odehrávala letecká bitva o Anglii, oč v ní šlo a jaký byl její výsledek? Četli jste nějakou knihu nebo viděli nějaký film o účasti československých letců v bitvě o Anglii? Popište svoje dojmy. **8.** V kterých dalších oblastech světa se vedla válka? S jakými výsledky? **9.** Analyzujte text německo-sovětské smlouvy o hranicích a přátelství z 28. září 1939 včetně tajných dodatečných protokolů a vyvoďte z něho, jak konkretizuje imperiální zájmy Hitlerova Německa a Stalinova Sovětského svazu.

Německo-sovětská smlouva o hranicích a přátelství z 28. 9. 1939

Vláda německé říše a vláda SSSR považují po zhroucení bývalého polského státu za svůj výlučný úkol znovu nastolit mír a pořádek v této oblasti a zajistit obyvatelům, kteří zde žijí, mírumilovný život ve shodě s jejich národnostním charakterem. Za tím účelem se dohodly na následujícím:

Článek I

Vláda německé říše a vláda SSSR určily za hranici svých přirozených zájmů na území bývalého polského státu linii, která je vyznačena na přiložené mapě a která bude přesněji popsána v dodatečném protokolu.

Článek II

Obě strany uznávají hranici svých přirozených zájmů vymezenou v článku I za definitivní a odmítají jakékoliv vměšování třetích sil do tohoto řešení.

Článek III

Nutnou reorganizaci veřejné správy převezme na územích západně od linie vyznačené v článku I vláda německé říše, na územích východně od této linie vláda SSSR.

Článek IV

Vláda německé říše a vláda SSSR považují toto řešení za pevný základ pro pokračující rozvoj přátelských vztahů mezi svými národy.

Článek V

Tato smlouva podléhá ratifikaci a ratifikační listiny budou v nejkratším možném čase vyměněny v Berlíně. Smlouva nabývá platnosti podpisem.

Vyhotoveno ve dvou exemplářích, v německém a ruském jazyce.

Za vládu německé říše: J. Ribbentrop
Z pověření vlády SSSR V. Molotov

Důvěrný protokol

Vláda SSSR nebude klást překážky říšským státním příslušníkům a ostatním osobám německého původu, žijícím na území pod její pravomocí, jestliže se rozhodnou emigrovat do Německa nebo na území pod jeho pravomocí. Souhlasí, aby tyto přesuny řídili zástupci říšské vlády ve spolupráci s odpovědnými místními úřady a aby byla chráněna majetková práva emigrantů.

Odpovídající závazky přebírá i vláda německé říše vůči osobám ukrajinského a běloruského původu, žijícím na území pod její pravomocí.

Moskva, 28. září 1939

Za vládu německé říše: J. Ribbentrop
Z pověření vlády SSSR V. Molotov

Tajný dodatečný protokol

Podepsaní zplnomocněnci vyhlašují shodu vlády německé říše a vlády SSSR v následujících otázkách:

Tajný dodatečný protokol podepsaný 23. srpna 1939 se pozměňuje v článku I v tom smyslu, že území litevského státu připadá do sféry vlivu SSSR, zatímco na druhé straně lublinské provincie a část varšavské provincie spadají do sféry vlivu Německa (viz mapu připojenou k dnes podepsané smlouvě o hranicích a přátelství). Jakmile vláda SSSR provede zvláštní opatření k ochraně svých zájmů na litevském území, bude současná německo-litevská hranice pozměněna v souladu s přirozenou a jednoduchou hraniční čarou tak, aby litevské území rozprostírající se jihozápadně od linie vyznačené na přiložené mapě připadlo Německu.

Dále prohlašujeme, že platné hospodářské dohody uzavřené mezi Německem a Litvou nebudou dotčeny výše zmíněnými opatřeními Sovětského svazu.

Moskva, 28. září 1939

Za vládu německé říše: J. Ribbentrop
Z pověření vlády SSSR V. Molotov

Tajný dodatečný protokol

Podepsaní zplnomocněnci vyhlašují u příležitosti uzavření německo-sovětské smlouvy o hranicích a přátelství svou shodu v následující věci:

Obě strany nebudou na svých územích trpět žádnou polskou agitaci směřující proti území druhé strany. Potlačí v zárodku takovou agitaci na svých územích a budou se vzájemně informovat o vhodných opatření v tomto směru.

Moskva, 28. září 1939

Za vládu německé říše: J. Ribbentrop
Z pověření vlády SSSR V. Molotov

Prohlášení vlády německé říše a vlády SSSR z 28. září 1939

Poté, co vláda německé říše a vláda SSSR dnes podepsanou smlouvou definitivně vyřešily problémy, které vznikly zhroucením polského státu, a vytvořily tak pevný základ pro trvalý mír

ve východní Evropě, vyjadřují vzájemně své přesvědčení, že by sloužilo skutečným zájmům všech národů, kdyby skončil válečný stav existující v současnosti mezi Německem na jedné straně a Anglií a Francií na straně druhé. Obě vlády proto společně zaměří své úsilí, případně ve spojení s ostatními mírovými silami, k co nejrychlejšímu splnění tohoto cíle.

Jestliže však úsilí obou vlád vyzní naprázdno, bude to důkazem, že Anglie a Francie jsou odpovědny za pokračující válku, načež, v případě pokračování války, budou vlády Německa a SSSR vzájemně konzultovat o nutných opatřeních.

Moskva, 28. září 1939

Za vládu německé říše: J. Ribbentrop
Z pověření vlády SSSR V. Molotov

2. NAPADENÍ SOVĚTSKÉHO SVAZU. OBRAT VE VÝVOJI VÁLKY

Obsazení Balkánu vytvořilo předpoklad pro provedení hlavní válečné operace, kterou Hitler chystal ve východním směru: útoku proti Sovětskému svazu. V případě dobytí Ruska a větší části SSSR si byl Hitler jist, že bude nucena kapitulovat i Velká Británie. Proto **operaci Barbarossa**, jak zněl její krycí název, chápal jako důležitý krok ke konečnému vítězství a nastolení „nového pořádku" v Evropě a ve světě.

Napadení SSSR

Nedávné německo-sovětské spojenectví, doprovázené čilými hospodářskými styky, vzalo za své. Dne 22. června 1941 v časných ranních hodinách Němci a jejich spojenci vedli útok **ve třech směrech**: na severu postupovali přes Pobaltí na Leningrad (nyní Sankt Petěrburg), střední skupina armád směřovala na hlavní město Moskvu a jižní skupina obsazovala Ukrajinu a pokračovala v útoku až do oblasti Kavkazu.

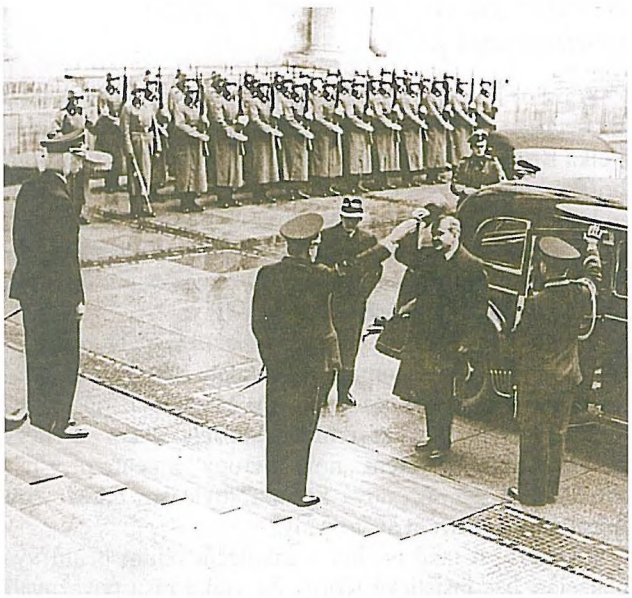

▲ **Obr. 80** *Ministr zahraničních věcí SSSR V. M. Molotov na návštěvě v Berlíně v listopadu 1940. Krátce poté se začaly německo-sovětské vztahy zhoršovat*

▲ **Obr. 81** *Sovětští vojáci na cestě do německého zajetí v roce 1941*

Na počátku východního tažení německá vojska úspěšně zopakovala některé prvky **taktiky bleskové války** a dokonale sovětskou armádu i Stalina osobně zaskočila. Stalin až do poslední chvíle odmítal všechny zprávy o chystaném útoku jako provokace. Sovětská armáda se na válku připravovala, ale bezprostředně ji německý vpád nutil k rychlému ústupu. **Sovětský svaz** se ale i tak stal **jednou z hlavních zemí válčících proti hitlerovskému Německu** a jeho spojencům. Jeho teritoriální rozloha a celkový potenciál zůstávaly veliké.

Proto bylo přirozené, že s ním uzavřely spojenectví západní demokratické mocnosti a společně postupně vytvořily takzvanou **velkou alianci** – protifašistickou, protihitlerovskou koalici. Hlásily se k ní **i Spojené státy americké**. Od jara roku 1941 poskytovaly dodávky válečného materiálu Velké Británii a v nové situaci prezident Roosevelt souhlasil, aby byla tato **pomoc poskytnuta i Sovětskému svazu**. V srpnu 1941 se sešel americký prezident s W. Churchillem na křižníku u pobřeží Newfoundlandu a podepsali spolu významný dokument zvaný **Atlantická charta**. Zásady obsažené v tomto dokumentu se blížily formulaci válečných cílů, což dokumentuje zvláště bod hovořící o konečném rozdrcení nacistické tyranie. Později se k Atlantické chartě **připojil i Sovětský svaz a další státy**.

Vstup USA do války

Druhá světová velmoc, Spojené státy americké, se dostala do války v důsledku událostí na asijském kontinentu a v oblasti Pacifiku, kde se střetly zájmy USA a Japonska. Japonsko, které podepsalo 29. září 1940 spojeneckou smlouvu s Německem a Itálií, se snažilo získat kontrolu a nadvládu zejména nad jihovýchodní Asií a přilehlými oblastmi Pacifiku. V japonských vládních kruzích postupně převládli stoupenci tvrdého postupu vůči USA. Ráno 7. prosince 1941 **přepadly dvě vlny japonských letadel** bez vyhlášení války **americkou základnu Pearl Harbor** [pérl hárbr] na Havajských ostrovech a vážně poškodily americkou leteckou i námořní sílu v Tichém oceánu. Následujícího dne USA oficiálně vstoupily do války proti Japonsku a válku mu vyhlásila i Velká Británie. Tím se již **válka stala opravdu světovou**. V následujícím ob-

▲ *Obr. 82 Japonské letectvo napadlo v prosinci 1941 bez oficiálního vyhlášení války americkou základnu Pearl Harbor*

dobí se do ní zapojilo téměř třicet států a nepřímo do ní bylo vtaženo dalších čtyřicet.

Postup Japonska

Japonský útok na Pearl Harbor odstartoval válečné akce, jejichž cílem bylo rychlé ovládnutí většiny Tichomoří. Do půl roku Japonci dobyli Filipíny, Malajsko, Indonésii a Barmu. Thajsko zůstalo neutrální, ale muselo Japonsku slíbit, že může využívat vojenské základny na jeho území. Již dříve, po porážce Francie Německem, ovládlo Japonsko Indočínu. Do počátku roku 1942 se válečná situace vyvinula tak, že Japonci okupovali i část Nové Guineje a téměř všechny menší ostrovy v západním Pacifiku. Vzniklo tak nové válčiště. S Japonci na něm bojovali Britové, Američané, Australané, Kanaďané a národněosvobozenecká hnutí v okupovaných zemích.

Japonsko si pro agresivní politiku a ozbrojenou expanzi zvolilo navenek líbivou a omluvnou ideologii. Hlásalo, že jeho cílem je oprostit oblast Asie od západního kolonialismu (razilo heslo „Asie Asiatům“) a propagovalo svou snahu „vytvořit velkou sféru prosperity ve východní Asii“. Ve skutečnosti si hodlalo vytvořit rozsáhlou ekonomickou základnu a pohodlné odbytiště z méně vyspělých zemí a bezohledně využívat jejich přírodní bohatství pro své další dobyvačné cíle. Svědčilo o tom chování japonských vojsk na okupovaném území. Používala velmi brutální metody a uplatňovala v praxi rasistickou teorii jak vůči domorodým obyvatelům, tak i proti válečným zajatcům ze západních spojeneckých států. I když brutalita japonské okupace měla masový rozměr, nebyla tak pečlivě organizovaná a promyšleně systematická jako německá válečná zvěrstva v Evropě. Přesto se odhaduje, že od 30. let měla jen japonská okupace Číny na svědomí přes 20 milionů obyvatel této nejlidnatější země světa.

▲ *Obr. 83 Němečtí vojáci před Moskvou v zimě 1941*

Bitva u Moskvy

Pro vývoj války na evropském válčišti bylo důležité, že se podařilo zastavit německý útok na Moskvu. Hitler podcenil sílu Rudé armády a neodhadl, jak velké množství zbraní a vojáků dokáže Sovětský svaz soustředit. Na sovětské straně stál i pověstný „generál mráz“, neboť náhlý příchod krutých mrazů na přelomu listopadu a prosince 1941 ochromil německou vojenskou techniku a deptal vojska i morálně. Dne 5. prosince 1941 se **německý útok zastavil na předměstí Moskvy**. O den později přešla Rudá armáda, jíž velel generál Žukov, do protiútoku. **Porážka v bitvě o Moskvu** znamenala pro Hitlera a Německo konec vyhlídek na rychlé ukončení války. **Možnosti bleskové války se bitvou u Moskvy vyčerpaly.**

O výsledku války na východní frontě ale ještě nebylo zdaleka rozhodnuto. Na jaře 1942 **zaútočila německá vojska jižním směrem**, aby odřízla Moskvu od ropných nalezišť v kavkazské oblasti. Jiná skupina německých vojsk měla obsadit a vyřadit z provozu důležitou dopravní tepnu – řeku Volhu. Do jihoruských stepí směřoval také útok německých tankových vojsk. Do léta roku 1942 dosáhli Němci Kavkazu a rychle postupovali do Povolží.

Nacisté na vrcholu moci a jejich vyhlazovací plány

Právě v létě roku 1942 **stanulo nacistické Německo na vrcholu moci**. V Evropě čelila německé agresi jedině Velká Británie a německé ponorky se pokoušely ochromit britské hospodářství tím, že napadaly a potápěly obchodní lodi plující na britské ostrovy ze Spojených států. Nadto se německé jednotky úspěšně utkávaly s britským vojskem v severní Africe; na jaře 1942 prolomily britskou obranu a obsadily důležité pozice v Egyptě.

Pohled na válečnou situaci vzbuzoval veliké obavy. Hitler přímo nebo pomocí satelitních států kontroloval značnou část Evropy od kanálu La Manche až po Moskvu a od Norska až po severní Afriku. Jeho cílem po vítězné válce bylo vytvoření „nové Evropy“ s centrem v německé třetí říši. A „nová Evropa“ byla jen odrazovým můstkem k dosažení světovlády.

Hitler začal také naplno s uskutečňováním plánů vycházejících z rasistické teorie. Za vůdčí rasu považovali nacisté „árijce“ (Němce a s nimi příbuzné národy), pod touto elitní rasou „nadlidí“ stála rasa „latinská“ a na nejnižším stupni se podle rasové teorie pohybovali Slované,

▲ *Obr. 84 Německým jednotkám v severní Africe (Afrika-Korps) velel polní maršál Erwin Rommel. Postupně narůstaly jeho pochybnosti o správnosti Hitlerova vedení války a v roce 1944 se dokonce podílel na spiknutí, které mělo Hitlera svrhnout*

Židé a „cikáni". Podle toho volili svůj postup ve válce a chování na dobytém a okupovaném území. Po dobytí Polska zde umístili německé kolonisty, přes jeden milion Poláků zavlekli do Německa na nucené práce a pro zbytek polského národa chystali postupnou likvidaci. Byla to součást již zmíněného generálního plánu Východ zaměřeného na absolutní **ovládnutí a postupné vyhubení slovanské rasy**. V naplňování tohoto záměru pokračoval Hitler i na obsazených územích Ukrajiny, Běloruska a Ruska.

Hlavní obětí nacistické vyhlazovací politiky se ale stali Židé, především Židé žijící v Evropě. Ve válečných podmínkách nacisté vypracovali a začali uskutečňovat **„konečné řešení židovské otázky"**. Tento plán dostal definitivní podobu na poradě nacistických předáků, která se uskutečnila 20. ledna 1942 ve Wannsee u Berlína. Tragédii Židů, pověstný holocaust, připravovaly a prováděly především jednotky SS, jež se ponejvíce podílely na hromadných popravách a začaly používat k masovému vyvražďování Židů plynové komory. Celý zrůdný proces vyhlazování Židů vrcholil jejich **hromadným transportováním** ze všech evropských zemí pod nacistickou kontrolou (například i z formálně samostatné Slovenské republiky) **do vyhlazovacích koncentračních táborů**, vybudovaných na polském území.

Do vyhlazovacích koncentračních táborů, jako byly Osvětim, Treblinka, Majdanek, Chelm, Sobibor či Bergen-Belsen a další, nacisté zahnali miliony Židů a postupně na nich vykonali zločin genocidy. Podle některých odhadů padlo holocaustu padlo za oběť 5 milionů 100 tisíc Židů, jiné uvádějí dokonce **6 milionů obětí**, což je více než tři čtvrtiny evropské židovské populace. Moderní historie nezná větší a otřesnější případ lidského barbarství.

Podobně nacisté zacházeli i s dalšími „méněcennými" kategoriemi obyvatelstva okupovaných zemí – Romy, duševně nemocnými, svědky Jehovovými či homosexuály. Ti všichni byli cynicky označováni za „nežádoucí elementy společnosti" a systematicky pronásledováni a likvidováni. Říšští Romové byli od roku 1940 nuceně koncentrováni v cikánských táborech v rakouském Lakenbachu, pruském Královci a jiných, kde měli čekat na další fázi své postupné likvidace.

Stalingradská bitva

Nové vojenské úspěchy a pocit pána značné části Evropy dodaly Hitlerovi sebevědomí. Porážku pod Moskvou považoval jen za zdržující epizodu na cestě ke konečnému vítězství. V létě roku 1942 **zahájila německá armáda útok proti Stalingradu**. Bitva probíhala s nepředstavitelnou tvrdostí. Sovětští vojáci bránili rozbořené a rozbombardované město v pouličních bojích. Když se již téměř celé nalézalo v německých rukách, čerstvé záložní síly Rudé armády prolomily obě křídla německých vojsk a obešly Stalingrad ze severu a z jihu. Poté se sovětská vojska spojila a sevřela německou armádu a její spojence do kleští obklíčení. Hitler odmítl své vojáky stáhnout. V prosinci 1942 selhal německý pokus o vysvobození obklíčených jednotek a jejich letecké zásobování se ukázalo jako nedostatečné. Nad německým vojskem ležel stín obklíčení, hladu a zimy. Začátkem února 1943 se **ruským vojákům vzdal zbytek téměř půlmilionové německé armády**, které velel maršál Paulus.

Porážka u Stalingradu znamenala zlom nejen v bojích na východní frontě, ale ve druhé světové válce vůbec. **Mýtus neporazitelnosti** německých armád **vzal za své**. I mnozí Němci poprvé zapochybovali o svém vítězství. Důležitá byla rovněž skutečnost, že sovětská válečná výroba stoupala. Díky **zvýšené výrobě zbraní a soustavné angloamerické materiální a technické pomoci** získala Rudá armáda postupně převahu.

Dovršení obratu na východní frontě

Potvrdilo se to při novém **Hitlerově pokusu o zvrácení poměru sil**. Odehrál se v bojích **u Kurského oblouku a u města Orel** v červenci a srpnu 1943. V největší tankové bitvě druhé světové války se střetlo 900 000 německých vojáků s 2800 tanky s dvojnásobnou přesilou sovětských vojsk, která měla k dispozici na 5000 tanků. Po **porážce u Kurska** už neměla německá branná moc sílu nahradit další těžké ztráty a byla přinucena zahájit ústupové boje. Rudá armáda začala postupně osvobozovat území obsazené nacisty a směřovala na západ. V listopadu 1943 osvobodila Kyjev a v lednu 1944 ukončila blokádu Leningradu, jehož obklíčení trvalo od 8. září 1941. Míra utrpení civilního obyvatelstva v tomto městě a ztráty na životech byly mimořádné: během blokády tam zemřelo na milion lidí. K hladu se připojily nemoci a epidemie. Chyběly léky a zdravotnický personál byl převážně posílán na frontu.

Úspěchy Spojenců v severní Africe a přechod Itálie na jejich stranu

Strana protifašistické koalice začala mít **vojenské úspěchy i na dalších frontách války. V severní Africe** byl po nástupu generála Montgomeryho do velení 8. britské armády poražen Rommelův německý expediční sbor a začal britský postup. Rozhodující střetnutí se odehrálo v **bitvě u Al-Alamejnu** v říjnu 1942. Nakonec britská vojska za pomoci Američanů donutila německé a italské jednotky v severní Africe ke kapitulaci. Cestu k tomu otevřela jednání Roosevelta a Churchilla v Casablance [kasablance] v lednu 1943. Byly zde dohodnuty i další společné akce.

▲ *Obr. 85 V čele britských jednotek bojujících v severní Africe stál maršál Bernard Law Montgomery*

Jednou z nich bylo **vylodění angloamerických vojsk na Sicílii** v červenci 1943. V Itálii došlo ke státnímu převratu. Mussolini byl uvězněn a nová vláda tajně vyjednala italskou kapitulaci. Hitler však nařídil přesunout do severní Itálie německé jednotky, nechal odzbrojit značnou část italské armády a nařídil osvobodit Mussoliniho. Proti spojeneckým angloamerickým vojskům, směřujícím na sever Itálie, zorganizovalo Německo úpornou obranu. **Italská vláda se přidala na stranu Spojenců a vyhlásila Německu válku**, ale přesto trvalo až do června roku 1944, než byl **osvobozen Řím**. Sever Itálie se proměnil v urputné bojiště do samého konce války. Bojovali tu nejen Spojenci proti Němcům, ale i domácí fašisté proti rozsáhlému odbojovému hnutí.

Obrat ve válce v Tichomoří

Na jaře a v létě roku 1942 docházelo **ke změně poměru sil i na bojištích v oblasti Tichomoří**. Počátkem května 1942 svedly americké a japonské letadlové lodě významnou námořní bitvu v Korálovém moři. Japonská strana utrpěla velké ztráty. V červnu roku 1942 plánovalo Japonsko, které se stále cítilo na vrcholu svého mocenského rozmachu, invazi do Austrálie. Aby si k ní otevřelo cestu, rozhodlo se zničit americkou námořní základnu **na ostrově Midway** [midvej] a vysílalo k ní veliký konvoj bitevních lodí. Americké námořní síly se však tentokrát nenechaly zaskočit. V několikadenní **námořní bitvě** na počátku června 1942 **způsobily japonskému loďstvu velké ztráty** a donutily jej k ústupu. Na moři zatím císařské japonské loďstvo tak velkou porážku neutrpělo.

Japonsko se záhy dočkalo i **první velké porážky v bojových střetnutích na souši**. Ve snaze získat opěrné základny v Tichomoří zaútočila americká vojska počátkem srpna 1942 **na ostrov Guadalcanal** [gvadalkanal], součást Šalomounových ostrovů. Rozhořela se zde jedna z nejproslulejších bitev druhé světové války (i díky filmovému zpracování); boje trvaly až do února 1943, kdy se podařilo celý ostrov osvobodit od urputně se bránících japonských jednotek.

Americká vítězství na moři i na souši znamenala obrat ve válce v Tichomoří. Spojenci postupně získávali zpět ztracené pozice, i když za cenu těžkých materiálních a lidských ztrát. Námořní i pozemní operace se totiž odehrávaly ve velkých vzdálenostech od mateřských základen a přísun vojenského materiálu a posil trval celé týdny. A tak se námořní, letecké i pozemní jednotky Spojenců musely spoléhat především na vlastní síly a na tom založit způsob vedení boje.

Upevnění velké aliance

O osudu civilizovaného světa se sice rozhodovalo na bojištích, ale **stoupající význam měla i mezinárodněpolitická jednání** směřující k upevnění a spolupráci velké protifašistické koalice. K takzvané **velké alianci**, kterou tvořily USA, Velká Británie a Sovětský svaz, se přidala i řada menších států. Dne 1. ledna 1942 **podepsalo 26 států deklaraci**, v níž se zavázaly využít všechny své zdroje v boji proti fašistickým státům Osy a neuzavírat s nimi separátní mír. Tyto státy se zároveň prohlásily **za Spojené národy** a za svůj cíl si zvolily zásady Atlantické charty. Položily tím základ pro pozdější vytvoření **Organizace spojených národů**. Mezi těmito státy nechybělo ani Československo, které reprezentovala československá exilová vláda v Londýně.

Vytvoření velké aliance ale provázela od počátku i **vzájemná nedůvěra**. Zvláště W. Churchill se velmi obával Stalinových expanzivních záměrů ve střední a jihovýchodní Evropě a Rooseveltova nezájmu o evropské záležitosti. Také Roosevelt podezíral Stalina ze snahy rozšířit komunistický režim do dalších států. Stalin naopak podezíral oba vůdčí západní státníky, že chtějí potlačit komunistickou ideologii a po vítězné válce zbavit Sovětský svaz jeho územních zisků. Nicméně se zástupci tří spojeneckých mocností již v srpnu 1942 **v Moskvě dohodli na společných válečných cílech** a na tom, že politické otázky ponechají na dobu, až bude válka s Německem a Japonskem vyhrána. Koncem následujícího roku, kdy už převaha protifašistické koalice byla zřejmá, došlo k rychlému rozvoji vztahů mezi hlavními spojenci. V říjnu 1943 se **v Moskvě sešli ministři zahraničních věcí USA, SSSR a Velké Británie**. Přijali **požadavek bezpodmínečné kapitulace** nepřátelských států, dohodli se na společné okupaci Německa, nutnosti vymýcení nacismu a na vytvoření OSN. Jejich jednání předznamenalo **vznik** takzvané **Velké trojky**.

Na přelomu listopadu a prosince 1943 se konala její první schůzka – **J. V. Stalin, F. D. Roosevelt a W. Churchill se sešli v Teheránu**. Hlavním tématem jejich jednání byl konečný útok proti Německu v Evropě. Velká trojka se dohodla, že v příštím roce, 1944, bude **v severozápadní Francii otevřena „druhá fronta“**, i když především Churchill dlouho prosazoval invazi na Balkáně. Chtěl tím upevnit britský vliv v této oblasti a zároveň umožnit západním Spojencům, aby pronikli do jihovýchodní a následně i střední Evropy v předstihu před Sověty. Rozhodnutí o otevření druhé fronty považoval Stalin za své diplomatické vítězství.

Pojmy:

Potenciál – celková schopnost něco udělat, vykonat, způsobilost k výkonu.

Důležitá data:

22. červen 1941 – zahájení operace Barbarossa – útok Německa proti Sovětskému svazu
7. prosinec 1941 – napadení americké základny v Pearl Harboru Japonskem
1. leden 1942 – 26 států podepsalo deklaraci Spojených národů
říjen 1942 – porážka německých a italských vojsk v severní Africe
počátek února 1943 – kapitulace Němců u Stalingradu
červenec-srpen – porážka Němců v bitvě u Kurska
červenec 1943 – vylodění Spojenců na Sicílii
listopad-prosinec 1943 – konference Velké trojky v Teheránu

Otázky, úkoly:

1. Jaké cíle a jaký průběh měla operace Barbarossa? **2.** Vyjádřete svůj názor na to, proč Hitler nedosáhl porážky Sovětského svazu. **3.** Které státy tvořily základ takzvané velké aliance – protifašistické koalice? Co tyto státy spojovalo? Co je rozdělovalo? Dokážete porovnat jejich válečné cíle? **4.** Kdy a za jakých okolností vstoupily do války USA? **5.** Co způsobilo zlom ve vývoji války v Evropě? **6.** Objasněte podstatu genocidní politiky nacistů. Co si představíte při vyslovení slova holocaust? Viděli jste někdy autentické dokumenty o životě židovského obyvatelstva ve vyhlazovacích koncentračních táborech? Jaké ve vás vyvolaly dojmy a pocity? Dokážete argumentovat proti těm, kteří hovoří o tzv. osvětimské lži (popírají existenci těchto táborů a masových vražd v nich)? **7.** Za jakých okolností došlo k obratu ve vývoji války v severní Africe a v Tichomoří? **8.** Kdy vznikla Velká trojka a o čem jednala? **9.** Na základě vlastní četby nebo shlédnutí některého z válečných filmů vyjádřete své názory na průběh válečných událostí, které vás zvláště zaujaly. **10.** Atlantická charta ze 14. srpna 1941 formulovala válečné cíle demokratických velmocí. Vyjádřete je vlastními slovy a zaujměte k nim své stanovisko.

Atlantická charta ze 14. srpna 1941

Společná deklarace

prezidenta Spojených států amerických a Winstona Churchilla v zastoupení vlády Jeho Veličenstva ve Spojeném království známá jako Atlantická charta

Prezident Spojených států amerických a ministerský předseda Churchill v zastoupení vlády Jeho Veličenstva ve Spojeném království pokládají za správné u příležitosti svého setkání uvést ve známost některé společné zásady státní politiky svých zemí, na nichž zakládají svoje naděje v lepší budoucnost světa.

Za prvé: Jejich země neusilují o územní nebo jiné zvětšení.

Za druhé: Nepřejí si žádných územních změn, jež by nebyly v souhlase se svobodně vyjádřeným přáním národů, jichž se týkají.

Za třetí: Respektují právo všech národů zvolit si vládní formu, v níž chtějí žít, a přejí si, aby byla vrácena svrchovaná práva a samostatná vláda těm, kdož jich byli násilím zbaveni.

Za čtvrté: Budou usilovat, s náležitým zřetelem ke svým nynějším závazkům, aby všechny státy, velké i malé, vítězné i poražené, měly za rovných podmínek lepší přístup k světovému obchodu a ke světovým zdrojům surovin, jichž potřebují ke svému hospodářskému blahobytu.

Za páté: Přejí si uskutečnit co nejúplněji spolupráci všech národů na poli hospodářském tak, aby všem byly zajištěny lepší pracovní podmínky, hospodářský rozvoj a sociální bezpečnost.

Za šesté: Věří, že po konečném rozdrcení nacistické tyranie bude nastolen mír, který všem národům poskytne prostředky k bezpečnému životu uvnitř jejich hranic a který zaručí, že všichni lidé ve všech zemích budou moci prožívat svůj život beze strachu a nouze.

Za sedmé: Takový mír by měl umožnit všem lidem plavit se bez překážek přes volná moře a oceány.

Za osmé: Věří, že všechny národy světa z důvodů realistických i z důvodů duchovních musí dospět k tomu, že upustí od používání násilí. Protože v budoucnosti nelze udržet žádný mír, dokud pozemní, námořní nebo letecké výzbroje budou i nadále používat národy, které hrozí nebo by mohly hrozit útokem mimo své hranice, jsou přesvědčeni, že dokud nebude zřízena širší soustava všeobecné bezpečnosti, je nezbytné takové národy odzbrojit. Rovněž budou pomáhat při všech praktických opatřeních, jež mírumilovným národům ulehčí drtivé břímě zbrojení, a budou podporovat taková opatření.

3. OD MNICHOVA K OKUPACI

Územní ztráty a jejich právní důsledky

Mnichovská dohoda čtyř evropských velmocí z 29. září 1938 způsobila Československu velké ztráty. Vláda **vydala Německu rozsáhlé oblasti českého a moravského pohraničí** a také bratislavské předměstí Petržalku. Obsazeny byly i některé ryze české obce, například na Chodsku či Jindřichohradecku. Do německého záboru přešla i moravská Břeclav, neboť představovala významný železniční uzel. **K Polsku bylo připojeno Těšínsko** a menší územní oblasti severního Slovenska na Oravě a Spiši. Jižní Slovensko a část Podkarpatské Rusi připadla po takzvané vídeňské arbitráži z 2. 11. 1938 **Maďarsku**. Rozhodlo o tom jednání za účasti Itálie a Německa. Po odtržení všech těchto území se **celková rozloha ČSR zmenšila o 30 % a počet obyvatel poklesl o více než jednu třetinu**. Za novou hraniční čárou zůstalo celkem 1 450 000 Čechů, Slováků, Rusínů a Ukrajinců. Do českého vnitrozemí se přistěhovalo v letech 1938-1939 asi **450 000 uprchlíků**, z nichž většina byla vyhnána z českého pohraničí a zbavena svého majetku. Nedobrovolný odchod postihl i řadu českých rodin, které dlouhodobě žily na Slovensku.

Z českého pohraničí museli odejít nejen státní zaměstnanci a příslušníci ozbrojených složek a jejich rodiny, ale i čeští podnikatelé a živnostníci (statistiky uvádějí, že jich bylo více než 10 000). V masovém měřítku prchali z pohraničí Židé. (Do vnitrozemí jich přešlo přes 30 000.) Byli vystaveni okamžité perzekuci, která vyvrcholila drancováním židovských obchodů a zapalováním synagog za „křišťálové noci" 12. 11. 1938.

Pomnichovská druhá republika zaujímala po územních ztrátách celkem 99 392 km^2 a žilo v ní přibližně 9 milionů 680 tisíc obyvatel. Vedle Čechů, Slováků a Rusínů zůstalo na jejím teritoriu asi 370 tisíc Němců (ponejvíce v Praze, v Brně, Jihlavě a Českých Budějovicích) a necelých 100 tisíc Maďarů. Německá menšina se domáhala zvláštního postavení a dávala najevo, že do politického ži-

◀ *Územní vývoj Československa po Mnichovu a 15. březnu 1939*

vota druhé republiky bude zasahovat stejně neblahým a provokativním způsobem, jako to činila dosud.

Při pohledu na mapu pomnichovské republiky je zřetelně vidět, že nové hranice v Berlíně stanovili tak, aby **zpřetrhali hlavní dopravní tepny** (železniční i silniční) a **znemožnili případný vojenský odpor** v budoucnosti. Republiku územní ztráty okleštily a zmrzačily. Formálně i nadále existovala jako samostatný stát, ale jeho nové hranice prakticky vylučovaly samostatnou politiku a účinnou obranu. Opevnění byla ztracena a západní mocnosti, které slíbily, že nové hranice ČSR pojistí svými zárukami, svůj slib nedodržely. Československo tak upadalo do závislosti na sousedním Německu, které se chystalo k násilné okupaci Čech a Moravy. Hitler pro ni nechal již v prosinci 1938 připravit vojenský plán. Ve dnech 14. a 15. března 1939 se tento plán pod označením Březnový vír uskutečnil. Potvrdilo se tak, že připojení sudetských území k německé říši nebylo konečným cílem nacistické politiky, ale jen předstupněm likvidace ČSR.

Všechny zásadní změny vyvolané Mnichovem 1938 znamenaly především **porušení suverenity a územní celistvosti** československého státu a pošlapání zásad mezinárodního práva. Z hlediska platného československého ústavního práva byly protiústavní. **Národní shromáždění**, které jediné bylo kompetentní vyjadřovat se k tak zásadním změnám, **je ani neprojednalo, ani neschválilo**. Do budoucna se to ale ukázalo jako velmi prozíravé. Vyřazení Národního shromáždění z rozhodování jen podtrhlo **protiprávnost a neplatnost mnichovské dohody**, neboť podpořilo argumentaci, že dohoda byla přijata bez české účasti na jejím znění a **československá vláda a prezident ji akceptovali pod zjevným nátlakem a pod hrozbou války**.

Hospodářské ztráty

Značné byly i pomnichovské ztráty hospodářské. V odtržených oblastech se nacházely více než dvě pětiny celkové průmyslové kapacity státu. Zvláště citelně působila ztráta oblastí **s těžbou uhlí** (zejména hnědého) a ztráty mnoha podniků hutnického, lehkého a potravinářského průmyslu. Republika přišla i o **lesní bohatství** českých pohraničních hor a o **třetinu orné půdy**, včetně slovenské obilnice na Žitném ostrově a hlavních produkčních oblastí kukuřice, chmele, vína, tabáku a lnu. Německu také připadla značná **část československého dopravního parku** (lokomotivy, železniční vagony) a část zlata a deviz v bankách. Republika přestala být energeticky soběstačná. Začal rovněž **odliv západoevropského kapitálu z ČSR** a přesun židovského majetku na Západ, doprovázený takzvanou **hospodářskou emigrací Židů**.

Morální úpadek

Židé se obávali **narůstající vlny antisemitismu**, která z Německa zasahovala už i do českého prostředí. V pomnichovském traumatu se vytvářely příznivé podmínky pro společenskou legalizaci antisemitismu, neboť pocity národního ohrožení a ponížení **oslabovaly v české společnosti liberální a demokratické myšlení a cítění** a posilovaly tendence k malému a pokleslému českému nacionalismu, jenž se promítal do výzev „k české národní soudržnosti“, která měla „zachránit národ“. A právě tito „zachránci národa“ z řad nacionálně-konzervativní i křesťanské pravice prosazovali rasové pojetí českého národa a Židy z něho vylučovali. Dosáhli toho, že Židé nadále nesměli být členy advokátní či lékařské komory. Zasloužili se i o přijetí řady **protižidovských diskriminačních zákonů a nařízení**, která vyřazovala židovské spoluobčany z mnoha povolání a hospodářské činnosti či zaváděla povolené kvóty, zbavovala je úřadů ve státní službě a omezovala studium židovských studentů na vysokých školách. Došlo dokonce k vytvoření zvláštní vládní subkomise pro židovskou otázku a smutným příkladem českého antisemitismu byla i diskuse právníků a politiků o „pojmu Žid“. **Protižidovskou propagandu a extremistické protižidovské nálady živily především české fašistické organizace**, mezi nimiž udávaly tón zvláště Akce národní obrody (ANO) a Vlajka.

Morální rozměr pomnichovské krize, která zachvátila celou společnost, se promítal do pocitů zklamání, beznaděje a hlubokých názorových zmatků. Někteří politici a žurnalisté začali volat po „vládě silné ruky“ a vyslovovali názor: „Nemůžeme-li zpívat s anděli, budeme alespoň výti s vlky.“ Příkladem dezerce od demokratických hodnot a ideálů se stal postoj **Emanuela Moravce**. Vysoký důstojník československého generálního štá-

bu a známý publicista z Lidových novin se obrátil o 180 stupňů: z propagátora obrany republiky se stal „apoštol národní zrady" a bezvýhradný stoupenec spolupráce s nacistickým Německem.

Sudetská župa

Pohraniční oblasti okupované v souladu s mnichovskou dohodou byly neprodleně **začleňovány do Říšské župy Sudety**, která se stala součástí německé říše. Všichni obyvatelé žijící v sudetské župě se bez ohledu na národnost **stali občany německé říše**. Občanům české národnosti (pokud nebyli vyhnáni) bylo umožněno, aby se **přihlásili k obnovenému občanství Československé republiky a přestěhovali se do ní**. Pokud toho nevyužili nebo se přestěhování neuskutečnilo do 15. března 1939, zůstali na území sudetské župy v postavení „cizinců".

Češi žijící v sudetské župě byli **diskriminováni v zaměstnání i ve školách**, je však třeba konstatovat, že nebyli vystaveni přímé perzekuci jenom pro svou národnost. Představovali totiž zdroj potřebné a kvalifikované pracovní síly. Nebyli také povoláváni do wehrmachtu – německé armády; v ní sloužili ti, kteří se – jak se tehdy říkalo – „dali k Němcům".

Němci žijící v sudetské župě **uvítali odtržení od ČSR s nadšením** a stěží dokázali domyslet, že záhy budou muset přinést těžké oběti ve válce, kterou pro ně „osvoboditel" A. Hitler uchystal. Muži nastupovali vojenskou službu ve wehrmachtu a jejich válečné ztráty na životech byly značně vysoké, což souviselo s tím, že neměli německý vojenský výcvik a způsob jejich nasazování na frontu tomu odpovídal. Přesto platí, že velká **většina sudetoněmeckého obyvatelstva podporovala nacistický režim**, i když s postupem válečných let narůstala určitá nespokojenost spojená zejména s obtížemi v zásobování. V omezené míře se na území sudetské župy v průběhu války zformovaly i malé skupinky, které se nesmířily s nacistickým režimem a bojovaly proti němu. Tyto odbojové skupinky spolupracovaly i s Čechy a totálně nasazenými.

České obyvatelstvo vidělo v sudetských Němcích své úhlavní nepřátele a samo rozbití ČSR a následnou okupaci chápalo jako jejich dílo. Přispívala k tomu skutečnost, že mezi sudetskými Němci byli zastánci té nejtvrdší protičeské politiky (K. H. Frank). Ve skutečnosti byl ale podíl sudetských Němců na okupačním režimu mnohem menší, než se obecně soudilo. Okupační moc totiž dosazovala do řídících funkcí represivního i správního aparátu mladé ambiciózní „říšské úředníky", kteří měli působit ne v lokálním, ale v „říšském zájmu". Na odtržených územích se ale sudetští Němci ve státní správě plně uplatnili. Nejvyšším představitelem státní správy se stal říšský místodržitel se sídlem v Liberci. Byl jím K. Henlein, kterého Hitler jmenoval „říšským komisařem pro sudetoněmecké území".

Ne všechna odtržená území však byla začleněna do Říšské župy Sudety. Jihočeská a jihomoravská území se stala součástí sousedních žup německé říše. Oblasti přiléhající k bývalému Rakousku nadále správně podléhaly župám Oberdonau a Niederdonau a území v sousedním Bavorsku připadalo k župě se sídlem v Řezně. Menší části severomoravských odtržených území se dostaly do správy německého vládního prezidenta se sídlem v Opolí. (Jednalo se zejména o Hlučínsko.)

▲ *Obr. 86 A. Hitler a K. Henlein – dva muži, jejichž záměry se mnichovskou „dohodou" naplnily. Při setkání v Berlíně dne 1. října 1938 mohli být oba spokojeni*

Autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi

Pomnichovská republika zaznamenala také **převratné ústavní změny**. Vyvolal je fakt, že **na Slovensku i na Podkarpatské Rusi přešla moc do rukou autonomních vlád**. Oslabení pražské centrální vlády totiž využila HSĽS a 6. října 1938 **vyhlásila v Žilině** (po dohodě s dalšími politickými stranami) **autonomii Slovenska**. Předsedou autonomní slovenské vlády se stal následujícího dne **dr. Jozef Tiso**. HSĽS vydala Manifest slovenského národa, v němž vyjádřila svou nacionalistickou a totalitní politickou linii. Kromě stoupenců autonomie se však ve slovenském politickém životě stále víc dostávali ke slovu i stoupenci separatismu (odtržení) Slovenska od ČSR a po několika dnech vstoupil do Tisovy vlády i F. Karmasin jako zástupce karpatských Němců. Ministři autonomní slovenské vlády se stali plnoprávnými členy ústřední vlády v Praze a stát se oficiálně začal označovat **jako Česko-Slovenská republika**. Tento stav zakotvil ústavní zákon

▲ *Obr. 87 Vůdcem německé menšiny na Slovensku byl Franz Karmasin*

o autonomii Slovenskej krajiny z 22. listopadu 1938, který nejen přidal do názvu státu pomlčku, ale stanovil také, že úřední a vyučovací řečí na Slovensku se stává výlučně slovenština a zákonodárným orgánem slovenský sněm. Zákon o slovenské autonomii tudíž fakticky **změnil Česko-Slovensko ve federativní stát**. Tentýž den byl přijat i obdobný **zákon o autonomii Podkarpatské Rusi**, kterou přejmenovával na Karpatskou Ukrajinu. Nastolení autonomie bylo na Slovensku završeno volbami do slovenského sněmu v prosinci 1938. Proběhly už plně v totalitním duchu.

Oficiální označení Česko-Slovensko se však příliš nevžilo. Spíše se používalo názvu pomnichovská, nebo ještě více **druhá republika**. Málokdo však tušil, že tomuto novému státnímu útvaru bude vymezeno jen necelých šest měsíců existence: od 1. října 1938 do 15. března 1939.

Nástup nové politické moci

Důsledky přijetí mnichovské dohody československým prezidentem a vládou 30. září 1938 zásadně ovlivnily a **změnily celkovou politickou a společenskou situaci v zemi**. Dosavadní liberálně-demokratické zaměření republiky se hroutilo a její představitelé byli obviňováni, že nedokázali čelit zahraničnímu a vnitropolitickému ohrožení státu a že neuhájili jeho územní celistvost.

Do vedení politiky ve státě přicházely **jiné politické skupiny**. K moci se draly nejen konzervativně-nacionalistické, ale i pravicové a krajně nacionalistické a fašizující síly. **Politickomocenský systém, který charakterizoval předmnichovské liberálně-demokratické uspořádání, se rozpadal**. Přicházela doba prověrky charakterů. Objevila se řada politiků, kteří ještě donedávna okázale vystupovali jako zásadní stoupenci demokracie, v nových podmínkách začali však právě tento způsob vlády ostře kritizovat. V tisku i v rozhlase **začali útočit** především na hlavního představitele a nositele československé demokracie – **na skupinu Hradu**. Napadali ale i celou demokratickou politickou a kulturní veřejnost. Brzy našli i **hlavního viníka národní katastrofy** – označili za něj dosavadního **prezidenta Beneše**. V této propagandě nejvíce vynikaly fašistické organizace a skupiny (Vlajka, Akce národní obrody, Národní liga, Národní obec fašistická), ale i katolická publicistika. Podněcovaly ve zmatené a zklamané společnosti rasismus a antisemitismus, šířily nenávist k demokracii, špinily nejen E. Beneše, ale postupně i T. G. Masaryka, K. Čapka, Voskovce a Wericha a vůbec všechno, co bylo v české společnosti humánní, lidské a kulturní.

Rozpadala se i vládní koalice, druhý opěrný sloup dosavadního demokratického systému. Ve veřejnosti se střetávaly s porozuměním názory, že to byla právě koaliční vláda více politických stran, která zavinila nepružnost a slabost výkonné moci. A odtud vycházela myšlenka **nastolit vládu „silné ruky“** a zavést takzvanou **autoritativní, „řízenou demokracii“**. Nová vláda měla zajistit novou zahraniční politiku, přátelskou k Německu a ostatním sousedním státům. Mělo urychleně dojít ke koncentraci a „zjednodušení“ politického života. Stoupenci těchto změn předpokládali, že vlády se ujme nově vytvořená politická strana, **jediná strana vládní a vládnoucí: Strana národní jednoty.** Za novou vládní stranou stáli především představitelé agrárníků. Z jejich řad také vzešlo heslo *Republika malá, ale naše!* vyjadřující **národněobranný český nacionalismus**. Zároveň chtěli zabránit, aby se moci chopily fašistické síly, které by nastolily bezvýhradně totalitní uspořádání.

Emil Hácha a Rudolf Beran v čele státu

Nástup nového režimu ohlásilo 4. října 1938 jmenování **druhé vlády generála J. Syrového**, v níž místo ministra zahraničních věcí zaujal **dr. František Chvalkovský**. Snažil se vycházet **vstříc představám a požadavkům Německa** s nadějí, že se tak podaří zajistit existenci zmenšené republiky. Už po první návštěvě Berlína v říjnu 1938 ale zjistil, že dosavadní ústupky Hitlerovi nestačí. Prezident Beneš se pod nátlakem vzdal 5. října svého úřadu a koncem října odcestoval do exilu. Na jeho místo byl 30. listopadu 1938 zvolen Národním shromážděním dosavadní prezident Nejvyššího správního soudu **dr. Emil Hácha**, osobnost, která měla ztělesňovat myšlenku ústavní a právní kontinuity. Hácha neměl do politiky příliš zasahovat a měl plnit hlavně funkci státní reprezentace. Po jeho volbě byla ustavena i **nová vláda v čele s Rudolfem Beranem**. Nechala si **zmocňovacím zákonem** z 15. prosince 1938 schválit parlamentem mimořádné plné moci. Od této chvíle vládla **bez parlamentu**, bez kontroly a měla právo vládními nařízeními nahrazovat zákony a měnit ústavu. **Likvidace parlamentní demokracie v Československu** tím byla fakticky **dokončena**. Dalším významným signálem **nástupu totalitních tendencí** byla i diskuse o programu Strany národní jednoty. Tento pro-

▶ *Obr. 88 Novým ministerským předsedou se stal Rudolf Beran, předseda Strany národní jednoty*

▼ *Obr. 89 Prezidentem Česko-Slovenské republiky byl zvolen dr. Emil Hácha*

gram měl vytvořit společnou základnu pro nejrůznější politické síly, obsahoval řadu nesourodých požadavků a slibů, ale vyjadřoval i zjevné totalitní požadavky, zvláště likvidaci parlamentní demokracie.

Činnost řady levicových a demokraticky orientovaných organizací byla zakázána. Přestaly vycházet mnohé demokraticky orientované noviny a časopisy a v ostatních řádila cenzura. Mimo **Stranu národní jednoty**, vzniklou v listopadu 1938, zůstali jen sociální demokraté a část národních socialistů. Ti na základě dohody mezi R. Beranem a A. Hamplem vytvořili opoziční **Národní stranu práce**. Chovala se jako strana umírněné a „smluvně" státotvorné opozice a vůči Beranově vládě vystupovala „s konstruktivní kritikou". Přesto byl její vznik důležitý. Existence Národní strany práce totiž **zabránila nastolení úplné totality**.

Proces odbourávání demokratického politického života pokračoval i v prvních měsících roku 1939. Urychlila jej návštěva ministra Chvalkovského v Berlíně v lednu 1939, během níž se **tlak na vnitropolitické změny v Česko-Slovensku ještě vystupňoval**. Očekávání, že se Chvalkovskému za cenu dalších ústupků podaří smluvně upravit vztahy s Německem, se nenaplnilo. Nacistická politika už s „mírovým řešením" vzájemného poměru nepočítala. Dávala přednost radikálnímu vojenskému řešení – okupaci. Nebezpečný rozkladný prvek v republice představovala německá menšina, zcela ovládaná nacistickou stranou. Od počátku roku 1939 se množily incidenty, které vyvolávala, aby obstarala záminku k německému zákroku.

Vyhlášení slovenské samostatnosti

V této době již A. Hitler naplno rozehrál i svou hru se slovenskou kartou. Z Německa byly živeny rozpory luďáků s pražskou vládou. V luďáckých časopisech se opět množily hlasy, že slovenská autonomie je jen prvním krokem, že je jen předstupněm k úplné samostatnosti. V politice HSĽS nacisté podporovali její **radikální křídlo** (vedené Vojtechem Tukou, Ferdinandem Ďurčanským aj.),

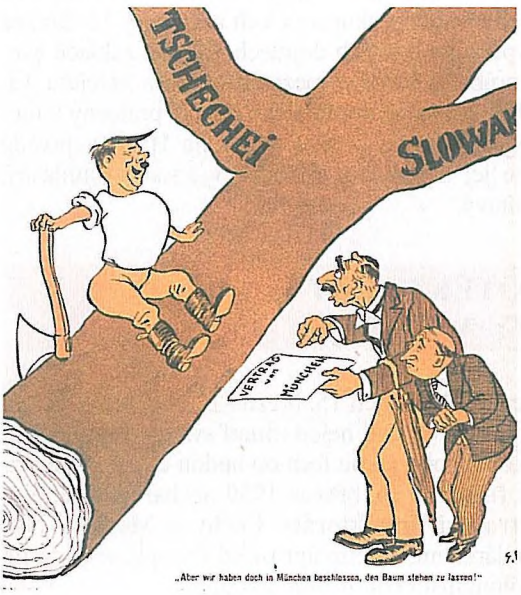

▲ *Obr. 90 Dobová karikatura znázorňující rozbití Československa*

▲ *Obr. 91 Prezident samostatného slovenského státu dr. Jozef Tiso při projevu v Bratislavě*

které bylo **připraveno Česko-Slovenskou republiku rozbít**. Vojtech Tuka se již počátkem února 1939 setkal s A. Hitlerem a žádal podporu při úplném odtržení Slovenska od republiky.

Vnitropolitický vývoj na Slovensku republiku opravdu oslaboval nejen proto, že se vyhrocoval slovenský nacionalismus. Stejně nebezpečné pro společný stát bylo, že se dále **upevňoval výrazně totalitní charakter slovenského autonomistického režimu**. Potvrdil to průběh voleb do slovenského sněmu v prosinci 1938. Volby byly zorganizovány (a zmanipulovány) tak, že existovala jen **jediná kandidátka**: kandidátka HSĽS – Strany slovenské národní jednoty. I volební „výsledek" se dostavil: pro společnou kandidátku hlasovalo téměř 98 % voličů. Byly to **první volby na totalitní způsob v dějinách Československa**.

Ve snaze zabránit rozpadu státu se počátkem března 1939 rozhodla pražská vláda **nastolit na Slovensku vojenský režim**. V noci z 9. na 10. března 1939 vyhlásil generál Homola na Slovensku stanné právo. Někteří radikálové z HSĽS a z Hlinkových gard byli zatčeni. Příštího dne byla jmenována nová slovenská vláda, vývoj událostí však už podstatně neovlivnila. Na Slovensku již jednali němečtí emisaři o přípravě odtržení od českých zemí. Kontrolu nad úředními budovami v Bratislavě postupně převzaly jednotky Hlinkových gard. Připraven byl i rozhodující akt, který se odehrál v Berlíně. A. Hitler pozval 13. března 1939 **k jednání Jozefa Tisa a Ferdinanda Ďurčanského**. Předestřel jim jen dvě možnosti: okamžitě vyhlásit slovenský stát, anebo „ponechat Slovensko jeho osudu", což znamenalo volnou ruku Maďarsku, jemuž by Německo nebránilo, aby Slovensko znovu připojilo ke svému státu.

J. Tiso nechal na 14. března 1939 **svolat slovenský sněm**, který **rozhodl o vyhlášení samostatného slovenského státu**. Poslanci museli hlasovat z hlediska demokratických zvyklostí opravdu podivně: jednotlivě povstávali ze svých míst, aby bylo dobře vidět na ty, kteří by snad nechtěli hlasovat pro rozbití integrity Česko-Slovenska... Podle později přijaté ústavy nesl slovenský stát oficiálně název Slovenská republika.

V návaznosti na změny na Slovensku se **vyhrotila i situace na Podkarpatské Rusi**. Ministerský předseda tamní autonomní vlády Vološin prohlásil, že končí ústavní vztah jeho země k Česko-Slovensku. Téměř okamžitě však **území Podkarpatské Rusi začala obsazovat maďarská vojska**. Stalo se tak za souhlasu Německa. Hitlerovi se jeho záměr podařil: Česko-Slovenská republika se rozpadala i zevnitř.

Svědectví o 15. březnu 1939

Brzy poté, co bylo 14. března 1939 odpoledne oznámeno, že slovenský sněm odhlasoval utvoření samostatného státu, vyjel z Prahy do Berlína zvláštní vlak. Odvážel k rozhovorům s představiteli Německa prezidenta dr. Emila Háchu a ministra zahraničí dr. Františka Chvalkovského. Cestou promýšleli, jakou formu samostatné existence zbytku republiky se jim podaří u Hitlera dojednat. Jednání však proběhlo úplně jinak. Československí představitelé byli vystaveni silnému psychickému nátlaku. Zápis o rozhovorech E. Háchy a F. Chvalkovského s Hitlerem, pořízený při nočním zasedání československé vlády, zní následovně:

... Ve 2.05 hodin volal předsedu vlády ministr zahraničních věcí dr. Chvalkovský, který sdělil, že v 6 hodin ráno dne 15. března 1939 německé tlupy vtrhnou do Čech a na Moravu na všech místech, aby odzbrojily armádu a obsadily celý stát. Že zbývají necelé čtyři hodiny, a proto naléhavě nutno učinit všechna opatření, aby nikde nebyl kladen odpor, poněvadž by to vedlo k důsledkům dalekosáhlým... Nato odevzdal ministr dr. Chvalkovský telefon panu prezidentovi republiky, který sdělil, že žádá jako hlava státu a nejvyšší velitel, aby se učinilo myslitelně vše, aby odzbrojení armády a obsazení území stalo se způsobem co nejhladším, aby v důsledku toho nedošlo nikde ke krveprolití... Pak volal znovu ministr zahraničních věcí z budovy říšského kancléřství v Berlíně a žádal, aby předseda vlády (byl jím Rudolf Beran) sdělil ministerské radě a všem činitelům, že panu prezidentu republiky a ministru zahraničních věcí bylo učiněno toto sdělení: Vůdce německé říše Adolf Hitler v přítomnosti zahraničního ministra říše německé přijal prezidenta republiky a zahraničního ministra československého na jejich přání. Při schůzce byly projednány s veškerou otevřeností všechny události posledních týdnů na území česko-slovenského státu. Obě strany daly shodně výraz svému přesvědčení, že cílem všeho jejich snažení je udržení pokoje, míru a pořádku v této části střední Evropy. Česko-slovenský prezident prohlásil, aby tomuto cíli vyhověl a docílil konečného usmíření, že osud českého národa a země skládá v důvěře v ruce vůdce německé říše. Vůdce toto prohlášení přijal a vyjádřil své rozhodnutí, že český národ vezme v ochranu německé říše a že se mu zaručí autonomní vývoj jeho národního života tak, jak je jeho svérázu přiměřený...

▲ Obr. 92 Příjezd příslušníků wehrmachtu do Prahy 15. března 1939

Pojmy:

Emisar – vyslanec s určitým posláním, zpravidla tajným.
Župa – územní správní okrsek.

Důležitá data:

30. září 1938 – rozhodnutí československého prezidenta a vlády o přijetí mnichovské dohody
listopad 1938 – ústavní zákony o „autonomii Slovenskej krajiny" a „autonomii Podkarpatské Rusi"
30. listopad 1938 – volba Emila Háchy prezidentem
14. březen 1939 – vyhlášení samostatnosti Slovenska
15. březen 1939 – okupace Čech a Moravy německými vojsky

Otázky, úkoly:

1. Jaké ztráty na území a obyvatelstvu způsobilo přijetí mnichovské dohody? Jaké byly hospodářské a dopravní důsledky? **2.** Co se stalo s českým obyvatelstvem, které žilo v odtrženém pohraničí? **3.** Projevily se nějaké změny v postavení židovského obyvatelstva? **4.** Jak se změnilo ústavní postavení Slovenska a Podkarpatské Rusi? **5.** O co usilovali politici, kteří se dostali k politické moci po přijetí mnichovské dohody? Jak se změnil politický systém? Dokážete určit, v čem se projevovaly prvky nastupující totality? **6.** Jak zněl oficiální název druhé republiky? Kdo se stal jejím prezidentem a kdo předsedou vlády? Srovnejte tyto osobnosti s jejich předchůdci. **7.** Vyjádřete svůj názor na otázku, zda se mohla okleštěná republika bránit německému útoku. **8.** Vyložte, jak došlo k rozbití Česko-Slovenska. **9.** Viděli jste nějaký film nebo četli nějakou knihu pojednávající o okupaci Čech a Moravy 15. března 1939? Vyprávějte o svých dojmech. **10.** Na základě svědectví o průběhu jednání mezi Hitlerem a Háchou 15. března 1939, případně doplněného o další prameny a literaturu, vyjádřete svůj osobní názor na Háchův postup a podpořte jej argumenty, ať bude v zásadě souhlasný, nebo odmítavý.

4. PROTEKTORÁT ČECHY A MORAVA

Ve večerních hodinách 15. března 1939 přijel A. Hitler na Pražský hrad. Oslavil nejen triumf své agresivní politiky, ale také rozhodl, jakou formou budou české země připoutány k říši. Dne 16. března 1939 nechal vyhlásit **Výnos o vytvoření protektorátu Čechy a Morava**. Nad kulturním národem, žijícím uprostřed Evropy, se podařilo nastolit kolonialistickou formu diktatury...

Výnos A. Hitlera **formálně zaručoval protektorátu autonomii**, která však musela být vykonávána v „souladu

s politickými, vojenskými a hospodářskými potřebami říše". Protektorát neměl vlastní zahraniční zastoupení a nesměl mít ani vlastní armádu. Povolen byl jen velmi omezený počet příslušníků takzvaného vládního vojska. Vládní vojsko (7000 mužů) mělo mít pouze symbolický ráz, nebylo dobře vyzbrojeno a plnilo jen pomocné úkoly. Parlament byl rozpuštěn. Představiteli protektorátní správy se stali **státní prezident** a **protektorátní vláda**. Funkci státního prezidenta po celou dobu existence protektorátu zastával **dr. Emil Hácha**. V čele protektorátní vlády se postupně vystřídali čtyři premiéři: **Rudolf Beran, gen. ing. Alois Eliáš, dr. Jaroslav Krejčí a Richard Bienert**. Autonomii protektorátu navenek dále reprezentovaly všechny nižší úřady protektorátní správy, protektorátní policie a četnictvo. Každé rozhodnutí protektorátní vlády a dalších úřadů však mohlo být zrušeno s odvoláním na říšské zákony a zájmy, nebo naopak s odvoláním na tytéž zájmy mohlo být vynuceno. Německá říše si vyhradila, že bude vydávat právní předpisy s platností pro protektorát. **Bezvýhradné pravomoci si zajistilo německé soudnictví v oblasti trestního práva** (jednalo se o všechny činy, které „ohrožovaly zájmy německé říše") a pouze běžné a nepodstatné trestné činy ponechalo v pravomoci protektorátních soudů.

Německá okupační správa

Ve všem podstatném se tedy vláda a státní a soudní moc odvozovala od zákonů a zájmů Německa. Přesto byla na území protektorátu vedle správy protektorátní zřízena i **německá okupační správa** v čele s **říšským protektorem**. Ten na základě uplatnění „vůdcovského principu" přímo zastupoval A. Hitlera. Říšským protektorem byl jmenován bývalý říšský ministr zahraničních věcí **Konstantin von Neurath** [fon nojrát]. V září 1941 ho vůdce „odvolal na zdravotní dovolenou" a v roli zastupujícího říšského protektora se pak vystřídali **Reinhard Heydrich** [rajnhart hajdrich] a po atentátu na něj **Kurt Daluege** [dalige]. V srpnu 1943 nastoupil do úřadu říšského protektora **Wilhelm Frick** [frik]. To už ale většinu výkonných pravomocí německé okupační správy převzala nová instituce – **Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu**. Státním ministrem se stal **Karl Hermann Frank**, nejnenáviděnější ze všech představitelů okupační moci. Zastával významnou pozici již v úřadě říšského protektora (byl státním tajemníkem) a koncem dubna 1939 se dočkal i jmenování vyšším vedoucím SS a policie v protektorátě. Postupně si vybudoval v okupační správě výsadní postavení. Prosazoval „tvrdé a neústupné jednání s Čechy" a vypracovával návrhy a podklady pro **„konečné řešení české otázky"**, jež bylo založeno na koncepci „germanizace prostoru a lidí". Cílem této koncepce bylo **úplné začlenění českých zemí do třetí říše**. Její součástí byla i genocidní politika vůči Židům a vůči Romům. Uskutečnění všech nacistických plánů, které předpokládaly i přesídlení a fyzickou likvidaci části českého národa, bylo naštěstí odloženo až po vítězné válce. Zatím měl český národ zachovávat „klid a pořádek" a hlavně podávat co nejvyšší pracovní výkon pro válečné hospodářství.

Oporou okupační moci se staly **represivní složky** nacistického potlačovacího aparátu (zejména gestapo a SD) a také jednotky okupační armády (wehrmachtu) a SS. Nejobávanější z nich bylo **gestapo** (státní tajná policie), které se soustředilo na „potírání veškeré nepřátelské činnosti proti říši" a představovalo nejbrutálnější a nejlstivější součást okupační moci.

▲ *Obr. 93 Ve Svatovítské katedrále si zastupující říšský protektor R. Heydrich spolu s dr. E. Háchou prohlíží české korunovační klenoty, symbol samostatné české státnosti*

Protektorátní autonomie a její omezování

Existence autonomní protektorátní správy umožňovala lepší ovládání českého obyvatelstva ve prospěch aktuálních i dlouhodobých cílů okupační moci. Výkonem této správy nacisté nepověřili české fašistické organizace a jejich představitele, ale **ponechali ve funkci Beranovu vládu, po níž nastoupila vláda Eliášova** (jen s malými změnami). Okupanti věřili, že vlády budou dostatečně povolné vůči jejich požadavkům a že budou zároveň zvládat administrativní úkony spojené se správou jednotlivých oblastí běžného života v protektorátu. Správně předpokládali, že tyto vlády mají u obyvatelstva nesporně vyšší váž-nost než čeští fašisté.

Omezená autonomie protektorátu se postupem času ještě zužovala. Prostor pro uplatnění alespoň některých českých národních zájmů (v hospodářské, sociální a kulturní oblasti) se snažil na německé okupační správě vydobýt jak státní prezident Hácha, tak Eliášova protektorátní vláda. Faktický konec těmto snahám učinil příchod R. Heydricha do Prahy a jeho „správní reforma". Stručně řečeno: **říšskoněmecké a okupační úřady představovaly suverénní nositele státní moci** a **české protektorátní úřady** pracovaly pod jejich přímou kontrolou a **fungovaly jako jejich pomocné a výkonné orgány**.

Protektorátní totalita

Veřejný a politický život v protektorátu podmínil fakt, že se tento „chráněný subjekt" stal **fakticky německou kolonií**. Přejímal mnohé **charakteristické rysy totalitního společenského uspořádání** podle představ německého nacionálního socialismu. Zanikly politické strany.

▲ *Obr. 94 I školní děti musely zdravit německého inspektora nacistickým pozdravem*

▲ *Obr. 95 V nacistickém duchu se měla vychovávat i česká mládež. Za tímto účelem byla zřízena zvláštní organizace – Kuratorium pro výchovu mládeže. Snímek je ze shromáždění Kuratoria v roce 1942*

Místo nich vzniklo v březnu 1939 **Národní souručenství**, zpočátku chápané spíše jako organizace „všenárodní opoziční jednoty". Vstoupilo do ní 98,4 % všech českých mužů, často s představou, že v ní najdou možnosti k obhajobě českých národních zájmů. Postupně se však Národní souručenství své opozičnosti muselo vzdát. Od roku 1941 v něm **převážily prvky poslušnosti vůči okupantům**.

Jinou cestu přechodu k totalitě představoval **vznik Národní odborové ústředny zaměstnanecké** a **Ústředí veřejných zaměstnanců**, kam se začlenily všechny odborové organizace. Nešlo vlastně o odborové organizace v pravém slova smyslu, spíše o nástroj kontroly a snadnějšího ovládání dělnických a zaměstnaneckých vrstev. Pod patronátem protektorátního ministra školství a lidové osvěty Emanuela Moravce se v létě roku 1942 ustavilo **Kuratorium pro výchovu mládeže**. Kladlo si za cíl vychovávat mladou českou generaci v duchu nacistických idejí, ale nabízelo mládeži i lákavé možnosti vyžití v oblasti tělovýchovy, sportu a turistiky. Jeho skutečný ideový vliv na mládež však nebyl velký.

Opravdu autonomně nemohlo být spravováno ani **české školství**. **Počet českých středních škol** se na příkaz okupačních orgánů **snížil až na jednu polovinu předválečného stavu**. Už od základních škol se všichni žáci povinně učili němčinu. Učitelům dějepisu, zeměpisu a českého jazyka bylo přísně nařizováno, jak a co mají učit. V učebnicích museli žáci začernit jména Masaryka, Beneše a zapovězena byla i mnohá další témata z dějin naší země a kultury. Řada učitelů dějepisu a zeměpisu musela také absolvovat povinné „přeškolení". Ve školách se oficiálně podporovaly soutěže ve sběru odpadových surovin (hadrů, kostí, papíru), které měly zmírnit surovinové nedostatky válečného hospodářství. Mezi učiteli se našlo mnoho statečných, kteří duše českých dětí nelámali. Našli se ale bohužel i ti druzí.

Ani další projevy protektorátní každodennosti nemohly vzbudit u obyvatelstva žádné sympatie a nadšení. Lidé žili v neustálém **strachu před gestapem**, ale také **před udavačstvím z vlastních českých řad**. Zvykali si tedy na přetvářku, která jim měla pomoci okupační režim přežít. Nelibě nesli **jazyková nařízení**, která zavedla němčinu jako souběžný jazyk do veškerého úředního styku a zajistila jí výsadní postavení. Postupně byla předepsána dvojjazyčná označení veřejných institucí, obcí, ulic a podobně. Od března 1942 musel každý veřejný zaměstnanec znát němčinu a skládal z ní zkoušku. S obavami byl sledován postupující **režim nucené práce v protektorátu**, organizovaný pracovními úřady. Od roku 1942 byly na práci do Německa, Rakouska a na území sudetské župy

▲ *Obr. 96 S počínající germanizací se objevily česko-německé názvy ulic, městských čtvrtí i obcí a měst. Na obrázku dvojjazyčné dopravní značky*

nasazeny celé ročníky mládeže a **úplný počet „totálně nasazených" se odhaduje na 600 000 lidí.**

PROBLÉM KOLABORACE. Ideologicky zkreslený pohled na české dějiny v období protektorátu viděl problém kolaborace (aktivní spolupráce) s německými okupanty jednoduše: hlavními kolaboranty prý byli státní prezident Hácha, předseda a ministři protektorátní vlády a vůbec všichni další oficiální protektorátní představitelé. Vždyť přece všichni s Němci jednali. Skutečnost ovšem byla jiná. Řada oficiálních představitelů protektorátního života nikdy nepřestala být dobrými Čechy. Snažila se hájit české národní zájmy. Národ měl a musel podle jejich přesvědčení válku a protektorátní nesvobodu přežít. Je ale pravda, že za toto přežívání musel český národ platit tvrdou prací pro německou říši, nejrůznějšími ústrky a také – a to bylo nejhorší – postupnou ztrátou svého morálního sebevědomí. Tak jak se politika okupantů proměňovala a stoupala její tvrdost, nadešly okamžiky, kdy se bylo třeba rozhodnout: buď se nechat R. Heydrichem vmanévrovat do pozice skutečné kolaborace, nebo podat demisi a vystavit se nebezpečí pronásledování a nepochybně i ztráty vlastního života. Právě takto se rozhodoval státní prezident Hácha a další protektorátní ministři na konci září 1941. Nakonec demisi nepodali. Logika dalšího vývoje je přes práh kolaborace s okupačním režimem převedla. Svědčí o tom zvláště jejich neomluvitelné projevy a zahanbující postoje po atentátu na Heydricha, kdy E. Beneše nazývali „veřejným nepřítelem národa číslo jedna" a bez odporu přijímali teror, který se v zemi rozpoutal.

Jinak se ale vyvinul životní příběh muže, který s nimi sdílel původní základní politické záměry – **předsedy protektorátní vlády gen. ing. Aloise Eliáše**. Generál Eliáš stál u kolébky vzniku odbojové organizace Obrana národa. S jejími vůdčími činiteli udržoval spojení a s jejich vědomím a souhlasem převzal i funkci předsedy protektorátní vlády. Od samého počátku se snažil prosazovat politiku zpomalování a brzdění nacistických germanizačních opatření a kladl překážky také protižidovským nařízením. Odmítl i slib věrnosti Hitlerovi.

Měl mnohostranné a těsné spojení nejen s domácím, ale i se zahraničním odbojem. S Londýnem udržoval pravidelný radiotelegrafický kontakt. Prezidentu Benešovi, kterého uznával za hlavu odboje i za hlavu státu, v jehož obnovu věřil, slíbil, že po vzájemné dohodě a na jeho pokyn podá demisi. Byl si vědom,

▲ *Obr. 97 Předseda protektorátní vlády generál Alois Eliáš*

▶ *Obr. 98 Jiným představitelem autonomní protektorátní správy, který zároveň spolupracoval s domácím odbojem, byl pražský primátor JUDr. Otakar Klapka. V červenci 1940 byl zatčen a 2. října 1941 popraven*

že by takovýto čin významně posílil mezinárodní postavení obnovované ČSR. Gestapo již delší dobu sledovalo jeho spojení s odbojem a po příchodu R. Heydricha do Prahy Eliáše okamžitě zatklo. Německý soud ho 1. října 1941 odsoudil k trestu smrti. A. Eliáš zůstal jako rukojmí v pankrácké věznici. Státní tajemník K. H. Frank doufal, že ho zlomí. Vyhrožoval, že nechá popravit 20 000 českých lidí. Zkoušel po dobrém i po zlém vymámit z něj nějaké přiznání a provolání k národu, ale marně. Ještě na jaře roku 1942 navštívil Frank A. Eliáše na Pankráci a sliboval mu rehabilitaci a finanční zajištění, bude-li podporovat politiku německé okupační moci. „To za žádnou cenu nemohu udělat," odpověděl tehdy Frankovi.

Nacisté ho v červnu 1942 popravili. Alois Eliáš, předseda protektorátní vlády, tak svým postojem opravdového vlastence a hrdiny zřetelně určil, co byla a co nebyla kolaborace.

Protektorátní hospodářství

Okupační orgány soustřeďovaly hlavní pozornost na oblast hospodářského života protektorátu. **Využití hospodářských možností českých zemí a českých pracovních sil** totiž považovaly za prvořadý úkol po celou dobu války a podřizovaly mu vše ostatní. Právě v hospodářské oblasti se nejvíce projevily snahy nacistické okupační moci po splynutí českých zemí s říší, v souladu s představou, že

▲ *Obr. 99 Nedostatek surovin nutil okupační moc k rekvírování (zabavování) kostelních zvonů pro válečné potřeby*

protektorátní území tvoří integrální součást „ocelového jádra třetí říše“. Od prvních dnů se proto v protektorátu zaváděl **systém „řízeného válečného velkoprostorového hospodářství“** podle zkušeností z Německa. Nařízeny byly **změny výrobního programu** mnoha podniků a struktura průmyslové výroby se rychle měnila ve prospěch přímé válečné výroby. Část drobných a středních podniků se dostávala do potíží, které jim způsobovaly **regulované** (usměrňované) **příděly surovin** i **regulace na trhu pracovní síly**.

Prostřednictvím velkých německých koncernů byly **ovládány nejdůležitější zbrojní a bankovní podniky protektorátu** a český kapitál přecházel do německých rukou. (Jako jediná silná banka se za protektorátu udržela Živnobanka.) Německo si rovněž přisvojilo **právo hospodařit s devizovými prostředky a zlatými rezervami** bývalé republiky, zmocnilo se výzbroje rozpuštěné československé armády a zavedlo nevýhodný směnný kurs mezi markou a korunou (1:10). Pod německou správu a prakticky výhradně do německých rukou začal přecházet židovský majetek v rámci takzvané **arizace**, kterou vyhlásilo nařízení říšského protektora z 21. června 1939.

V protektorátu byla zavedena **centrální regulace zemědělské výroby**. Protektorátní orgány zemědělcům ukládaly, jaké plodiny mají pěstovat, stanovily jim dodávkové povinnosti a příděly pracovní síly i výrobní prostředky. Zemědělští výrobci byli **povinni odvádět za úřední ceny celou tržní produkci** po odečtení osiva, krmiva a takzvané samozásobitelské dávky. Volný prodej byl zakázán a „černý trh“ přísně trestán. **Snahy vystupňovat zemědělskou produkci skončily ale nezdarem.** Rostlinná i živočišná výroba poklesla během protektorátu v průměru o 25-60 %. Ubývalo totiž zemědělské půdy (zábor pro vojenská cvičiště), ze zemědělství odcházely pracovní síly a část produkce nekontrolovaně mizela na „černém trhu“.

Všechna tato opatření ve svém důsledku přinášela **zásadní změnu protektorátní ekonomiky**: likvidovala svobodně fungující tržní mechanismus a **ohrožovala principy svobodného podnikání**.

Zavedení odběrních lístků

Násilné zásahy okupantů do ekonomiky zákonitě vyvolaly **hospodářské a sociální obtíže**. Omezovala se výroba ve spotřebním průmyslu a snaha regulovat zemědělství prostřednictvím povinných dodávek se obracela ve svůj opak. Po vypuknutí války 1. září 1939 se zásobovací situace ještě zhoršila. Protektorátní vláda proto na pokyn úřadu říšského protektora vyhlásila **zavedení odběrních lístků na potraviny**. Regulace spotřeby se týkala másla a jiných jedlých tuků, cukru, masa a masných výrobků, mléka, kávy, čaje, mouky, chleba a pečiva.

Lístky opravňující k odběru potravin se skládaly z kmenového listu a ústřižků, jež platily jen ve spojení s kmenovým listem; vydávaly je okresní a obecní úřady. Zemědělci-samozásobitelé dostávali tyto lístky jen na potraviny, které sami nevyráběli, nebo na dobu, kdy jim již vlastní zásoby nestačily. Jiným loktem se měřilo v lístkovém systému říšským Němcům a členům jejich rodin.

Týdenní spotřební dávky rozlišovaly tři kategorie obyvatelstva: obyčejné spotřebitele, těžce pracující a velmi těžce pracující. Zvláštní, nižší příděly byly určeny pro děti do šesti let a pro děti od šesti do deseti let. Pro ilustraci uveďme alespoň několik čísel o týdenních dávkách chleba, mouky, masa, tuků a mléka. V kategorii běžného spotřebitele bylo možné odebrat 2900 g chleba, případně místo 1200 g chleba 900 g mouky. Dále měl občan nárok na půl kila masa nebo masných výrobků, 210 g jedlých tuků a denně mohl obdržet čtvrt litru mléka. Těžce pracující a velmi těžce pracující měli týdenní dávky zhruba o 50 až 100 % větší. Každý, kdo chtěl odebrat stanovené dávky potravin, musel jednotlivým obchodníkům odevzdat závazný objednací lístek čtyři týdny dopředu.

▲ *Obr. 100 Obyvatelstvo bylo zásobováno pomocí lístkového systému, ale i tak muselo zpravidla stát dlouhé fronty*

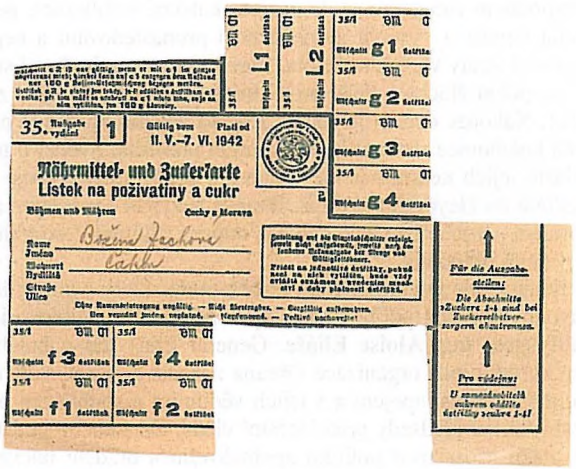

▲ *Obr. 101 Tak vypadaly potravinové lístky*

O něco později, 15. prosince 1939, byl **lístkový systém doplněn** o povinnost vydávat na příděly i jídlo v různých typech veřejných stravovacích zařízení. Další omezující opatření se týkalo kávy. Od 1. ledna 1940 se nesměla káva na území protektorátu vůbec prodávat. Obdobně tomu bylo s kakaem a čokoládou. Jižní ovoce většina dětí neviděla za celou dobu existence protektorátu. Běžného spotřebitele velmi citelně postihlo **zavedení šatenek na textil a poukazů na obuv**, vyhlášené rovněž 15. prosince 1939.

Černý trh

Důsledkem zavedení přídělového hospodářství byl vznik takzvaného **černého trhu**, na němž se ovšem nakupovalo za mnohonásobně vyšší ceny.

Jestliže úřední cena jednoho kilogramu mouky byla v roce 1939 20 korun, pak se na černém trhu v roce 1941 prodával za 60 korun, a na konci války dokonce za 150 korun. Kilo sádla

▲ *Obr. 102 Protože chyběly pohonné hmoty, jezdily automobily na dřevoplyn*

stálo v roce 1939 19 korun, ale o dva roky později se „pod rukou" prodávalo již za 200 a na sklonku války za ohromujících 1800 korun. Závratně stouply i ceny za obuv a ošacení. Například metr vlněné látky, za nějž zaplatil kupující v roce 1939 120 korun, stál v roce 1941 300 korun. Je tedy pochopitelné, že si sociálně slabší vrstvy mohly zlepšit situaci nákupem na černém trhu jen výjimečně. Vždyť slušně placený dělník byl rád, když jeho týdenní výplata dosáhla 280 korun. Pravá katastrofa nastala pro kuřáky. Příděly na „tabačenky" nebyly velké a cena obyčejné „zorky" (cigarety tehdy běžné značky) se vyšplhala na černém trhu až na dvacetikorunu.

Katastrofálním se postupně stával **naprostý nedostatek pohonných hmot**. Projevil se omezováním automobilové dopravy. Místo na benzin jezdily automobily na dřevoplyn. A tak například vozům pražské taxislužby přibyly charakteristické kotle, v nichž se plyn, vznikající z pomalého spalování dřeva, vyráběl.

Náhražky všeho druhu, vyplývající z nedostatku přístupu k surovinám, byly charakteristickým rysem protektorátního všedního života. Lidé jedli místo másla margarin, místo džemu marmeládu z řepy, místo kávy pili cikorku a místo cigaret kouřili „domovinu". Tím více se těšili na okamžik, až budou moci žít normální svobodný život namísto náhražkového živoření.

Postavení a pronásledování židovského obyvatelstva

Uchvácení židovského majetku (arizace) bylo jen prvním krokem v perzekučních opatřeních nacistické okupační správy vůči Židům. Od června 1939 na základě rozhodnutí říšského protektora **platily i v protektorátu** takzvané **norimberské zákony**, podle nichž ztráceli občanská a lidská práva ti, kdo nepatřili k „árijské" či „nordické" rase.

Podle protižidovských zákonů a nařízení byli **Židé v protektorátu vystaveni systematické a otřesné diskriminaci**. Především byl vyhlášen zákaz sňatku mezi Židy a árijci. Židé byli vyloučeni z veškerého politického a společenského života. Nesměli volně cestovat, vykonávat různá povolání, navštěvovat školy (kromě základních), byli zbaveni přídělu potravin a všichni museli nosit zvláštní označení – žlutou židovskou šesticípou hvězdu (Davidovu hvězdu) s nápisem JUDE. Židům byl zakázán rovněž vstup do veřejných místností a do veřejných dopravních prostředků. Smyslem těchto a dalších perzekučních opatření bylo vyřadit židovské obyvatelstvo z české společnosti a ochromit jeho schopnost obrany před připravovanou genocidou.

Hlavní říšský bezpečnostní úřad řízený R. Heydrichem, připravující „konečné řešení židovské otázky", rozhodl Židy nejprve soustředit v koncentračních táborech, využít je zde jako pracovní síly a pak přikročit k jejich fyzické likvidaci. Tento osud byl připraven i pro **Židy z protektorátu**; týkalo se to **asi 120 000 osob**. Jen menší části z nich se podařilo nejrůznějšími cestami uniknout z dosahu nacistických úřadů, vystěhovat se a podobně. Od podzimu 1941 začaly **hromadné transporty Židů do vyhlazovacích táborů**. Ze 70 000 dospělých vyvraždili nacisté 60 000, z přibližně 13 000 židovských dětí a mladých lidí do 18 let se vrátilo z koncentračních táborů pouze 242. Taková je výpověď strohých faktů.

▶ *Obr. 103 Desetitisíce židovských občanů odcházely do transportů směřujících do terezínského ghetta a odtud pak do vyhlazovacích koncentračních táborů*

▲ *Obr. 104 Perzekuční opatření se týkala i židovských dětí, kterým se zakazoval například vstup na dětská hřiště*

Během října a listopadu 1941 zřídily nacistické úřady v městě **Terezín** (v bývalé Velké pevnosti) židovské **ghetto**. Ve skutečnosti se jednalo o koncentrační tábor, který sloužil k soustřeďování Židů z Čech a Moravy a později i z dalších okupovaných zemí Evropy před jejich deportacemi do vyhlazovacích koncentračních táborů, zejména do Osvětimi-Birkenau. Celkem bylo v 63 transportech (poslední se uskutečnil 28. října 1944) **z Terezína vyvezeno na 87 000 vězňů**. Při zvýšeném zájmu zahraničí o osud deportovaných Židů se nacisté pokusili – v rámci očekávané návštěvy delegace mezinárodního Červeného kříže – využít terezínského tábora k oklamání světové veřejnosti. Nacistická propaganda dokonce vydávala Terezín za „město, které vůdce daroval Židům". Ale když mezinárodní delegace odjela, opět se staly základní životní a hygienické podmínky v Terezíně nesnesitelnými.

Jediným příkladem lidskosti uplatňované v nelidských podmínkách Terezína byly obdivuhodné **kulturní aktivity** (hudba, divadlo) a vyučování dětí, jež se ocitly na prahu smrti. Před terezínskými kulturními aktivitami se dodnes v údivu sklání celý kulturní svět a memento kreseb terezínských dětí přijal za své.

Koncentrační tábor v Terezíně a Malou pevnost, kde byla policejní věznice pražského gestapa, zachvátila na konci války epidemie tyfu. Proto jej převzal pod svou ochranu mezinárodní Červený kříž a od 3. května 1945 bojovali se zákeřnou nakažlivou nemocí lékaři a zdravotníci i pomocníci z řad vězňů. Po osvobození Terezína 8. května 1945 se zde nacházelo na 20 000 strádajících. **Terezínským koncentračním táborem prošlo za dobu jeho existence téměř 140 000 vězňů. Více než 33 000 z nich v Terezíně zahynulo.**

Perzekuce Romů

Z rasových důvodů docházelo i k soustavnému pronásledování Romů. Mimořádná opatření proti Romům nařídila protektorátní vláda již v roce 1939. V souladu s nacistickým zájmem na **„konečném řešení cikánské otázky"** bylo na podzim 1939 nařízeno trvalé usazení kočujících osob. Pro ty, kteří neuposlechli nařízení, byly v roce 1940 otevřeny **kárné pracovní tábory v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu**. Romští vězňové zde tvořili asi jednu pětinu. Po příchodu R. Heydricha do Prahy rasová perzekuce Romů ještě zesílila. V létě 1942 byl proveden soupis veškeré romské populace a všichni Romové a romští míšenci se museli napříště prokazovat „cikánskou legitimací". Soupisem podchycení Romové byli rozděleni do dvou skupin. První (problémovější) skupina byla ihned odeslána do **cikánských táborů**, v něž se změnily kárné pracovní tábory **v Letech a v Hodoníně**. Tvrdé životní podmínky způsobily, že v těchto táborech mnoho vězňů zemřelo (v Letech od srpna 1942 do dubna 1943 celkem 372 osob, v Hodoníně od srpna 1942 do srpna 1943 194 osob). Tragický osud Romů z protektorátu se naplňoval při vypravování jejich transportů do vyhlazovacího koncentračního tábora v Osvětimi-Birkenau. Většina z nich zde zahynula (asi 5500 obětí), do Čech a na Moravu se po válce vrátilo jen asi 500 osob.

Metody ovládání českých zemí a nacistická germanizační politika

Masová perzekuce protektorátního obyvatelstva nebyla hlavní metodou ovládání českých zemí. Dominující roli v okupačním režimu hrály politické metody ovládání. I ty však nespouštěly ze zřetele konečné cíle v řešení české otázky – „úplnou germanizaci prostoru a lidí". Během války k ní vedly jen některé postupné kroky. Týkaly se především **likvidace** takzvané **vůdcovské vrstvy – převážně inteligence**, omezování českého školství a odpolitizování českého národního života. **Masový teror** byl používán v takové míře, aby **postrašil nejširší vrstvy národa a potlačil odbojové síly**, ale nedovedl je k případné zoufalé revoltě. Nacistický okupační režim od samého počátku kalkuloval s možností účinné politické manipulace s obyvatelstvem, ponechávající mu jistou úroveň existenčních možností, za nichž by národ „alespoň fyzicky přežil". Když však sílily naděje na brzké a totální německé vítězství (na podzim roku 1941) nebo za situace, kdy zároveň narůstaly aktivity českého odboje (na jaře roku 1942), vystupovaly v okupační politice do popředí spíše prvky teroru a perzekuce. Prokázalo to **vyhlášení stanných práv** v protektorátu. Jedno vyhlásil R. Heydrich po příchodu do Prahy a trvalo od 28. září 1941 do 20. ledna 1942. Po atentátu na Heydricha bylo již v dopoledních hodinách 27. května 1942 vyhlášeno další stanné právo, které trvalo do 3. července 1942. Současně s vyhlášením stanného práva byly zřízeny i **stanné soudy**, které působily při řídících služebnách gestapa v Praze a v Brně. Při svém rozhodování vynášely jen tři druhy rozsudků – trest smrti, předání gestapu a případné osvobození. **Proti vyneseným rozsudkům,** jež byly ihned vykonány, **neexistovalo odvolání**. Stanné soudy se vymykaly i kontrole nacistických justičních orgánů. Stanné soudy za první období působení vynesly 486 rozsudků smrti nad českými vlastenci a 2242 jich poslaly do koncentračních táborů. Při druhém stanném právu gestapo znovu zasáhlo zvláště proti české inteligenci. Výsledkem činnosti stanných soudů bylo tentokrát zatčení 3188 Čechů, z nichž bylo 1357 zastřeleno.

Další konkrétní formou perzekuce českého obyvatelstva a příkladem uplatňování nacistické germanizační politiky **bylo vysídlování velkých oblastí v českých zemích.** Již 6. března 1940 bylo na poradách německých „vrchních zemských radů" rozhodnuto vytvořit takzvaný německý zemský most od severu k Praze (poněmčit území mezi Prahou a Litoměřicemi), dále vytvořit německou přehradu vedoucí přes Prahu, Brno, Olomouc až k Ostravě, přičemž se počítalo i s německou oblastí na Jihlavsku. Na jižní Moravě chtěli nacisté osídlovat území jižně od Brna a spojit se s rakouskými župami. V praxi byla tato politika zahájena rozšiřováním německých vojenských cvičišť o oblasti Milovic a Brd, poté v roce 1942 proběhla největší vysídlovací akce v českých zemích: v několika etapách bylo vysídleno a přestěhováno na 65 obcí s více než 30 000 obyvatel z oblasti Benešovska, Neveklovska a Sedlčanska. Podobná akce proběhla i na Moravě v oblasti Vyškovska, Boskovicka a Prostějovska, kde se týkala 33 obcí a asi 18 000 obyvatel.

Pojmy:

Kolaborace – nečestná (obvykle dobrovolná) spolupráce s vládnoucím nepřítelem, s okupanty.

Důležitá data:

16. březen 1939 – vyhlášení výnosu A. Hitlera o zřízení protektorátu Čechy a Morava
březen 1939 – vznik Národního souručenství
červen 1939 – přijetí opatření k arizaci židovského majetku a zavedení platnosti norimberských zákonů v protektorátu
září 1939 – zavedení lístkového systému v zásobování
1940 – zřízení kárných pracovních táborů pro Romy v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu
27. září 1941 – jmenování zastupujícího říšského protektora R. Heydricha
říjen 1941 – začátek židovských transportů do vyhlazovacích táborů

Otázky, úkoly:

1. Co určoval výnos o zřízení protektorátu Čechy a Morava? Jaké bylo postavení orgánů protektorátní autonomní správy? Charakterizujte problémy protektorátní autonomie. **2.** Jaké formy a metody volila nacistická okupační politika na území protektorátu? Jaké byly její dlouhodobé cíle? Kdo představoval německou okupační správu v protektorátu? **3.** Jak se vyvíjela situace v protektorátním hospodářství, jaké změny proběhly v oblasti průmyslu a zemědělství? **4.** Charakterizujte vývoj sociální a zásobovací situace v protektorátu. Jak fungoval lístkový systém a jak černý trh? **5.** Jakou roli sehrálo Národní souručenství? Jak se snažil okupační režim ovlivňovat mládež ve škole i mimo ni? **6.** Jak postupovali nacisté proti židovskému obyvatelstvu? Viděli jste některý z filmů o životě v Terezíně? Vyjádřete své dojmy. Navštivte terezínské muzeum holocaustu. **7.** Jak se projevovala genocidní politika vůči Romům? **8.** Jaké podoby měla perzekuce českého obyvatelstva v protektorátě? Jak souvisela s nástupem R. Heydricha do čela protektorátní správy? **9.** Sestavte z údajů uvedených v textu (případně s použitím další literatury) tabulky, které přinesou přehled o situaci v zásobování, o lístkovém systému a o cenách na černém trhu.

5. NÁROD SE BRÁNIL

Protinacistický odpor a odboj

Při hledání odpovědi na otázku, jaký postoj zaujal český národ k nacistické okupaci, se objevují dvě krajnosti. Komunistická propaganda se snažila hned po osvobození a poté až do konce 80. let vzbudit dojem, že v letech okupace veškerý československý lid pod jejím vedením odhodlaně a statečně bojoval za svobodu. To je zavádějící, nepřesné a nepravdivé. Ale stejně nepravdivé je také dosti rozšířené „sebemrskačské" tvrzení, že Češi byli převážně národem kolaborantů, udavačů a zrádců a jejich hlavním a jediným zájmem bylo, jak okupaci co nejsnáze přežít.

V letech nesvobody se opravdu **jen menší část národa** (asi 10-15 %) **zapojila do organizovaného ilegálního odbojového hnutí**, které vypovědělo okupační moci skutečný boj. K takovému rozhodnutí bylo třeba značné odvahy, už jen proto, že za každou formu otevřeného nepřátelství k německé říši hrozily ty nejpřísnější tresty: buď trest smrti, nebo transport do koncentračního tábora. Ale ani zbývající převažující většina české společnosti nemínila okupaci jen pasivně a trpně přežít. Zejména v počátečním období existence protektorátu, kdy ještě perzekuční zásahy nebyly tak tvrdé, se projevil **duch celonárodního odporu v řadě forem a akcí**.

Hned po 15. březnu 1939 se rychle rozšířily **spontánní odmítavé reakce na okupaci**. Lidé si mezi sebou předávali „desatera", jak se chovat k Němcům. V biografech při promítání německých týdeníků hlasitě kýchali nebo šoupali nohama. V divadlech nechali promlouvat „řeč dlaní", neboť při každé narážce proti režimu a proti nesvobodě tleskali. V hostincích se masově zpívaly národní a vlastenecké písně. Posilu poskytoval i rozhlas, pokud vysílal takové reportáže, jakou uskutečnil reportér František Kocourek o přehlídce německé branné moci v Praze. Jeho slova byla totiž plná jinotajů, kterým ale každý dobře rozuměl. Národ se bránil také **vtipem a anekdotou**; i protektorát si přejmenoval na „protentokrát". Lavinovitě se šířila **šeptaná propaganda** – „šeptanda". Úspěšná byla zejména při šíření zpráv ze zahraničního rozhlasového vysílání, hlavního zdroje svobodných informací.

Akce odporu

Nejrůznější protiněmecké projevy se postupně proměňovaly v **otevřenější akce nesouhlasu**. Atmosféru **celonárodního ducha odporu** upevňovaly návraty k tradicím české národní a kulturní minulosti, které podporovaly vytváření **všenárodní opoziční jednoty**. Do této jednoty patřil nejen živelný odpor obyvatelstva, ale také národněobranná činnost Národního souručenství a protektorátní vlády i první projevy organizovaného ilegálního odbojového hnutí. Sebezáchovná **potřeba národní soudržnosti** se projevila v takových akcích, jako byl **převoz ostatků K. H. Máchy** na vyšehradský hřbitov, ale i při oslavách Svátku matek nebo při vzpomínce na upálení mistra Jana Husa. Nejmasovější ohlas měly četné **národní pouti** a slavnosti v letních měsících roku 1939. Katolická církev se při nich postavila do služeb národní věci, jak to příkladně ukázalo kázání na pouti u sv. Vavřinečka u Domažlic, které se zúčastnilo na 100 000 lidí. Vyvrcholením celonárodních akcí odporu proti okupaci se stal **bojkot pražské tramvajové dopravy 30. září 1939** a zejména pak organizované **demonstrace u příležitosti 28. října 1939**. Proběhly po celém protektorátu a na jejich úspěchu se podílely i odbojové organizace. Staly se důkazem **prolínání a splývání živelného hnutí odporu a organizova-**

▲ *Obr. 105 České obyvatelstvo demonstrovalo všenárodní opoziční jednotu i účastí na národních poutích. Snímek z jedné takové pouti konané v památné Budči*

ného ilegálního odbojového hnutí. Dohromady vytvářely celek **české protinacistické rezistence** (hnutí odporu), kam ovšem patřil i **odboj zahraniční**. Spojení s ním se udržovalo nejprve pomocí kurýrů, od léta 1939 existovalo i přímé spojení radiotelegrafické (i když s přestávkami).

Vznik odbojových organizací

Od jara a léta 1939 se začaly na území protektorátu vytvářet **první odbojové skupiny, organizace, a dokonce celá odbojová centra**. Odrážely nové rozvrstvení politických sil. Základem tvořícího se odboje se totiž většinou nestaly bývalé politické strany. Určitou výjimkou bylo pouze **Politické ústředí (PÚ)**, které vycházelo ze zkušeností odboje za první světové války a sdružovalo představitele bývalých koaličních stran. V čele PÚ stál řídící výbor (Přemysl Šámal, Ladislav Rašín, Jaromír Nečas, Ferdinand Richter, František Hála a Ladislav Feierabend), který koordinoval politickou, programovou, propagační a zpravodajskou činnost této odbojové organizace. Dříve než PÚ splnilo svůj cíl stát se koordinátorem celého demokratického odboje, přišlo mu gestapo na stopu. Některé z vedoucích činitelů zatklo, dalším se podařilo uniknout do emigrace.

Nejrozsáhlejší odbojovou organizací na počátku okupace se stala **Obrana národa (ON)**. Vybudovala ilegální síť složenou převážně z bývalých důstojníků a legionářů. Na její činnosti se dále podíleli příslušníci Sokola a také učitelé a železničáři. Organizovala se na principu vojenského schématu předmnichovské armády, které bylo přeneseno do ilegality. Z toho také vyplynula nedostatečná konspirace její činnosti. Ústřední velení ON reprezentovali generálové Josef Bílý, Sergej Ingr, Bedřich Neumann a Hugo Vojta. ON vycházela z předpokladu, že západní země ve válce, která brzy nastane, rychle zvítězí a ON jako „armáda v podzemí" se postará o obnovení republiky v předmnichovských hranicích a na principech demokratického parlamentního režimu.

Třetí nejvýznamnější odbojové centrum představoval **Petiční výbor Věrni zůstaneme (PVVZ)**. Seskupil ve svých řadách poměrně široké politické a sociální zastoupení. (Převažovali sociální demokraté a národní socialisté, poštovní a železniční zaměstnanci, dělníci a příslušníci inteligence, zastoupen byl i střední stav a oporu měl

◀ *Obr. 106 Představitel odbojové organizace Politické ústředí (PÚ) a organizátor radiotelegrafického spojení mezi domovem a londýnským exilem dr. Vladimír Krajina*

▲ *Obr. 108 Divizní generál Bedřich Homola byl vedle generála Josefa Bílého jedním z hlavních velitelů vojenské ilegální organizace Obrana národa (ON)*

▲ *Obr. 107 Prof. dr. Josef Fischer, čelný představitel odbojové organizace Petiční výbor Věrni zůstaneme (PVVZ) a hlavní tvůrce programu domácího odboje Za svobodu do nové Československé republiky*

PVVZ i v českobratrských evangelických kruzích.) **Po průlomu gestapa do sítí ON** (jaro 1940) **se PVVZ stal nejvýznamnějším reprezentantem demokratického odbojového proudu.** Jeho organizátoři (Vojtěch Čížek, Josef Grňa, Jaroslav Fukátko, Wolfgang Jankovec, František Andršt, Anna Pollertová, Karel Bondy, Václav Běhounek, Karel Josef Beneš a další) nejen budovali ilegální sítě po celém protektorátě, ale promýšleli i vlastní politický program obnovy republiky. Na jeho formulaci se nejvíce podílel prof. dr. Josef Fischer, teoretik a ideový vůdce celé skupiny. Program **Za svobodu do nové Československé republiky** se však nestal pouze programem PVVZ, ale celého národního demokratického odbojového proudu, který se na jaře roku 1940 soustředil do **ÚVODu (Ústředního vedení odboje domácího)**. Program navazoval na odkaz T. G. Masaryka a v jeho duchu se měla osvobozená ČSR budovat jako opravdu demokratický stát, který spojí demokracii politickou, hospodářskou, sociální a kulturní. Program přinášel konkrétní návrhy, jak republiku obnovit.

Na vytvoření domácího odboje se významně podílely rovněž **vydavatelské skupiny řady ilegálních časopisů.** Kolem nich se seskupovaly sítě kolportérů. Nejrozšířenější ilegální časopis, vydávaný v letech 1939-1940, se jmenoval *V boj*, pohotovostí a dobrou novinářskou úrovní vynikal časopis *Český kurýr*. Na podzim roku 1939 vyšlo několik čísel populárních „detektivek" (na jejichž titulním listě byl fingovaný název nějakého detektivního románu); jejich vydavatelé patřili do okruhu PVVZ. Dosti širokou síť čtenářů ilegálních tiskovin (dále vycházely například *ISNO*, *Signál* a další) názorově ovlivňovala i již zmíněná šeptaná propaganda, která ovšem šířila i zprávy poplašné, a někdy i vyslovené smyšlenky.

S jistými odlišnostmi se vyvíjela situace v domácím odboji **na Moravě**. I zde působily centrální odbojové organizace a vedle nich řada menších odbojových skupin a skupinek, ale především se v moravském centru – Brně – na podzim roku 1939 vytvořil **ilegální Zemský národní výbor**. Sdružil zástupce všech hlavních odbojových sil a nejzřetelněji reprezentoval nosnou ideu jejich jednoty.

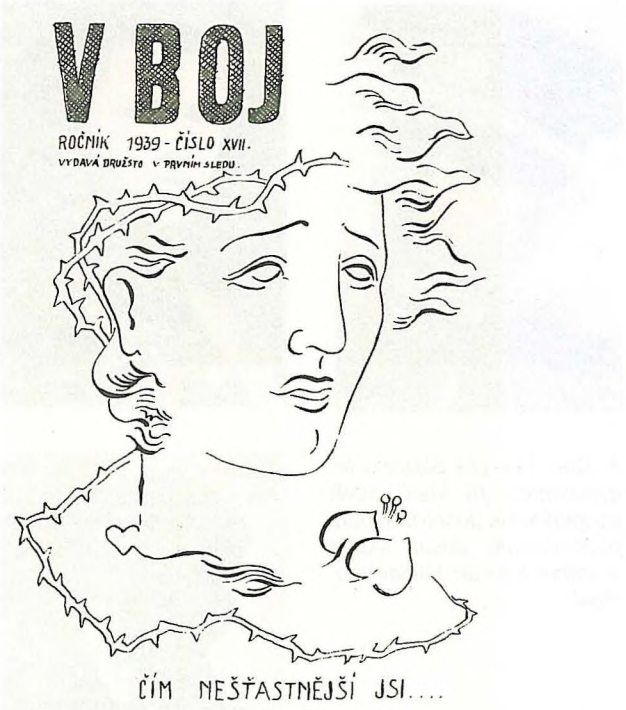

▲ *Obr. 109 Titulní strana nejrozšířenějšího ilegálního časopisu*

Za přispění konfidentů byl ale Zemský národní výbor brzy rozbit a jeho představitelé pozatýkáni a později popraveni.

Komunistický odboj

Složitou cestou procházel **komunistický odbojový proud**. Šlo o jedinou složku domácího odboje, která přímo navazovala na činnost politické strany – KSČ. Když Sovětský svaz uzavřel pakt o neútočení s Německem, hodnotila Komunistická internacionála – a té byla KSČ plně podřízena – probíhající válku jako oboustranně nespravedlivou, jako válku imperialistickou. Z Moskvy zaslala domácímu ilegálnímu vedení KSČ radiotelegrafické pokyny, v nichž se nepočítalo s obnovením ČSR. Komunistická strana se zato měla připravovat na převzetí moci a provedení revoluce bolševického typu. Dokonce se objevily úvahy, že čeští komunisté budou spolupracovat „s rakouskými a německými proletáři, kteří jsou oblečeni do nacistických uniforem" a „hlavní palbu zatím soustředí na domácí buržoazii, která spolupracuje s imperialistickým Západem". **Duch těchto pokynů byl skutečné situaci v protektorátu zcela cizí** a mnozí z činitelů KSČ rozpoznávali, že jim komplikuje ilegální práci. Vháněl totiž KSČ do izolace před národem. Gestapo považovalo boj proti ilegální KSČ za svůj prvořadý úkol, a proto i její ztráty byly značné. Teprve po napadení SSSR nacistickým Německem a po jeho začlenění do protihitlerovské koalice se KSČ zapojila do celku českého odbojového hnutí a navázala spojení s jeho dalšími složkami.

V roce 1941 vyvrcholila odbojová aktivita. Začala dokonce vážně narušovat hladký chod německého válečného stroje v protektorátu. Proto byl **do Prahy poslán R. Heydrich**. Jeden z jeho hlavních úkolů zněl: zlikvidovat český domácí odboj.

Odboj se střetával s gestapem od samého počátku. Gestapo již mělo zkušenosti s bojem proti německému odboji, a proto i určitý „náskok". **Proběhlo několik vln zatýkání.** Ta největší přišla na podzim a v zimě roku 1941. Řada vedoucích představitelů národního demokratického odboje byla zatčena a popravena, ilegální odbojové sítě byly zpřetrhány a z koordinační centrály ÚVOD zůstalo jen torzo. Prozrazeno bylo spojení k protektorátní vládě a neustále přerušováno radiotelegrafické spojení s Londýnem, zajišťované vysílačkami Sparta I a Sparta II. (Podobné spojení s Moskvou bylo odhaleno již v únoru 1941.) Odboj se ocitl v těžké krizi. Pomoci mu mělo vyslání parašutistických výsadků.

Formy odboje

Velmi úspěšnou a viditelnou akcí odporu se stal bojkot pražské tramvajové dopravy 30. září 1939. V den výročí přijetí mnichovské dohody zely tramvaje prázdnotou – lidé šli do práce pěšky. Úspěch této akce ovlivnil **i přípravy demonstrativních oslav 28. října 1939**. Vyšla celá série letáků s pokyny, jak si 28. říjen připomenout, i když už oficiálně nesměl být státním svátkem. V mnoha podnicích a závodech se přesto nepracovalo. Lidé přišli svátečně oblečeni, s trikolorami na klopách. Proti demonstrantům na ulicích, jejichž značnou část tvořili v Praze studenti, zasáhla okupační moc. Při použití zbraní byl zastřelen **dělník Václav Sedláček** a smrtelně zraněn **student medicíny Jan Opletal.** Jeho pohřeb 15. listopadu 1939 provázely nové studentské demonstrace. Následoval tvrdý zásah okupantů. Vystoupení studentů posloužilo **17. listopadu 1939** jako vítaná **záminka k uzavření českých vysokých škol**, k zastrašující popravě 9 představitelů českého studentstva a k odvlečení více než 1200 vysokoškoláků do koncentračního tábora. „Akce 17. listopad 1939" představovala promyšlený krok proti české inteligenci, školství a kultuře vůbec. Vyvolala vlnu odporu a pobouření ve světě.

Uplatňovaly se však i jiné formy odbojové aktivity. Především se množily případy takzvané **nepostižitelné sabotáže**, při kterých se uplatňoval důmysl, chytrost a šikovnost českých lidí. Stačilo nedodržovat technologickou kázeň ve válečně důležité výrobě, sypat písek do ložisek kol železničních vagonů či přeřezávat u nich brzdové hadice a podobně. Oblíbeným heslem se stávalo *PP! – Pracuj pomalu!* Rozuměl mu každý.

K okázalým sabotážním a diverzním činům chyběly odboji potřebné technické prostředky. Dlouho **nepřicházel v úvahu ani přímý ozbrojený, či dokonce partyzánský boj**. Odbojové síly zůstaly totiž **úplně odzbrojeny**, navíc k takovému způsobu boje nebyly v Čechách a na Moravě **ani příhodné podmínky**. Nepřístupných hornatých a lesnatých oblastí bylo velmi málo, hustota osídlení naopak značná. Pominout nelze ani fakt, že české národní povaze vyhovovaly spíše jiné formy odboje. A tak se partyzánství šířeji uplatnilo až v závěrečných fázích války.

Zato se výrazně a masově uplatňoval **odboj kulturní**. Vlna zájmu o národní kulturní dědictví nesnese srovnání s žádnou jinou dobou. Česká klasická díla vycházela ve velkých nákladech. Byly vydány například Vančurovy *Obrazy z dějin národa českého*, které připomínaly hrdou

◀ *Obr. 110 Levicový intelektuál Vladislav Vančura se podílel na přípravách vytvoření Národního revolučního výboru inteligence. Zatčen byl v květnu 1942 a popraven v Praze-Kobylisích 1. června v průběhu druhého stanného práva*

a slavnou minulost. Verše českých básníků F. Halase či J. Seiferta věnované B. Němcové četly desetitisíce lidí. Mnoho statečných činů zaznamenala jeviště českých divadel. Jako duchovní zbraň národa byla vnímána i Smetanova a Dvořákova hudba; v Národním divadle v Praze se nikdy nehrálo tolik Smetanových oper, jako když v čele jeho opery stál dirigent Václav Talich. I v českém filmu vznikla (vedle oddechových žánrů) řada pozoruhodných děl, většinou s historickou inspirací. Na kulturním poli se odehrával **každodenní zápas o duši českého národa**. Národ si ji prostřednictvím české kultury bránil a většinou i ubránil.

Velmi rozšířenou a úspěšnou formou odboje se stala **zpravodajská činnost**. Informace o válečně důležité výrobě v českých zbrojovkách, stejně jako zprávy z oblasti železniční dopravy či mezinárodního telefonního a telegrafního styku se skládaly do zpravodajské mozaiky u vojenských odborníků a ve zpravodajské centrále ÚVODu. Většinou **radiotelegrafickou cestou pak putovaly do Londýna**. Spojenci zpravodajskou výkonnost českého odboje vysoce cenili, informace pro ně měly nesporný význam.

PŘÍKLAD TŘÍ KRÁLŮ. Předními organizátory zpravodajské služby se stali takzvaní Tři králové – tři důstojníci rozpuštěné československé armády: podplukovník **Josef Balabán**, podplukovník **Josef Mašín** a štábní kapitán **Václav Morávek**. Spojovalo je nejen pouto přátelství, ale i příslušnost k odbojové organizaci Obrana národa (ON). Všichni tři brzy po 15. březnu 1939 získali spojení na vznikající vojenský odboj. J. Balabán, jenž měl pověst schopného, inteligentního a organizačně zdatného důstojníka, se už na počátku léta 1939 stal členem užšího vedení ON a začal budovat zpravodajskou a diverzní skupinu. Brzy měla svou síť nejen v Praze, ale i v dalších městech. Při rozvíjení této činnosti narazil Balabán na sabotážní a diverzní skupinu, která za vedení J. Mašína působila v Praze-Břevnově a na Bílé Hoře. Měla i zbraně, které Mašín nechal ukrýt ještě před příchodem okupačních vojsk. Později vybudoval „centrální sklad" zbraní v Praze-Dejvicích, jejich počet ovšem nebyl nijak velký. V. Morávek začínal s odbojovou činností v Kolíně, kde začal působit jako zpravodajský důstojník kolínské ON. Balabán si povšiml jeho mimořádných schopností a přizval jej k spolupráci.

Na jaře roku 1940 probíhal proces sjednocení odbojových organizací demokratického zaměření v Ústředním vedení odboje domácího (ÚVOD). Na jeho vzniku měl za vojenskou složku zásluhu právě Balabán, který tehdy vystupoval pod krycími jmény Kop nebo Fanta. Ale jeho zájem se stále více upínal ke zpravodajství, a začal proto budovat jakousi zpravodajskou

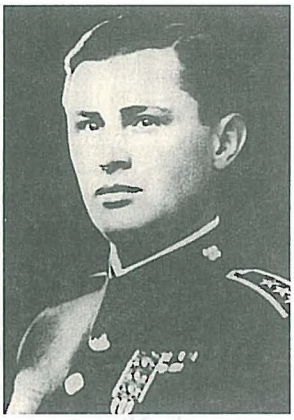

▲ *Obr. 111-113 Skupinu legendárních Tří králů tvořili podplukovník Josef Balabán, podplukovník Josef Mašín a štábní kapitán Václav Morávek*

ústřednu. V tom mu pomáhali Mašín i Morávek, který se už natrvalo přemístil do Prahy. Propojili zpravodajskou aktivitu své skupiny s činností rozvětvené sítě PVVZ-ÚVOD, zvláště její železničářské a „pošťácké" složky. Shromažďovali informace o průjezdech vojenských transportů, pohybu nákladů po železniční síti, sledovali výrobní poměry ve válečně důležitých podnicích a evidovali rozmístění německých vojenských a policejních jednotek na území protektorátu. Pravidelně vyhodnocovali i proměny nálad obyvatelstva. Získávali tak poměrně celistvý přehled o situaci v protektorátě, který jim umožňoval orientovat se lépe, než kdyby získané informace pocházely od nějakého „špionážního esa".

Ale i s takovým člověkem skupina Tří králů navázala kontakt. Na pokyn plk. Moravce z Londýna totiž převzala spojení s agentem československé rozvědky Paulem Thümmelem (krycí označení A-54), který ovšem pracoval i pro německé vojenské zpravodajství. Nicméně řadu cenných zpráv od něho náš odboj získal.

Tři králové připravovali i diverzní akce. Nejvýznamnější z nich se uskutečnila na jednom z berlínských nádraží, kde výbuch „pekelného stroje" měl usmrtit „druhého muže" nacistického Německa H. Himmlera. Atentát se nepovedl jen náhodou, protože vlak přijel pro běžnou technickou poruchu na jiné nádraží.

Avšak právě výbuch v Berlíně podnítil gestapo k horečné činnosti při stopování jeho osnovatelů. A tak se kruh kolem Balabána a Mašína začal stahovat. 22. dubna 1941 byl při jedné z ilegálních schůzek J. Balabán vystopován a po krátké přestřelce, při níž byl zraněn, i dopaden a zatčen. Gestapo použilo při Balabánově výslechu kruté metody, ale Balabán svoje spojení nevyzradil. O něco později, 13. května 1941, zatklo gestapo i Mašína. Stalo se to v okamžiku, kdy byl přítomen vysílání do Londýna. Mašín kryl střelbou útěk Morávka a radisty Peltána. Sám byl podroben brutálním výslechům, ale nepromluvil. Když jej gestapo převezlo do pankrácké věznice, pokusil se

o sebevraždu. Jeho věrný druh V. Morávek pak plánoval, jak jej osvobodí z vězeňské nemocnice. Balabán skončil svůj statečný život na popravišti za prvního stanného práva 3. října 1941, Mašína zastřelili na kobyliské střelnici 30. června 1942.

Poslední z legendárních Tří králů – V. Morávek – pokračoval ve zpravodajské činnosti i po zatčení svých druhů. Udržoval i nadále spojení s agentem A-54 a zajišťoval rádiové spojení s Londýnem. Několikrát unikl zatčení jen o vlásek – většinou tak, že si cestu z obklíčení doslova prostřílel. Nežil už život v ilegalitě, ale spíše život psance. V polovině března 1942 se podařilo Morávkovi navázat kontakt s parašutisty z výsadku Silver-A. Mezitím byl ale zatčen již podruhé P. Thümmel a za jeho pomoci chtělo gestapo dopadnout V. Morávka a proniknout k parašutistům. Poslední schůzka V. Morávka a P. Thümmela byla domluvena na 21. března 1942. Setkání se mělo uskutečnit blízko tramvajové vozovny ve Střešovicích. Už k němu ale nedošlo. Gestapo obklíčilo místo schůzky a nejprve zatklo Morávkovu spojku – V. Řeháka. Morávek zahájil na gestapáky palbu, ale byl zraněn. Snažil se uniknout. Když mu došly síly, zastřelil se dřív, než mohl padnout do rukou gestapa.

Tři králové tedy položili své životy za vlast. Vtiskli boji proti okupační moci pečeť osobní odvahy, nezištnosti a zároveň i víry v lepší život v osvobozené, demokratické ČSR.

Zásah proti odboji

R. Heydrich hned po svém příchodu do Prahy (27. 9. 1941) **vyhlásil stanné právo**, nechal zatknout A. Eliáše a J. Havelku z protektorátní vlády a rozběhla se vlna zatýkání v řadách odboje. Okamžitě zahájily činnost **stanné soudy**. Červené vyhlášky oznamovaly stovky popravených. Tisíce lidí putovaly do koncentračních táborů, často s označením „návrat nežádoucí". V národě i v těžce postiženém odbojovém hnutí se šířil strach a pasivita.

Za této situace se v Londýně představitelé zahraničního odboje rozhodli, že ve spolupráci se speciálními armádními složkami Velké Británie vyšlou do protektorátu vycvičené a technicky vybavené **parašutisty**. Jejich posláním bylo obnovit a udržovat spojení mezi domovem a Londýnem, vejít ve styk s domácím odbojem a oživit jeho sítě, tolik postižené zatýkáním. Měli rozvíjet zpravodajskou činnost a také provést některé sabotážní akce.

Atentát na Heydricha

Dva z československých parašutistů, kteří byli vysazováni postupně od konce prosince 1941 do jara 1942, **Jan Kubiš a Jozef Gabčík** (skupina Anthropoid), dostali zcela speciální úkol: měli provést **atentát na R. Heydricha**.

▲ *Obr. 114 Čech Jan Kubiš a Slovák Jozef Gabčík dne 27. května 1942 úspěšně provedli atentát na R. Heydricha*

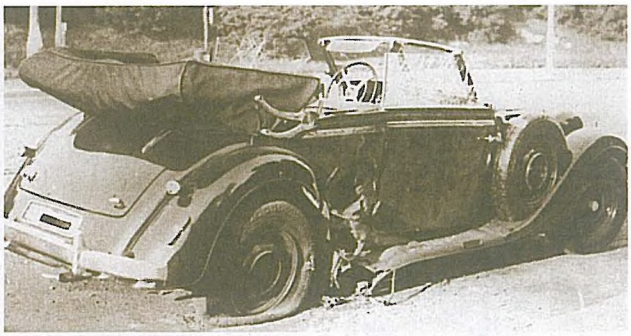

▲ *Obr. 115 Heydrichův automobil po atentátu*

Na svoje poslání se připravovali několik měsíců. Navázali spojení se sokolskou odbojovou organizací Jindra a při vlastní akci jim pomáhal ještě další parašutista, Josef Valčík. **Atentát provedli v Praze-Kobylisích 27. května 1942; R. Heydrich utrpěným zraněním podlehl.**

Atentát byl považován v tehdejší protifašistické Evropě za mimořádný čin. Přispěl k upevnění mezinárodní pozice a prestiže československé exilové vlády. V samotném protektorátě byl přijat se souhlasem a zároveň s obavami, jak se ukázalo, oprávněnými. Okupační režim zahájil totiž vlnu teroru a represí, které dosud neměly obdobu. Znovu bylo vyhlášeno stanné právo. Opět zasedaly stanné soudy a vyhlašovaly ortely smrti, často jen za takzvané schvalování atentátu. Bilance druhého stanného práva byla děsivá. Došlo nejen k masovým popravám a hromadnému zatýkání, ale dne 10. června 1942 se odehrála **akce, která neměla do té doby obdoby – nacisté vypálili a srovnali se zemí obec Lidice u Kladna** a vyvraždili všechny její mužské obyvatele. Lidické ženy skončily v koncentračním táboře a děti byly dány na převýchovu do německých rodin. O 14 dnů později okupační moc za-

Zvláštní vydání

ATENTÁT

na Zastupujícího říšského protektora

Deset milionů K odměny

za předměte údaje, které povedou k dopadení pachatelů

VÝNOS

říšského protektora v Čechách a na Moravě o vyhlášení civilního výjimečného stavu ze dne 27. května 1942.

▲ *Obr. 116 Zvláštní vydání protektorátního poledního listu z 28. května 1942 s informacemi o atentátu na Heydricha a o vyhlášení stanného práva*

▲ *Obr. 117 Snímek dokumentuje nacistické „sonderbehandlung" (zvláštní zacházení). Lidičtí muži byli postříleni na zahradě Horákova statku*

▶ *Obr. 118 Příslušníci SS a němečtí vojáci přihlížejí likvidaci obce Lidice, kterou provádělo speciální komando sestavené z terezínských vězňů*

sáhla podruhé – za podporu parašutistů byla vypálena obec **Ležáky u Chrudimi**. Těžce byl postižen domácí odboj: z odbojové centrály ÚVOD zůstala jen torza dříve rozvětvených organizačních sítí a téměř úplně bylo decimováno domácí vedení komunistického odboje. Svůj čin **zaplatili životem také atentátníci a čeští vlastenci a odbojáři, kteří jim pomáhali** a ukrývali je a s nimi i parašutisty z dalších skupin. Zradou jednoho z nich se gestapo dostalo až k jejich úkrytu v kostele pravoslavné církve v Resslově ulici v Praze. Bránili se do posledního náboje. Zemřeli jako hrdinové národního odboje.

O smyslu a významu atentátu se vedou spory. Představitelé domácího odboje totiž upozorňovali, jakou vlnu teroru může plánovaný atentát vyvolat, a navrhovali, aby atentát byl spáchán na představitele programové české kolaborace – Emanuela Moravce. Rozhodnutí nezměnit rozkaz daný parašutistům vycházelo především z úvahy, že československý odboj (domácí i zahraniční) se musí před ostatními spojenci z protihitlerovské koalice prezentovat výrazným a viditelným činem a že musí prokázat připravenost přinést i oběti na životech. Nestačilo už, aby národ jen čekal, že mu svoboda bude přinesena zvenčí a že mu ji jiní vybojují.

Pojmy:

Bojkot – forma hospodářského nebo politického boje záležející v odmítání, opomíjení něčeho.
Konspirace – spiknutí; zde utajovaná činnost.
Rezistence – schopnost odolávat, vzdorovat, odpor; projev odporu.

Důležitá data:

srpen 1939 – slavná národní pouť u sv. Vavřinečka u Domažlic
30. září 1939 – bojkot pražské tramvajové dopravy při prvním výročí přijetí mnichovské dohody
28. říjen 1939 – celonárodní demonstrace proti okupačnímu režimu v protektorátu – největší akce odporu českého obyvatelstva proti okupaci
17. listopad 1939 – perzekuce studentů a uzavření českých vysokých škol
květen 1940 – vytvoření ÚVOD (Ústředního vedení odboje domácího)
27. květen 1942 – atentát na zastupujícího říšského protektora R. Heydricha
červen 1942 – vypálení obcí Lidice a Ležáky

Otázky, úkoly:

1. Kterými akcemi dal český národ najevo svůj odpor k nacistické okupaci? **2.** Vyjmenujte hlavní odbojové skupiny demokratického odbojového proudu, které vytvořily Ústřední vedení odboje domácího (ÚVOD). Jaký byl obsah jejich odbojové činnosti? Co víte o jejich představitelích? **3.** V čem se nejvíce lišil program demokratického a komunistického odbojového hnutí? Vypracujte referát o programu *Za svobodu do nové Československé republiky*. Zamyslete se nad pojetím demokracie v tomto programu. **4.** Které formy odbojové činnosti se v podmínkách protektorátu nejvíce uplatňovaly a proč? **5.** Co vedlo k atentátu na R. Heydricha, kdo jej připravil a provedl? Jaké byly následky atentátu? **6.** Statečnost příslušníků domácího odboje prokázali legendární Tři králové. Znáte z literatury nebo z filmů jiné konkrétní příklady činnosti domácího odboje? Vyprávějte o nich. **7.** V každém okresním městě naleznete knihovnu, v níž vám doporučí další odbornou literaturu a literaturu faktu, která se zabývá životními osudy Tří králů. S její pomocí zpracujte životopisné medailonky J. Balabána, J. Mašína a V. Morávka. **8.** Podobný postup je možné zvolit při zpracování portrétů významných činitelů domácího odboje nebo československých parašutistů (podle jednotlivých regionů).

6. ZAHRANIČNÍ ODBOJ

Odchody do emigrace a exilu

Zkušenosti z odbojové činnosti z let první světové války významně ovlivnily vznikající domácí odboj. Ještě výrazněji se však promítly do vzniku exilu a emigrace (zahrnovala exulanty, ale i všechny ostatní, co odešli do zahraničí) a formování zahraničního odboje v letech 1939-1940.

První vlna odchodů do exilu a emigrace proběhla již v období druhé republiky. Zemi tehdy opustili někteří významní představitelé demokratického politického života (např. dr. Edvard Beneš a dr. Hubert Ripka), ale z obavy před rasovou perzekucí také majetné vrstvy židovského obyvatelstva, které vytvořily základ poměrně početné československé emigrace. Do Moskvy se vydali vedoucí činitelé KSČ. Ostatním exulantům z komunistických řad bylo doporučeno, aby směřovali na Západ. (Po více než deseti letech to mnohým z nich přičetli k tíži za politických procesů.)

Po 15. březnu 1939 následovala **další vlna exulantů**. Tentokrát ji tvořili **nejenom politici, ale i vojáci**. Ti odcházeli s představou, že vytvoří **zahraniční vojsko**, které naváže na legionářskou tradici a stane se **páteří nové „československé zahraniční akce"**. Od počátku se tak činnost československého exilu vyvíjela **po dvou liniích – vojenské a politické**. V základním cíli – obnově Československa – mezi nimi nebylo rozdílu.

Prioritu v reakci na vznik protektorátu Čechy a Morava nelze upřít E. Benešovi. Již 16. března 1939 zaslal z Chicaga představitelům USA, Velké Británie, Francie a Sovětského svazu protest proti okupaci zbytku ČSR. Obdobně protestoval u generálního tajemníka Společnosti národů v Ženevě. Dne 19. března 1939 pronesl na půdě chicagské univerzity významný projev, v němž odsoudil akt okupace a slavnostně slíbil, že nepřestane bojovat za obnovu svobody a práv lidu ČSR a dovede jej až k vítěznému konci a k návratu do stavu před Mnichovem. Benešův projev vyvolal značný ohlas nejen mezi československými exulanty a emigranty, ale také doma, kde byl šířen v letácích a mnoha opisech. Stal se jedním z prvních projevů a inspirujících impulsů československé protinacistické rezistence.

▲ *Obr. 119 Edvard Beneš na návštěvě u československých vojáků v Londýně, který se postupně stal hlavním centrem emigrace*

Krize československé státnosti

Když vypukla válka, bylo mezinárodněpolitické a právní postavení Československa ve srovnání s postavením dalších států, které byly později okupovány Hitlerovým Německem nebo Mussoliniho Itálií, nesrovnatelně složitější. Ve všech těchto zemích se totiž organizoval vojenský odpor proti okupaci a ze všech odešli po jeho porážce do exilu alespoň někteří ústavní činitelé a legální političtí a vojenští představitelé. Tyto země neměly problémy s vytvořením exilových vlád, o jejichž mezinárodní uznání by bylo zapotřebí tvrdě zápasit.

Ve srovnání s tím zahajoval československý exil svou práci pro „československou věc", jak se tehdy říkalo, v **nepříznivých podmínkách**. Západní mocnosti sice odmítly vytvoření protektorátu Čechy a Morava uznat, ale existenci protektorátní vlády a samostatné Slovenské republiky braly na vědomí. Slovenská vláda dokonce dosáhla v řadě států oficiálního uznání. Sovětská vláda sice krátký čas (do prosince 1939) československé vyslanectví v Moskvě trpěla, ale pak v souladu se sovětsko-německou smlouvou *O přátelství a hranicích* uzavřela československé vyslanectví, a naopak otevřela své diplomatické zastoupení na Slovensku. **Československá státnost se ocitla v hluboké krizi.** Představoval ji v dané situaci pouze fakt, že v řadě demokratických zemí **nedošlo k předání československých vyslanectví do německých rukou a ČSR tak byla dále diplomaticky uznávána.** Vzhledem k tomu se ale stávala faktická obnova Československa jako suverénního a nezávislého státu věcí zdaleka ne samozřejmou a její dosažení hlavním úkolem zahraničního odboje. Podle splnění tohoto úkolu se musela posuzovat jeho úspěšnost.

Postupně se vytvořila **tři hlavní záchytná centra** pro osoby, které prchaly z protektorátu: **v Polsku, ve Francii** a **v USA**, kde sehrály důležitou roli krajanské spolky a organizace. Po porážce Polska k nim přibylo **další emigrační centrum v jugoslávském Bělehradě**.

V Paříži se z iniciativy politických exulantů různého zaměření vytvořil **Československý národní výbor**, aby před mezinárodní veřejností reprezentoval československý zahraniční odboj. Usiloval o to, aby byl uznán Francií jako exilová vláda (zvláště po vypuknutí válečného konfliktu), ale to se nepodařilo. V Paříži však **ustavil československou vojenskou misi** a 2. října 1939 **dosáhl dohody s Francií o vytvoření československých zahraničních vojenských jednotek** na francouzském území. I na půdě Československého národního výboru existovala **opozice vůči dr. Benešovi** a jeho snahám stanout v čele odboje. Představitelé opozice (dr. Štefan Osuský, dr. Milan Hodža) Beneše vinili ze státního ztroskotání ČSR a zastávali názor, že **nositeli právní kontinuity** Česko-

◀ *Obr. 120 Generál Karel Janoušek, generální inspektor československého letectva ve Velké Británii, představoval úzké spojení mezi politickým exilem a československými zahraničními vojenskými jednotkami*

slovenské republiky za stávající situace **jsou zastupitelské úřady** v zahraničí, které nebyly vydány Německu. Slabinou této teorie byla skutečnost, že podle ní nebylo možné zpochybnit platnost mnichovské dohody; navazovala také na z ústavního hlediska pochybný právní stav z období druhé republiky.

Londýnské centrum

V létě roku 1939 se **hlavní centrum** československého exilu postupně přenášelo z Paříže **do Londýna**. Zde se shromáždili jak starší politici (J. Šrámek, R. Bechyně, Jaroslav Stránský), tak mladší stoupenci dr. Beneše (H. Ripka, Eduard Outrata) a také skupina vysokých důstojníků (S. Ingr, Rudolf Viest, František Moravec). Zázemí všem pomáhal vytvářet bývalý československý vyslanec ve Velké Británii Jan Masaryk.

Komunisté ustavili svoje zahraniční vedení v Moskvě. Tvořila jej jen nejužší špička KSČ – Klement Gottwald, Václav Kopecký, Jan Šverma a další. Řídili se pokyny Komunistické internacionály, a proto až do napadení Sovětského svazu Německem zastávali **konfrontační politickou linii, která ani nepočítala s obnovou ČSR**. Zato ostře útočili na prezidenta Beneše, exilovou vládu a celý londýnský exil jako na „zaprodance západního imperialismu".

V červnu 1939 rozhodlo moskevské vedení KSČ o zřízení zahraničního sekretariátu v Paříži; měl vést československé komunisty ve Francii, v československých vojenských jednotkách a udržovat spojení s londýnskou skupinou KSČ. Toto „pařížské byro" pracovalo do prosince 1939.

V exilu nadále existovaly dosti velké **politické neshody**. O politické vůdcovství soupeřili česlkoslovenský vyslanec v Paříži dr. **Š. Osuský** a bývalý premiér dr. **M. Hodža** na straně jedné (oba Slováci) a dr. **E. Beneš** na straně druhé. I představitelé Slováků v exilu si přáli obnovu ČSR, někteří z nich však požadovali, aby budoucí Československo uznalo pomnichovskou autonomii Slováků a fungovalo na principu federativního uspořádání.

Postupně se **stále více prosazovala politická koncepce E. Beneše**. Mohl se opírat o daleko užší kontakty s domácím odbojem i s protektorátními představiteli. Beneš a jeho stoupenci také uznávali význam československých zastupitelských úřadů, ale především rozvinuli **teorii nepřerušené právní kontinuity a existence československého státu** (z ní mj. odvozovali i neplatnost Benešovy abdikace na funkci prezidenta). V mezinárodní politice

▲ *Obr. 121 Po uznání prozatímního československého státního zřízení se stal ministrem zahraničních věcí československé exilové vlády Jan Masaryk. Snímek ho zachycuje při návštěvě československých stíhačů na letišti Exeter v červenci 1942*

prosazovali **obnovu samostatné a nezávislé ČSR v hranicích před Mnichovem. E. Beneš** se tak už na jaře roku 1940 stal uznávanou **hlavou československého zahraničního odboje**. Za svého skutečného prezidenta jej uznávala i většina národa doma. Dr. Beneš měl být zárukou, že k dosažení konečného cíle odboje budou soustředěny všechny prostředky: diplomatické, vojenské, zpravodajské i propagandistické.

Úspěchy zahraničního odboje

Po vypuknutí druhé světové války zaznamenal zahraniční odboj první dílčí úspěchy. Dne 17. listopadu 1939 **uznala Francie Československý národní výbor** jako představitele Čechů a Slováků v zahraničí a v prosinci téhož roku tak učinila i Velká Británie. Ale teprve 21. července 1940 **uznala Velká Británie československou vládu jako prozatímní** a umožnila na svém území vytvářet i prozatímní československé státní zřízení, jehož součástí byla vedle exilové vlády i **Státní rada československá** (byla poradním orgánem prezidenta a nahrazovala parlament) a československý **prezident – dr. Edvard Beneš**. Předsedou prozatímní exilové vlády se stal **Jan Šrámek**, ministrem zahraničních věcí **Jan Masaryk** a ministrem národní obrany gen. **Sergej Ingr**.

Mezinárodní uznání

Důležitou a nezbytnou podmínkou pro obnovu společného státu Čechů a Slováků bylo zajištění jeho pevného mezinárodněpolitického postavení a mezinárodního uznání. Dne 18. července 1941 bylo dovedeno do konce dlouhé **jednání s Velkou Británií** o uznání Československé republiky a o změně dosavadního prozatímního statutu exilové vlády jako významné součásti československého prozatímního státního zřízení. Téhož dne došlo v Londýně k uzavření úmluvy o vzájemné pomoci ve válce mezi ČSR a SSSR, která rovněž znamenala plné a definitivní uznání československé zahraniční vlády v Londýně jako

▲ *Obr. 122 V létě roku 1943 vykonal československý prezident E. Beneš důležitou návštěvu u prezidenta F. D. Roosevelta*

představitelky Československé republiky. Sovětská vláda v této úmluvě dala **souhlas k vytváření samostatných vojenských jednotek z řad československých občanů na sovětském území**. 18. červenec 1941 tak představoval pro „československou věc" závažný mezník: protihitlerovská koalice **přijala osvobození a obnovení ČSR jako jeden ze svých válečných cílů**. Československá zahraniční vláda tím získala možnost plně se přihlásit k protihitlerovské koalici.

Učinila tak 16. prosince 1941, kdy všem spojeneckým vládám zaslala nótu, v níž oficiálně prohlásila, že *„nikdy neuznala, neuznává a nikdy neuzná žádných územních anexí, které Německo a Maďarsko provedly hrozbou, mocí a násilím na úkor Československé republiky"*. Na základě této nóty pak prezident E. Beneš a předseda vlády J. Šrámek ještě tentýž den vydali „Prohlášení válečného stavu mezi Československou republikou a státy, které jsou ve válce s Velkou Británií, Svazem sovětských socialistických republik nebo Spojenými státy americkými". Konstatovalo se v něm, že *„válečný stav mezi ČSR na jedné a Německem a Maďarskem na druhé straně trvá od chvíle, kdy se vlády těchto zemí dopustily násilných činů proti bezpečnosti, samostatnosti a územní celistvosti republiky"*.

Mezinárodní postavení Československa se od této doby od základu změnilo. **ČSR se stala plnoprávným členem protifašistické koalice.** Dne 1. ledna 1942 **podepsalo 26 států ve Washingtonu deklaraci**, v níž se zavázalo využít všech svých zdrojů v boji proti fašistickým státům Osy a neuzavírat s nimi separátní mír. Československo mezi těmito státy nechybělo. Nechybělo proto ani u **zrodu Spojených národů**, které byly vyhlášeny téhož dne.

Odvolání Mnichova

Pozici a prestiž zahraničního odboje nesporně posílil atentát na Heydricha i následné vyhlazení Lidic a Ležáků. Padly nacistické lži o protektorátu jako oáze klidu a pořádku. Vlády západních zemí získaly přesvědčivý doklad toho, že požadavek osvobození a obnovení Československa je plně opodstatněný.

Dne 5. srpna 1942 se tak mohla uzavřít další kapitola úmorného zápasu o plnohodnotnou a plnoprávnou obnovu ČSR v mezinárodním měřítku. Britská vláda nótou ministra zahraničí oficiálně **anulovala britské podpisy pod mnichovskou dohodou**, čímž se zřekla i závazků, které z toho plynuly. Koncem září 1942 **prohlásil mnichovskou dohodu za od počátku neplatnou** představitel Francouzského národního výboru v Londýně **Ch. de Gaulle** a uvědomil o tom dopisem československou vládu. Ministr zahraničí Jan Masaryk poté v českém vysílání BBC [bí bí sí] domů vzkázal: *„O Mnichovu vám už víc mluvit nebudu. Je odčiněn, mrtev, neexistuje a velcí Spojenci přicházejí jeden po druhém, aby nám to vlastně slíbili. Naše česká pravda znovu zvítězila."*

Československo-sovětská smlouva

Prezident Beneš a československá exilová vláda se však rozhodli upevnit smluvně i vztahy se Sovětským svazem. Šlo jim především o zabezpečení ČSR do budoucna proti možnému novému útoku Německa. Beneš také doufal, že smluvně vymezené československo-sovětské vztahy budou určitou zárukou proti sovětskému zasahování do vnitřních věcí. Sdílel naději, že se sovětská společnost přizpůsobí západním demokraciím. S těmito (jak

▲ *Obr. 123 V prosinci 1943 došlo k uzavření československo-sovětské spojenecké smlouvy. Na obrázku E. Beneš a J. V. Stalin při jejím podpisu*

▲ *Obr. 124 V létě roku 1944 jednali představitelé moskevského vedení KSČ s reprezentanty londýnského exilu. Zleva: M. Gottwaldová, F. Němec, československý důstojník, K. Gottwald, F. Uhlíř, V. Kopecký, P. Drtina a J. Šverma*

se později ukázalo, chybnými) úvahami se rozhodl pro cestu do Moskvy. Nutno dodat, že si tento krok nechal předem schválit americkým prezidentem Rooseveltem a také britský ministr zahraničí sdělil, že proti uzavření československo-sovětské smlouvy nemá námitek.

Dne 12. prosince 1943 k **uzavření československo-sovětské smlouvy** došlo. Zárukou nezávislosti a samostatnosti poválečné ČSR měla být ta ustanovení smlouvy, v nichž se hovořilo o vzájemném nevměšování do vnitřních záležitostí. Jestliže však Beneš spatřoval v tomto článku hráz proti budoucímu působení komunismu, velmi se mýlil.

Moskevská jednání

Pro další vývoj vztahu mezi západním a východním exilem měl zásadní význam **průběh jednání mezi Benešem a představiteli KSČ**, která proběhla v prosinci 1943 v Moskvě. Politická reprezentace demokratických politických stran, soustředěná v londýnském exilu, totiž přistoupila k těmto jednáním programově nepřipravena. Beneš přijal za základ jednání dokumenty, které předložila KSČ. Výsledkem moskevských jednání pak byla **dohoda o spolupráci mezi londýnským a moskevským odbojovým centrem v době války a dohoda o budoucím uspořádání obnovené ČSR**. Beneš s řadou návrhů komunistů sice souhlasil jen podmíněně a k ničemu se definitivně nezavázal (ostatně nebyl k dohodám s moskevským vedením KSČ pověřen ani vládou, ani Státní radou), nicméně vstřícnost a ústupky vůči vedení KSČ projevil. Tak se stalo, že pozice demokratických sil v zahraničním odboji začínala slábnout a **vliv komunistů narůstal** a násobil se tím, jak sovětská armáda začala postupovat do Evropy. Tato změna v poměru sil se navíc začala projevovat v situaci, kdy bylo zřejmé, že rozhodující roli v československém odboji jako celku definitivně ztrácí domov a přebírá ji zahraniční odboj.

Důležitá data:

listopad-prosinec 1939 – uznání Československého národního výboru jako představitele Čechů a Slováků v zahraničí Francií a Velkou Británií
21. červenec 1940 – uznání prozatímní vlády Velkou Británií a vznik prozatímního československého státního zřízení v emigraci
18. červenec 1941 – definitivní uznání československé vlády v Londýně Velkou Británií a podepsání československo-sovětské úmluvy o vojenské spolupráci
5. srpen 1942 – odvolání podpisu pod mnichovskou dohodou Velkou Británií
12. prosinec 1943 – uzavření československo-sovětské spojenecké smlouvy

Otázky, úkoly:

1. Kdy a za jakých podmínek se začal formovat československý zahraniční odboj? **2.** V kterých zemích existovala centra zahraničního odboje? Jakou roli v jednotlivých etapách jeho vývoje sehrála? **3.** Objasněte, jak byla v exilu chápána otázka kontinuity existence ČSR? Jakou koncepci zastával dr. Beneš, jakou jeho oponenti dr. Osuský a dr. Hodža? **4.** Jak probíhal proces postupného mezinárodního uznávání ČSR? **5.** Které orgány vytvářely prozatímní československé státní zřízení v Londýně? **6.** V čem spatřoval prezident Beneš význam československo-sovětské spojenecké smlouvy? O čem jednal s představiteli moskevského vedení KSČ? **7.** Vyhledejte na mapě všechna města a místa, která byla důležitá pro československý zahraniční odboj. **8.** Signatářem Deklarace Spojených národů za dne 1. ledna 1942 se stalo i Československo. Prostudujte text deklarace a vyjádřete se k těmto otázkám: Co znamenal československý podpis na této deklaraci z mezinárodněpolitického a mezinárodněprávního hlediska? Jak exilová vláda a celé prozatímní československé státní zřízení v emigraci konkrétně plnilo požadavky deklarace?

Deklarace Spojených národů ze dne 1. ledna 1942

Společná deklarace Spojených států amerických, Spojeného království Velké Británie a Severního Irska, Svazu sovětských socialistických republik, Číny, Austrálie, Belgie, Kanady, Kostariky, Kuby, Československa, Dominikánské republiky, El Salvadoru, Řecka, Guatemaly, Haiti, Hondurasu, Indie, Lucemburska, Holandska, Nového Zélandu, Nicaraguy, Norska, Panamy, Polska, Jižní Afriky a Jugoslávie.

Podepsané vlády,

přistoupivše k společnému programu cílů a zásad vtělenému ve společnou deklaraci prezidenta Spojených států amerických a ministerského předsedy Spojeného království Velké Británie a Severního Irska ze dne 14. srpna 1941, známou jako Atlantická charta, jsouce přesvědčeny, že úplné vítězství nad jejich nepřáteli je nezbytně nutné k obraně života, svobody, nezávislosti a náboženské svobody, jakož i k zachování lidských práv a spravedlnosti v jejich i v jiných zemích a že nyní vedou společný boj proti barbarským a surovým silám, jež se snaží ujařmit svět, prohlašují:

1. Každá vláda se zavazuje, že použije všech svých zdrojů, vojenských i hospodářských, proti těm činitelům Paktu tří[1] a jejich stoupencům, s nimiž je ve válce.

2. Každá vláda se zavazuje, že bude spolupracovat s ostatními signatárními vládami a že neuzavře separátní příměří nebo mír s nepřáteli.

K této deklaraci mohou přistoupit i jiné státy, které poskytují nebo by mohly poskytnout hmotnou pomoc a podporu v boji za vítězství nad hitlerismem.

[1] Pakt tří – Německo, Itálie, Japonsko.

7. ČESKOSLOVENŠTÍ VOJÁCI NA FRONTÁCH DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Československý legion v Polsku

Zárodek československých zahraničních vojenských jednotek se začal vytvářet už koncem dubna 1939 na polském území, kterým prošlo na 10 000 československých uprchlíků. Příhodné podmínky k formování československých vojenských jednotek však polská vláda nevytvořila. Českoslovenští dobrovolníci proto odjížděli z Polska do Francie, kam bylo do června 1939 vypraveno 6 transportů s více než 1200 vojáky. Teprve po napadení Polska hitlerovským Německem polská vláda oficiálně uznala **československý legion**, který tehdy čítal asi 1000 mužů. Pod velením podplukovníka **Ludvíka Svobody** zasáhl do obranných bojů po boku polské armády. Po porážce Polska část legionu přešla na rumunské území, ale jeho většina i s velitelem byla zadržena Rudou armádou, která okupovala východní části Polska.

Československé vojáky v Sovětském svazu umístili **do internace**. Na počátku roku 1940 jich menší počet odejel do Francie, další se na jaře roku 1941 přemístili do Palestiny, kde byli zařazeni do československé vojenské jednotky na Středním východě. Na území SSSR zůstala už jen menší část příslušníků československého legionu.

Československá vojenská jednotka v SSSR

Po podepsání československo-sovětské úmluvy 18. července 1941 se právě z nich a později i z občanů ČSR žijících v Sovětském svazu začala formovat československá vojenská jednotka v SSSR. Vysoké procento vojáků v této jednotce tvořili českoslovenští Židé, mezi nimi i mnoho žen. Hlavním organizátorem jednotky se stal náčelník československé vojenské mise v SSSR plukovník **Heliodor Píka**. Jednotka se ustavila jako **1. samostatný prapor** a od počátku roku 1942 zahájila výcvik v Buzuluku. Jednotce velel pplk. L. Svoboda. Při převzetí bojové zástavy v lednu 1943 měl prapor necelých tisíc mužů.

▲ *Obr. 125 Velitel československé vojenské mise v SSSR plukovník Heliodor Píka v rozhovoru se sovětským styčným důstojníkem generálem Žukovem*

Dne 30. ledna 1943 byl nasazen na frontu. V březnu 1943 se jeho vojáci vyznamenali v **bojích o vesnici Sokolovo**. V listopadu 1943 se československá jednotka (početně rozrostlá a působící již jako brigáda) zúčastnila **osvobozování Kyjeva**. Na přelomu let 1943/1944 se ocitla v těžkých **bojích u Bílé Cerekve**. Od jara 1944 byla brigáda přebudovávána na **1. československý armádní sbor v SSSR**. Posílil ji totiž nábor mezi volyňskými Čechy, přicházeli i českoslovenští občané propuštění z gulagů a početní stav armádního sboru zvyšovaly i masové dezerce slovenských vojáků, kteří nechtěli bojovat na straně hitlerovského Německa. Velitelem armádního sboru byl londýnskou vládou jmenován gen. **Jan Kratochvíl**. Od září roku 1944 (kdy ve sboru sloužilo 16 672 osob) se pak 1. československý armádní sbor v SSSR podílel na osvobozování území Československé republiky. Celkem položilo na východní frontě své životy více než 2500 československých vojáků.

Českoslovenští vojáci na Západě

Československé vojsko se budovalo i na Západě. Nejvíce dobrovolníků se v roce 1939 shromáždilo **ve Francii**. Jejich řady posílily i transporty československých vojáků z Polska, mezi nimiž byl dosti velký počet Židů. Francouzská vláda, poplatná své mnichovské politické linii, zprvu odmítala přihlášky československých vojáků do francouzské armády; českoslovenští dobrovolníci proto vstupovali do cizinecké legie s příslibem, že v případě války vstoupí do československých jednotek. Letci však byli přijímáni do francouzské armády přímo. Od srpna 1939 působila v Paříži československá vojenská kancelář v čele s generálem Ingrem, která provedla soupis několika tisíc dobrovolníků ve Francii a v Belgii. Dne 2. října 1939, tedy až po vypuknutí války, bylo **dosaženo dohody o „obnovení československé armády ve Francii"** a mohly tak vzniknout první organizované československé vojenské jednotky, kterým velel generál Jaroslav Čihák. Českoslovenští vojáci a letci se pak **podíleli na obraně Francie**, především za červnových bojů roku 1940. Českoslovenští stíhači nalétali asi 4000 letů a sestřelili více než 150 nepřátelských letadel. Po francouzské kapitulaci bylo na 4000 vojáků a 900 letců evakuováno do Velké Británie, které hrozila německá invaze.

▲ *Obr. 126 Prapor 1. československého pěšího pluku ve Francii*

Početné a dobře vyzbrojené československé pozemní síly se podařilo zformovat až na území Velké Británie. Útočiště zde nalezlo více než 5000 vojáků, většinou už účastníků francouzského tažení. Československá vojenská skupina prošla vnitřní krizí. Koncem července 1940 muselo být internováno přes 500 komunistů, interbrigadistů ze Španělska a s nimi sympatizujících vojáků, kteří pod vlivem propagandy Komiterny zaujímali kritické postoje k velení československých jednotek. Problémy v jednotce pomohla řešit návštěva prezidenta Beneše. Po překonání vnitřních rozporů se na konci října 1940 ustavila **1. československá smíšená brigáda**, které velel gen. **B. Miroslav-Neumann**. Do jara roku 1942 prodělávala výcvik. Od května 1942 bránily jednotky československé smíšené brigády jižní pobřeží britských ostrovů, střežily letiště a další důležité objekty.

Českoslovenští letci v bitvě o Anglii

Od poloviny července 1940 se k obraně Velké Británie rychle organizovala **elitní skupina československých vojáků – letci**. Postupně vznikly 310. stíhací a 311. bombardovací peruť a posléze i 312. stíhací peruť. Jejich příslušníci zasáhli **do letecké bitvy o Anglii** již koncem srpna 1940. Českoslovenští letci, jimž velel gen. **Karel Janoušek,** se zařadili v nelítostné letecké bitvě mezi nejúspěšnější a nejstatečnější. Nejlepším z nich se stal četař Josef František, který během září roku 1940 dokázal sestřelit 17 nepřátelských letadel.

Dne 30. září 1940, ve výroční den přijetí mnichovské dohody, vystoupil ve vysílání BBC ministerský předseda W. Churchill s poselstvím k Čechoslovákům. Svá slova věnoval především československým vojákům a letcům. Řekl: *„... Bitva, kterou my dnes ve Velké Británii bojujeme, není pouze bitvou naší, je to také vaše bitva. A ve skutečnosti bitva všech národů, které dávají přednost svobodě před bezduchým otroctvím... V celých dějinách žádný evropský národ neukázal větší životnost než váš. A dnes opět váš lid podal nesčetné důkazy své odvahy v dobách protivenství. My ve Velké Británii jsme přivítali s hrdostí a vděčností vaše vojáky a letce, kteří přišli nebezpečnými cestami, aby se zúčastnili se spěchem stále větším této bitvy o Velkou Británii, která je také bojem o Československo...“*

V následujících letech se českoslovenští letci zúčastnili **bitvy o Atlantik**. Tentokrát vynikali nejenom stíhači, ale **i příslušníci bombardovacího letectva**.

▲ *Obr. 127 Českoslovenští letci se úspěšně účastnili bitvy o Anglii*

▲ ▶ *Obr. 128, 129 Českoslovenští dělostřelci v Tobrúku a jejich velitel podplukovník Karel Klapálek*

Českoslovenští vojáci na Středním východě

Českoslovenští vojáci se zúčastnili bojů také na Středním východě a v severní Africe. Na podzim roku 1940 vznikl v britské Palestině **11. československý pěší prapor – Východní**, jemuž velel podplukovník **Karel Klapálek**. Zformoval se jednak z československých a židovských emigrantů, kteří odcházeli do exilu balkánskou cestou, jednak ze skupiny vojáků, kteří přišli ze Sovětského svazu. Do bojů byla Klapálkova jednotka nasazena v rámci britské armády. Prošla strastiplnou cestou od egyptské Alexandrie, přes libyjskou poušť a Sýrii až do Tobrúku (v Libyi), jenž se ocitl v italském a německém obklíčení. **Boj o Tobrúk** se stal **největší bojovou akcí československé vojenské jednotky na Středním východě**. Hlavní boje probíhaly od října do prosince 1941. Českoslovenští vojáci se plně osvědčili i v nezvyklých podmínkách pouště a řadě z nich byla za statečnost udělena britská, polská i československá vyznamenání. Pevnost Tobrúk byla osvobozena po 244 dnech obklíčení.

Začátkem března 1942 – po vítězných bojích – poslal velitel britské armády generál N. M. Ritchie [ričí] Karlu Klapálkovi blahopřejný dopis, ve kterém uváděl: *„Váš vynikající prapor nyní opouští 8. armádu, ale ještě předtím vám zasílám poselství, kterým chci ocenit vaši dokonalou a účelnou práci, vykonávanou vždy jak v Tobrúku, tak i dříve, s radostí a energií. Vojenské chování příslušníků vašeho praporu zapůsobilo hlubokým dojmem na jejich britské druhy a získalo si jejich obdiv a úctu...“*

V květnu 1942 byl Klapálkův prapor reorganizován **na protiletecký pluk**. Po skončení bojů v severní Africe v květnu 1943 se českoslovenští vojáci přesunuli do Velké Británie, kde posílili tamní jednotky. Začátkem září

1943 tak vznikla **Československá samostatná obrněná brigáda**, která se v srpnu 1944 přeplavila na evropský kontinent. Velel jí generál Alois Liška. Hlavní bojovou akcí, která brigádu čekala, bylo obléhání přístavu Dunkerque [denkerk] v severní Francii. Jeho blokáda trvala až do konce války.

Českoslovenští partyzáni v zahraničí

Češi a Slováci nebojovali proti fašismu jen v rámci pravidelných armád států protihitlerovské koalice. Účastnili se i bojů v partyzánských oddílech, které působily na okupovaných územích.

Na podzim roku 1942 vytvořili krajané, kteří žili na území bývalé Jugoslávie, partyzánskou Brigádu Jana Žižky z Trocnova. Podílela se na bojích převážně na teritoriu Slovinska a bojovalo v ní na 3000 Čechů a Slováků. Vedle této brigády působili Češi a Slováci i v dalších partyzánských útvarech; jejich celkový počet se odhaduje na 7500 osob, z nichž padlo asi 2500 bojovníků.

V letech 1944-1945 odveleli většinu příslušníků protektorátního vládního vojska ke konání strážní služby na území Itálie. Část jednotek ale využila příležitosti dát najevo odpor k nacistické okupační moci a přeběhla k partyzánským oddílům v Itálii a také v Jugoslávii. Některým dalším vojákům vládního vojska se podařilo dostat se do československých vojenských jednotek, které bojovaly na západní frontě.

V květnu 1943 přešel na východní frontě k sovětským partyzánům celý oddíl slovenských vojáků, kterým velel kapitán Ján Nálepka. Slovenští vojáci pak vytvořili samostatný 1. československý partyzánský oddíl. Při bojích o město Ovruč v listopadu 1943 Ján Nálepka padl. Přibližně ve stejné době se na krymské frontě uskutečnil další masový přechod slovenských vojáků (asi 3000 osob) na sovětskou stranu. Po těchto zkušenostech s nespolehlivostí slovenských vojáků rozhodlo německé velení o stažení slovenské armády z východní fronty. Odhaduje se, že v SSSR padlo nebo zůstalo nezvěstných na 120 slovenských partyzánů. Po skončení partyzánských bojů se mnozí partyzáni stali příslušníky československé vojenské jednotky v SSSR.

Při pohledu na bojovou činnost československých vojenských jednotek na frontách druhé světové války je nutné zdůraznit, že za obnovu Československé republiky nebojovali jen Češi a Slováci, ale i Židé, Němci a Rusíni. Zahraniční odboj byl v tomto smyslu od samého počátku ne úzce nacionální, ale vskutku „československý".

▲ *Obr. 130 Prapor 11. československého pěšího praporu – Východního*

Pojmy:

Internace – nucený pobyt na vykázaném místě.

Důležitá data:

duben 1939 – vznik československých vojenských jednotek na polském území
2. říjen 1939 – dosažení dohody o obnovení československé armády ve Francii
konec srpna 1940 – nasazení československých letců v bitvě o Anglii
konec října 1940 – ustavení 1. československé smíšené brigády ve Velké Británii
říjen-prosinec 1941 – účast československých vojáků v bojích u Tobrúku
30. leden 1943 – nasazení 1. československého samostatného praporu na frontu
září 1943 – vznik Československé samostatné obrněné brigády

Otázky, úkoly:

1. Kde se začal formovat československý vojenský zahraniční odboj, za jakých podmínek? Zasáhli zde naši vojáci do bojových akcí? **2.** Vyložte historii formování československé vojenské jednotky v SSSR. Kdy byla nasazena do bojů a jakých bojových úspěchů dosáhla? **3.** Jak se budovalo československé vojsko na Západě? **4.** Co víte o československých vojácích na Středním východě a v severní Africe? **5.** S pomocí literatury písemně zpracujte malé životní portréty: Sergeje Ingra, Heliodora Píky, Karla Klapálka, Ludvíka Svobody, Karla Janouška a Josefa Františka. **6.** Na základě vlastní četby připravte referát o bojích československých stíhacích letců v bitvě o Anglii. **7.** Přečtěte si o československých vojácích, kteří bojovali u Tobrúku, zjistěte si další podrobnosti a podle literatury zpracujte písemný referát. **8.** Na videu se pokuste shlédnout film Filipa Jánského *Nebeští jezdci* a do kina se vypravte na film Jana Svěráka *Tmavomodrý svět*. Napište esej o svých dojmech.

8. CESTA KE SVOBODĚ

Předpoklady osvobození ČSR

Sama povaha druhé světové války i celková strategická poloha protektorátu Čechy a Morava vylučovala, aby k obnovení ČSR došlo jinak než **po úplné a bezpodmínečné kapitulaci Německa**. K ní se mohlo dospět jedině jeho zdrcující porážkou. Tím spíše, že početná skupina německých armád Střed hodlala v závěru války vést právě v české kotlině obranné boje. **Vlastními odbojovými silami a povstaleckou akcí jsme ke své svobodě mohli jen přispět.**

Rozhodující předpoklady k vítězství nad Německem a jeho spojenci znamenala **vítězství sovětské armády u Stalingradu a u Kurska a Orla** v roce 1943 a **invaze angloamerických vojsk do Normandie** v červnu 1944. Německo se ocitlo v kleštích dvou front. Bylo jen otázkou času, kdy tomuto sevření podlehne. Na jaře 1945 překročili západní Spojenci Rýn a v širokých proudech směřo-

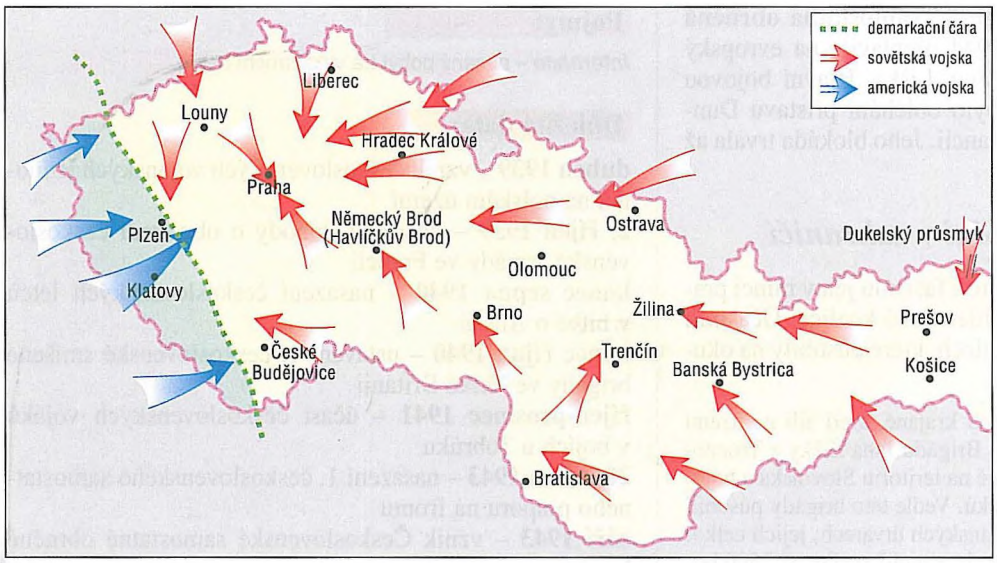

◀ *Osvobozování Československa spojeneckými armádami*

vali do německého vnitrozemí. Směrem na Berlín postupovala Rudá armáda. **Z vojenského hlediska byla válka v Evropě prakticky rozhodnuta.**

Osvobození území ČSR v jejích předválečných hranicích **probíhalo postupně**. Přímo souviselo s vývojem na frontách. Bezprostřední vliv na něj měly i výsledky jednání mezi státy protihitlerovské koalice, a zejména konference Velké trojky – USA, Velké Británie a Sovětského svazu. Při jednáních Velké trojky si zvláště britský premiér W. Churchill dobře uvědomoval, že ta spojenecká armáda, která osvobozené území obsadí, bude na něm mít také rozhodující politický vliv. Proto naléhal na Roosevelta, aby Spojenci obsadili Berlín, Prahu i Vídeň a „podali Rusům ruku co nejdále na východě".

To se ale neuskutečnilo. Mezi vrchním velitelstvím spojeneckých vojsk v čele s gen. Eisenhowerem [ajzenhaurem] a velením Rudé armády byla uzavřena dohoda, kam až jednotlivé armády postoupí. V souladu s ní došlo i ke **stanovení demarkační čáry Linec-České Budějovice-Plzeň-Karlovy Vary-Saská Kamenice**, na níž se měla zastavit americká vojska. Američané přistoupili na požadavky sovětské strany, neboť pro ně válka zdaleka nekončila. Hlavní strategický zájem nyní upírali do Pacifiku, kde potřebovali ve válce s Japonskem sovětskou pomoc. Když americké velení sovětskou stranu požádalo, aby americká vojska mohla z Plzně či Rokycan přijít na pomoc Praze, bylo stroze odmítnuto s odůvodněním, že prý hrozí „smíchání vojsk". Ve skutečnosti **chtěla Rudá armáda provést Pražskou operaci a vstoupit do hlavního města ČSR**, aby tím položila **základ příštímu sovětskému vojenskému, politickému a hospodářskému vlivu**. To si však lidé v dané situaci neuvědomovali a Rudou armádu vítali jako osvoboditelku.

Vojenské akce k osvobození ČSR

Osvobozování ČSR nebylo jednoduché a vyžádalo si mnoho obětí. Už **Karpatsko-dukelská operace** z podzimu 1944, která měla v součinosti se dvěma divizemi slovenské armády otevřít sovětským a československým jednotkám přístup na území ČSR, se změnila v **krutou bitvu s velkými ztrátami**. I některé další boje na Slovensku (u Liptovského Mikuláše) a také v **Ostravské operaci**

▲ **Obr. 131** *V říjnu 1944 se 1. československý armádní sbor v prostoru Dukly probojoval na československé území*

měly podobný charakter. **Sovětská a** také **rumunská vojska** postupovala i v jižním směru a osvobodila Bratislavu (4. dubna 1945) a Brno (26. dubna). Osvobozování ČSR se zúčastnily i **polské jednotky**. Největší ztráty zaznamenala Rudá armáda – celkem padlo na území ČSR asi 144 000 sovětských vojáků.

V polovině dubna 1945 se k západní hranici ČSR přiblížila **3. americká armáda**, jíž velel generál G. S. Patton [petn]. Dne 18. dubna vstoupila na československé území. Po kapitulaci Aše zahájily americké jednotky postup na Cheb, který dobyly 25. dubna. Po jednáních mezi Spojenci a velením Rudé armády postoupily americké jednotky **v jižních a západních Čechách jen na dohodnutou demarkační linii** (mezi 5.-7. květnem 1945). Generál Patton byl připraven porušit zákaz svého vyššího velení a jednotky z Plzně na pomoc Praze vyslat. Potřeboval jen jediné: přímou žádost o pomoc od České národní rady, která reprezentovala domácí odbojové síly. Ale takovou žádost nedostal. V ČNR totiž hájili mocenský zájem Moskvy čeští komunisté.

Situace na Slovensku. Přípravy povstání

Od konce roku 1943 se začala **hroutit vnitřní stabilita slovenského režimu**. Vojáci slovenské armády nechtěli bojovat na německé straně. Důsledků slovensko-německého spojenectví se začala obávat stále větší část slovenské společnosti. Z toho těžily opoziční síly, kterým nahrával i fakt, že ubývalo hospodářských a sociálních výhod, plynoucích zprvu Slovensku z jeho samostatnosti. Řada lidí si také uvědomovala těžké morální dopady arizace židovského majetku. Režim, v jehož čele stál katolický kněz, jen těžko mohl zdůvodnit, proč svolil k provádění vyhlazovací politiky vůči Židům. **Demokraticky cítícím občanům se také příčil totalitní způsob vlády**, který zejména od roku 1941 na sebe vědomě bral podobu „slovenského nacionálního socialismu" ve snaze se co nejvíce přiblížit německému vzoru.

Výrazem formování skutečného aktivního odboje na Slovensku se stal **vznik Slovenské národní rady** (SNR), která sdružovala různé odbojové proudy. V dubnu 1944 SNR souhlasila s tím, aby zkušený důstojník **Ján Golián** připravovat ozbrojené povstání. Československá exilová vláda přivítala Goliánovo pověření, neboť věděla o jeho „československé orientaci". Jmenovala jej **velitelem Vojenského ústředí**, které reprezentovalo obnovenou československou ozbrojenou moc na Slovensku.

Taktika příprav povstání na Slovensku předpokládala „klamání Tisa" a účinnou vojenskou koordinaci s postupující sovětskou armádou. Plně se nezdařilo ani jedno, ani druhé. Partyzánské skupiny, které vznikaly většinou kolem paravýsadků ze Sovětského svazu, nepřistoupily na sladění příprav s Vojenským ústředím. Důsledkem jejich předčasných akcí byl fakt, že na Slovensko vstoupily německé vojenské jednotky. Příchod těchto jednotek se stal **29. srpna 1944 v Banské Bystrici** signálem pro zahájení povstání, i když hlavní vojenský úkol povstaleckých sil – otevření karpatských průsmyků – splněn nebyl. Dvě slovenské divize určené k tomuto úkolu zůstaly v kritickém okamžiku bez velení a byly obklíčeny a odzbrojeny.

▲ **Obr. 132** *Slovenský protinacistický plakát*

Význam Slovenského národního povstání. Konec slovenského státu

Přestože povstání na Slovensku začalo za nevýhodných okolností, byl jeho rozsah značný. Zúčastnilo se jej na 60 000 slovenských vojáků a téměř 20 000 partyzánů. **Vojenský význam povstání** spočíval v tom, že po několik týdnů vázalo řadu německých divizí. Teprve na konci října 1944 bylo pod jejich soustředěným náporem zatlačeno do hor. Zřejmý byl ovšem i **politický a morální význam povstání**. Přísluší mu přívlastek **národní**, neboť významná část slovenského národa jej přivítala a aktivně podporovala. Projevila tím i svou **vůli obnovit Československou republiku**, což byl programový požadavek SNR. Ovšem představa o budoucím soužití Čechů a Slováků byla jednoznačně založena na **uznání zásady svébytnosti slovenského národa** a zásady „rovný s rovným". Morální rozměr povstaleckého vystoupení tkví především v tom, že se značná část slovenské společnosti dokázala postavit proti zhoubnému a scestnému slovenskému nacionalismu, reprezentovanému klerofašistickým režimem Slovenské republiky.

Pravý charakter tohoto režimu se projevil v podzimních a zimních měsících roku 1944-1945, kdy takzvané **pohotovostní oddíly Hlinkových gard** organizovaly **hromadné vraždění vlastních slovenských lidí**. Nic si přitom nezadaly se svými nacistickými vzory a dopouštěly se zločinů proti lidskosti.

Postup Rudé armády a 1. československého armádního sboru na Slovensko na sklonku roku 1944 zvolna pokračoval. Další a další obce byly zbavovány nadvlády gardistů a osvobozovány od německých vojsk. Znamenalo to **konec Slovenské republiky**. Idea slovenské samostatnosti ustupovala představě, kterou tehdy sdílela většina Slováků, že osvobozené Slovensko se stane součástí ČSR. Mnoho Slováků vyznávalo myšlenku společného státu zcela upřímně. Další kalkulovali s tím, že bude lepší stát spolu s českým národem na straně vítězů než zůstat v samostatném státě jedním z poražených.

Slovenské národní povstání nadšeně přivítal český odboj a celý český národ. Snažil se mu také **poskytnout**

▲ **Obr. 133** *Vojenská pomoc (zbraně a další vojenský materiál) se přesouvala na povstalecké území přes letiště Tri Duby poblíž města Zvolen*

účinnou podporu. Na pomoc bojujícímu Slovensku přišlo mnoho Čechů. To přinutilo K. H. Franka k neprodyšnému uzavření hranic. Podle nařízení z 15. září 1944 hrozil za nezákonný přechod hranic trest smrti. Celkově bojovalo v SNP asi 2000 Čechů. Byli to ovšem i Češi působící v době povstání na Slovensku a dále čeští příslušníci **1. československého samostatného leteckého pluku**, jenž přeletěl na letiště u Zvolena, a **2. československé paradesantní brigády**, která rovněž přišla posílit řady bojovníků SNP.

Zvýšená aktivita odboje v protektorátu

Významné bylo i úsilí o zintenzivnění odbojové činnosti v českých zemích. Přímá koordinace akcí možná nebyla, neboť český odboj ztratil mnoho sil v dlouhém a vyčerpávajícím boji s gestapem. Gestapo dokázalo pronikat i k nově zformovaným odbojovým organizacím; tvrdě postihlo například silnou **organizaci R-3 – Rada tří**, která navazovala na tradici a rozvětvené sítě PVVZ a ÚVOD. Nepříznivou situaci ještě zhoršovalo hromadné nasazování mládeže na práci do Německa a na jaře 1945 i na zákopové práce v protektorátu. **Odboji chyběly zbraně**, což fakticky znemožňovalo uskutečnit větší ozbrojené akce.

Nicméně v zimě roku 1944 a na jaře 1945 působily **partyzánské skupiny i v českých zemích**. Jejich celkový počet se pohyboval kolem 90 a měly asi 8000 mužů. Představu o vojenské hodnotě a skutečných možnostech partyzánských skupin si učiníme, jestliže si uvědomíme, že v té době vedla v českých zemích boje dobře vyzbrojená skupina německých armád Střed čítající asi 920 000 mužů.

Partyzánům nelze upřít osobní statečnost. Následky jejich akcí však v mnoha případech tvrdě dopadly na bezbranné civilní obyvatelstvo. Rozsah škod, který partyzáni okupační moci způsobili sabotážemi a diverzní činností (například přerušováním železniční dopravy), neměl zásadní vojenský význam. Partyzánské akce ale nesporně působily jako **morální vzpruha**. Připomínaly českému národu, že ne všichni jsou odhodláni vyčkávat, až jim bude svoboda darována zvenčí.

Přes všechny překážky **chystal i český odboj závěrečné povstalecké vystoupení**. Připravovaly se na něj hlavně zbylé skupiny z vojenské odbojové organizace Obrana národa, které vytvořily vojenské velitelství Bartoš a Alex, a ilegální Ústřední rada odborů spolu s Radou tří. Podle jejich plánu se povstání mělo zúčastnit také **protektorátní četnictvo, policie a zbylé jednotky vládního vojska**, vybavené alespoň lehkými pěchotními zbraněmi.

Povstání vypuklo v některých moravských a českých městech **na počátku května 1945**. Impulsem k závěrečným povstaleckým vystoupením se stala zpráva o Hitlerově sebevraždě, jako tomu bylo v Přerově 1. května 1945. V dalších dnech se povstání přeneslo do oblasti Podkrkonoší, středních Čech, Českomoravské vrchoviny i na Moravu. V některých případech hrála roli i snaha prokázat odbojové zásluhy „za pět minut dvanáct", případně touha získat osobní a politické výhody po osvobození.

Pražské povstání

V Praze vypuklo povstání **5. května 1945**. Pražané reagovali spontánně a podobně jako 28. října 1918 předběhli organizované přípravy povstání. Do jeho čela se ale pohotově postavila **Česká národní rada**, složená ze všech důležitých protifašistických sil a skupin včetně komunistů; předsedal jí prof. Albert Pražák. Vojenského velení povstaleckých akcí se ujalo vojenské velitelství Bartoš a Alex a vytvořilo štáb **Vojenského velitelství Velké Prahy**, v jehož čele stanul gen. **Karel Kutlvašr**.

Povstalecké síly v Praze zpočátku dosáhly významných úspěchů. Za přispění ozbrojených protektorátních složek **ovládly budovu rozhlasu**, odkud se pak vysílaly výzvy o pomoc bojující Praze. Městský rozhlas zase nabádal Pražany, aby začali na ulicích **stavět barikády**, které měly zmírnit převahu německých sil v těžké výzbroji a znemožnit jim průchod Prahou. Ale právě o to německým jednotkám především šlo. Hodlaly si otevřít cestu do amerického zajetí stůj co stůj.

◀ **Obr. 134** *Jednou z hlavních odbojových organizací na domácí frontě se stala Rada tří. Mezi její tři velitele patřil i divizní generál Vojtěch Luža. V říjnu 1944 byl zastřelen v obci Hříště u Přibyslavi*

▲ **Obr. 135** *Atmosféra osvobození Prahy v květnu 1945*

VLASOVCI. V kritické situaci poskytli pomoc bojující Praze takzvaní vlasovci, příslušníci Ruské osvobozenecké armády (ROA). Jejich zásah povstalcům nesporně pomohl. Představitelé ČNR ale s nimi odmítli jednat a splnit jejich požadavky. Nechtěli porušit spojenecké dohody, neboť tito ruští a ukrajinští vojáci, jimž velel bývalý sovětský generál A. A. Vlasov, bojovali až dosud po boku Hitlera. (Vlasovci, kteří vyhlašovali, že bojují proti Stalinově diktatuře, vytvořili jednotky působící zpravidla v týlu fronty jako strážní, případně protipartyzánské oddíly.) Na české území se dostali s ustupující německou frontou až v samém závěru války, kdy už byla totální německá porážka jasná. Ze svízelné situace hledali východisko v kontaktech s vojenským velením pražského povstání. Stěží ale mohli očekávat, že jim jejich spojenectví s nacistickým Německem bude prominuto, byť jej zdůvodňovali snahou o osvobození Ruska od Stalina. Po 7. květnu 1945 se vlasovci pokusili přejít do amerického zajetí, většinu z nich ale zajala postupující sovětská armáda. Velitelé ROA gen. Vlasov, gen. Buňačenko (který přímo velel jednotkám operujícím v Praze) a další byli odsouzeni za velezradu a popraveni. Další vojáci a důstojníci ROA skončili v gulazích.

Dohoda o kapitulaci

Hořící Staroměstská radnice a představa další zkázy starobylého města přiměla ČNR, aby **uzavřela 8. května 1945 s německým velením dohodu o kapitulaci německých jednotek**. Podle ní byly německé jednotky povinny složit těžké zbraně na okraji Prahy a lehkou výzbroj před americkými liniemi, kam směřovaly do zajetí. Dne 8. května po 19. hodině byl protokol o kapitulaci vysílán rozhlasem. Otevřely se barikády k průchodu německých jednotek. Město Praha bylo zachráněno.

Členové ČNR, kteří protokol podepsali, byli krátce poté označováni jako kapitulanti a po zákroku sovětských činitelů byla 11. května **ČNR rozpuštěna**. Ministerský předseda Zdeněk Fierlinger obdržel 31. května od sovětského vyslance Zorina oficiální dopis, v němž byla ČNR obviňována, že připravovala plány na záchranu německých vojsk a jejich zbraní a ti, co protokol o kapitulaci podepsali, byli označeni za osoby, které nemohou požívat důvěry sovětské armády a československé

▲ *Obr. 136 Pocta padlým hrdinům na čestném místě před Staroměstskou radnicí v Praze*

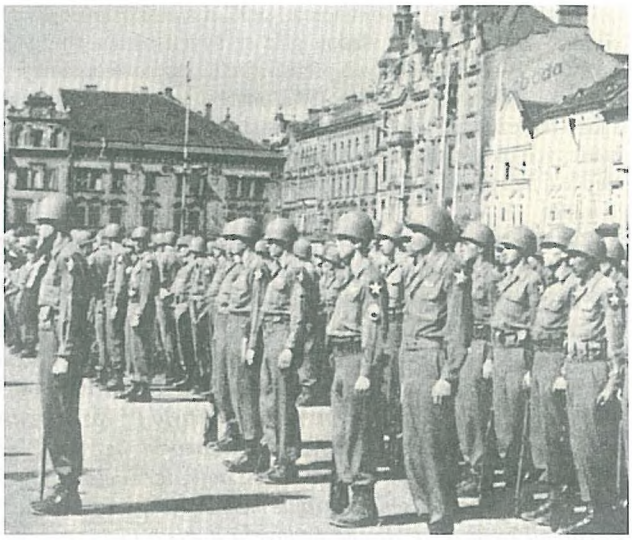

▲ *Obr. 137 Přehlídka amerických vojáků na plzeňském náměstí v květnu 1945*

vlády a nemohou stát v čele správy v Praze. Tento neomalený zásah se stal podkladem k **diskriminaci** a po roce 1948 i přímé **perzekuci vedoucích činitelů Pražského povstání**.

Dne 8. května 1945 večer boje v Praze utichly. Na některých místech Prahy ještě znovu vzplály 9. května ráno. Do téměř již svobodného města přijížděly sovětské tanky. 9. května 1945 stanuli na půdě Prahy také první českoslovenští vojáci. Ve Kbelích přistály letouny 1. československé letecké smíšené divize, o něco později Praha přivítala příslušníky 1. československé tankové brigády. 10. května 1945 přiletěla do Prahy z Košic **československá vláda**, která podle dohody představitelů republiky v emigraci přebrala od ČNR moc. Základního cíle odboje bylo dosaženo: Československá republika se obnovila.

Představy o poválečném uspořádání

Představy o poválečném uspořádání osvobozené ČSR se ale lišily. Rozhodující podobu jim nedal „lid a národ doma", jak to celou dobu války slibovali činitelé československého exilu, ale jednání a kompromisy uzavřené představiteli československého zahraničního odboje.

Pro poválečné uspořádání ČSR se jako rozhodující ukázaly rozhovory mezi představiteli československé londýnské a moskevské emigrace, které proběhly v březnu 1945 v Moskvě. Na jejich základě byla vytvořena **nová vláda v čele se sociálním demokratem Zdeňkem Fierlingerem** (dosavadním československým vyslancem v Sovětském svazu) se silným vlivem komunistů.

Dne 5. dubna 1945 zveřejnila v osvobozených Košicích programový dokument – **Košický vládní program**, z něhož bylo zřejmé, že liberálně-demokratický režim první ČSR se neobnoví. Košický vládní program totiž vyhlašoval úzké sepětí se SSSR, požadoval vybudování armády a bezpečnosti podle sovětského vzoru, vyhlašoval zestátnění klíčového průmyslu a bankovnictví a ustavoval Národní frontu Čechů a Slováků, která ve skutečnosti povolovala existenci jen čtyř vybraných politických stran a další zakazovala. Košický vládní program se vyslovoval pro konfiskaci majetku Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů.

O svých pocitech a dojmech ze setkání s československými představiteli a s novou vládou píše se svých pamětech **Josef Grňa – Vlk**, jeden z čelných představitelů odbojové organizace PVVZ na Moravě. Od roku 1943 působil ve vedení Rady tří a jako reprezentant této organizace stál i u vzniku ČNR. Za dramatických okolností přešel v dubnu 1945 frontu, aby se jako zástupce ČNR setkal v Košicích s vládními činiteli. Vzpomíná na to takto:

„Věren svému úkolu jednat s představiteli vlády jménem České národní rady jen o otázkách vojenských, nechtěl jsem se pouštět do otázek politických. Přece jsem však chtěl pobytu v Košicích využít aspoň k informaci ... Otázka politických stran byla hlavním předmětem mého hovoru s předsedou vlády. Vyložil jsem mu naše představy a uváděl odpor lidu proti takovému stranickému tříštění. Ale o věci bylo již rozhodnuto těmi, kdo hledali rámec pro své osobní ambice, bez dotázání lidu doma... Když jsem konečně před odjezdem dělal bilanci svého zájezdu, cítil jsem se krajně nespokojen, ba nešťasten. Uvědomil jsem si, že zbraně nedovezu a místo nich přivážím jen tu zprávu o čtyřech politických stranách...“

Nenaplnění cílů domácího odboje

Představy o poválečném uspořádání ČSR a programové cíle domácího odboje se nenaplnily. **Místo sociálního a demokratického státu**, jak si jej představoval program ÚVOD Za svobodu do nové Československé republiky, **nastupoval režim „lidové demokracie“. Žádný z představitelů domácího odboje se nestal členem nové vlády.**

Václav Černý, jeden z členů ČNR a nejpřednější představitel kulturního odboje po celou dobu války, o tom ve svém *Kříku koruny české – Pamětech z let 1938-1945* s hořkostí napsal: *„Větším překvapením byla však nedbalá chladnost vlády k Radě, jež se projevila již na letišti, kde je vítal nikoliv Pražák, ale Smrkovský; pak vláda odjela na Hrad k svému prvnímu zasedání v Praze, k němuž Radu ani nepřizvala! Smrkovský den nato přiznal, že již téhož prvního dne (10. 5.) mu Gottwald večer sdělil, že složení košické vlády nebude měněno, tj. že nebude rekonstruována přibráním zástupců České národní rady, respektive domácího odboje... To ovšem na prospěch komunistické složky vlády porušovalo sliby, po celou válku vyhlašované prezidentem a Londýnem, že vláda osvobozené vlasti se bude skládat rovným dílem z obou odbojů, domácího i zahraničního“.*

NADĚJE I OBAVY PO OSVOBOZENÍ. Většina společnosti, trpící šesti lety okupačního režimu, uvítala osvobození s pochopitelnou euforií. S obavami do budoucna hleděli ti, kteří se kompromitovali kolaborací s okupačním režimem v protektorátu nebo zřetelnou podporou klerofašistického režimu na Slovensku. Už v průběhu povstání se proti nim vzedmula vlna nacionálních vášní, často vyvolávaná i těmi, kteří předtím okupační dobu jenom „přežívali“.

Nadšení z nabyté svobody se promítalo do touhy obnovit republiku na pevných a spravedlivějších základech. Ale limity, které v tomto ohledu stanovil Košický vládní program, dávaly tušit, že jsou na místě obavy z dalšího vnitropolitického vývoje osvobozeného státu. Míra a hloubka těchto obav se lišila podle politického zaměření a přesvědčení každého jedince. Předmětem rozdílných přístupů se stala především otázka, co si představit pod nejvíce frekventovaným pojmem – lidová demokracie.

Pojmy:

Diverze – útočný vojenský podnik určený k odvrácení nepřítele od jeho plánů, záškodnictví.

Euforie – přehnaný pocit dobré nálady, pohody, spokojenosti.

Demarkační čára – pásmo (v terénu) oddělující od sebe vojska válčících stran po uzavření příměří.

Důležitá data:

29. srpen 1944 – začátek Slovenského národního povstání
18. duben 1945 – překročení západní hranice ČSR 3. americkou armádou
1. květen 1945 – vypuknutí povstání v Přerově a následně v dalších městech Čech a Moravy
5. květen 1945 – začátek Pražského povstání
8. květen 1945 – uzavření dohody ČNR s německým velením o kapitulaci německé posádky v Praze
9. květen 1945 – poslední boje v ulicích Prahy

Otázky, úkoly:

1. Jak probíhalo osvobozování východních částí ČSR? **2.** Jak souviselo osvobození ČSR s konferencemi Velké trojky a s vývojem na frontách? **3.** Kdy a v kterých oblastech začalo osvobozování ČSR 3. americkou armádou? Kudy vedla demarkační linie? **4.** Které slovenské město se stalo centrem Slovenského národního povstání? V čem tkvěl vojenský, politický a morální význam povstání? **5.** Které hlavní odbojové organizace a skupiny vytvořily řídící orgán domácího odboje – Českou národní radu? Jak probíhal květen 1945 v Čechách a na Moravě? **6.** Vyjádřete svůj názor na otázku, zda a jak se naplnily představy domácího odboje o poválečném uspořádání ČSR. Porovnejte zahraniční odboj v Londýně a v Moskvě z hlediska pozdějšího vývoje naší země. **7.** Podle vlastní četby nebo zhlédnutého filmu vyprávějte spolužákům o událostech ze závěrečné fáze osvobozování republiky. **8.** Domníváte se, že způsob a okolnosti osvobození naší republiky a obnovení její samostatnosti v sobě skrývaly nebezpečí do budoucna? Vyjádřete svůj názor v eseji na toto téma. **9.** Přečtěte si z pamětí Václava Černého celé jeho vylíčení událostí, které provázely osvobození. Jeho názory konfrontujte s literárním obrazem této doby (například s románem Josefa Škvoreckého Zbabělci). Napište na toto téma úvahu. **10.** Připravte z rodinných fotografických alb a z dalších místních zdrojů výstavku fotografií o osvobozování obce nebo města, v němž žijete.

9. ZÁVĚREČNÉ ETAPY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Vylodění Spojenců v Evropě

Na jaře roku 1944 vrcholily **přípravy na vylodění** angloamerických spojeneckých vojsk **v Normandii** a na přenesení bojů do západní Evropy. Ve Velké Británii se dlouhodobě soustřeďovaly statisíce tun výzbroje a na vylodění čekaly invazní jednotky. Den „D“ (původně stanovený na květen roku 1944) určil vrchní velitel spojeneckých vojsk americký **generál Eisenhower** nakonec na 6. června 1944. Do pohybu se dalo téměř 5000 dopravních plavidel s vojáky a vojenskou technikou, dalších 1000 plavidel tvořilo jejich ozbrojený doprovod. Vyloďovací operaci, jejíž obrovský rozsah neměl dosud ve válečné historii obdoby, zajišťovalo ze vzduchu na 10 000 letadel.

▲ *Obr. 138 Vylodění spojeneckých vojsk dne 6. června 1944 v Normandii*

V první fázi operace Overlord se na pobřeží Normandie vylodilo 150 000 spojeneckých vojáků. Německý protiútok ztroskotal a Spojenci postupně pronikali do francouzského vnitrozemí. V srpnu 1944 vstoupila do Paříže francouzská vojska, když už předtím vypuklo ve francouzském hlavním městě povstání vedené domácími odbojovými silami. V průběhu září postupovali Spojenci Belgií a Nizozemím a podařilo se jim **osvobodit celou Francii**. Dne 11. září 1944 dosáhly spojenecké jednotky německých hranic severně od města Trevíru. O tři dny později došlo k prolomení německého obranného valu – Siegfriedovy linie.

Krize německého spojeneckého systému

Nacistické Německo a jeho spojenecký systém prožívaly těžkou krizi. Otřásla jím vlna národních povstání (Paříž, Varšava, Slovensko, Rumunsko, Bulharsko) i fakt, že **fašistický spojenecký tábor postupně opouštěly jednotlivé satelitní země**, které se snažily uniknout důsledkům porážky po boku Německa. Jako marné se ukázalo Hitlerovo spoléhání na „zázračnou tajnou zbraň" (atomovou pumu) a očekávaný efekt nepřineslo ani ostřelování Velké Británie raketovými střelami V1 a V2 [fau ajns, fau cvaj].

▲ *Obr. 139 Setkání amerických a sovětských vojáků v Torgau na Labi*

Určité naděje se za této situace vkládaly do vzniku vnitřní opozice proti nacistickému režimu v Německu. Taková opozice se skutečně vytvořila a skupina vysokých důstojníků a politiků (v jejichž čele stáli generál Ludwig Beck [bek] a politik Carl Goerdeler [gerdeler]) připravovala převrat, k němuž měl dát signál atentát na Hitlera. První pokus plukovníka hraběte Stauffenberga [štaufnberga] o atentát na Hitlera v hlavním stanu na Berghofu selhal a von Stauffenberg pak 20. července 1944 zaútočil proti Hitlerovi znovu, tentokrát v hlavním stanu říšské branné moci ve východním Prusku. Nastražená bomba sice vybuchla, ale atentát se přesto nezdařil. Generál Beck spáchal sebevraždu, plk. Stauffenberg byl zastřelen. Většinu spiklenců nechal Hitler popravit. Pokus protihitlerovské opozice zbavit Hitlera a nacionálněsocialistickou stranu moci selhal.

Německé armády se přesto nevzdávaly a dál kladly postupu Spojenců odpor. V září 1944 postihla spojenecká vojska porážka u Arnhemu a v prosinci 1944 podnikly německé jednotky poslední zoufalý pokus o zvrat v poměru sil na západní frontě: zahájily **ofenzivu v pohoří Ardeny** (operace Noc a mlha). Průlom na západní frontě se však podařilo brzy zlikvidovat. **Spojenecké armády**, jejichž převaha již byla zřejmá, přešly do závěrečné ofenzivy. V březnu 1945 překročily Rýn a 25. dubna se **setkaly s vojsky Rudé armády u města Torgau na Labi**.

Postup sovětských vojsk

Na zlomení německého odporu se významně podílel i další postup sovětských vojsk. Rudá armáda dokončovala ofenzivu **v balkánském směru**. V létě roku 1944 došlo ke **státním převratům v Rumunsku a v Bulharsku** a nové vlády v těchto zemích vyhlásily válku Německu. V říjnu 1944 Rudá armáda spolu s jugoslávskými partyzánskými jednotkami **vstoupila do Bělehradu**. V jižním směru zároveň **útočila proti Maďarsku** a vedla dlouhé a urputné boje o Budapešť. Dne 13. dubna 1945 se vojska ukrajinských frontů **probojovala do Vídně**.

V severním směru postupovala Rudá armáda od Pobaltí, přes Bělorusko a Ukrajinu **na polské území**. V okupovaném Polsku působilo silné odbojové hnutí, politicky napojené na polskou emigrační vládu v Londýně. Demokraticky orientovaní Poláci nezapomínali na úlohu, kterou sehrál Sovětský svaz při rozbití Polska v září 1939, a připomínali si i masakr polských důstojníků v běloruské Katyni. Polské obavy ze sovětské politiky se potvrdily. Když 1. srpna 1944 **vypuklo ve Varšavě povstání** vyvolané polskými odbojovými silami, **sovětská vojska nezasáhla v jeho prospěch**. Po dva měsíce nečinně přihlížela z protějšího břehu Visly zoufalému boji povstalců. J. V. Stalin nechal povstání vykrvácet, neboť mu to politicky vyhovovalo. Jádro polských demokratických odbojových sil tak bylo likvidováno.

Jednání o poválečné podobě světa

V závěrečné fázi války již bylo zřejmé, že bude třeba svést zápas o podobu míru. Začala nová fáze diplomatických jednání, která předurčila podobu poválečného uspořádání světa. Převládalo přesvědčení, že poválečné postavení dvou spojenců, ale také rivalů – USA a SSSR – bude i nadále výrazně ovlivněno jejich společnou účastí v protifašistické koalici. Zvláště prezident Roosevelt se snažil

◀ *Válka v Evropě v letech 1943-45*

napomáhat dobrému vztahu mezi velmocemi (i proto, že si chtěl zajistit sovětskou pomoc proti Japonsku), zatímco W. Churchill projevoval vůči sovětskému postupu závažné výhrady. Oba západní státníci se ale v zájmu vítězství ve válce snažili Stalinovi v řadě požadavků vyhovět.

Mezi 11. a 19. srpnem 1944 **jednali Churchill s Rooseveltem v kanadském Québecku** [kebeku] o situaci na frontě v Pacifiku, ale dohodli se též na koordinaci postupu v boji proti Německu a na koncepci jeho poválečného uspořádání. V září 1944 začala i **jednání delegací USA, Velké Británie, SSSR a Číny v Dumbarton Oaks** [dambártn ouks] u Washingtonu o poválečném uspořádání světa, na kterých byl přijat návrh zřídit mezinárodní organizaci bezpečnosti. Výsledky jednání se staly **podkladem pro vypracování Charty OSN.**

Problematika světového hospodářství a jeho obnovy se stala hlavním tématem **konference v Bretton-Woodsu** [breton vudsu] v USA v červenci 1944. Jednání položila základ vzniku **Mezinárodního měnového fondu a Světové banky pro obnovu a rozvoj**. Tyto instituce navazovaly na Dohodu o správě Spojených národů pro okamžitou pomoc a první poválečnou obnovu známou pod zkratkou **UNRRA**, uzavřenou Spojenými národy 9. listopadu 1943 ve Washingtonu.

Moskevské rozhovory. Jaltská konference

Nejdůležitější však byla jednání politická. Nejdelikátnější a pro další vývoj střední a východní Evropy přímo osudové rozhovory vedl britský premiér **W. Churchill s J. V. Stalinem** ve dnech 9.-18. října 1944 **v Moskvě**. Churchill se dohodl se Stalinem o sférách vlivu, ale byl nucen připustit vzrůstající váhu SSSR v těch evropských zemích, které Rudá armáda osvobodila. Nejvíce pozornosti oba státníci věnovali otázce Polska; ta ale nebyla vyřešena a zůstala otevřená pro novou schůzku Velké trojky, která se chystala na únor roku 1945 do krymského letoviska Jalta. Sešli se na ní znovu a v tomto složení naposledy Roosevelt, Stalin a Churchill.

Na **konferenci v Jaltě** se projednávaly aktuální otázky koordinace vojenských operací v závěrečné fázi války v Evropě a dosáhlo se na ní dohody o podmínkách účasti Sovětského svazu ve válce proti Japonsku. Roosevelt vycházel z předpokladu, že válka v Pacifiku by se mohla protáhnout až do roku 1946, a proto projevoval mimořádnou snahu přimět SSSR zúčastnit se války s Japonskem do tří měsíců po skončení války v Evropě.

Přestavitelé Velké trojky rovněž potvrdili **zásadu bezpodmínečné kapitulace Německa i Japonska** vůči všem spojeneckým velmocem, které se zavázaly nejednat o se-

▲ **Obr. 140** *Silná trojka na jaltské konferenci: zleva W. Churchill, F. D. Roosevelt, J. V. Stalin*

▲ **Obr. 141** *Obsazení Německa. Americké tanky v Münsteru*

parátním míru. Další otázky konference přímo souvisely s poválečným uspořádáním Německa. Jaltská konference stanovila okupační pásma v Německu a předběžně vytyčila linie dotyku spojeneckých armád v Evropě. Roosevelt, Churchill a Stalin diskutovali rovněž o rozdělení válečných reparací, o něž projevoval zájem zvláště Sovětský svaz jako země nejvíce válkou postižená.

Velkou část jednání konference věnovali státníci Velké trojky **otázkám poválečného uspořádání Evropy**. Jednali o problematice polských hranic a o složení polské vlády. Oba západní státníci ustoupili Stalinovi v otázce souhlasu s okupací východních polských území, které tak definitivně připadly SSSR. Stalin předpokládal kompenzace ve prospěch Poláků na západě, a to na úkor Německa. Za to přislíbil podporovat demokratické prvky ve složení poválečných vlád Polska i dalších států východní Evropy. Probírala se rovněž situace v Jugoslávii, otázka svobodných voleb v osvobozených zemích a případná pomoc těmto státům ze strany tří velmocí. Zúčastněné strany se shodly rovněž na **nutnosti potrestání válečných zločinců**. Představitelé Velké trojky shrnuli své názory na tyto otázky ve zvláštním **Prohlášení o osvobozené Evropě**, v němž se navzájem zavázali, že *„budou uvádět v soulad politiku svých vlád v přechodném období politické nestálosti v osvobozené Evropě"*. Politická vůle respektovat tento závazek však chyběla, a to zvláště na sovětské straně, která spojenecká usnesení chápala a realizovala pouze z hlediska svých zájmů. Právě v tom tkvěl hlavní problém jaltských ujednání.

Jedna z otázek dohodnutých v Jaltě se týkala **svolání ustavujícího zasedání OSN**. Sešlo se 25. dubna 1945 v San Francisku. Zúčastnily se jej státy, které podepsaly Atlantickou chartu a vyhlásily válku fašistickým mocnostem do 1. března 1945. Celkem 51 delegací schválilo na ustavující konferenci **Chartu OSN**, základní dokument nové mezinárodní organizace, vyjadřující přesvědčení, že OSN vzniká k ochraně míru, zabezpečení občanských a lidských práv, sociálního pokroku a blahobytu všech národů.

Pád Berlína

Od počátku roku 1945 se kleště obklíčení Německa ze všech stran uzavíraly. Němci byli vytlačeni i ze severní Itálie. Vůdce italských fašistů Mussoliniho zajali partyzáni a popravili ho. Angloamerická vojska po překročení Rýna směřovala v širokých proudech do německého vnitrozemí. Na východě stanula **Rudá armáda pouhých 60 kilometrů od Berlína** již v únoru 1945. Od poloviny dubna zahájila po pečlivé přípravě berlínskou operaci. Německou brannou moc měly na poslední chvíli posílit i jednotky složené ze starců a dětí. Veškerá úporná obrana Berlína však byla marná. Přesila útočících sovětských vojsk byla až pětinásobná. Dne 2. května 1945 **skončilo dobývání města** a jeho posádka se vzdala. Dobytí Berlína se nedožil **Adolf Hitler**, který 30. dubna 1945 **spáchal sebevraždu**.

Jeho nástupcem se stal **admirál Dönitz** [dénic], který se marně pokoušel uzavřít separátní mír se západními Spojenci. Jeho nové vládě nezbylo než **přistoupit** na podpis všeobecné a bezpodmínečné kapitulace. Fanatický odpor některých německých jednotek ztratil jakýkoli smysl. Dne 7. května 1945 byla **ve francouzské Remeši podepsána všeobecná kapitulace**, která **vstoupila v platnost 8. května** ve 23 hodin 01 minut středoevropského času. J. V. Stalin ale trval na tom, aby kapitulace byla podepsána v Berlíně. Stalo se tak v noci z 8. na 9. května 1945.

Kapitulace Japonska

Bylo by ovšem mylné chápat druhou světovou válku jako záležitost především evropskou. **Spojené státy americké se nyní soustředily na úplnou porážku Japonska.** Na základě jaltských ujednání vypověděla počátkem dubna 1945 sovětská vojska smlouvu o neútočení s Japonskem. V té době již Američané obsadili Filipíny, vylodili se na ostrovech Okinawa a Iwodžima (zde již v únoru 1945) a započali tak přímý útok na japonské souostroví. Americká a čínská vojska se spojila s Brity a indickými jednotkami a osvobodila Barmu.

Spojenci vítězili i na dalších místech jihovýchodní Asie a na Borneu. Fanatičtí japonští vojáci často bojovali až do posledního muže. Známé jsou případy živých torpéd a letců sebevrahů, zvaných kamikadze. Ani to však nemohlo na vítězství stačit. Japonská města byla bombardována, námořní flotila fakticky zničena. Američané chystali závěrečný úder.

▲ *Obr. 142 Důkazy hrůzné ničivé síly atomových bomb svržených v srpnu 1945 na japonská města Hirošimu a Nagasaki*

Tím měla být **atomová zbraň**. V červenci 1945 byla v poušti Nového Mexika úspěšně vyzkoušena atomová bomba a nový americký prezident **Harry S. Truman** [heri trúmen], který nastoupil po Rooseveltově smrti, dal pokyn použít tuto novou strašnou zbraň právě proti Japoncům. Měla je demoralizovat, přinutit k tomu, aby se vzdali, a tím zachránit další statisíce životů, které by byly ztraceny při postupném dobývání japonských ostrovů. Velkou roli v prezidentově rozhodnutí jistě sehrála i příležitost ukázat všem sílu a moc USA, a to v okamžiku, kdy se mělo rozhodovat o poválečném uspořádání světa.

Ke svržení atomové pumy byly původně vybrány tři cíle. O tom, že 6. srpna 1945 byla **atomová puma svržena na město Hirošimu**, rozhodlo počasí. Účinky výbuchu zapůsobily děsivě: 78 000 mrtvých, tisíce zraněných, zamořené město a následky nemoci z ozáření pociťované desítky let. Dne 9. srpna svrhli Američané další atomovou pumu na **Nagasaki**.

Dne 8. srpna 1945 **vyhlásil Sovětský svaz válku Japonsku** a vtrhl do Mandžuska. Za několik dní, 14. srpna 1945, oznámil japonský císař Hirohito v rozhlase ochotu kapitulovat, a to přes odpor fanatických důstojníků. Japonské jednotky v Tichomoří přesto dále pokračovaly v boji. Koncem srpna se Američané vylodili na japonských ostrovech a hrozba porážky se stala neodvratnou. Teprve **2. září 1945 na palubě amerického křižníku Missouri** [misuri], kotvícího v Tokijské zátoce, **podepsali představitelé Japonska konečnou kapitulaci**. Druhá světová válka tím definitivně skončila.

▲ *Obr. 143 Velitelé spojeneckých armád při slavnostním přípitku po skončení války (zleva: generálové Montgomery, Eisenhower, Žukov a další). Mezi Spojenci se už ale objevovaly rozpory a spojenectví se začínalo rozpadat*

Tyto historické okamžiky zachytilo dobové svědectví: „Dnes děla mlčí. Velká tragédie skončila. Bylo dosaženo velikého vítězství. Z oblohy již nepřichází smrt, námořní trasy jsou určeny pouze k obchodu, všude se procházejí muži ve slunečním světle. Celý svět obestřelo ticho míru. Svatý úkol je splněn. Před námi je nová éra," konstatoval generál McArthur v rozhlasovém projevu adresovaném lidu Spojených států. Slova jistě ovlivněná atmosférou velkého okamžiku, vždyť svět se ještě dlouho bude vzpamatovávat z následků strašlivých hromadných lidských obětí. „Jedno je však jisté" – pokračoval McArthur – „válka v Tichomoří skončila, a tím dospěl k závěru i světový konflikt, který si během šesti let vyžádal nezměrné oběti a utrpení." (Aleš Skřivan, Japonská válka 1931-1945, s. 517)

Pojmy:

Satelitní země – formálně samostatný, ale politicky a hospodářsky podřízený stát.

Důležitá data:

6. červen 1944 – vylodění Spojenců v Normandii a otevření druhé fronty
srpen 1944 – povstání ve Varšavě, v Paříži a na Slovensku
prosinec 1944 – německá ofenziva v Ardenách, poslední pokus zvrátit vývoj na západní frontě
únor 1945 – konference Velké trojky v Jaltě
7. květen 1945 – podepsání bezpodmínečné kapitulace Německa v Remeši
8. květen 1945 – konec druhé světové války v Evropě
6. srpen 1945 – svržení atomové pumy na Hirošimu
2. září 1945 – podepsání bezpodmínečné kapitulace Japonska

Otázky, úkoly:

1. Kdy a za jakých okolností došlo k otevření druhé fronty? **2.** O čem se jednalo na konferenci Velké trojky v Jaltě? **3.** Jak se vyvinula vojenská situace Německa na jaře roku 1945? **4.** Kdy a za jakých okolností skončila válka v Evropě? **5.** Jak se vyvinuly válečné události v oblasti Pacifiku? Co způsobilo porážku Japonska? **6.** Na základě vlastní četby nebo zhlédnutí filmového představení si vyberte některou významnou událost ze závěrečné etapy druhé světové války a seznamte s jejím průběhem ostatní žáky. **7.** Z prohlášení konference v Jaltě v únoru 1945 jsou vybrány nejdůležitější pasáže. Pokuste se objasnit, jak k plnění společných rozhodnutí přistupoval Sovětský svaz a jak demokratické velmoci. Co bylo podstatou politiky vůči poraženému Německu?

Z prohlášení jaltské konference z 11. 2. 1945

Prohlášení

prezidenta Spojených států amerických, předsedy Rady lidových komisařů Svazu sovětských socialistických republik a ministerského předsedy Velké Británie

I. Porážka Německa

Uvážili jsme a určili vojenské plány tří spojeneckých mocností pro konečnou porážku společného nepřítele. Vojenské štáby tří spojeneckých národů se scházely denně během konference. Jejich porady byly všestranně uspokojivé a jejich výsledkem je ještě těsnější součinnost ve válečném úsilí tří spojenců než kdykoli předtím. Byly vyměněny zcela úplně informace. Byly úplně dohodnuty a podrobně plánovány doba, rozsah i koordinace nových a ještě mohutných úderů našich vojsk a letectva do srdce Německa od východu, západu, severu a jihu... Nacistické Německo je odsouzeno k záhubě...

II. Obsazení a kontrola Německa

Dohodli jsme se na společné politice a společných plánech k vynucení podmínek bezpodmínečné kapitulace, které společně uložíme nacistickému Německu, až bude německý ozbrojený odpor nadobro zlomen... Podle sjednaného plánu obsadí každá z armád tří mocností samostatné pásmo Německa. V plánu je postaráno o koordinování správy a kontroly, vykonávaných ústřední Kontrolní komisí složenou z vrchních velitelů tří mocností se sídlem v Berlíně. Bylo ujednáno, že tři mocnosti pozvou Francii, aby obsadila, bude-li si přát, jedno pásmo a stala se čtvrtým členem Kontrolní komise...

Je naším nezměnitelným záměrem zničit německý militarismus i nacismus a zajistit, aby Německo nebylo už nikdy s to porušit světový mír. Jsme rozhodnuti odzbrojit a rozpustit všechny německé ozbrojené síly, zničit provždy německý hlavní štáb, který pokaždé znovu připravoval vzkříšení německého militarismu, odstranit nebo zničit všechno německé vojenské zařízení, vyřadit nebo kontrolovat všechen německý průmysl, kterého by se mohlo užít k válečné výrobě, potrestat spravedlivě a rychle všechny válečné zločince a vymáhat reparace ve zboží za to, co Němci zničili; vyhladit nacistickou stranu... Nezamýšlíme zničit německý národ, avšak teprve po vykořenění nacismu a militarismu mohou Němci míti naději na to, že budou žít slušně a že bude pro ně místo ve společenství národů.

(...)

IV. Konference Spojených národů

Jsme pevně rozhodnuti založit s našimi spojenci co nejdříve obecnou mezinárodní organizaci pro zachování míru a bezpečnosti... Základy k tomu byly položeny v Dumbarton Oaks. Tam však nebylo dosaženo dohody v důležité otázce způsobu hlasování. Na nynější konferenci byla tato nesnáz vyřešena. Usnesli jsme se, aby se 25. dubna sešla v San Francisku ve Spojených státech konference Spojených národů a připravila ústavu takové organizace podle směrnic, navržených na pracovních poradách v Dumbarton Oaks...

V. Deklarace o osvobozené Evropě

Vypracovali a podepsali jsme Deklaraci o osvobozené Evropě. Tato Deklarace předvídá koordinaci politiky tří mocností a společnou akci při řešení politických a hospodářských problémů osvobozené Evropy podle demokratických zásad. Její text zní:

„Předseda Rady lidových komisařů Svazu sovětských socialistických republik, ministerský předseda Spojeného království a prezident Spojených států amerických se navzájem radili v obecném zájmu národů svých zemí i zemí osvobozené Evropy. Prohlašují, že se navzájem dohodli uvádět v soulad politiku svých vlád v přechodném období politické nestálosti v osvobozené Evropě, když budou pomáhat národům osvobozeným z nadvlády nacistického Německa i národům bývalých satelitních států Osy v Evropě, aby demokratickými prostředky vyřešily své naléhavé politické a hospodářské problémy. Zavedení pořádku v Evropě a přebudování národního hospodářského života musí se díti takovým způsobem, který umožní osvobozeným národům zničit poslední stopy nacismu a fašismu a vytvořit demokratické zřízení podle svého..."

(...)

IX. Jednota v míru jako ve válce

Naším setkáním zde na Krymu bylo znovu potvrzeno naše společné rozhodnutí udržovat i posilovat v následující mírové době onu jednotu v cílech i v činnosti, která umožnila a uskutečnila vítězství Spojených národů v nynější válce...

Jedině potrvá-li a bude-li vzrůstající součinnost a porozumění mezi našimi třemi zeměmi i všemi míromilovnými národy, bude možné uskutečnit nejvyšší tužbu lidstva, bezpečný a trvalý mír, který podle slov Atlantické charty „zaručí", že všichni lidé ve všech zemích budou moci prožívat svůj život beze strachu a nouze...

Podepsáni:
Winston S. Churchill
Franklin D. Roosevelt
J. V. Stalin

10. CHARAKTERISTICKÉ RYSY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Světový konflikt

Druhá světová válka se stala tou nejhroznější válkou, jakou až dosud lidstvo zažilo. Svým **rozsahem a počtem obětí nesnese srovnání s žádným předchozím válečným střetnutím.** Už za první světové války strádalo i ci-

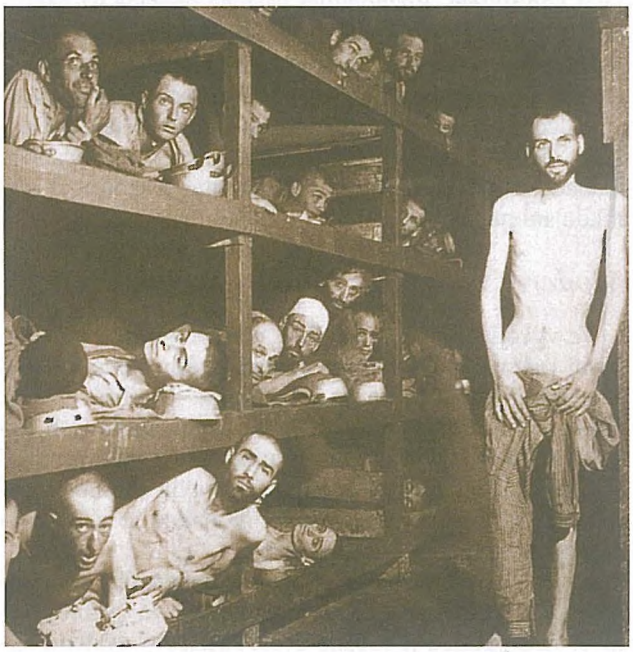

▲ **Obr. 144** Vězni v koncentračních táborech žili v nelidských podmínkách

▲ *Obr. 145 Zachránění vězni z transportů smrti, které končily v terezínské Malé pevnosti. Přežili i utrpení tyfové epidemie v Terezíně*

vilní obyvatelstvo, ale tentokrát se rozdíly mezi postavením civilního obyvatelstva v zázemí a vojáky na frontě často stíraly. Jestliže odhadujeme, že si druhá světová válka vyžádala na **58 milionů obětí**, pak jich téměř plnou **polovinu tvořilo právě civilní obyvatelstvo**. Trpělo nejen nedostatkem potravin, šatstva a zimou, ale bezprostředně na něj dopadaly především důsledky bombardování. Bomby měly ničit válečně důležité hospodářské provozy, ale stále více zabíjely i ženy, děti a starce, neboť muži byli většinou na frontě. Tuto taktiku nejprve použilo nacistické Německo během letecké bitvy o Anglii (noční nálety na Londýn, útok na město Coventry). Při největším kobercovém náletu spojeneckého letectva na Drážďany zahynulo za jedinou noc 120 000 lidí a z historicky a kulturně cenných budov zůstaly jen žalující ruiny.

Druhá světová válka se stala opravdu světovým válečným konfliktem. Rozhodující válečné operace už neprobíhaly jen **v Evropě**, ale i **v Asii, Africe a na všech světových oceánech**. Přímé válečné náklady jsou odhadovány na nepředstavitelných 950 miliard dolarů a celkové válečné škody na majetku na dalších 4000 miliard dolarů. Válka se přímo či nepřímo dotkla téměř 80 % lidstva. Odhadnout velikost kulturních a morálních škod se dosud nikdo ani nepokusil.

Moderní technika. Úloha ekonomiky

Ve vývoji války sehrála ještě větší roli než v průběhu první světové války **státem řízená průmyslová výroba** a **nejmodernější vojenská technika**. Masová výroba motorů přinesla do války velké nasazení **tankových armád a leteckých svazů**, které umožnily rychlé přesuny válečných front, ale i zásadní postižení týlu nepřítele. Výroba se stupňovala a průmyslová produkce se soustřeďovala především na válečné potřeby.

Urychloval se vědecký výzkum a nejnovější vědecké a technické objevy se přímo uplatňovaly ve výzbroji armád. Jako příklad je možné uvést **radarový systém, raketovou techniku** a především využití atomové energie pro vojenské účely – **atomovou pumu**. Válečné potřeby ovšem daly vědeckému výzkumu i navýsost lidské podněty – nejspíše si tu můžeme připomenout zahájení průmyslové výroby **penicilinu**. Signálem zásadní technologické proměny nadcházejícího poválečného času byl mechanický samočinný počítač z roku 1944.

O konečném vítězství ve válce rozhodovala ne pouze vojenská, ale také **ekonomická síla válčících stran**. Zatímco v roce 1941 byl poměr výroby válečného materiálu mezi válčícími stranami zhruba vyrovnaný, v roce 1944, díky plnému zapojení USA do válečné ekonomiky, vyráběly státy protihitlerovské koalice již třikrát více. Zvláště **Německo** se snažilo tento vývoj zvrátit. Po porážce u Stalingradu na počátku roku 1943 vyhlásilo nejen **totální válku, ale i totální mobilizaci** všech lidských a ekonomických zdrojů, která se dotkla i všech okupovaných zemí. Dokázalo tak zvýšit zbrojní produkci trojnásobně. Do nucených prací nasadilo osm milionů zahraničních dělníků a zajatců, statisíce vězňů koncentračních táborů a další miliony obětí nucené práce v okupovaných státech. Ale ani toto pracovní nasazení nemohlo vyrovnat celkovou **ekonomickou převahu států protifašistické koalice**, mezi nimiž dominovala americká ekonomika. Podobně vyznívá i porovnání ekonomických možností Japonska a USA, dvou hlavních protivníků v oblasti Tichomoří.

Protifašistický odboj

Nelze pochybovat o tom, že o výsledku druhé světové války se rozhodovalo především na frontách. Svůj vklad ke konečnému vítězství nad evropským fašismem a japonským militarismem však přineslo i **hnutí odporu (rezistence)** a jeho nejaktivnější složky – odbojová hnutí v jednotlivých okupovaných státech. Hnutí odporu se projevovalo v různé míře a v různé intenzitě a používalo různé formy a metody: od pasivní rezistence přes bojkot všeho, co souviselo s okupační mocí, až po aktivnější formy boje, jako byly stávky, sabotáže a diverze, zpravodajská činnost a vlastní ozbrojený boj, který v některých zemích nabyl charakteru partyzánské války nebo občanského povstání.

Ozbrojený protifašistický odboj se nejvíce rozvinul v Jugoslávii, Polsku, v okupovaných částech SSSR, ve Francii, Řecku a od roku 1943 i v Itálii, ale řada účinných akcí protifašistického odboje byla provedena i v Norsku a v protektorátu Čechy a Morava.

Významnou součástí protifašistického odboje byla **existence exilových vlád**, které se v převážné většině soustředily na území Velké Británie. Vytvářely exilové armády, snažily se ovlivňovat a koordinovat práci domácích odbojových organizací a představovaly symbol právní kontinuity svých okupovaných zemí.

Protifašistické odbojové hnutí **nepředstavovalo** v žádné z okupovaných zemí **jednolitý politický proud**. V řadě států ustupovaly problémy rozdílných politických koncepcí do pozadí a převažoval spíše prvek spolupráce odbojových organizací různého politického a ideového zaměření (Francie, Norsko, Československo), ale existovaly i země, kde jednotlivé odbojové proudy sváděly mezi sebou vzájemné ozbrojené boje (Jugoslávie, Polsko).

Velké naděje se vkládaly do možného vzniku **vnitřní opozice proti nacistickému režimu v Německu**. V čer-

venci 1944 (jak již víme) zde připravila skupina důstojníků a politiků atentát na A. Hitlera, který se však nezdařil.

Tradice protifašistického boje, kterou si chtěli neoprávněně přisvojit pouze komunisté, sehrála v poválečném vnitropolitickém vývoji řady evropských a asijských zemí mimořádnou roli. Ten, kdo se nemohl prokázat „odbojovými zásluhami", mohl jen těžko usilovat o získání nějakého vlivného politického postavení. Z odbojových tradic druhé světové války vyrostly i tak rozdílné vůdčí postavy jako Ch. de Gaulle ve Francii, J. B. Tito v Jugoslávii nebo Ho Či Min ve Vietnamu.

Nacistická genocida Židů

V průběhu války se lidstvo ocitlo na pokraji celosvětové katastrofy. Nacistické Německo a jeho spojenci usilovali o nastolení nového světového pořádku, v němž by vládly „vyvolené národy". Chystali porobení, a dokonce i vyhubení celých národů, příslušníků „nižší rasy". Tyto plány odůvodňovali zrůdnou rasovou teorií.

Totální vyhlazovací politiku (genocidu) prováděla Hitlerova třetí říše především proti Židům. Završila tak drastickým způsobem jejich tisícileté pronásledování. V civilizovaném světě je tato genocida označována pojmem **holocaust**. Padlo jí za oběť téměř **6 milionů Židů**, tedy dvě třetiny evropského židovského obyvatelstva. Plány na vyhubení Židů se neuskutečňovaly jen v Německu samotném, ale i v okupovaných zemích a částečně i v zemích, které uzavřely s Hitlerem spojenectví. Nacisté zřídili celou **síť vyhlazovacích koncentračních táborů**,

▲ *Obr. 146 Selekce Židů v koncentračním táboře Osvětim*

které se staly skutečnými továrnami na smrt. Rasovou perzekuci prováděli nacisté i vůči obyvatelstvu romského původu. Celkový počet **romských obětí** za druhé světové války se odhaduje na půl milionu osob. Koncentračními tábory, které byly od roku 1942 pod správou jednotek SS, prošlo do konce války celkem **26 milionů vězňů**, odpůrců nacismu z celé Evropy. Mučili je, podrobovali zvířecím pokusům, nutili je k vysilující práci a usilovali o jejich postupnou fyzickou likvidaci.

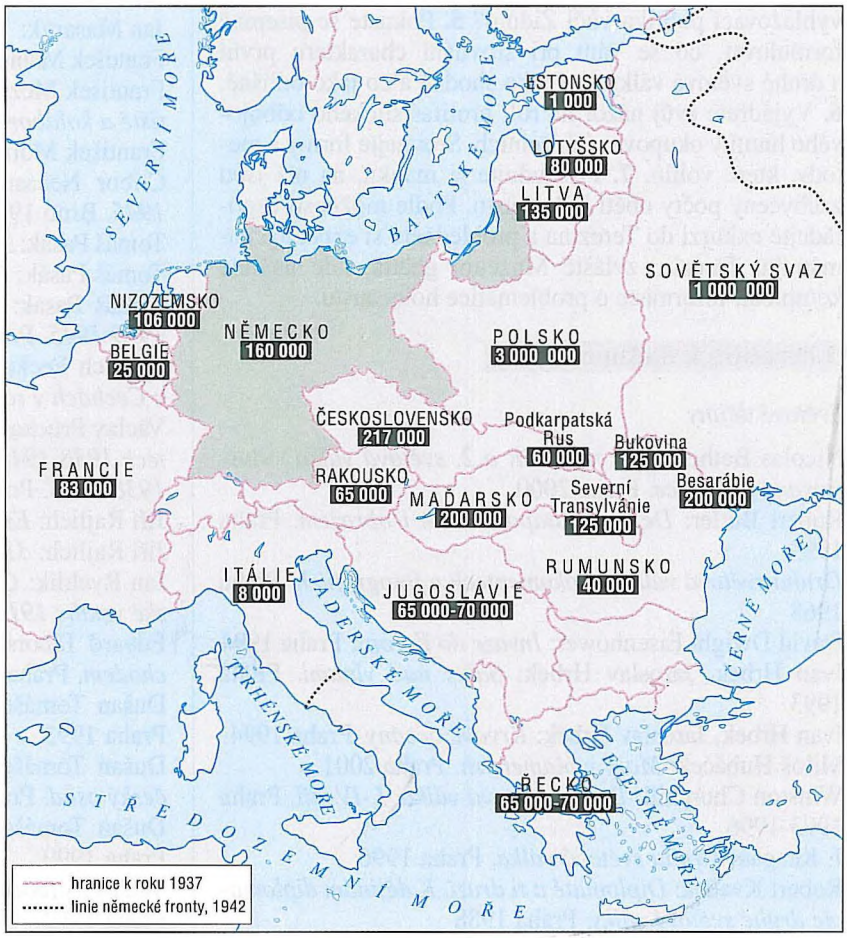

▶ *Rekapitulace vyvražďování Židů mezi 1. 9. 1939 a 8. 5. 1945*

Charakter druhé světové války

Ze strany **nacistického Německa a jeho spojenců** měla válka jednoznačně **teroristický a vyhlazovací charakter**. Cíle válečné politiky fašistických režimů i barbarské metody, které při vedení války používaly, už předem charakterizovaly **válku proti nim** jako válku **v zájmu lidskosti a na záchranu civilizačních a občanských demokratických hodnot**.

Na tom nic nemění ani fakt, že jedním z hlavních členů protihitlerovské koalice se stal **Sovětský svaz**, země trpící pod Stalinovou diktaturou. Většina demokratických státníků se domnívala, že sovětská účast v protifašistické koalici a hospodářská a technická pomoc Západu se v Sovětském svazu po válce promítne v jeho vnitřní demokratizaci. Tyto představy se ale nenaplnily. V Sovětském svazu proběhl vývoj právě opačný. Stalinské represe se po vítězné válce ještě vyostřily. Diktatura J. V. Stalina ovládla nejen vnitřní život vlastní země, ale stalinský komunismus postupně pronikl i do těch zemí, do nichž vstoupila Rudá armáda a které se staly součástí **sovětského mocenského bloku**. (Odlišně se situace vyvíjela jen v Rakousku, Finsku a částečně i v Jugoslávii.)

Otázky, úkoly:

1. Jakými fakty doložíte, že se v případě druhé světové války opravdu jednalo o světový válečný konflikt? **2.** Jak se ve vedení války uplatnila věda a technika? Jak ekonomika? **3.** Jaké válečné cíle sledovalo nacistické Německo a ostatní země Osy? Za co bojovali spojenci v rámci protihitlerovské koalice? **4.** Jaké důsledky měla nacistická vyhlazovací politika vůči Židům? **5.** Pokuste se písemně formulovat, co se vám při srovnání charakteru první a druhé světové války jeví jako shodné a co jako odlišné. **6.** Vyjádřete svůj názor na roli protifašistického odbojového hnutí v okupovaných zemích. Srovnejte formy a metody, které volilo. **7.** Prostudujte si mapku, na níž jsou zachyceny počty obětí holocaustu. Podle možností uspořádejte exkurzi do Terezína a prohlédněte si expozice památníku Terezín, zvláště Muzeum ghetta, kde najdete kompletní informace o problematice holocaustu.

Literatura k dalšímu čtení:

Světové dějiny

Nicolas Bethel: *Útok na SSSR a 2. světová válka - ilustrovaný průvodce.* Praha 2000
Rupert Butler: *Dějiny gestapa slovem i obrazem.* Praha 1999
Druhá světová válka v dokumentech a fotografiích. Praha 1968
David Dwight Eisenhower: *Invaze do Evropy.* Praha 1994
Ivan Hrbek, Jaroslav Hrbek: *Salvy nad vlnami.* Praha 1993
Ivan Hrbek, Jaroslav Hrbek: *Krvavé oceány.* Praha 1994
Miloš Hubáček: *Moře v plamenech.* Praha 2001
Winston Churchill: *Druhá světová válka. I.-IV. díl.* Praha 1993-1996
J. Keagan: *Druhá světová válka.* Praha 1996
Robert Kvaček: *Diplomaté a ti druzí. K dějinám diplomacie druhé světové války.* Praha 1988
Vladimír Nálevka: *První týdny míru.* Praha 1985
Aleš Skřivan: *Japonská válka 1931-1945.* Praha 1997
Miroslav Tejchman: *Ve službách třetí říše.* Praha 1999
Jan Wanner: *Pevnost Amerika. I-III.* Praha 2001-2002
Jan Wanner: *Vnitřní fronta. Sovětský svaz a společnost 1941-1945.* Praha 2000

Domácí dějiny

Stanislav A. Auský: *Vojska generála Vlasova v Čechách.* Praha 1996
Josef Bartoš: *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938-1945.* Praha 1978
Edvard Beneš: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství.* Praha 1947
Edvard Beneš: *Odsun Němců z Československa. Výbor z pamětí, projevů a dokumentů.* Praha 1996
Eduard Čejka: *Československý odboj na Západě (1939-1945).* Praha 1997
Václav Černý: *Křik Koruny české. Paměti II.* Brno 1992
Jaroslav Čvančara: *Někomu život, někomu smrt.* Praha 1997
Jiří Doležal: *Česká kultura za protektorátu (školství, písemnictví, kinematografie).* Praha 1996
Jan Gebhart, Jan Kuklík: *Dramatické i všední dny protektorátu.* Praha 1996
Ivan Kamenec: *Slovenský stát (1939-1945).* Praha 1992
Miroslav Kárný: *Konečné řešení. Genocida českých Židů v německé protektorátní politice.* Praha 1991
Miroslav Kryl: *Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941-1945.* Brno 1999
Jan Kuklík (jun.): *Londýnský exil a obnova československého státu v letech 1938-1945.* Praha 1998
Jan Masaryk: *Volá Londýn.* Praha 1990
František Mainuš: *Totálně nasazení (1939-1945).* Praha 1974
František Mezihorák: *Hry o Moravu. Separatisté, iredentisté a kolaboranti 1939-1945.* Praha 1997
František Moravec: *Špion, jemuž nevěřili.* Praha 1990
Ctibor Nečas: *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945.* Brno 1995
Tomáš Pasák: *JUDr. Emil Hácha (1938-1945).* Praha 1997
Tomáš Pasák: *Pod ochranou říše.* Praha 1998
Tomáš Pasák: *Český fašismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945.* Praha 1999
Jindřich Pecka: *Na demarkační čáře. Americká armáda v Čechách v roce 1945.* Praha 1995
Václav Průcha: *Hospodářský vývoj v českých zemích v letech 1938-1945. In: Studie o technice v českých zemích V, 1938-1945.* Praha 1995
Jiří Rajlich: *Esa na obloze.* Praha 1995
Jiří Rajlich: *313. stíhací peruť.* Plzeň 1996
Jan Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945.* Bratislava 1997
Edvard Táborský: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem.* Praha 1993
Dušan Tomášek, Robert Kvaček: *Causa Emila Hácha.* Praha 1993
Dušan Tomášek, Robert Kvaček: *Generál Eliáš. Jeden český osud.* Praha 1996
Dušan Tomášek, Robert Kvaček: *Obžalována je vláda.* Praha 1999
Václav Vrabec: *Antifašistický odboj. Zmařené naděje.* Praha 1992

III. EVROPA A SVĚT PO ROCE 1945. PORÁŽKA DEMOKRACIE V ČESKOSLOVENSKU

1. DŮSLEDKY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Druhá světová válka svým průběhem i svými důsledky do značné míry určila tvář světa druhé poloviny 20. století. Nezbavila jej však řady problémů, které po sobě zanechal již předchozí světový konflikt. Znovu **podstatně změnila politickou mapu světa**. Kýžené demokratické harmonie a všeobecně uznávané mezinárodní spravedlnosti ale dosaženo nebylo. Po druhé světové válce se vytvořily **nové mocenské poměry**. Po porážce Německa a Japonska se **do popředí světové politiky** dostaly dvě velmoci – **USA a Sovětský svaz**, za nimi se pak s určitým odstupem držely Velká Británie a Francie. V Asii neustále rostl vliv **Číny**.

▲ *Obr. 147 Berlín, červenec 1945. Roh jedné z hlavních ulic, Friedrichstrasse*

Již první měsíce po válce ukazovaly, že světové dění charakterizují dvě navzájem se prolínající a zároveň proti sobě působící tendence. Byla to tendence k pokračování ve spolupráci demokratických velmocí se Sovětským svazem, jež za války existovala na bázi široké protifašistické koalice, a dále tendence ke konfrontaci a soupeření dvou supervelmocí – USA a SSSR, jež se na dlouhá desetiletí stalo základem rozdělení světa do dvou bloků. O tom, jak se bude formovat poválečné uspořádání světa, rozhodovaly do značné míry právě jejich vzájemné vztahy.

Posílení levicových sil

V očích světové veřejnosti vyšel **Stalinův Sovětský svaz z války posílen**. Byl mu totiž všeobecně připisován největší podíl na porážce Německa, zatímco v případě USA bylo zřejmé, že se nejvíce soustředily na porážku Japonska. Úloha Sovětského svazu byla vnímána jako jeden z důležitých faktorů dobového politického **posunu směrem k levicovým ideologiím a stranám**. Jejich vliv posílila celková sociální radikalizace značné části obyvatelstva, zvláště v Evropě a v jihovýchodní a východní Asii. V těch zemích, kam vstoupily sovětské jednotky, se rychle posilovala pozice místních komunistických stran a vytvářely se předpoklady k tomu, aby tyto země po komunistických převratech plně přešly do sovětské mocenské sféry. Velká Británie, Francie a USA nenašly prostředky, jak tomu zabránit.

Silné levicové tendence se projevily i **v západní Evropě**. Ve Francii, Itálii, Velké Británii a v některých dalších západoevropských zemích byly na základě volebních výsledků vytvořeny **nové levicové vlády** (ve Francii a v Itálii i za účasti komunistů), které zahájily vlnu znárodňování velkých podniků a vyhlásily řadu sociálních reforem. Strany sociálně demokratického typu se dostaly k moci i v takových státech, jako byla Austrálie a Nový Zéland.

Demokracie proti komunismu

Tomuto trendu odpovídal i vývoj v ideologické oblasti. Ve válce byl poražen blok nacionalistického totalitarismu a jako jeho protiváha se prosazovaly programové **zásady křesťansko-sociálních, socialistických a sociálně demokratických stran**, které kladly důraz na **sociální spravedlnost, stabilitu, prosperitu a solidaritu**. Tyto zásady

neoddělitelně spojovaly s hodnotami parlamentní demokracie, s osobními, politickými, názorovými a náboženskými svobodami občanů a s existencí svobodného tržního hospodářství a uchování právního řádu.

V poválečném světě zapustila silně kořeny **komunistická ideologie**. Tak jako po první světové válce opět využívala hluboké hospodářské a sociální obtíže poválečného světa. Tentokrát se navíc opírala o slávu vítěze nad fašismem. Zároveň byla ovlivněna a deformována **stalinskou teorií a praxí totalitní diktatury**, neoddělitelně spojené s osobní mocí J. V. Stalina. Ideologie stalinismu se stala oporou **stalinského modelu socialismu**, který ve druhé polovině 40. a na počátku 50. let uplatnily i další komunistické strany, jež se dostaly k moci v zemích sovětského bloku. Komunistická ideologie a stalinský model socialismu podřizovaly v těchto zemích společenský vývoj jedinému cíli: **dosažení a udržení neomezené politické a hospodářské moci komunistické strany**.

Dějinný zápas mezi demokracií a totalitarismem vstupoval do nové etapy: dostal podobu **boje mezi demokracií euroatlantického typu a komunismem**.

Vůdčí postavení USA

Nejsilnější pozici ve světové ekonomice a politice **zaujaly Spojené státy americké**. Západoevropské mocnosti ztrácely na významu. V průběhu války se na americkém kontinentě vytvořily podmínky pro válečnou konjunkturu. Byla ještě mnohem vyšší a dynamičtější než za první světové války. Proto bezprostředně po válce dosáhly USA dominantního postavení ve světovém hospodářství (připadalo na ně téměř 60 % průmyslové produkce všech průmyslově vyspělých států) a zaujaly postavení největšího exportéra a předního námořního přepravce. USA nahromadily **ohromné zásoby potravin a surovin všeho druhu** a ve svých rukou soustředily většinu zásob světového zlata. Kromě toho na konci války disponovaly **nejmohutnější vojenskou silou** a nejmodernější vojenskou technikou, navíc podpořenou monopolem vlastnictví atomové zbraně.

Na rozdíl od první světové války ale Spojené státy tentokrát opustily zásadu nevměšování se do evropského politického dění. Vědomě se staly **hlavním tvůrcem světové politiky**. Poučily se, že jinak by své postavení, které si za války vybojovaly, brzy ztratily.

Nerovnoměrnost válečných škod

Míra hmotných válečných škod nebyla ve všech státech stejná. Z mocností Osy válka nejvíce zpustošila území **Německa**. Jeho válečné ztráty dosáhly 6 milionů osob, 7 milionů jich zůstalo bez přístřeší. Bezprostředně po skončení války poklesla průmyslová výroba k nule, nefungovala doprava a spoje. Lidé se snažili zabezpečit alespoň základní životní potřeby. Podstatně menší škody než Německo utrpěla **Itálie**. Naopak **Japonsko** ztratilo prakticky celý vojenský a značnou část hospodářského potenciálu. Přišlo o všechny územní zisky, kterých dosáhlo od roku 1875. Od Japonska byly odtrženy Kurily, jižní Sachalin, Korea, Tchaj-wan, Mandžusko a řada dalších území. Poražené země Osy přirozeně ztratily politický vliv v řadě oblastí a vzhledem k nelidskému vedení války i morální

▲ **Obr. 148** *Trosky Hradebního pavilonu ve světoznámé obrazárně Zwinger v Drážďanech*

důvěru. Zvláště německý národ se v prvních týdnech a měsících po skončení války dostal do situace, kdy byl vůči němu uplatněn princip „kolektivní viny" za rozpoutání a bezohledné vedení války. Se souhlasem Spojenců se uskutečnilo rozsáhlé vysídlení německého obyvatelstva především z Polska a Československa.

Vznik nových samostatných států

Obraz poválečného světa poznamenaly hluboké **politické a sociální změny v mimoevropských zemích**. Staré koloniální uspořádání se začalo rozpadat nejprve na **asijském kontinentu**. Národy, které se osvobodily z japonské okupace, reagovaly na pokus o opětovné nastolení nizozemské, britské a francouzské koloniální nadvlády ozbrojeným odporem. **Nezávislost postupně získala** celá řada zemí. Z někdejších britských kolonií to byly **Indie, Pákistán, Barma, Cejlon, Jordánsko, Izrael**. Z francouzských kolonií se oddělil **Vietnam, Laos, Kambodža, Sýrie, Libanon**. Z nizozemských držav vznikla **Indonésie**. Skončila také japonská nadvláda nad **Koreou**. Samostatnost získaly i **Filipíny**, dosud závislé na USA. Připočteme-li k těmto zemím **Čínu** (v roce 1949 vznikla Čínská lidová republika), pak dospějeme k zjištění, že v těchto zemích žila více než polovina tehdejší lidské populace.

Nově vzniklé samostatné státy však zůstávaly **nadále vázány na „mateřské" koloniální mocnosti**. To se projevilo při vzniku nových uskupení, jako byla Francouzská unie nebo Britské společenství národů. Závažnými **problémy nově vznikajících států** byly slabá a nevýhodně strukturovaná ekonomika, všeobecně nízká vzdělanost a kulturní zaostalost a z toho všeho vyplývající sociální labilita, hrozící nekontrolovatelnými výbuchy a otřesy.

Vývoj v Indii, Číně a Indočíně

V Indii uplatňovala Velká Británie dlouho a úspěšně politiku spočívající na zásadě „rozděl a panuj". Využívala rozdílného náboženského vyznání obyvatelstva a připravila **rozdělení země na** převážně hinduistickou **Indii** a muslimský **Pákistán**. Vztahy mezi těmito státy byly velmi napjaté a zkomplikoval je i vzájemný spor o Kašmír (1947-1949). Indie se v roce 1950 prohlásila republikou. Pákistán i nadále udržoval užší vztahy s Velkou Británií, ale zároveň zde sílil vliv Spojených států.

V **Indočíně** pokračoval ozbrojený konflikt i po roce 1945. Národněosvobozenecký boj proti Japoncům se změnil ve střetnutí s Francouzi, kteří se do Indočíny chtěli vrátit. Zároveň v této oblasti hodlala hrát rozhodující roli i Čína, v níž získávali stále více vlivu komunisté. V roce 1949 se čínští komunisté definitivně chopili moci a vyhlásili **Čínskou lidovou republiku** pod vedením Mao Ce-tunga. Vůdce Kuomintangu generál Čankajšek se stáhl na ostrov Tchaj-wan. Indočína se rozdělila na dvě části a do vzájemných sporů zasahovala i francouzská koloniální vojska. V roce 1949 tak proti sobě stanul **Jižní Vietnam** (císařství se silným francouzským vlivem) a **Severní Vietnam** (Vietnamská demokratická republika vedená Ho Či Minem). Severní Vietnam nacházel podporu jak u Číny, tak u SSSR. Napětí ve Vietnamu přerostlo v partyzánskou válku a tato oblast světa se stala jedním z hlavních ohnisek mezinárodního napětí.

HO ČI MIN se narodil roku 1890 v chudé, ale vzdělané rodině v Annamu (ve střední části Vietnamu). Studoval střední školu v Hué, aby však získal prostředky na svou obživu, vstoupil do francouzského námořnictva. V roce 1917 se dostal do Paříže, kde se zapsal do Francouzské socialistické strany. Stal se zastáncem marxismu-leninismu. Roku 1923 odjel do Moskvy. S podporou Komunistické internacionály putoval do Číny, odkud pak procestoval jihovýchodní Asii. Roku 1930 založil Indočínskou komunistickou stranu. Když byl francouzskými orgány odsouzen k trestu smrti, unikl do Sovětského svazu. V průběhu války se vrátil do Číny a v roce 1941 založil Vietminh (Frontu za nezávislost Vietnamu). Sám pak 2. dubna téhož roku vyhlásil nezávislost Vietnamské demokratické republiky. V březnu 1946 vyjednával s Francií o uznání nezávislosti Vietnamu; v důsledku nedodržení smlouvy Francií se v zemi rozhořela válka. Ho Či Minovi se nakonec podařilo přivést Vietnam k nezávislosti uznané roku 1954, ovšem za cenu rozdělení země. V roce 1959 podpořil povstání v Jižním Vietnamu a celá země byla postupně vtažena do vietnamské války (1964-1973).

Ho Či Min zemřel v roce 1969. Jeho život byl utvářen ideálem revolucionáře a vlastence. Jeho nacionalismus a vlastenectví se projevily již v roce 1919, kdy se na versailleské mírové konferenci pokusil předložit problém dekolonizace.

◀ *Obr. 149 Prezident Vietnamské demokratické republiky Ho Či Min*

Konflikt na Středním a Blízkém východě

Na Středním a Blízkém východě došlo v roce 1945 k vytvoření **Ligy arabských zemí**. Ta nejprve pracovala pod britskou kontrolou a vlivem. Brzy se však stala základnou pro narůstající arabský nacionalismus, který se soustřeďoval především na boj proti **Izraeli** – státu, který byl vybudován především jako nový stát Židů. Izrael vznikl v květnu 1948 na základě rozhodnutí Valného shromáždění OSN, které rozdělilo Palestinu na židovský a arabský stát. Vyhlášení Izraele vedlo v roce 1949 k **válce s arabskými státy** a otevřelo konflikt, který trvá až do současnosti.

Spolupráce velmocí

V době jednání o poválečném uspořádání světa se neprosazovala pouze linie konfrontační. Společné vítězství nad fašismem živilo i ducha **spolupráce západních demokratických mocností se Sovětským svazem**. Jeho výrazem bylo jednání poslední konference antifašistické koalice, která se sešla v **Postupimi u Berlína** a konala se od 17. července do 2. srpna 1945. V někdejším zámečku pruského korunního prince jednaly vítězné mocnosti v pozměněném personálním složení. Prezidentem USA byl v době konání konference **Harry S. Truman** a britského ministerského předsedu Winstona Churchilla vystřídal (po prohraných volbách) ještě v průběhu konference vůdce Labour Party **Clement Attlee** [klement etlí]. Sovětský svaz zastupoval J. V. Stalin. H. Truman a C. Attlee, dva noví muži na mezinárodní scéně, **nedokázali dostatečně čelit zkušenému a tvrdému Stalinovi**, který většinu sovětských požadavků prosadil do závěrů konference.

Hlavním cílem konference v Postupimi bylo **nalezení dohody o poválečném uspořádání Evropy a zvláště**

▲ *Obr. 150 Po smrti F. D. Roosevelta se stal novým, 33. prezidentem USA Harry Sencer Truman*

Německa. Účastníci konference potvrdili dohody dosažené v Jaltě a shodli se na nutnosti obnovit Německo jako jeden celek. Určili ale, že Německo bude spravováno ve **čtyřech okupačních zónách** – americké, sovětské, britské a francouzské. Společná spojenecká politika vůči Německu bývá označována jako **program čtyř D** – demilitarizace (úplného odzbrojení Německa), denacifikace (likvidace nacistické strany a nacistického právního řádu), demokratizace, demonopolizace (likvidace válečného průmyslu a omezení hospodářské moci německých monopolů). **Reparace** mělo Německo splácet především v podobě výrobků a surovin, přičemž každá velmoc měla uspokojovat své reparační nároky ve své okupační zóně. Dlouze se na konferenci diskutovalo o stanovení polských hranic na linii Odra-Nisa. Oblast Východního Pruska a přístav Královec (Kalinigrad) byly přiznány SSSR. Do závěrečného protokolu bylo zahrnuto také rozhodnutí velmocí o **provedení odsunu německého obyvatelstva z Polska, Československa a Maďarska**. Toto řešení, v kontextu skončených válečných událostí obecněji chápané a přijímané, v sobě ale z dnešního pohledu obsahovalo uplatnění principu kolektivní viny. Konference projednala i otázky **potrestání válečných zločinců** a válečné kořisti. Celkové výsledky konference stále ještě poznamenávala „rooseveltovská tendence" americké zahraniční politiky, která vycházela z názoru, že Stalinovi je třeba v jeho požadavcích ustoupit v zájmu zachování spojenectví. Také strach z možné obnovy nedemokratického Německa hrál na konferenci významnou roli.

V Postupimi byla ustavena **Rada ministrů zahraničních věcí** složená ze zástupců **Číny, Francie, SSSR, USA a Velké Británie**. Dostala za úkol nejen sledovat plnění výsledků konference, ale měla také připravit konečnou mírovou smlouvu s Německem a dalšími poraženými státy. Během konference informoval prezident Truman Stalina, že USA ukončily vývoj atomové pumy.

Založení OSN a potrestání válečných zločinců

V bezprostředně poválečném období se podařilo naplnit řadu myšlenek, které vítězní Spojenci hlásali během války. O určité součinnosti velmocí při řešení naléhavých poválečných problémů svědčilo zvláště ustavení jednotných mezinárodních organizací, které měly vtisknout nový řád rekonstruujícímu se světu. Na prvním místě je třeba zaznamenat **vytvoření Organizace spojených národů (OSN)** na ustavující konferenci v San Francisku 25. dubna 1945.

▲ *Obr. 151 Celkem 12 z 24 obžalovaných nacistických válečných zločinců odsoudil norimberský soud k trestu smrti*

Další základní myšlenkou, na které se Spojené národy za války dohodly, bylo **potrestání válečných zločinců**. Bezprostředně po skončení války se začalo s přípravou soudního jednání před mezinárodním vojenským tribunálem v **Norimberku**. Státní žalobci vítězných mocností obžalovali 24 hlavních německých válečných zločinců. Vyšší nacističtí funkcionáři byli zatýkáni hned po podepsání kapitulace, některým se podařilo uprchnout či spáchat sebevraždu. Ostatní byli obžalováni z trestných činů proti míru, lidskosti a nejtěžších válečných zločinů včetně genocidy. Norimberský tribunál zasedal od 20. listopadu 1945 do 1. října 1946. Zabýval se mnoha tisíci stranami důkazních materiálů a vyslechl množství svědeckých výpovědí. Dospěl mimo jiné k závěru, že za zločinecké považuje hlavní nacistické organizace – SS, SD, vedení NSDAP a gestapo. Z obžalovaných odsoudil soud 12 osob k trestu smrti (H. Göring však před popravou spáchal sebevraždu). Poprvé v dějinách bylo **rozpoutání světové války označeno z hlediska mezinárodního práva za zločin** a hlavní viníci za to osobně nesli trestněprávní odpovědnost.

Mírové smlouvy s poraženými státy

Společným úkolem vítězných velmocí byla také příprava mírových smluv s poraženými státy. K podpisu mírových smluv **s Bulharskem, Finskem, Itálií, Maďarskem a Rumunskem** došlo 2. února 1947 v Paříži a v účinnost vstoupily v září téhož roku. Významně přispěly ke stabilizaci situace v poválečné Evropě, zejména pokud šlo o otázky hranic.

K podpisu mírových smluv s Německem a Japonskem však již **nedošlo**, neboť na konferenci ministrů zahraničních věcí v Moskvě, konané na jaře 1947, se projevily mezi zúčastněnými velmocemi závažné rozpory. Příčinou sporu se stala především otázka Německa. Západní mocnosti navrhovaly federalizaci Německa, Sovětský svaz trval na vytvoření jednotné ústřední německé vlády, což navíc podmiňoval takovým způsobem „demokratizace a demilitarizace", který důsledně uplatňoval ve své okupační zóně a který fakticky znamenal postupnou sovětizaci té části Německa, kterou SSSR kontroloval.

Počátky americko-sovětské konfrontace. Poměr sil

Ve vztazích mezi USA a Sovětským svazem se po skončení války stále více prosazovalo vzájemné střetávání v oblasti politické, hospodářské i ideologické. Začala se **poměřovat i aktuální vojenská síla obou velmocí**. **Sovětský svaz** disponoval značnou technickou i početní silou v **pozemních jednotkách**. Americká strana měla z jeho vojenské síly respekt, a nehodlala proto sáhnout k přímé vojenské konfrontaci, i když i na tuto možnost se americké vrchní velení připravovalo. Hned po kapitulaci Japonska 14. srpna 1945 nařídil prezident Truman, aby byly s okamžitou platností zastaveny dodávky pro Sovět-

▲ *Obr. 152 Bezprostředně po skončení války zůstávala jednota hlavních pilířů protihitlerovské koalice velmi populární. Zároveň se ale mezi nimi začaly projevovat neshody a počátky konfrontace. Snímek z amerického týdeníku Time nazvaný Velká trojka*

ský svaz na základě zákona o půjčce a pronájmu. Zastavení vojenské pomoci pro všechny Spojence provedly USA oficiálně 21. srpna 1945. Trumanův krok signalizoval změnu postoje USA k Sovětskému svazu. Ten již nadále neměl být považován za spojenecký stát, ale **za stát, který je USA politicky nepřátelský**.

Ostrý zápas začal též **na ideologickém poli**. Spojené státy se snažily prezentovat jako „výkladní skříň" tržní ekonomiky a vystupovaly z pozice hlavního ochránce demokracie ve světě. Sovětský svaz dával naopak najevo, že chce poválečnou vlnu sociální radikalizace využít ve prospěch prosazení svého modelu společenského zřízení – socialismu stalinského typu.

Společné zájmy USA a SSSR se porážkou Německa, Itálie a Japonska vyčerpaly. Obě supervelmoci uplatňovaly mocenský vliv zhruba na polovině evropského kontinentu a soupeřily spolu i v oblasti jihovýchodní Asie. V rozlehlém teritoriu Pacifiku dominovaly USA a jejich vliv stále rostl i v Latinské Americe.

Válečná léta znamenala pro USA období mohutného hospodářského vzestupu. Průmyslová výroba vzrostla za tuto dobu o 96 % a zemědělská výroba o 22 %. Výrazně se zlepšilo i sociální postavení průměrného Američana: týdenní mzda továrního dělníka vzrostla téměř dvojnásobně a nezaměstnanost poklesla na nejnižší úroveň v dějinách USA. Vojenskou sílu Spojených států nejlépe vystihuje fakt, že prozatím jako jediné disponovaly několika atomovými pumami a měly nejsilnější letectvo a loďstvo na světě. Velkou výhodou pro USA byl fakt, že válečné operace se nedotkly jejich území a rovněž ztráty na životech nebyly vzhledem k použití moderní vojenské techniky příliš velké. Na Sovětský svaz hleděly Spojené státy s podezřením a nedůvěrou, která byla posilována množícími se případy potlačování demokracie v zemích, kam vstoupila sovětská vojska. USA s obavami sledovaly, jak se v těchto zemích posilují pozice komunistických stran.

Sovětský svaz vyšel z války přes obrovské hmotné i lidské ztráty **posílen politicky a vojensky**. Získal rozsáhlá území, často i v hospodářsky rozvinutých oblastech, většinou však válkou zdevastovaných. Otázkou bylo, jak SSSR zvládne přechod své válečné ekonomiky na mírové podmínky. Řada západních demokratických politiků počítala s tím, že Sovětský svaz bude po válce nucen uvolnit svou vnitřní i zahraniční politiku směrem k demokratizaci výměnou za hospodářskou pomoc. Tyto naděje se však nenaplnily. Naopak, v SSSR začalo nové období Stalinovy totalitní diktatury. Do sovětských pracovních táborů – gulagů – směřovaly kolony dalších „vnitřních nepřátel". Patřili mezi ně i sovětští vojáci, kteří padli do německého zajetí a přežili. Stalin také nechal znovu přesídlit celé národní skupiny obyvatelstva (například krymské Tatary) a řady jeho obětí tak hrozivě rostly. I po skončení války udržoval Sovětský svaz **početně nejsilnější armádu na světě**, navíc s čerstvými bojovými zkušenostmi a s poměrně dobrým technickým vybavením.

Celkové pozice obou supervelmocí znamenaly **oboustranně odstrašující sílu**. Obapolný strach vytvářel **ovzduší nedůvěry a nejistoty**. Sovětská zahraniční politika začala rozvíjet propagandistické heslo o „agresivnosti angloamerického imperialismu". V projevu z 9. února 1946 Stalin veřejně napadl USA a Velkou Británii. Nesmělé náznaky politického a kulturního uvolnění se prokazatelně rozplývaly. **Napětí ve vztazích USA a SSSR narůstalo.**

Organizace spojených národů

Při přípravě základního dokumentu Organizace spojených národů – **Charty OSN** – na ustavující konferenci v San Francisku došlo k názorovým střetům americké a sovětské delegace. Soudobý americký tisk charakterizoval jednání jako „slepou uličku, kterou způsobili Rusové". Nakonec však bylo přece jen dosaženo kompromisu a Charta OSN byla 26. června 1945 představiteli 51 států podepsána. V obecné rovině vyjadřovala vůli mezinárodního společenství nastolit mezi státy vztahy založené na zásadách spravedlnosti a mírové spolupráce.

Nejdůležitějším orgánem Organizace spojených národů se podle Charty OSN stalo **Valné shromáždění**, reprezentující

► *Obr. 153 Znak Organizace spojených národů založené v roce 1945*

všechny členské státy. Každý členský stát v něm má jeden hlas. Valné shromáždění volí a kontroluje všechny ostatní orgány OSN s výjimkou stálých členů Rady bezpečnosti. Projednávají se v něm všechny základní politické problémy. Schází se jednou ročně, je ho však možné v naléhavých případech svolat k mimořádnému zasedání. První Valné shromáždění OSN se sešlo v lednu a únoru 1946 v Londýně. Jednalo o situaci v Řecku, Sýrii a Libanonu a schválilo vytvoření Komise pro atomovou energii. Přijalo i návrh rezoluce vyzývající k zákazu výroby atomové bomby a používání atomové energie k vojenským účelům. Zvolilo též prvního **generálního tajemníka OSN**, jímž se stal norský politik Tyrgve Lie [lí].

Dalším vrcholným orgánem se stala **Rada bezpečnosti**. Právě jí byly svěřeny rozhodující výkonné pravomoci, záleží na ní i odpovědnost za udržení světového míru. Její stálé členy tvoří pět velmocí (USA, SSSR, Velká Británie, Francie a Čína). Pro všechna zásadní rozhodnutí Rady je třeba **jednomyslnosti stálých členů**, což znamená, že velmoci mohou uplatnit své právo veta. Další členové Rady se střídají, jsou to takzvaní nestálí členové, které volí Valné shromáždění.

OSN dále vytváří **Ekonomickou a sociální radu**, která koordinuje a řídí hospodářskou, sociální a kulturní aktivitu v rámci OSN, **Svěřeneckou radu**, která má za úkol správu takzvaných svěřeneckých území, **Mezinárodní soudní dvůr** sídlící v Haagu, složený z 15 soudců z různých zemí a řešící mezinárodní spory ve všech případech vymezených Chartou OSN, a konečně **Sekretariát OSN** vedený generálním tajemníkem.

Úspěšnost naplňování historického poslání OSN při organizaci světového míru a spravedlivého a obecně přijatelného mezinárodního uspořádání záleží na tom, jak jednotlivé členské státy ctí princip Charty OSN a dalších dokumentů, a zvláště na tom, jaké stanovisko zaujímají světové velmoci. V posledních letech sílí u řady demokratických státníků názor, že by se OSN měla reformovat. Návrhy na reformu OSN, doplnění Rady bezpečnosti o další stálé členy a podobně přednesl i český prezident V. Havel.

Důležitá data:

25. duben 1945 – ustavující zasedání OSN v San Francisku
17. červenec-2. srpen 1945 – konference v Postupimi
listopad 1945-říjen 1946 – zasedání norimberského tribunálu, který soudil nacistické válečné zločince
1947 – podpis mírových smluv s Bulharskem, Rumunskem, Finskem, Itálií a Maďarskem

Otázky, úkoly:

1. Jaké byly důsledky druhé světové války pro poválečné uspořádání světa? Jak se vyvíjely vztahy mezi velmocemi? **2.** Jaké posuny se odehrávaly v ideologické oblasti? Jakou podobu získal zápas demokracie s totalitní diktaturou? **3.** Proč se staly Spojené státy americké nejsilnější mocností a jak se to promítlo do jejich zahraniční politiky? **4.** Charakterizujte příčiny a průběh počátku rozpadu koloniální soustavy. **5.** Které faktory nejvíce ovlivnily poměr sil mezi USA a SSSR? Jak se projevovaly počátky jejich vzájemné konfrontace? **6.** Objasněte okolnosti vzniku OSN. Jaký je hlavní cíl této organizace? **7.** Kdo a proč byl souzen v norimberském procesu? V čem tkvěl jeho historický význam? **8.** Zhodnoťte průběh a výsledky konference v Postupimi. **9.** Seznamte se s Chartou OSN. Napište úvahu, v níž vyjádříte svůj názor na úlohu OSN v současném světě.

2. POČÁTKY STUDENÉ VÁLKY. NĚMECKÁ OTÁZKA

Vytvoření sovětského bloku

Většinu střední a jihovýchodní Evropy obsadila na konci války sovětská vojska. Výjimku tvořily Řecko, Albánie, severské státy a Finsko. Z Československa a z Jugoslávie se Rudá armáda brzy stáhla, z Bulharska odešla po podepsání mírové smlouvy, avšak v Rumunsku, Maďarsku, stejně jako v sovětských okupačních zónách v Německu a Rakousku zůstala nadále rozmístěna. Přímou **ozbrojenou moc** systematicky **doplňoval politický, hospodářský a ideologický nátlak**, který měl dopomoci komunistickým stranám v jednotlivých státech sovětské zájmové sféry k postupnému získání veškeré politické moci. Metody, které k tomu Sovětský svaz používal, se ovšem lišily podle situace v té které zemi. Nejprve se SSSR zdánlivě snažil přímo nezasahovat do vnitropolitického vývoje a působil prostřednictvím domácích komunistických stran. Když se však situace přiostřila, jako v Polsku před volbami v lednu roku 1947, zasáhl SSSR i vojensky a spolu s polským vojskem potlačil ozbrojený odpor protikomunistických vojenských oddílů. I v dalších státech podpořil Sovětský svaz postupné vytváření mocenského monopolu komunistických stran, i když se zatím nemluvilo o socialistické, ale o „lidovědemokratické revoluci".

Tak se v průběhu poválečných let 1946-1947/8 zformoval v zemích střední a jihovýchodní Evropy **blok států s** takzvanými **lidovědemokratickými režimy** (Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko, Polsko, Československo, Jugoslávie, Albánie), který představoval **zárodek sovětského mocenského bloku v Evropě**. Mimo tento blok zůstalo Řecko, i když v něm po tři roky zuřila občanská válka, a dále Finsko a Rakousko, které usilovalo o uzavření státní smlouvy, v níž by vítězné mocnosti potvrdily jeho neutralitu.

Potvrzením nastupující sovětské nadvlády ve východní polovině Evropy se stalo **vytvoření Informačního byra**

▲ *Obr. 154 Válkou zničená Varšava v březnu 1947. Na snímku vchod do kostela Tří křížů*

komunistických stran, k němuž došlo 12. září 1947 ve Varšavě. Mezi členy Informbyra patřily komunistické strany Jugoslávie, ČSR, Polska, SSSR, Bulharska, Maďarska, Rumunska, ale také Itálie a Francie. Zmíněný orgán komunistických stran převzal funkci Komunistické internacionály. Začal aktivně šířit soudobou sovětskou ideologii zdůrazňující „agresivnost imperialismu" a hlavně utvrzoval komunistické vůdce v názoru, že **jedinou formou socialismu je sovětský model**. Dosud navenek tolerované odlišnosti a různé přístupy k socialismu byly zavrženy ve prospěch **neomezené diktatury komunistické strany**. Režim lidové demokracie byl prohlášen pouze za zvláštní specifickou formu této diktatury.

Počátek prací na doktríně zadržování komunismu

H. Truman sice nedokázal zabránit, aby Stalin neprosadil posunutí hranic Polska dále na západ a nekontroloval prakticky celou východní polovinu Evropy, ale o to víc se soustředil na to, aby Sovětský svaz již nemohl dosáhnout dalších územních a politických zisků. Proto spolu se svými spolupracovníky začal s přípravou **nové politické doktríny zadržování komunismu**. Velkorysost Spojených států amerických již nadále neměla být pokládána za projev jejich slabosti.

S prozíravým **varováním západního demokratického světa před sovětskou rozpínavostí** vystoupil také **W. Churchill**. V projevu ve Fultonu 15. března 1946 varoval svět slovy: *„Od Štětína na Baltu až po Terst na Jadranu byla spuštěna na evropskou pevninu železná opona. Nemyslím si, že Rusko chce válku. Chce však plody války a neomezenou expanzi své moci a svého učení ... Nic tak neobdivují jako sílu a ničím tak nepohrdají jako slabost...*"

Nová politika USA, označovaná jako **Trumanova doktrína**, byla vyhlášena v americkém Kongresu 12. března 1947. Zdůrazňovala nutnost „čelit komunistické agresi v zájmu národní bezpečnosti USA" kdekoli na světě a politiku zadržování komunismu v daných podmínkách hodlala uplatnit především v Turecku a Řecku, neboť právě tyto země se oprávněně cítily ohroženy komunismem a Sovětským svazem. Kongres USA uvolnil v roce 1947 více než 400 milionů dolarů na vybudování amerických základen ve Středozemním moři a na vyzbrojení řecké a turecké armády pod kontrolou amerických vojenských poradců. Konečným cílem Trumanovy doktríny bylo **stabilizovat situaci ve všech zemích**, které se **mohly stát cílem sovětské expanze**. Tak tomu bylo v květnu 1947 ve Francii, kde museli vládu opustit komunističtí ministři, a také v Itálii, kde byli z vlády vytlačeni nejen komunisté, ale i socialisté.

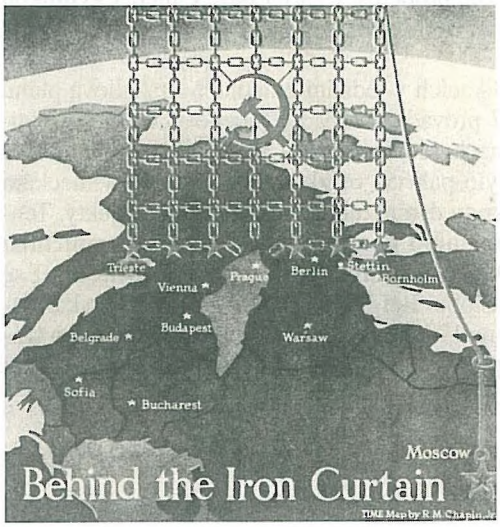

▲ *Obr. 155 Dobový plakát znázorňující železnou oponu, o níž hovořil ve Fultonu W. Churchill*

Marshallův plán

Sílu americké politice zadržování komunismu nesporně dával její odpovídající **odraz v hospodářské oblasti**. Ministr zahraničních věcí **George Marshall** [maršl] ji totiž doplnil hospodářským plánem, jenž vycházel z předpokladu, že hlavní podmínkou obnovy evropské ekonomiky bude americká hospodářská pomoc, která zabrání rozvratu a nebezpečí revoluce. **Marshallův plán**, vyhlášený 5. července 1947, navazoval na úspěšnou bezprostředně poválečnou pomoc zvanou UNRRA, v níž 70 % dodávek pocházelo právě ze Spojených států.

V rámci Marshallova plánu poskytly USA evropským zemím jako nenávratnou půjčku 3 miliardy dolarů. Dodávaly jim především spotřební zboží, ale i potřebné suroviny a v menší míře i stroje a výrobní zařízení. Prvořadý důraz kladl Marshallův plán na obnovu Německa jako demokratického, prosperujícího státu. Německé Porúří se po rekonstrukci svého průmyslu mělo stát jedním z východisek obnovy celého evropského hospodářství. **Sovětský svaz a lidovědemokratické státy nabízenou účast v Marshallově plánu odmítly.** Československo a Polsko, které o přijetí plánu již rozhodly, jej musely pod nevybíravým sovětským nátlakem odmítnout. Sovětské zdůvodnění označilo Marshallův plán za pokus o vytvoření protisovětského bloku a o zasahování do vnitřních záležitostí evropských zemí, neboť podmínky přijetí plánu by prý vedly ke kontrole USA nad jejich ekonomikou. V té době již bylo jasné, že státy sovětského bloku se dostaly do postavení pouhých neplnoprávných satelitů SSSR.

Marshallův plán se realizoval v letech 1948-1952. Americká pomoc ve formě darů, půjček a úvěrů dosáhla **téměř 17 miliard dolarů** a nejvíce z ní získaly ekonomi-

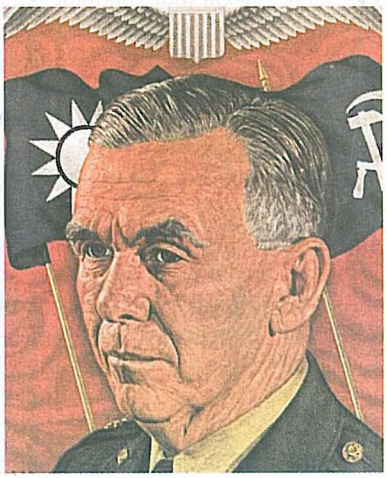

▲ *Obr. 156 George C. Marshall byl v letech 1939-45 náčelníkem generálního štábu americké armády a od roku 1947 státním tajemníkem USA. V návaznosti na pomoc UNRRA Evropě vypracoval plán hospodářské pomoci*

ky Francie, Velké Británie, Itálie a Německa. Většina prostředků byla použita k modernizaci dopravy a energetiky. I z tohoto důvodu Marshallův plán významně přispěl k systému západoevropských ekonomik a kladně zapůsobil na sociální a politickou situaci v uvedených státech.

Počátek studené války

Ani sovětská strana již nadále nic neskrývala. Na ustavujícím zasedání Informbyra komunistických stran v září 1947 se představitelé devíti komunistických stran postavili za hodnocení situace přednesené hlavním sovětským ideologem **A. A. Ždanovem**. Poprvé formulovali **myšlenku o rozdělení světa do dvou táborů** – „tábora imperialistického, protidemokratického a tábora protiimperialistického, demokratického". Za hlavní a vedoucí sílu světového imperialismu byly označeny USA ve spojení s Velkou Británií a Francií, naproti tomu druhý, „protiimperialistický" blok představoval SSSR, „země nové lidové demokracie" (Albánie, Bulharsko, Jugoslávie, Polsko a Československo) a „země, které se rozešly s imperialismem" (Rumunsko, Maďarsko a Finsko – tehdy ještě počítané do sovětské sféry vlivu). Finsko se ale členem sovětského bloku nestalo a uhájilo si svoji neutralitu, byť za cenu „zvláštních vztahů se SSSR". Komunisté se také vrátili k zápornému hodnocení stran demokratického socialismu. Zejména byli napadáni vůdcové západoevropských sociálně demokratických a socialistických stran jako „zrádcové společné věci dělnické třídy".

Nesmiřitelná stanoviska obou supervelmocí, kolem nichž se formovaly jejich mocenské bloky, **vedla k** takzvané **studené válce**. Byla to válka zvláštního druhu: probíhala v ní ostrá a nepřetržitá konfrontace ve všech myslitelných oblastech lidské činnosti – s výjimkou přímého vojenského střetnutí. Z oblasti politiky, hospodářství a ideologie se jejich soupeření přenášelo i do oblasti mezilidských vztahů, kultury, vědy, sportu. Supervelmoci začaly soupeřit i o to, která z nich ovládne vesmír. Nejvíce však usilovaly o získání rozhodující převahy v oblasti zbrojení. Zvláště se to projevovalo ve vývoji zbraní jaderných, ale „závody ve zbrojení" probíhaly i v oblasti zbraní konvenčních.

Vyhrocení německé otázky

Úvahy a jednání o obnově Německa – rozdělení na okupační pásma mělo skončit podpisem mírové smlouvy – probíhaly v katastrofální hospodářské a následně i sociální situaci. V poválečném Německu panovala neuvěřitelná bída, zejména ve vybombardovaných průmyslových centrech Porúří, Porýní a Vestfálska. Němci umírali hladem a zimou, ale někteří i z pocitů zoufalé beznaděje. Přetrvával lístkový systém, ale příděly byly nedostatečné. Rozmohl se černý trh, na němž byly hlavním platidlem americké cigarety. Velká Británie, která sama stála na prahu hospodářské krize, nemohla svou zónu zásobovat potravinami a trvala na odstranění obchodních bariér mezi západními okupačními pásmy.

Západní velmoci se ve svých okupačních zónách snažily vytvořit demokratický politický systém, který by postupně plně překonal pozůstatky nacistické ideologie v myslích většiny německého obyvatelstva. Právě v podmínkách návratu a výchovy k demokracii mohl úspěšně proběhnout bolestný proces vyrovnání se s minulostí a s tím, co Německo způsobilo světu a Evropě ve dvou světových válkách.

▲ *Obr. 157 Na ulicích německých měst se objevili vyhnanci z východních zemí*

Americká a britská politika usilovaly o sjednocení západních okupačních zón již od roku 1946. Musely přitom překonat obavy Francie z velkého Německa a rovněž její snahu ekonomicky využít okupované Sársko. Proto byla nejdříve sjednocením americké a britské okupační zóny vytvořena takzvaná **Bizonie**, která vstoupila v platnost 1. ledna 1947, a teprve v dubnu 1948 připojením francouzské okupační zóny vznikla **Trizonie**.

Ve východní, **sovětské okupační zóně** hrála od počátku rozhodující roli sjednocená komunistická a sociálně demokratická strana – SED. Za přímé sovětské účasti prováděla radikální ekonomická a sociální opatření: pozemkovou reformu, omezující pozemkové vlastnictví na 100 hektarů půdy, a vytváření státního sektoru v průmyslu znárodněním továren, které patřily válečným zločincům. Demokratický život v sovětské zóně byl omezen. Příslušníci sociální demokracie, kteří nesouhlasili se sloučením s komunisty, byli zbaveni možnosti politické činnosti. Postupná sovětizace východní zóny se projevila i ve volbách, které zde proběhly v září 1946. V nich s výjimkou sovětské části Berlína získala SED nadpoloviční většinu hlasů.

Po komplikacích v jednání ohledně Marshallova plánu v roce 1947 prováděly západní mocnosti ve svých okupačních zónách samostatnou a rozdílnou politiku zcela otevřeně. Bylo pak jen otázkou času, kdy na německém území vzniknou dva různé územní a státní subjekty. Tento vývoj potvrdila i **konference ministrů zahraničních věcí USA, Velké Británie a Francie v Londýně**, k níž se připojili i zástupci Belgie, Nizozemí a Lucemburska. Začátkem června 1948 rozhodli o vytvoření **německého státu ze tří západních okupačních zón**, o vypracování jeho ústavy a provedení měnové reformy.

Berlínská krize. Vznik Spolkové republiky Německo

Sovětský svaz reagoval na přípravy k vytvoření západoněmeckého státu konfrontačními opatřeními: zahájil

▲ *Obr. 158 Letecký most obstarával zásobování západního Berlína v době jeho blokády*

▶ *Obr. 159 Spolkový kancléř Konrád Adenauer na volebním plakátu CSU*

blokádu přístupových cest do západní části Berlína, kterou kontrolovala francouzská, britská a americká spojenecká správa. Postupně uzavřel veškeré pozemní přístupy, i ty určené k zásobování, a způsobil **berlínskou krizi, která vyvolala mimořádné mezinárodní napětí**. Začalo se hovořit o nebezpečí vypuknutí nové světové války. Zásobování západního Berlína obstarával pouze **letecký most**, který zorganizovalo vojenské letectvo západních velmocí. Tato situace způsobila, že se západní sektory Berlína vydělily jako samostatný celek a od konce července 1948 přestaly existovat jakékoli hospodářské styky mezi nimi a sovětským okupačním pásmem, které je obklopovalo. **Uvolnění v berlínské krizi** přišlo až v květnu 1949, kdy sovětská okupační správa zrušila svá opatření.

V průběhu berlínské krize se **urychlily přípravy ke vzniku samostatného západoněmeckého státu**. Dne 1. září 1948 byl v Bonnu sestaven prozatímní parlament – parlamentní rada podle výsledků voleb do zemských sněmů z let 1946 a 1947. V jejím čele stanul křesťansko-sociální politik **Konrád Adenauer**. Hlavním úkolem rady bylo připravit ústavu nově vznikajícího státu. V prozatímním parlamentu získaly rozhodující zastoupení sociálně demokratická SPD a křesťanské strany CDU a CSU. V květnu 1949 schválili představitelé tří západních mocností ústavu Spolkové republiky Německo (SRN). V létě se konaly první volby do Spolkového sněmu, v nichž zvítězila CDU. Prvním prezidentem se stal Theodor Heuss [hojs] a prvním spolkovým kancléřem byl zvolen K. Adenauer, muž, s jehož jménem je spojeno úspěšné budování prosperující, demokratické společnosti. Dne **7. září 1949** byla ve Spolkovém sněmu **vyhlášena Spolková republika Německo**. **Západní Berlín** získal **samostatné postavení**. Jako zvláštní jednotka se podílel na práci Spolkového sněmu i na politickém životě SRN, ale pouze s poradním hlasem.

KONRÁD ADENAUER. Pozdější první spolkový kancléř poválečného Německa se narodil roku 1876 v Kolíně nad Rýnem v měšťanské katolické rodině. Po středoškolských studiích se stal bankovním úředníkem, ale záhy se rozhodl vystudovat práva. Za studií se sblížil s významnými členy strany katolického středu (Zentrum). S rodným městem byl pak Adenauer spojen velkou částí své kariéry: od roku 1906 vykonával funkci zástupce starosty Kolína n. R. a posléze byl zvolen i starostou (roku 1917 a znovu 1929). Za svůj protinacistický postoj byl v roce 1933 Hitlerem odvolán z vedení radnice. Byl několikrát vězněn. Roku 1945 se do čela kolínské radnice vrátil. Spoluvytvářel CDU (Křesťansko-demokratickou unii) a roku 1949 se stal jejím předsedou. Funkci kancléře SRN nastoupil v roce 1949 a vytrval v ní až do roku 1963. Ke svým funkcím předsedy CDU a kancléře přidal v letech 1949-55 i vedení ministerstva zahraničních věcí. Plodná byla především jeho spolupráce s ministrem hospodářství Ludwigem Erhardem: podařilo se jim spojit myšlenky křesťanské demokracie o ekonomickém liberalismu se sociálními reformami, které dovolovaly vytvořit stav sociálního souladu v situaci vyrovnaného hospodářského růstu.

K. Adenauer byl po celý život odpůrcem jakýchkoli extremistických požadavků (odtud pramenil i jeho odporu k nacismu a komunismu) a přikláněl se na stranu politického středu. Zastával myšlenku evropské spolupráce – ta byla podle něj zásadní podmínkou pro mír v Evropě, ale i pro obnovu a znovusjednocení Německa. Z těchto důvodů byla Adenauer i jedním z nejhouževnatějších propagátorů ESUO (Evropského společenství uhlí a oceli) a EES (Evropského ekonomického společenství). Jednou z důležitých zásad jeho zahraniční politiky byl také atlantismus, vyjadřující nutnost politické vazby na Spojené státy. Jeho stěžejním myšlenkovým odkazem jsou *Paměti* z let 1967-67. K Adenauerovým nejslavnějším výrokům patří následující věta z roku 1957: *„Těch sedmnáct milionů Němců, kteří jsou od nás nuceně odděleni, také náleží k ‚naší Evropě', a to svým původem, vzděláním i vůlí."*

Vyhlášení Německé demokratické republiky

K **vyhlášení Německé demokratické republiky** (NDR) došlo **7. října 1949**. Jejím prezidentem se stal Wilhelm Pieck [pík], představitel SED a jeden z mužů, kteří německé komunisty reprezentovali ještě v řídících orgánech Komunistické internacionály. Sovětský svaz vytvořil Sovětskou kontrolní komisi pro Německo a jeho armáda střežila nyní dělicí čáru uvnitř Německa, která nejen symbolicky, ale i skutečně dělila Evropu na východní a západní.

◀ *Rozdělení Evropy do dvou bloků v 50. letech*

Vytvořením dvou německých států byl poválečný zápas o Evropu v podstatě dovršen. Evropa se rozdělila tak, jak to W. Churchill předvídal ve svém projevu ve Fultonu. Pomyslná železná opona byla postupně nahrazena z východní strany tisíci kilometry ostnatého drátu.

VZNIK BIPOLÁRNÍHO SVĚTA. Psal se květen 1945. Jásající obyvatelé Londýna, Paříže, Varšavy, Moskvy či Prahy vítali konec války s přesvědčením, že po porážce fašismu nyní společně určí lidštější a spravedlivější tvář světa. Ale brzy se ukázalo, že tato touha je pouhou iluzí. Porážka fašistických států, dokončená kapitulací Japonska, uvolnila soudržnost protifašistické koalice. Dříve potlačované rozpory přerůstaly ve vzájemnou konfrontaci. Původní Rooseveltova představa o společné odpovědnosti vůči demokratickému a spravedlivému uspořádání světa se střetla s razantní imperiální politikou sovětského diktátora Stalina, který, řečeno Churchillovými slovy, „toužil po plodech války a po neomezeném šíření vlastní moci a ideologie".

USA, vojensko-politický, ale především ekonomický vítěz války, se tentokrát nevrátily k politice izolacionismu. Se znepokojením sledovaly postupné vytváření sovětského mocenského bloku, který se rozrůstal nejen v Evropě, ale i v Asii a po vítězství komunismu v Číně ovládal značnou část světa. Když SSSR začal vyvíjet mocenský tlak i na další sousední země – Turecko a Írán – Spojené státy se zachovaly jako supervelmoc. Přebíraly osudy demokratického světa do svých rukou a daly na srozuměnou, že budou garanty „zadržování komunismu". J. V. Stalin již na počátku února 1946 pronesl projev, v němž ostře napadl dosavadní spojence z velké aliance. Celý sovětský blok přirovnal k „pevnosti" obklíčené imperialismem. Znovu ožila Stalinova teorie „třídního nepřítele" v mezinárodním měřítku. Oboustranně se tak vytvořila atmosféra nedůvěry a konfrontace, z níž se zrodila studená válka a bipolární rozdělení (tedy rozdělení na dvě části) nejen Evropy, ale světa vůbec.

V jedné jeho části, které se začalo zkráceně říkat Západ, se demokratické vlády za nepochybného amerického vůdcovství snažily zadržet sovětskou expanzi a hájit právo na demokratické uspořádání společnosti. V hospodářské a sociální oblasti se tyto země stabilizovaly a postupně směřovaly k prosperitě, iniciovaly vojenské a hospodářské integrační procesy a spojily se myšlenkou transatlantické spolupráce.

Druhá část světa, svět „za železnou oponou", začínala hranicemi rozděleného Německa. Sovětská supervelmoc v ní vládla násilnými prostředky. Ideologie marxismu-leninismu zcela ovládla režimy „lidové demokracie", které ve skutečnosti reprezentovaly nastupující komunistickou totalitu a pochybný sociální experiment. Národy Východu v něm prožily dalších dlouhých čtyřicet let…

Pojmy:

Doktrína – vědecká teorie, soustava zásad, pouček.

Důležitá data:

březen 1946 – Churchillův projev ve Fultonu
březen 1947 – vyhlášení Trumanovy doktríny
červenec 1947 – vyhlášení Marshallova plánu
září 1947 – vytvoření Informačního byra komunistických stran
červen 1948 – berlínská krize
květen 1949 – zrušení sovětské blokády Berlína a schválení ústavy Spolkové republiky Německo západními mocnostmi
7. září 1949 – vyhlášení Spolkové republiky Německo
7. říjen 1949 – vznik Německé demokratické republiky

Otázky, úkoly:

1. Jak se vytvářel sovětský mocenský blok ve střední a jihovýchodní Evropě? K čemu mělo sloužit založení Informbyra? **2.** Co sledovala Trumanova doktrína? Proč se USA rozhodly pro „zadržování komunismu"? **3.** Jaké cíle měl Marshallův plán? Jakých výsledků bylo dosaženo při jeho uplatňování? **4.** Proč došlo ke studené válce? Jaké byly její první projevy? **5.** Charakterizujte situaci v poválečném Německu. Jaké cesty k jejímu řešení hledaly vítězné mocnosti? Za jakých okolností a proč vznikla Bizonie a posléze Trizonie? Jak se vyvíjela situace v sovětské okupační zóně? **6.** Objasněte proces vzniku západoněmeckého státu a vysvětlete příčiny berlínské krize. Jak se krize vyřešila a jaké bylo postavení Západního Berlína? Jak došlo k vyhlášení NDR? **7.** Kdy se objevilo a začalo používat označení železná opona? Prostudujte si následující úryvek z řeči W. Churchilla ve Fultonu a určete, co britský státník tímto termínem rozuměl.

Projev W. Churchilla ve Fultonu dne 5. 3. 1946

Od Štětína na Baltu po Terst na Jadranu byla přes kontinent spuštěna železná opona: Za touto linií leží všechna hlavní města starých států střední a východní Evropy: Varšava, Berlín, Praha, Vídeň, Budapešť, Bělehrad, Bukurešť a Sofie. Všechna tato vynikající města a jejich obyvatelé se nacházejí v něčem, co musíme nazvat sovětskou sférou. Vše je v té či oné formě nejen předmětem sovětského vlivu, ale ve velké míře a mnohých případech také předmětem rostoucích opatření kontroly Moskvy. Pouze Athény, Řecko s jeho nesmrtelnou slávou mohlo svobodně rozhodnout o své budoucnosti ve volbách pod dohledem Angličanů, Američanů a Francouzů. Polská vláda ovládaná Rusy byla povzbuzena k ohromným a nespravedlivým zásahům vůči Německu. Provádí se masové vyhánění Němců v rozměrech, o nichž se nám ani nesnilo. Komunistické strany, které byly ve všech těchto východních státech Evropy velmi malé, dosáhly postavení a moci, které neodpovídají počtu jejich členů, a všude chtějí dosáhnout totalitní kontroly. Téměř ve všech těchto zemích převládají policejní vlády, s výjimkou Československa zde neexistuje pravé demokracie.

Na druhé straně si nechci připustit myšlenku, že je nová válka nevyhnutelná, nebo lépe řečeno, že se k nové válce schyluje. Hovořím o tom nyní proto, jelikož jsem přesvědčen, že naše štěstí leží v našich vlastních rukou, když a že jsme s to zachránit budoucnost. Považuji za svou povinnost se nyní, když mi k tomu byla poskytnuta příležitost, vyjádřit. Nevěřím, že si sovětské Rusko přeje válku. Co si přeje, jsou plody války a nekonečná expanze jeho síly a jeho doktrín. Musíme vzít v úvahu, dokud je čas, otázku trvalého zamezení válce a nastolení podmínek svobody a demokracie co nejrychleji, jak je jen možné ve všech zemích. Naše těžkosti a nebezpečí nebudou odstraněny tím, že před nimi zavřeme oči. Nebudou odstraněny pouhým čekáním na to, co se stane, ani nebudou odstraněny politikou ústupků (appeasementu). Je potřeba dosáhnout uspořádání, a čím déle se váhá, tím to bude obtížnější a nebezpečí ještě vzroste.

Na základě toho, co jsem viděl u našich ruských přátel a spojenců během války, jsem přesvědčen, že neexistuje nic, co obdivují více než sílu, a neexistuje nic, k čemu by měli menší vážnost, než je slabost, zvláště pak vojenská slabost. Proto je naše stará doktrína rovnováhy sil mylná. Nemůžeme si dovolit se spoléhat na nevelkou převahu sil vytvářejíce tím pokušení k měření sil. (...)

3. ČESKOSLOVENSKO PO VÁLCE

Lidé v Československu vítali osvobození s nadšením. Ve své většině sdíleli **patos bezprostředního „budovatelského nadšení"**. Dobové heslo *Roztočme kola!* nevnímali jako součást politické manipulace, ale jako kategorický příkaz dne, jak řešit nahromaděné hospodářské a sociální problémy zanechané válkou. Nepřipouštěli si ale, že za osvobození „na sovětský způsob" budou muset i zaplatit. Československo se stalo součástí sovětské sféry vlivu a ostatní spojenci tento stav mlčky uznali. Na domácím politickém poli však působila jedna politická síla, která si nové rozložení sil na mezinárodním poli uvědomovala a hodlala z něj těžit: Komunistická strana Československa. Na všeobecném obdivu a upřímných dících „Rudé armádě – osvoboditelce" založila novou zahraničněpolitickou orientaci země.

Komunisté vystupovali jako nejdůslednější a jediní opravdoví stoupenci spojenectví se SSSR. Bezprostředně sice tolik nezdůrazňovali svoje svazky s Moskvou jako s centrem mezinárodního komunistického hnutí, ale mezi jejich hlavními představiteli (K. Gottwald, V. Kopecký a další) přetrvávala léty vypěstovaná **poslušnost a podřízenost „moskevskému centru světového proletariátu"**. Skrývala v sobě **odhodlání dosáhnout pro KSČ nekontrolovatelnou moc** na způsob sovětského vzoru.

Zahraničněpolitická orientace. Odmítnutí Marshallova plánu

Pro prezidenta E. Beneše a jeho politické stoupence byla **orientace na Sovětský svaz pokračováním politické linie vůči spojeneckým vládám a státům** z dob válečného exilu. Výrazně vycházela z hlediska odčinění Mnichova a obnovení existence Československa v předmnichovských hranicích. Beneš a s ním spjaté politické strany dále prosazovali **i spojenectví se západními zeměmi**. Byli si však vědomi skutečnosti, že Sovětský svaz na delší dobu zůstane hlavním mocenským faktorem ve střední Evropě. Proto hledali i za spojenectví s ním cestu, jak **zajistit podmínky pro svébytný vývoj republiky**. Spojenecká smlouva z 12. prosince 1943 takové klauzule obsahovala, ale jejich skutečné záruky se ukázaly jako problematické.

Prezident Beneš a ministr zahraničních věcí Jan Masaryk se často vraceli k představě, že Československo bude

▲ *Obr. 160 Hned v květnu roku 1945 byla vydána pohlednice s portréty československého prezidenta E. Beneše a sovětského vůdce J. V. Stalina. Byla předzvěstí událostí, které měly následovat*

hrát **roli „mostu mezi Východem a Západem“**. Nepředpokládali, že dojde k rychlému rozpadu antifašistické koalice a k rozdělení světa na dva nepřátelské bloky. **Jinak odhadovali i vývoj v samotném Sovětském svazu**, kde došlo k utužení stalinské diktatury a plně dostala průchod imperiální politika vůči světu. Jak se záhy ukázalo, i vůči Československu.

V ČSR rozvíjely vedle KSČ činnost politické strany, které zůstávaly věrny západnímu pojetí demokracie. Při obraně a obnově demokratického systému se ale nemohly opřít o účinné spojenectví se západními demokraciemi a československá zahraniční politika se tak dostávala do stále větší závislosti na politice sovětské. Strpěla například odstoupení Podkarpatské Rusi ve prospěch SSSR. Svou samostatnou pozici neobhájila ani v otázce přijetí Marshallova plánu.

Když na jaře 1947 vláda ČSR dostala pozvání na **pařížskou konferenci o Marshallově plánu**, přijala jej. Následovalo ale pozvání československé vládní delegace do Moskvy k jednání se Stalinem a Molotovem. Československou vládu na něm reprezentovali premiér-komunista K. Gottwald a ministři J. Masaryk a P. Drtina. **Po Stalinově neomaleném nátlaku** československá vláda své stanovisko změnila a **od přijetí Marshallova plánu ustoupila**. Je znám sarkastický soukromý výrok ministra J. Masaryka: *„Odlétal jsem do Moskvy jako československý ministr zahraničních věcí a vracím se jako Stalinův pacholek...“*

Po této tvrdé lekci si demokratičtí politici v Československu uvědomili, kam až postoupila závislost na Sovětském svazu. Ale na prosazení změny orientace zahraniční politiky již bylo pozdě. Spojenectví se SSSR představovalo pro ČSR příliš mohutné a těsné objetí. Způsobovalo i značné zúžení prostoru pro obnovu demokratických poměrů ve vnitřní politice.

Poválečné politické uspořádání

Československá státní moc obnovovala suverenitu nad osvobozeným územím postupně. Dálo se tak na základě úmluv s vládami mocností, jejichž vojska naši zemi osvobozovala. Československou státní správu na místní úrovni představovaly **národní výbory**. Jejich složení a kompetence odpovídaly dohodám uzavřeným ještě v exilu mezi londýnským a moskevským odbojovým centrem. Základem nově nastupující politické moci se stala **Národní fronta Čechů a Slováků**, v níž se sdružily politické strany, jež měly zastoupení v exilu a podílely se na osvobozeneckém boji. Obnova nebo vznik dalších demokratických politických stran ale povoleny nebyly, což znamenalo vážné omezení systému parlamentní demokracie.

Na území českých zemí obnovily činnost Československá strana sociálně demokratická, Československá strana národně socialistická a Československá strana lidová a spolu s nimi Komunistická strana Československa. Na Slovensku působila Demokratická strana, která sdružila všechny slovenské politické síly, jež se nekompromitovaly spoluprací s klerofašistickým režimem, a vedle ní Komunistická strana Slovenska (sloučená se sociální demokracií), která však v duchu respektování zásad bolševické výstavby komunistických stran byla podřízena pražskému ústřednímu výboru KSČ. Později (před volbami) vznikly na Slovensku dvě další strany: Strana práce a Strana slobody.

Toto složení politického spektra naznačovalo, **jak hluboce společnost zasáhla poválečná radikalizace**. Většina povolených stran se hlásila k nějaké formě socialistického uspořádání společnosti a též lidová strana a Demokratická strana na Slovensku ve svých programech zvýrazňovaly závažnost řešení sociálních problémů a přijímaly myšlenku podstatných oprav předchozího předmnichovského uspořádání. Chyběly strany výrazně liberálního nebo pravicového zaměření. Navíc nové politické strany mohly i v budoucnu vznikat jen s výslovným souhlasem Národní fronty. Součástí Národní fronty se měly podle přání komunistů stát i sjednocené odborové organizace (reprezentovala je ÚRO – Ústřední rada odborů). V dalším období se **odborové organizace staly jejich nejvýznamnějším spojencem**. Nové politické uspořádání se opíralo o Košický vládní program, s nímž se do Prahy vrátila v květnu 1945 Fierlingerova vláda. Košický vládní program **položil základ** takzvanému **lidovědemokratickému režimu**. Ten se přes určité vnější shody odlišoval od parlamentní demokracie, kterou zaručovala platná ústava ČSR z roku 1920. Pro KSČ však představoval pouze přechodnou fázi vývoje. Připravovala se na nastolení totalitního režimu. **Pro nekomunistické politické strany byl Košický vládní program a režim lidové demokracie maximem změn**, které chtěly v rámci parlamentní demokracie připustit.

Košický vládní program

Košický vládní program přinášel řadu závažných kroků v mocenskopolitické, sociálně-ekonomické i zahraničněpolitické oblasti. Jednoznačně **formuloval české a slovenské národní zájmy**, zejména ve vztahu k odčinění Mnichova, válečného utrpení a válečných škod. Program rovněž **sliboval provedení řady sociálních a socializačních opatření** (znárodnění, pozemková reforma) a vyhlašoval, že osvobozené Československo bude státem **dvou rovnoprávných národů – Čechů a Slováků**. Obsahoval rovněž ustanovení, podle nichž mělo dojít k **potrestání válečných zločinců, zrádců a kolaborantů**. Českoslo-

▲ *Obr. 161 Příjezd prezidenta ČSR dr. Edvarda Beneše s chotí do Prahy dne 16. května 1945*

venského státního občanství byli zbaveni Němci a Maďaři, kteří se provinili proti republice; právo státního občanství se naopak přiznávalo těm, kdo se aktivně podíleli na boji proti fašismu. Majetek osob zbavených československého státního občanství přecházel pod takzvanou **národní správu** a poté byl konfiskován či znárodněn.

Ve vládě, která Košický vládní program vyhlašovala, existovalo **paritní zastoupení politických stran**. Zvýhodňovalo to komunisty, neboť ti měli díky organizační samostatnosti Komunistické strany Slovenska zastoupení zdvojené. Zákonodárný sbor zatím neexistoval. Proto **moc zákonodárná** zůstávala i nadále **v rukou prezidenta**, který vydával **dekrety**, ovšem na návrh a za spolupodpisu vlády a s tím, že jakmile bude Národní shromáždění ustaveno, musí je dodatečně schválit. Formou dekretů prezidenta republiky se bezprostředně řešilo mnoho významných věcí: dekrety se týkaly vojenských a ústavních změn, státního občanství, systému státní správy, ale i změn ve vlastnických vztazích. Například dekret prezidenta republiky o znárodnění bank, pojišťoven a klíčového průmyslu, podepsaný 24. října 1945, byl vydán jen několik dní před ustavením Prozatímního národního shromáždění.

Správa státu získala **asymetrickou podobu**. Na Slovensku zůstala zachována Slovenská národní rada, jež na jeho úrovni reprezentovala zákonodárnou i výkonnou moc. Později se struktura státních orgánů na Slovensku ještě doplnila o Sbor pověřenců, který soustřeďoval výkonné správní pravomoci. V českých zemích takové orgány nevznikaly a Česká národní rada byla na sovětský nátlak rozpuštěna. Veškeré pravomoci převzala v českých zemích ústřední vláda. Formálně bylo poválečné Československo státem dvou rovnoprávných národů – Čechů a Slováků, ale různost uspořádání poměrů v českých zemích a na Slovensku dávala tušit, že důsledně demokratické řešení vztahu obou národů zůstane problémem. Nebyl uspokojivě vyřešen ani třemi takzvanými **pražskými dohodami** z let 1945 a 1946, které vymezení vztahů mezi ústředními a slovenskými orgány upravovaly.

Znárodnění a pozemková reforma

Rychle se vytvářela ekonomická a sociální základna nového lidovědemokratického režimu. **Měnil se charakter vlastnických vztahů v průmyslové výrobě i v zemědělské oblasti.** Dekrety prezidenta republiky vyhlašovaly znárodnění, provedení pozemkové reformy i řadu opatření v sociální politice.

Znárodnění se dotklo rozhodující části finančního a průmyslového potenciálu země. **Do vlastnictví** takzvaných **národních podniků přešly všechny banky, pojišťovny, klíčový průmysl a doly** a všechny ostatní průmyslové závody, v nichž pracovalo **více než 500 zaměstnanců**. Znárodnění se týkalo přes 2100 podniků, 75 % všeho průmyslu se ocitlo v rukách státu a znárodněný sektor začal určovat národohospodářské poměry. Varovné hlasy proti tomu sice zazněly, ale zanikly ve všeobecném nadšení. Očekávalo se, že zavedení **nového systému plánovaného hospodářství** rychle překoná poválečné nedostatky a povede k prosperitě. Tyto naděje se ale nenaplnily. Vedle znárodněného sektoru existoval i **sektor soukromý** a **řemeslná malovýroba**, početně nejsilnější, která se skládala z více než 400 tisíc živností a patřila k předpokladům hospodářské stability.

První etapa **pozemkové reformy** se prováděla na základě dekretu prezidenta republiky z 21. června 1945. Výrazně **měnila majetkové poměry zvláště na české vesnici**. Půda, která byla konfiskována Němcům či kolaborantům, byla přidělena bezzemkům a drobným rolníkům, a to především v pohraničních oblastech. Příděly půdy řídilo ministerstvo zemědělství, které se ocitlo **v rukou KSČ**. Tato strana si **přisvojila politické zisky z této rozsáhlé akce**. Osídlování a přidělování půdy v pohraničí ale z hospodářského hlediska nepřineslo očekávané výsledky. Pouze jižní Morava se rychle dokázala vyrovnat vnitrozemskému zemědělství. Na Slovensku mělo toto osídlování menší rozsah. V českých zemích přibylo 220 tisíc nových majitelů půdy, na Slovensku jen asi 80 tisíc.

Prováděné změny **ovlivnily sociální skladbu obyvatelstva**. Její protikladné skupiny – majetkově a finančně silní vlastníci na jedné straně a sociálně nejslabší vrstvy na druhé straně – zeslábly a mizely. Proto **pokleslo i sociální napětí ve společnosti**. Početně zesílila nová vrstva středních rolníků (příděly půdy se pohybovaly kolem 13 hektarů), živnostníků, řemeslníků a zaměstnanců, kteří zvláště v pohraničí nalezli nové sociální postavení. Cítili se proto spjati s novým režimem a stávali se jeho oporou. Nekomunistické politické strany marně ukazovaly na značné hospodářské ztráty. V očích nových osídlenců jenom ztrácely a KSČ získávala.

Stabilizace společnosti a poválečné zákonodárství

Období provizorního poválečného zákonodárství, charakterizované vydáváním dekretů prezidenta republiky, skončilo vytvořením **Prozatímního národního shromáždění** dne 28. října 1945. Nový parlament řádně a přitom demonstrativně zvolil **prezidentem republiky dr. E. Beneše** a ve funkci potvrdil druhou vládu Z. Fierlingera.

Dekrety prezidenta republiky politicky vycházely z Košického vládního programu. Celkem jich bylo na

▲ **Obr. 162** *Ministr národní obrany generál Ludvík Svoboda při projevu, kterému naslouchají první poválečný ministerský předseda Zdeněk Fierlinger a místopředseda vlády za KSČ Klement Gottwald*

▲ **Obr. 163** *Velkou pozornost vzbudil proces s K. H. Frankem, který byl za své zločiny odsouzen k trestu smrti a 22. května 1946 na Pankráci oběšen*

osvobozeném území vydáno 89. Týkaly se ústavních orgánů ČSR, působnosti státní správy, zajištění obnovy národního hospodářství a státních financí, vzniku nových vysokých škol a podobně. Nejvíce pozornosti vyvolávaly a dodnes vyvolávají **dekrety znárodňovací** a **dekrety řešící osudy německé a maďarské menšiny v ČSR**. Jádro sporů o platnosti „Benešových" prezidentských dekretů tvoří právě posledně jmenované.

Přes obecně rozšířený názor **neexistuje dekret prezidenta republiky, který by z hlediska československého práva nařizoval transfer (odsun) německé a maďarské menšiny z ČSR**. Samotný odsun byl (s výjimkou odsouzeníhodného „divokého odsunu", z jehož průběhu jistě měla být vyvozována i individuální trestní odpovědnost) **otázkou mezinárodněprávní a mezinárodněpolitickou** a proběhl na základě článku XII postupimské konference a rozhodnutí Spojenecké kontrolní rady v Německu z 20. 11. 1945. Velmoci ostatně přijaly princip transferu již v letech druhé světové války. Dekrety prezidenta se však **otázek státního občanství a osudu majetku osob německé a maďarské národnosti** dotýkaly.

Neobstojí argument, že tyto dekrety z právního hlediska jednoznačně uplatňují **princip kolektivní viny**. Obsahovaly totiž ustanovení, která vymezovala okruh osob, jimž československé občanství zůstalo zachováno, a stanovily také způsob, jak další příslušníci německé a maďarské menšiny mohli o československé občanství požádat. Problém byl ale v tom, **jak a zda byla tato ustanovení v praxi respektována**, či přesněji, že byla **velmi často porušována**. Ani u dekretů majetkové povahy nelze hovořit o paušálním uplatnění principu kolektivní viny. Dotýkaly se všech, kteří se proti československému státu provinili, a nebyly namířeny například proti těm Němcům nebo Maďarům, kteří se „aktivně zúčastnili boje za zachování celistvosti a osvobození Československé republiky".

Prezidentské dekrety, jejichž účinky zásadním způsobem proměnily vlastnickou strukturu ČSR a zdaleka se netýkaly pouze německé a maďarské menšiny, není možné zpětně jednoduše prohlásit za neplatné. **Byla by tím zpochybněna právní jistota a stabilita** i současných vlastnických vztahů. Navíc **Prozatímní národní shromáždění** tyto dekrety schválilo a **učinilo z nich ústavní zákony a zákony Československé republiky**. Z právního ani morálního hlediska ale nejsou něčím, co by nevyvolávalo pochyby a nezasluhovalo kritické posouzení.

Dekrety prezidenta republiky zahájily i **proces retribuce – potrestání zločinů spáchaných v době války a okupace**. Pro potrestání těchto zločinů byly zřízeny **mimořádné lidové soudy**. Před mimořádným lidovým soudem stanul na jaře roku 1946 například K. H. Frank. Odsoudili jej k trestu smrti. Pro případy zvláště velkých „zrádců a kolaborantů" (z řad příslušníků protektorátních vlád a podobně) byly zřízeny **Národní soudy v Praze a v Bratislavě**. Stanuli před nimi členové Beranovy druhorepublikové vlády, protektorátní ministři a prezident Slovenské republiky dr. J. Tiso. Vynesené tresty byly mimořádně přísné a průběh soudního řízení a dokazování měl řadu problematických míst, neboť souzeny nebyly jen prokázané trestné činy, ale **i politické postoje a politická orientace**. Uvedené soudní procesy se tak staly i nástrojem politické odplaty a vycházely vstříc náladám ve společnosti, která chtěla vidět potrestání viníků stůj co stůj.

Ozbrojené a bezpečnostní složky

Velkými změnami procházely i ozbrojené složky ve státě. V československé armádě, která navazovala na bojové tradice československých jednotek ze západní a východní fronty, byla zavedena **funkce osvětových důstojníků**. Celá tato oblast „osvětové výchovy" se přitom stala doménou **komunistů**. Novou instituci v armádě představovala také složka takzvaného obranného bezpečnostního zpravodajství (OBZ), ustavená podle sovětského vzoru. Věnovala se systematickému sledování důstojníků a posuzování jejich „politické spolehlivosti".

Novou podobu dostaly také bezpečnostní složky osvobozeného státu. Vytvořil se **Sbor národní bezpečnosti (SNB)**, do něhož sice přešli také bývalí příslušníci policie a četnictva, ale jeho početní stav doplnili přesvědčení stoupenci komunistů, kteří do řad SNB přicházeli jako **bý-**

valí partyzáni či příslušníci takzvaných **revolučních gard**. Postupně ovládli řadu vedoucích funkcí v politických složkách SNB, zejména ve **Státní bezpečnosti** a ve vnitropolitickém zpravodajství. Národně socialistická a lidová strana poměry v SNB trvale kritizovaly a poukazovaly na příklady stranického zneužívání SNB komunistickou stranou.

Napjatá situace v ozbrojených složkách dávala tušit, že vyhlašovaná spolupráce všech politických sil na základě politiky Národní fronty Čechů a Slováků dostává vážné trhliny. Nadále se sice zachovávala řada demokratických zásad – existovala vzájemná dělba moci zákonodárné, výkonné a soudní, fungovalo nezávislé soudnictví, platila svoboda tisku a svoboda slova, politické strany se chystaly na volby a soupeřily o moc – zároveň byly ale tyto demokratické **principy omezovány a limitovány** dohodami v rámci Národní fronty. Komunistická strana využívala Národní frontu jen jako prostředek a přechodný taktický manévr k dosažení monopolního mocenského postavení.

Pojmy:

Paritní zastoupení – rovné zastoupení (například jednotlivé politické strany mají ve vládě stejný počet členů).
Sektor – úsek, část, díl.
Retribuce – systém opatření vedoucích k potrestání zločinů, kterých se dopustili nacisté, zrádci a kolaboranti na československém lidu za okupace.
Státní bezpečnost – původně zpravodajská složka bezpečnostního aparátu, v letech 1948-1989 výkonný orgán bezohledného pronásledování odpůrců komunistické moci v Československu.

Důležitá data:

10. květen 1945 – přílet vlády v čele s premiérem Z. Fierlingerem na letiště ve Kbelích u Prahy
16. květen 1945 – návrat československého prezidenta E. Beneše do Prahy
květen-červen 1945 – vydání prezidentských dekretů o národní správě nad majetkem Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů, o potrestání nacistických zločinů a jejich pomahačů a ustavení mimořádných lidových soudů
24. říjen 1945 – podepsání dekretu o znárodnění bank, pojišťoven a klíčového průmyslu
28. říjen 1945 – ustavení Prozatímního národního shromáždění

Otázky, úkoly:

1. Jakou zahraničněpolitickou koncepci poválečného Československa prosazovali prezident Beneš a ministr zahraničních věcí J. Masaryk? V čem spočívalo její úskalí? Do jaké mocenské sféry vlivu ČSR patřila? Jak a proč se v ní ocitla? **2.** Objasněte okolnosti, za nichž ČSR odmítla přijetí Marshallova plánu. **3.** Co rozumíte pod pojmem režim lidové demokracie? Které demokratické zásady v něm byly respektovány a které nikoli? **4.** Jaká byla organizace správy státu v českých zemích a jaká na Slovensku? Proč hovoříme o asymetrickém uspořádání? **5.** Jak probíhalo znárodnění? Jak pozemková reforma a osídlování pohraničí? Kdo z toho politicky nejvíce profitoval a proč? **6.** Proč byly zřízeny mimořádné lidové soudy a Národní soudy? Co charakterizovalo soudní procesy s válečnými zločinci, zrádci a kolaboranty? **7.** Co soudíte o prezidentských dekretech? **8.** V příloze k této kapitole je publikován dekret prezidenta republiky o úpravě československého státního občanství osob německé a maďarské národnosti. Prostudujte jej a odpovězte na následující otázky: Proč je nesprávné a zavádějící označovat tento a ostatní prezidentské dekrety za „Benešovy dekrety"? Kdo nesl ústavní a personální odpovědnost za tyto dekrety a jak se řešila otázka jejich provádění? Dokážete z textu dekretu vyvodit, že v něm není uplatněn všeobecně princip kolektivní viny Němců a Maďarů? Přečtěte si k dané problematice další literaturu, kterouvám doporučí učitel, a na jejím základě odpovězte i na otázku, v čem byly právní slabiny a nedostatky tohoto dekretu a jeho praktického uplatňování a jak došlo k tomu, že odsun obyvatelstva byl často uskutečňován právě podle principu kolektivní viny?

Ústavní dekret prezidenta republiky č. 33/1945 Sb. o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské

K návrhu vlády a po dohodě se Slovenskou národní radou ustanovuji:

§1

1. Českoslovenští státní občané národnosti německé nebo maďarské, kteří podle předpisů cizí okupační moci nabyli státní příslušnosti německé nebo maďarské, pozbyli dnem nabytí nové státní příslušnosti československého státního občanství.
2. Ostatní českoslovenští státní občané národnosti německé nebo maďarské pozbývají československého státního občanství dnem, kdy tento dekret nabývá účinnosti.
3. Tento dekret se nevztahuje na Němce a Maďary, kteří se v době zvýšeného ohrožení republiky (paragraf 18 dekretu prezidenta republiky ze den 19. června 1945 č. 16 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech) přihlásili v úředním hlášení za Čechy nebo Slováky.
4. Češi, Slováci a příslušníci jiných slovanských národů, kteří se v této době přihlásili za Němce nebo Maďary, jsouce jako Němci nebo Maďaři, schválí-li ministerstvo vnitra osvědčení o národní spolehlivosti, které vydá příslušný okresní národní výbor (okresní správní komise) po přezkoumání uvedených skutečností.

§2

1. Osobám spadajícím pod ustanovení paragrafu 1, které prokáží, že zůstaly věrny Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození, nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem, zachovává se československé státní občanství.
2. Žádost o zjištění, že se československé státní občanství zachovává, lze podati do šesti měsíců od počátku účinnosti tohoto dekretu u místně příslušného okresního národního výboru (okresní správní komise), anebo bydlí-li žadatel v cizině, u zastupitelského úřadu. Rozhoduje o ní ministerstvo vnitra na návrh zemského národního výboru, na Slovensku Slovenské národní rady. Tyto osoby jest až do vyřízení žádosti považovati za československé státní občany, vydal-li jim okresní národní výbor (okresní správní komise) nebo zastupitelský úřad osvědčení o okolnostech uvedených v předchozím odstavci.
3. O zachování československého státního občanství příslušníků československých vojenských jednotek, kteří jsou německé nebo maďarské národnosti, rozhoduje v nejkratší době z moci úřední ministerstvo vnitra na návrh ministerstva ná-

rodní obrany. Až do úředního rozhodnutí jest je považovati za československé státní občany.

§3

Osoby, které pozbyly československého státního občanství podle paragrafu 1, mohou do šesti měsíců ode dne, který bude určen vyhláškou ministra vnitra otištěnou ve Sbírce zákonů a nařízení, žádati u místně příslušného okresního národního výboru (okresní správní komise) nebo zastupitelského úřadu o jeho vrácení. O takovéto žádosti rozhoduje podle volné úvahy ministerstvo vnitra na návrh Zemského národního výboru, na Slovensku národní rady; nesmí jí však vyhověti, jestliže žadatel porušil povinnosti československého státního občana. Pokud vládním nařízením nebude stanoveno jinak, platí i pro tyto případy všeobecné předpisy o nabývání československého státního občanství.

§4

1. Pro účely tohoto dekretu se posuzují provdané ženy a nezletilé děti samostatně.

2. Žádosti podle paragrafu 3, které podají manželky a nezletilé děti československých státních občanů, jest posuzovati blahovolně. Až do rozhodnutí o nich jest žadatele považovati za československé státní občany.

§5

Češi, Slováci a příslušníci jiných slovanských národů, kteří se v době zvýšeného ohrožení republiky (paragraf 18 dekretu prezidenta republiky č. 16/1945 Sb.) ucházeli o udělení německé nebo maďarské státní příslušnosti, aniž k tomu byli donuceni nátlakem anebo zvláštními okolnostmi, pozbývají československého státního občanství dnem, kdy tento dekret nabývá účinnosti.

§6

Tento dekret nabývá účinnosti dnem vyhlášení, provede jej ministr vnitra v dohodě s ministry zahraničních věcí a národní obrany.

Dr. Beneš, v. r., Fierlinger v. r., Masaryk v. r., gen. Svoboda v. r., Nosek v. r.

4. ŽIVOT V OSVOBOZENÉ REPUBLICE. POSTAVENÍ A OSUDY NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN

Každodenní život obyvatel Československa neprovázela jen euforie ze znovunabyté svobody, ale také běžné starosti a strasti. Vyplývaly z válkou rozvráceného hospodářství, z poruch v zásobování a z nouzového stavu základní sociální péče.

Problémy poválečného hospodářství

Nejtíživěji na obyvatelstvo doléhal fakt, že i nadále zůstalo zachováno řízené **přídělové zásobování**. Život na lístky, na který žehralo po celou válku, pokračoval, a netýkal se pouze potravin. Koncem roku 1945 se v českých zemích znovu přikročilo i k **zavedení přídělů metrového textilu** pro krejčovské živnosti. Na trhu se nadále projevoval nedostatek základních potravin: mouky, tuků, cukru a vajec; také zásobování masnými výrobky vázlo. Svízelná situace se navíc zkomplikovala na jaře a v létě 1947. Celou vegetaci postihlo **mimořádné sucho**, které mělo za následek **katastrofální neúrodu**. V zemi hrozila potravinová krize.

▲ **Obr. 164** *Komunistický plakát vyzýval k obnově poválečného hospodářství*

Jedním z předpokladů obnovy hospodářského života bylo **provedení měnové reformy**. V bankách a ve spořitelnách byly zablokovány válečné vklady (takzvané vázané vklady) a chystalo se zavedení jednotné měny na území celé ČSR – československé koruny. V listopadu 1945 k měnové reformě došlo. Nepostihla však jen spekulanty, ale **zasáhla veškeré obyvatelstvo**.

Spolu s měnovou reformou provedla vláda i **reformu mzdovou**. Již předtím zvýšila mzdy ženám a zaměstnané mládeži a další mzdové úpravy směřovaly k vyrovnání mezd mezi jednotlivými kategoriemi zaměstnanců. Přinesly však problém mzdové nivelizace. Od prosince 1945 vláda zavedla rovněž **přídavky na děti**, vánoční příplatky a prodloužila placenou dovolenou o 7 – 12 dnů. Někteří odborníci navrhovali další, ráznější opatření pro ozdravě-

▲ **Obr. 165** *Léto 1945: brigádníci odklízejí trosky rozbombardovaného závodu Českomoravské strojírny v Praze-Libni*

ní měny, z obavy před sociálními dopady však nebyla přijata. Ztroskotal i pokus postupně zhodnotit vázané vklady obyvatelstva. Souběžné zvyšování cen i mezd přiostřovalo sociální napětí. **Objem výroby** se však pohyboval teprve na **jedné polovině předválečného stavu**, a tak platilo, že na velkorysá sociální opatření si zatím československé národní hospodářství nevydělalo.

Vítanou pomocí národnímu hospodářství se stala **akce bezplatných dávek mezinárodní organizace UNRRA** (Správa spojených národů pro první obnovu a provoz), která probíhala v letech 1945-1947. Akce UNRRA přinášela přímou **pomoc potravinovou a ošacovací** a také přímou pomoc hospodářským podnikům. Během necelých tří poválečných let dovezla UNRRA do ČSR jen v rámci potravinového programu téměř 800 000 tun různého zboží. Velký význam měly i dodávky **zdravotnického zařízení a léčiv**, z nichž byl nejvíce ceněn ve své době zázračný **penicilin**.

Situace na trhu práce

Obnova ekonomiky země vyžadovala **značný počet pracovních sil**, ale situace na trhu práce se značně zkomplikovala. Režim nucené práce se přirozeně zhroutil a statisíce zaměstnanců opustily přikázaná pracovní místa. Ženy se vracely z totálního nasazení do domácnosti. Mládež nastupovala do středních škol a mnozí mladí lidé zahajovali vysokoškolská studia, která jim byla po celou dobu okupace odpírána. Situaci ale nepříznivě ovlivňoval odsun Němců a potřeba osídlování pohraničních oblastí. Významný proto byl i proces **repatriace osob** zavlečených do Německa a zároveň i **reemigrace krajanů**, kteří dosud žili na Volyni, v Rumunsku, v Maďarsku, v Jugoslávii a dalších zemích.

Ke stabilizaci na pracovním trhu sloužil **dekret** z října roku 1945, který zaváděl **pracovní povinnost československých státních občanů** a umožňoval povolat k neodkladným pracem i ženy, a to až na dobu 12 měsíců. V návaznosti na něj byly vydány i **dekrety o pracovní povinnosti Němců a Maďarů**. Když začalo docházet k hromadnému odsunu Němců (od léta roku 1946), nedostatek pracovních sil se jevil jako kritický. Z odsunu bylo proto vyčleněno několik desítek tisíc pracovníků německé národnosti – nikoli podle zásady jejich vztahů k republice, ale protože byli potřebnou a odbornou pracovní silou.

Přeměna válečné výroby na mírovou probíhala poměrně rychle, ale dynamičtější rozvoj průmyslové výroby omezovala (kromě nedostatku pracovních sil) **technická zaostalost** způsobená malými investicemi v době války a nepříznivě působil i **obecný nedostatek surovin**. Celková průmyslová produkce nedosahovala předválečné úrovně i proto, že řada průmyslových závodů v pohraničí nepracovala. Po vydání dekretů o majetkových konfiskacích byla na vyvlastněné podniky uvalena **národní správa**, ale zdaleka ne všichni národní správci byli odborníky na svém místě, kteří dokázali výrobu opravdu rozběhnout. O podnicích, které se ocitly pod národní správou, měl později rozhodnout parlament.

Odčinění Mnichova a válečných útrap

Jestliže českou a z větší části slovenskou společnost něco opravdu spojovalo do proklamované Národní fronty, pak to byly myšlenky na odčinění Mnichova, válečných útrap a ztrát, které pramenily ze zjitřených národních pocitů. Vyrostla z nich vysoko vzedmutá **vlna nacionalismu**, jemuž nebyla cizí myšlenka pomsty obrácená proti Němcům, kteří válku rozpoutali. Volání po pomstě se přitom zdvihalo spontánně, avšak vláda a většina politických stran ho záměrně využívaly a vytvářely atmosféru, která by nejen skutečné viníky utrpení, ale všechny německé obyvatele přiměla k okamžitému útěku. Nebylo potom divu, že hned po osvobození začaly proti německému obyvatelstvu probíhat **násilné akce, provázené četnými oběťmi na životech**.

Hned po květnu 1945 začala etapa **„divokého odsunu“**. Ta naplňuje představu o vyhánění a vysídlování německého obyvatelstva, jež je v rozporu s respektováním lidských práv. S „divokým odsunem“ je také spjat největší počet německých obětí (odhady se pohybují od 15 000 do 30 000). V jeho průběhu se uskutečňoval záměr skoncovat s konfliktním soužitím Němců a Čechů v rámci ČSR stůj co stůj – dříve, než o tom rozhodnou velmoci. Přitom se „divoký odsun“ netýkal ani tak prominentů nacistického režimu v sudetské župě nebo protektorátu (ti většinou utekli včas před koncem války), jako obecně všeho německého obyvatelstva. Znelíbilo se hlavně dobrodruhům a kořistníkům, kteří se chtěli obohatit a rozchvátit německý majetek, i kriminálním živlům, vybíjejícím si své zločinné pudy na momentálně bezbranném

▲ **Obr. 166** *Němci vyhánění z Prahy. Snímek ze Staroměstského náměstí*

obyvatelstvu. To otevřelo prostor **zvůli a davovému násilí, které bylo daní za nacionální nenávist vůči Němcům**. Nenávist, která byla po dějinných a u řady rodin i po zcela konkrétních zkušenostech pochopitelná, ale přece jen záporně zasáhla českou politickou kulturu, individuální morálku a ukázala na stinné stránky českého demokratismu.

V dané situaci československá politická reprezentace i představitelé vítězných velmocí nalezli poměrně přijatelné východisko v potvrzení během války dlouze diskutované **myšlenky transferu – odsunu**. V Košickém vládním programu se ještě mluvilo o diferencovaném přístupu k německé a maďarské menšině, nyní převážilo přesvědčení o jejich kolektivní vině na československé tragédii. Rozhodující ale bylo, že se pro organizovaný transfer vyslovily spojenecké mocnosti ve svém **postupimském usnesení** z 2. srpna 1945. Týkalo se **transferu německého obyvatelstva z Československa a také z Polska. Vysídlení Maďarů schváleno nebylo.** Zároveň se velmoci snažily transfer regulovat a vyzvaly k zastavení nekontrolovaných odsunů, které směřovaly především do Saska a Rakouska a prošlo jimi asi 660 000 osob. (Západní mocnosti protestovaly už koncem června 1945 a „divoký odsun" definitivně ustal v srpnu 1945, kdy z Postupimi zazněl hlas, aby transfer probíhal „organizovaně a lidsky".)

Organizovaný odsun

S odsunem souvisely prezidentské dekrety, jež zbavily německé obyvatelstvo státního občanství, uvalily na německé podniky národní správu a zkonfiskovaly půdu, která patřila německým obyvatelům. Konfiskace souvisely s československými reparačními nároky za válečné škody. Vysídlenci museli zanechat v ČSR veškerý nemovitý majetek a museli odevzdat i cennosti. Směli si vzít pouze osobní zavazadlo o hmotnosti 30 nebo 50 kg.

▲ *Obr. 167 Odsun Němců z Československa v květnu 1946*

Organizovaný odsun německého obyvatelstva z ČSR probíhal **v průběhu roku 1946**. Dozírala na něj Spojenecká kontrolní rada. Odsunovaní byli v jednotlivých transportech přijímáni v americké zóně a rovněž v sovětské okupační zóně. V letech 1947-1948 se realizoval ještě takzvaný **dodatečný odsun**, kterým se slučovaly roztržené rodiny. Celkem opustily ČSR **téměř tři miliony Němců** (v organizovaném odsunu 2 256 000 a v dodatečném odsunu ještě asi 80 000). V ČSR zůstalo přibližně 300 000 příslušníků německé národnosti; značná část z nich se v pozdějších letech dobrovolně vystěhovala do Spolkové republiky Německo.

Problém Maďarů

Problém maďarské menšiny se dostal do odlišné polohy. Bezprostředně po válce žilo na Slovensku přibližně 600 000 Maďarů. Západní mocnosti odmítly dát k jejich transferu souhlas, ale československá vláda dále usilovala o to, aby se problém početné maďarské menšiny na Slovensku minimalizoval. Proto byla v únoru roku 1946 dojednána **československo-maďarská dohoda o výměně obyvatel**. Tato dohoda však nenaplnila očekávání československé strany, protože Slováci žijící na maďarském území projevili jen nepatrný zájem o návrat na Slovensko. Došlo tak k výměně asi 73 000 osob, přičemž mezi přesídlenci na Slovensko bylo i určité procento Romů, kteří pak vytvořili základ pro nový rozvoj romské populace na československém území.

Po zjištění, že výměnná akce nesplní původní záměr, začala československá administrativa uplatňovat vůči maďarskému etniku politiku **reslovakizace** a pokoušela se zároveň **rozptýlit maďarskou menšinu** tím, že ji **nutila k přesídlení do českých pohraničních oblastí**. Mezi příslušníky maďarské menšiny se stupňovalo napětí; teprve na nátlak maďarské vlády byla donucovací opatření zrušena. Politika vůči maďarské menšině po sobě zanechala pachuť lidského ponížení nespravedlivě postižených a zasela doutnající svár do vztahů mezi Slováky a Maďary.

Židovské a romské obyvatelstvo po holocaustu

V období první ČSR byli Češi byli ve vztahu k židovskému obyvatelstvu společností občanskou, tolerantní a demokratickou. Když ve 30. letech v okolních zemích pronikl rasismus a antisemitismus do státní ideologie, **ČSR se stávala azylovou zemí** pro uprchlíky z těchto států. Díky tomu si meziválečné Československo získalo v demokratickém světě dobré jméno.

Na tradici „státu nakloněného Židům" se snažili po osvobození vedoucí představitelé Československa navázat. Když se na jaře roku 1945 začali českoslovenští Židé vracet domů z emigrace, z válečných bojišť a z koncentračních táborů, zaznamenali obrovské lidské ztráty: z původního počtu 118 310 Židů, kteří byli v českých zemích evidováni k 15. březnu 1939, přežilo válečné hrůzy a nacistickou genocidu pouhých 14 045 osob, tudíž jen 11,8 % předválečného stavu. To nebyl jen statistický údaj, ale memento! Nebylo proto divu, že československý stát velkoryse řešil transfer východních Židů, především uprchlíků z Polska, přes naše území a že československá vláda vyjádřila jasnou podporu myšlence vytvoření židovského státu v Palestině. Na půdě OSN podpořila později ČSR vznik státu Izrael a poskytla mu zpočátku i vojenskou pomoc.

Integrace židovského obyvatelstva do poválečného života české a slovenské společnosti však probíhala složitěji. Byla poznamenána projevy vypjatého a sobeckého nacionalismu. Mnozí Židé vězněni v koncentračních táborech, kteří se hlásili k německé národnosti a kulturně s ní již v předchozím období splývali, byli po návratu domů v řadě případů posuzováni jako Němci bez ohledu na skutečnost, že je nacisté pronásledovali. Někteří němečtí Židé také opustili československé území již v počátečních fázích transportů, odsunujících německé obyvatelstvo. Nejprve je zbavil majetku a lidské důstojnosti nacismus, nyní je jen s nejnutnějšími osobními věcmi a základním majetkem vyháněl demokratický stát…

Po válce se zbylá židovská komunita setkávala i s dalšími špatně zakrývanými **projevy antisemitismu**. Týkaly se **navrácení majetku „osobám židovského původu"**. Řada problémů se objevila zejména se zavedením národních správ na židovský majetek, který byl za okupace převzat arizačními Němci. Majetkové problémy ale souvisely i s řadou obchodů, domů, bytů, cenností, které se různých okolností (někdy i osobní dohodou) dostaly do majetku Čechů a Slováků. Uplatňování nároků Židů na tento majetek provázela řada komplikací a nečekaných trpkostí a zklamání.

Židé, kteří se do republiky vraceli, přitom usilovali prostřednictvím své nové organizace (Rady židovských náboženských obcí) především o mravní a hmotnou rehabilitaci, o faktickou rovnoprávnost a o odčinění křivd a záchranu kolektivního židovského majetku, který měl umožnit jejich postupné začleňování do společnosti. Mnohé se skutečně v letech 1945-1948 podařilo, i když se značnými obtížemi. Pak už nastala pro židovské obyvatelstvo doba vysloveně nepříznivá.

Od počátku roku 1947 se stala aktuální otázka **vycestování Židů z Československa**. Působil tu celý komplex příčin: zklamání po návratu do ČSR spojené s poznáním, že tu přežil i antisemitismus, často oprávněný pocit bezpráví, vznik židovského státu Izrael (a po únoru 1948 i komunistický převrat), to vše vedlo k tomu, že nakonec větší část zachráněných Židů Československo opustila. Podle zprávy ministerstva vnitra z 15. dubna 1949 se z ČSR vystěhovalo 14 000 Židů. Znamená to, že v republice zůstalo pouhých 5000 z těch, co hrůzy holocaustu přežili.

O podobné hořké poválečné zkušenosti mohli mluvit i **Romové**. Z 20 000 Romů, kteří zahynuli v plynových komorách vyhlazovacího tábora Osvětim-Birkenau, jich přibližně čtvrtina pocházela z českých zemí. Ti nemnozí, kteří se po válce vrátili, se nedočkali takové plnohodnotné a plnoprávné integrace do společnosti, jakou by zasluhovali. Místo rozvíjení vědomí vlastní národní identity byl pro ně přichystán proces státem **řízené asimilace do většinové společnosti**. Jejím základem byla snaha **zařadit Romy mezi ostatní obyvatelstvo**, postupně **smazat všechny rozdíly**, které je odlišovaly od ostatních. Zvyky Romů byly považovány za projevy zaostalosti, hovořilo se o nich jako o „cikánech" nebo „občanech cikánského původu". Potlačování specifik Romů a hanobení jejich vlastních hodnot (stejně jako pozdější likvidace romských osad a snaha o rozptyl Romů mezi ostatní obyvatelstvo) vedlo postupně ke ztrátě jejich morálního řádu, k růstu kriminality a k podobným záporným jevům.

Pojmy:

Mzdová nivelizace – vyrovnávání mezd bez ohledu na kvalifikaci pracovníka.
Reslovakizace – opětovné poslovenštění (opětovná slovakizace).
Repatriace – návrat, navrácení, dopravení zpět do vlasti, převod majetkových hodnot do vlasti.
Reemigrace – návrat emigrantů do vlasti.

Důležitá data:

květen-červen 1945 – hlavní fáze „divokého odsunu" německého obyvatelstva z ČSR
2. srpen 1945 – usnesení postupimské konference o odsunu německého obyvatelstva z ČSR a Polska
listopad 1945 – měnová reforma
1945-1947 – dodávky UNRRA do ČSR
únor 1946 – československo-maďarská dohoda o výměně obyvatelstva
1947 – počátek procesu vystěhovávání Židů z ČSR

Otázky, úkoly:

1. Jaké hlavní hospodářské a sociální problémy řešilo osvobozené Československo? Proč byla provedena měnová a mzdová reforma? S jakým výsledkem a s jakým ohlasem se setkaly? Které hlavní problémy se vyskytly na trhu práce? **2.** Jaký význam a ohlas měla akce UNRRA? **3.** Vysvětlete pojem „divoký odsun" a zaujměte stanovisko k násilným činům, které s ním byly spojeny. Jak a s jakými výsledky probíhal organizovaný odsun? **4.** Jak se řešila otázka maďarské menšiny? S jakými problémy se setkávalo židovské obyvatelstvo, které přežilo holocaust? Jak se odvíjely osudy Romů v poválečné ČSR? **5.** V příloze je otištěno společné stanovisko českých a německých historiků k otázce „vyhnání a vysídlení Němců". Jaký je váš vlastní názor? S čím ve výkladu souhlasíte, s čím případně nikoli, a proč? Dokážete předložit a použít jiná fakta a argumenty?

Vyhnání a vysídlení Němců

Vyhnání a vysídlení německého (a maďarského) obyvatelstva z ČSR se v československém exilu dlouho chystalo a během války začalo nabývat pevnějšího tvaru, zejména v plánech poválečného uspořádání vypracovávaných britskou stranou; jeho rozsah se pod tlakem odbojového hnutí rozšířil.

Radikalizaci odsunových plánů a jejich realizaci souhlasu k „transferu" nelze správně posoudit, aniž se vezme v úvahu všeobecná barbarizace v průběhu válečných let a to, jak vcházely ve známost německé válečné zločiny ve všech Německem obsazených zemích, zvláště však v zemích východní a jihovýchodní Evropy. Tyto zločiny se opíraly o nacistickou rasovou teorii, která nacházela svůj výraz nejen v masové likvidaci Židů a jiných skupin chápaných jako „cizí rasy", nýbrž i v diskriminaci východoevropských – zejména slovanských – národů, jakož i v přesídlení a likvidaci jejich částí, které bylo plánováno anebo již zahájeno.

Prosazování záměru skoncovat s konfliktem soužití s Němci v rámci ČSR bylo výsledkem zkušeností s politikou Sudetoněmecké strany a tvrdou německou okupační politikou. Část Němců ze Slovenska byla ještě před osvobozením Sovětskou armádou evakuována a mnoho z nejvíc provinivších se sudetských Němců uprchlo. Volání po pomstě se zvedlo spontánně, avšak i vláda a většina politických stran, ve zvlášť vyostřené podobě komunisté a národní socialisté, toho záměrně využili, aby německé obyvatelstvo přiměli k útěku; vyvolalo to pak násilné akce s četnými oběťmi na životech, jako v Přerově, Ústí nad Labem, v Brně či za jiných okolností v Praze.

Vítězné mocnosti se v článku 13 svých postupimských ujednání z 2. srpna snažily tyto akce ve svém vlastním zájmu regulovat. Jejich výzva, aby byly nekontrolované odsuny zastaveny, odpovídala především zájmu udržet pořádek v okupovaném Německu.

Není pochyb o tom, že každé vyhánění a nucené vysídlování je v rozporu se základními představami o lidských právech. Před padesáti lety to však patřilo k následkům války vyvolané německým politickým vedením, byl to důsledek v této souvis-

losti provedených přesídlovacích akcí a likvidace celých skupin obyvatelstva. Počet německých obětí odsunu z Československa nebylo dodnes možné ani s přibližnou přesností zjistit. Na základě sčítání lidu, výpočtů i odhadů a s ohledem na válečné ztráty, emigraci a masové vraždy vydal Spolkový statistický úřad roku 1958 prohlášení, v němž se praví, že „existuje nesrovnalost v počtu 225 600 Němců, jejichž osud není objasněn". Je chybné ztotožňovat tento počet s oběťmi odsunu. Až do roku 1989 se zdálo, že objasnit tuto otázku je vyloučeno. O vyjasnění nyní usilují na obou stranách pracovní projekty česko-německé komise historiků. První výsledek ukazuje, že počet „nevyjasněných případů" je zjevně mnohem vyšší než počet těch, kteří bezprostředně při vyhnání a po něm skutečně přišli o život. Dosavadní odhady německých a českých odborníků o těchto číslech se pohybují mezi 19 000 (podle německého „generálního šetření", které zjistilo přibližně 5000 sebevražd a přes 6000 obětí násilných činů) a 24 000 až 30 000 (podle odhadů českých badatelů). Tyto počty, stejně jako údaje o výši československých ztrát, které se vykazují číslem 360 000 (z toho asi 240 000 obětí rasového pronásledování), si vyžadují další odborné přezkoumání.

5. PORÁŽKA DEMOKRACIE V ČESKOSLOVENSKU

Demokratické volby 1946

Dne 26. května 1946 se konaly **volby do Ústavodárného národního shromáždění ČSR**. Již od počátku roku 1946 určoval politický vývoj v zemi předvolební souboj kandidujících stran. Volby byly připravovány jako volby **svobodné a demokratické**. Na velmi dlouhou dobu také jedinými svobodnými demokratickými volbami zůstaly. Volební soutěže se ovšem účastnily pouze strany sdružené v Národní frontě. Volby měly zaručit obnovu celé struktury státní moci a zajistit vznik Ústavodárného národního shromáždění, které mělo během dvou let vypracovat novou ústavu Československé republiky. Ukázaly, jaký poměr sil se vytvořil a co programy politických sil nabízejí.

Komunistická strana Československa (předseda Klement Gottwald) se stala masovou politickou stranou; vstoupilo do ní přes milion členů. Vybudovala rozsáhlou a pevnou organizační strukturu, mimo jiné i na venkově a v pohraničí. Ostatní politické strany jí vydaly nejdůležitější silové a mocenské pozice – ministerstvo vnitra, zemědělství, informací, zpravodajské složky policie a armády, což KSČ umožnilo provádět dílčí kroky pro své posílení shora a zároveň i zdola, zvláště za pomoci sociální demagogie. (V předvečer voleb rozdávali komunisté dekrety o přídělu půdy!) Do voleb šli komunisté se snahou **dosáhnout přesvědčivé většiny**, kterou chápali jako **odrazový můstek k získání monopolu moci**.

Největším konkurentem KSČ se stala **národně socialistická strana** (předseda dr. Petr Zenkl) s 520 tisíci členy. Hlásila se k odkazu T. G. Masaryka a k Benešovu pojetí demokracie a socialismu. Její členskou a voličskou základnu tvořili především příslušníci středních vrstev. Národní socialisté předpokládali, že dostanou hlasy voličů těch občanských stran, jejichž obnova nebyla povolena. **Lidová strana** (předseda msgre Jan Šrámek) měla rovněž dosti širokou členskou základnu (přes 400 tisíc

▲ ***Obr. 168*** *Před volbami v roce 1946 probíhala bouřlivá agitace. Volební soutěže se zúčastnily čtyři kandidátky stran Národní fronty*

členů) a tradičně se orientovala na voliče z řad křesťansky orientovaného obyvatelstva. Konečně **sociálně demokratická strana** (předseda Zdeněk Fierlinger) měla poměrně užší členskou základnu (350 tisíc členů) a uvnitř byla rozdírána značnými rozpory mezi stoupenci radikálních levicových názorů a smýšlením té části členů, kteří se přihlásili k politické linii demokratického socialismu. **Demokratická strana na Slovensku** (předseda Jozef Lettrich) v sobě zahrnovala různé politické směry a značný vliv v ní získal slovenský politický katolicismus. I to byl jeden z důvodů, proč nespokojenci s tímto stavem založili **Stranu slobody**, ovšem bez většího ohlasu. **Strana práce** se zase chtěla orientovat na ty sociální demokraty na Slovensku, kteří nesouhlasili se sloučením s komunisty.

Výsledky voleb potvrdily převahu komunistů v celostátním měřítku. KSČ získala pozici nejsilnější strany. Pod dojmem tohoto úspěchu komunisté vyhlásili svůj **další postupný cíl: získat většinu národa**. Vítězství jim otevřelo i cestu k postu premiéra. Podle demokratických zvyklostí byl sestavením nové vlády pověřen K. Gottwald a jeho vláda byla 2. července 1946 jmenována. Stoupenci demokracie v ní ale stále hráli významnou roli.

Volby potvrdily **hluboké rozdíly mezi převažující politickou orientací v českých zemích a na Slovensku**. V českých zemích získala KSČ přes 40 % hlasů, na Slovensku byla KSS výrazně poražena Demokratickou stranou (30 % : 62 %). Komunisté se po tomto výsledku snažili vliv Demokratické strany omezit.

Spory ve vládě a Národní frontě. Růst sociálního napětí

Jednání o sestavení vlády provázely spory, v nichž se nejvíce angažovala národně socialistická strana. Bylo stále zřejmější, že zvláště na ní bude ležet tíha zápasu o zachování československé demokracie. KSČ se podařilo vyhrát střet o ministerstvo vnitra. Na další dva důležité posty K. Gottwald takticky navrhl nestraníky: na místo ministra zahraničních věcí J. Masaryka a do funkce ministra národní obrany gen. L. Svobodu. Funkci místopředsedy vlády obsadil dr. P. Zenkl. Hlavním úkolem vládního programu se vedle **dvouletého hospodářského plánu (dvouletky)** stalo **vypracování ústavy**. O některých bodech programu vlády se dokázaly politické strany shodnout; zároveň se ale rozhořely ostré **konflikty**.

Velmi prudké **spory se vedly o retribuce**, z nichž se KSČ snažila vytlouci co největší kapitál. Organizovala masové protesty proti rozsudku nad protektorátní vládou a rozdmychávala nejenom nacionální, ale i třídní nenávist. Podobně rozsáhlé kampaně připravili komunisté na podporu zemědělské politiky ministra J. Duriše, který předložil soustavu šesti zemědělských zákonů (revize pozemkové reformy a další). Ostré střety způsobila rovněž otázka **průmyslových konfiskátů**. U řady podniků střední velikosti soudy totiž zjistily, že není důvod ke konfiskaci, a rozhodly o jejich navrácení do soukromých rukou. KSČ naopak usilovala, aby průmyslové konfiskáty byly zestátněny. Na podporu těchto požadavků organizovala pomocí ÚRO **demonstrace a stávky**. Největší z nich proběhla v textilní továrně ve Varnsdorfu na počátku března roku 1947.

Nekomunistické strany si po volbách v roce 1946 myslely, že se postupně plně prosadí prvky parlamentní demokracie. Zjevně se zmýlily. Proto začaly vystupovat odvážněji a profilovaly se jako odpůrci komunistů. Ve vedení těchto stran **do pozadí ustupovala křídla, která byla pro spolupráci s KSČ**.

Do narůstajícího napětí na politické scéně výrazně zasáhla přírodní katastrofa. Od léta 1947 se začaly projevovat **důsledky katastrofálního sucha**. Nastaly problémy se zásobováním a vláda musela snížit příděly potravin, což zavdalo příčinu k rozbujení černého trhu. Ještě tíživěji než českých zemí se tyto problémy dotýkaly Slovenska, kde řadu oblastí postihla opravdová bída. Dovézt potraviny ze zahraničí nebylo jednoduché a dodávka 600 000 tun obilí ze Sovětského svazu kritickou situaci řešila jen částečně, zato byla komunistickou propagandou náležitě zhodnocena (podle ní Sovětský svaz Československo znovu zachránil).

▲ *Obr. 169 Předseda vlády Klement Gottwald*

▲ *Obr. 170 Místopředseda vlády a předseda nejsilnější opoziční strany (národně socialistické) dr. Petr Zenkl*

▲ *Obr. 171 Demonstrace za přijetí milionářské dávky, iniciovaná a podporovaná komunistickou stranou a Revolučním odborovým hnutím*

Zápas o udržení demokracie

Vyostřené sociální obtíže se promítly do politické situace. Od podzimu 1947 se osou politického života v ČSR stával zápas o udržení demokracie. Prostupoval všemi složkami veřejného dění. Konfrontační atmosféru komunisté záměrně živili agitačními a propagačními **kampaněmi**, nátlakovými **masovými protesty**, a dokonce i **inscenovanými aférami a pokusy o atentáty**. Nebezpečnou roli si přisvojovaly **některé policejní složky**, kterým se i postup vedení KSČ zdál příliš váhavý. Proto vyvolávaly provokační akce a špionážní aféry, hlavně ale udržovaly **styky se sovětskými zpravodajskými orgány** a snažily se ovlivňovat názory Sovětského svazu na situaci v ČSR.

Největší provokací bylo odhalení údajného **„spiknutí" ve slovenské Demokratické straně**. Veřejné mínění na Slovensku nejprve „zpracovávaly" propagandistické kampaně a akce odborů a rolnických komisí. Využívalo se i průběhu procesu s J. Tisem a rovněž potíží se zásobováním. A pak se přišlo s provokací vůči vedoucím funkcionářům Demokratické strany (dvěma jejím generálním tajemníkům a místopředsedovi vlády J. Ursínymu). To byl signál k vyvolání otevřené krize. Gustáv Husák jako předseda Sboru pověřenců podal demisi tohoto orgánu, a to proti vůli většiny. Komunisté dosáhli, že v novém Sboru pověřenců neměla již žádná strana většinu; i to bylo jasné popření výsledků demokratických voleb. Ze slovenské krize si odnesly poučení i české nekomunistické demokratické strany: uvědomily si konečně, že nejde jen o slovenské demokraty. Postavily se spolu s E. Benešem proti štěpení Demokratické strany a pomohly zabránit odstranění J. Lettricha z jejího vedení. Tento krok byl důležitý pro seskupování demokratických politických sil a zahájil proces jejich sbližování.

Avšak **proces sbližování demokratických sil** začal pozdě. Pozdě také převážil názor, že je třeba získat ke spolupráci i sociálně demokratickou stranu, respektive tu její část, která stála na straně demokratických sil. Sbližovacímu procesu demokratické opozice také **chyběla silná**

jednotící osobnost. Prezident republiky E. Beneš takovou roli odmítal. Neměl k ní ostatně ani vhodné předpoklady. Omezovala jej tradiční nepolitická pozice ústavní role prezidenta. Proto před okamžikem rozhodujícího střetu **zůstávala demokratická opozice slabá** a neschopná vytvořit masové hnutí na obranu demokracie.

Komunisté naopak masovou podporu hledali, a proto navrhli **milionářskou dávku** jako mimořádný příjem do státního rozpočtu. Šlo o zvláštní zdanění majetků přesahujících 1 milion korun. KSČ doprovodila tento návrh demagogickým heslem *Ať platí bohatí!* a spolu s ÚRO rozvinula kampaň za jeho prosazení. Jejich tlaku podlehli nejprve sociální demokraté a pak i vláda, která osnovu zákona schválila. Státní rozpočet získal milionářskou dávkou jen asi 6 miliard korun, ale propagandistická politika KSČ slavila opět úspěch.

Přípravy na střet

Nekomunistická opozice hleděla **s nadějemi k novým volbám plánovaným na jaro 1948**. Očekávala, že se projeví pokles vlivu komunistů, a nepředpokládala, že by v dané situaci mohla být vytlačena z vlády či Národní fronty. Za hlavní téma nadcházejícího volebního střetnutí si stanovila zápas o zachování demokratických zásad. Z konkrétních požadavků kladla do popředí otázku kontroly SNB, kterou chápala jako součást širšího boje proti projevům policejního státu.

Na přelomu let 1947/1948 se nahromadily rozpory v Národní frontě, ve vládě, v parlamentu a také v národních výborech na úrovni obcí a okresů. Všude **proti sobě stály dva bloky**. Každý podnět běžné vládní agendy se stával jablkem sváru. Spory se vedly o zákony o národním pojištění, o živnostenské dani, o zavedení krajského zřízení, o školském zákoně. Když komunisté prohráli svůj návrh na platové úpravy státních zaměstnanců, odbory svolaly sjezd závodních rad, který měl vyvinout i tlak na další znárodňování, když v parlamentu neprošel vládní návrh zákona o pozemkové reformě, bylo svoláno jiné nátlakové fórum – sjezd rolnických komisí. Vláda se rozhodla projednat poměry v SNB, za které odpovídal komunistický ministr V. Nosek. To ale nechtěli komunisté připustit. **Na činnosti zvláštní formy koalice – Národní fronty – ztráceli zájem.** Demokratické politické strany spoléhaly na parlamentní mechanismy (v parlamentně měly převahu). Komunisté se snažili ovlivnit veřejnost a spoléhali na podporu odborů. **Pobídku k tomu, aby politickou krizi dovedli k rozhodujícímu střetnutí**, přivezl od Stalina náměstek sovětského ministra zahraničí **Valerian Zorin**, který přiletěl do Prahy 19. února 1948. Vybízel Gottwalda, aby v případě potřeby požádal o sovětskou vojenskou pomoc. Sovětské jednotky byly skutečně u maďarsko-slovenských hranic na zásah připraveny. Gottwald přímou vojenskou intervenci odmítl v obavě z mezinárodních i vnitropolitických komplikací. Ale Stalinovu pobídku, aby se KSČ orientovala na rozhodující střet v boji o moc, **přijal jako závaznou směrnici**.

Únorový komunistický převrat 1948

Konkrétním podnětem k propuknutí vládní krize se stala **situace ve Sboru národní bezpečnosti**. Nekomunistické politické strany kritizovaly postup SNB při vyšetřování „spiknutí" na Slovensku a dalších politických afér. Na zasedání vlády 13. února 1948 bezprostředně protestovaly proti chystanému přeřazení několika velitelů SNB v Praze, které by jen posílilo rozhodující vliv KSČ v tomto bezpečnostním sboru. Vzhledem k tomu, že ministr vnitra na protesty nereagoval a vládní usnesení nesplnil, odmítli ministři uvedených stran účast na příštím zasedání vlády. Dne **20. února 1948 podalo 12 ministrů tří nekomunistických vládních stran** (národně socialistické, lidové a slovenské Demokratické strany) **demisi**. Věřili, že prezident jejich demisi nepřijme. Očekávali, že buď dojde k předčasným volbám, nebo že KSČ ustoupí. Počítali tedy s tím, že se politická a **vládní krize vyřeší parlamentním způsobem**. Avšak KSČ situace využila a přešla do protiútoku.

▲ *Obr. 172 Manifestace na Staroměstském náměstí v Praze 21. února 1948*

Na příští den, 21. února, svolala **manifestaci na Staroměstské náměstí**, připravovala sjezd závodních rad, vyhlásila pohotovost bezpečnostních složek. Velký význam připisovala zejména novým mocenským orgánům – **akčním výborům Národní fronty**, k jejichž vzniku vyzval Gottwald v projevu na Staroměstském náměstí. Akční výbory zbavovaly příslušníky demokratických stran funkcí ve veřejném životě, a to na všech stupních. Nejen na Staroměstském náměstí, ale i na dalších shromážděních komunisté požadovali, aby prezident demisi ministrů přijal a vládu doplnil podle návrhu jejího předsedy K. Gottwalda. Pro takové řešení se vyslovil i **sjezd závodních rad**, který se sešel 22. února, a podpořila je i generální stávka 24. února.

Nátlak na prezidenta sílil. Měl i podobu zřejmé mocenské hrozby ve formě vzniku ozbrojených útvarů – **Lidových milicí**. Komunisté se připravovali i na použití policejních akcí, které však uskutečnili jen v omezeném rozsahu. Vedení demokratických stran nejprve vyzývalo

▲ *Obr. 173 Vrcholem politického nátlaku na prezidenta Beneše se stala generální stávka 24. února 1948. Na obrázku stávkující v ČKD v Praze*

ke klidu, a když se rozhodlo svolávat veřejné schůze, bylo již pozdě. Spoléhání na to, že prezident demisi nepřijme, bylo krátkozraké. Jediné dva veřejné projevy podpory demokracii a demokratickému řešení politické a vládní krize uspořádali **pražští vysokoškolští studenti**. 23. února 1948 jich několik tisíc pochodovalo na Hrad a jejich delegace ujistila prezidenta svou podporou. 25. února 1948, kdy Gottwald vyhlašoval na Václavském náměstí výsledky návštěvy u prezidenta – přijetí demise a jmenování nové vlády podle jeho návrhu – uskutečnili studenti druhý pochod na Hrad. Studentský průvod tentokrát surově rozehnaly jednotky SNB. Demonstrace vysokoškoláků se **stala jediným veřejným vystoupením proti nastolování totalitní moci**.

Prezident E. Beneš systematickému tlaku komunistů – pod tíhou obav z občanské války a vojenského zásahu SSSR – nakonec podlehl a navečer **25. února 1948 demisi přijal**. Jmenoval novou vládu, v níž zástupci dalších stran „obrozené" Národní fronty byli vybráni komunisty. Jejich přítomnost ve vládě měla navenek zakrýt fakt, že moc ve státě uchvátila jedna jediná strana. Ze stejného důvodu ve vládě zůstali i J. Masaryk a L. Svoboda.

Prezident Beneš při podpisu demise 25. února 1948 předsedovi vlády a KSČ K. Gottwaldovi řekl: *„Ne všechen československý lid si přeje zánik demokracie, ale vy pánové a vámi vedená strana si přeje, abych svým podpisem zabil demokracii v Československu a zradil nejen sebe, ale i celému národu nejdražší přísahu, jež tkví ve slovech slibu prezidentu Osvoboditeli: Věrni zůstaneme. Jestli tak činím, tedy jenom proto, abych zabránil bratrovražedným bojům, jimiž mně vyhrožujete a jež jste schopni vyvolat. Věřím, že lid československý pochopí můj čin a při nejbližší příležitosti ve své většině prokáže, že jsou mu cizí metody, jichž užíváte, a že jste podceňovali mravní vyspělost, věrnost a demokratický smysl našeho lidu."*

OSOBNOST EDVARDA BENEŠE. Do novodobých českých a československých dějin první poloviny 20. století snad nejvíce vedle T. G. Masaryka zasáhl E. Beneš. Měl nesporný a významný podíl na vzniku samostatného československého státu a řídil jeho zahraniční politiku. Nenašel však cestu, jak zabránit národnímu a státnímu ztroskotání, které nás potkalo v Mnichově. Na odčinění Mnichova postavil hlavní koncepci své další politické dráhy. V emigraci se znovu vrátil do čela československého politického života a jeho příjezd do Prahy 16. května 1945 vyzněl jako jeho osobní triumf. Znovu byl zvolen prezidentem a znovu byly jeho síly slabé k tomu, aby stačily zabránit zardoušení československé demokracie v únoru 1948.

Životní cesta E. Beneše nebyla lehká. Narodil se jako desáté dítě v rodině vesnického obchodníka a zemědělce. S podporou starších bratrů Václava a Vojty vystudoval gymnázium. Po maturitě studoval filozofii, cizí jazyky a politické vědy nejen v Praze, ale i v Paříži, Berlíně a Dijonu. Získal dva doktoráty – francouzský a český. Před první světovou válkou vyučoval francouzštinu na obchodní akademii a zabýval se i svou největší láskou a vášní – politickými vědami (sociologií a politologií). Zásadní změnu do jeho života přinesla první světová válka. Velmi se sblížil s T. G. Masarykem, se kterým založil tajný výbor Maffie. Po Masarykově odjezdu do ciziny převzal jeho vedení. Dne 1. září 1915 odešel do exilu i Beneš. Stal se hlavou a duší pařížského sekretariátu Národní rady československé. Spolu s Rastislavem Štefánikem prosadil budování československých legií. Beneš měl hlavní podíl i na tom, že mocnosti Dohody postupně uznaly Národní radu československou za řídící orgán legií a za představitele budoucího československého státu. V těchto souvislostech je nutné chápat Masarykova slova: *„Bez Beneše bychom republiku neměli."*

Po vzniku samostatné ČSR se Beneš stal ministrem zahraničních věcí. V letech 1918-1919 se významně podílel na práci mírové konference ve Versailles. Prosadil přijetí názoru, že ČSR vzniká jako většinový národní stát Čechoslováků, a její existenci se snažil zajistit smlouvami, které utvářely versailleský mírový systém. Stál u zrodu Společnosti národů, jeden čas byl i jejím předsedou a členem Rady Společnosti národů. Byl stoupencem politiky kolektivní bezpečnosti, kterou však chápal tak, že jejími opěrnými sloupy jsou spojenectví československo-francouzské a dále spojenecké svazky se státy Malé dohody, Jugoslávií a Rumunskem. Ve svém úsilí zabezpečit ČSR uzavřel v roce 1935 spojeneckou smlouvu i se Sovětským svazem. Totalitní podstatu sovětského režimu plně nepochopil, ale s vnitřním uspořádáním v SSSR se nikdy neztotožnil.

E. Beneš, na rozdíl od Masaryka, se také bezprostředně účastnil vnitropolitického života ČSR. V letech 1921-1922 byl i ministerským předsedou. V roce 1923 vstoupil do národně socialistické strany a výrazně ovlivňoval její politiku. Marxismus odmítal, ale byla mu blízká myšlenka demokratického sociálně rozvinutého státu. Dne 18. prosince 1935 zvolilo Národní shromáždění E. Beneše prezidentem ČSR. Této volbě předcházelo ostré vnitropolitické střetnutí, které signalizovalo, že Benešova pozice nebude neotřesitelná. Potvrdil to zahraničněpolitický i vnitropolitický vývoj, který spěl k Mnichovu. Beneš se nakonec rozhodl ustoupit přesile a nátlaku a mnichovská rozhodnutí přijal. Dne 5. října 1938 ze své funkce odstoupil. Později dokazoval, že tak učinil pod nátlakem Německa, ale i domácích vládních kruhů.

Do emigrace odlétal Beneš jako soukromá osoba. Ještě před svým odletem však zařídil, že na domácí půdě začal vznikat zárodek odbojové organizace Politické ústředí. Za pobytu v USA vystoupil proti okupaci Československa a jeho výzva k světovým velmocem se setkala s mimořádným ohlasem doma i v exilu. V létě 1939 se vrátil do Evropy s přesvědčením, že vypukne válka. Začal kolem sebe soustřeďovat spojence a spolupracovníky. Získával je zejména pro myšlenku, že Mnichov a nic

z toho, co mu předcházelo, se už nesmí opakovat. Všechno své úsilí soustředil na odčinění Mnichova. Snažil se obnovit první republiku a trval na její mezinárodní a právní kontinuitě. Byl ovšem přesvědčen o potřebě určitých reforem po osvobození. Chtěl například zmenšit moc politických stran a provést umírněný socializační program.

Problematické se ukázaly především dvě stránky Benešova působení v emigraci. Tolik se obával obnovení německé útočnosti, že se proti ní spojil se Sovětským svazem a mylně předpokládal, že dojde k demokratizaci KSČ; na naléhání domácího odboje postupně dospěl k nekompromisnímu řešení německé otázky v ČSR cestou poválečného odsunu Němců, a to za podmínek, které vycházely z principu uznání jejich kolektivní viny na rozbití ČSR. Tím se však po květnu 1945 uvolnily i projevy pomstychtivého a nehumánního českého nacionalismu.

Po slavném návratu z emigrace potvrdilo Prozatímní národní shromáždění Beneše ve funkci prezidenta a v červnu 1946 jej opět prezidentem zvolilo. Tragédií E. Beneše bylo, že se podruhé musel dožít pádu demokracie ve své vlasti. V kritických dnech února 1948, kdy komunisté sahali po totalitní moci ve státě, už proti nim stál stárnoucí muž se silně podlomeným zdravím. Znovu se obával přímého vojenského zásahu, tentokrát ze strany sovětské. Neúspěšně vyzněl jeho pokus zabránit vnitřnímu rozvratu země. Demokratické síly v něm spatřovaly jedinou záruku udržení ústavních demokratických pořádků, ale takovou zárukou už Beneš nedokázal být. Spoluzodpovědnost za potlačení svobody v Československa přirozeně nesl, nikoli však zodpovědnost jedinou a výlučnou. Nekomunističtí ministři, kteří nebyli schopni vyvolat takovou vládní krizi, která by znamenala skutečný a nepopiratelný rozpad vlády (a to proto, že nezajistili jednotný postup svých vlastních stran), se nemohou před soudem historie schovávat za Benešovu vinu.

Beneš se svého bytostného přesvědčení demokrata a pokračovatele v humanistickém odkazu T. G. Masaryka nevzdal ani po únoru 1948. Prokázal to svým projevem k 600. výročí založení Univerzity Karlovy a především dvěma významnými politickými činy: nepodepsal Ústavu 9. května a svým podpisem nepotvrdil ani nový volební zákon, podle kterého proběhly volby na totalitní způsob, jež měly schválit únorový převrat. Pověřil také kancléře Jaromíra Smutného, aby se postaral o zřízení ideového exilového centra v Londýně. Dal pro něj k dispozici svůj dům v londýnské čtvrti Putney a vlastní finanční prostředky. A tak mohl být 7. března 1950 – symbolicky v den narozenin T. G. Masaryka – v Londýně založen exilový Ústav dr. Beneše pro politické a sociální studium.

Pád demokracie v ČSR Eduard Beneš dlouho nepřežil. Dne 7. června 1948 se vzdal funkce prezidenta a 3. září téhož roku zemřel. Pro novou totalitní moc se brzy stal představitelem „mnichovanství", „zrady československé buržoazie" a politikem „protilidovým a protinárodním". I proto si E. Beneš zaslouží, aby jeho celoživotní dílo bylo kriticky váženo, ale také spravedlivě oceňováno.

Specifické rysy nástupu totality

V Československu nastávalo období totalitní vlády jedné strany. Ale způsob, jak se to stalo, měl své **specifické znaky a průběh**. Zůstaly sice zachovány ústavní instituce demokratického státu, ale zároveň byly v kritických okamžicích vyřazeny z rozhodování, a to mimoústavními prostředky, které nebyly použity proti odporu většiny obyvatelstva, ale spíše s jeho souhlasem a podporou. **Velká část občanů**, zvláště dělnické a zaměstnanecké kategorie, **uvěřila slibům komunistů**, že právě KSČ pro ně zajistí sociální spravedlnost a prosperitu.

Komunistický převrat znamenal v poválečném vývoji Československa historický mezník. Dosud demokratická země se plně zapojila do sovětského mocenského bloku. Pro demokratický svět to bylo velkým varováním a dalším impulsem k tomu, aby hledal prostředky, jak čelit postupující sovětizaci.

Poučení z průběhu komunistického převratu v Československu hledal i zahraniční výbor Kongresu USA. Svědčí o tom výňatek z jeho zprávy: *„Dokonalý státní převrat spočívá v uchvácení moci jednou stranou ve státě, která pomocí úřadů, jichž legálně získala, využije některých státních orgánů, zatímco ochromí a zmobilizuje část lidu na svou podporu, zatímco druhé části jakoukoli politickou akci znemožní. Tento problém nikdy nebyl úplněji a úspěšněji rozřešen než v únoru 1948 v Československu. Hlavní úlohy byly sehrány ministerstvem vnitra, ministerstvem národní obrany a ministerstvem informací spolu s komunistickým vedením dělnických odborů. Nikdy od doby Machiavelliho nebyla většina vymanévrována s větší obratností. Nikdy nebyly potenciální síly opozice dokonaleji zneškodněny. Nikdy nebylo docíleno dokonalejší souhry všech sil, jichž mohla využít menšina. Policie a dělnické odbory pracovaly jako písty parního stroje, zatímco Národní fronta a parlamentní systém fungovaly jako páky, jimiž opozice byla vytlačena z cesty a jimiž zbytky nekomunistických stran byly zpět přitaženy do obnovené vlády."*

Důležitá data:

květen 1946 – volby do Ústavodárného národního shromáždění ČSR
červenec 1946 – jmenování nové vlády Národní fronty v čele s K. Gottwaldem
říjen 1947 – přijetí návrhu zákona o milionářské dávce
25. únor 1948 – přijetí demise 12 ministrů a jmenování nové vlády – komunistický převrat v Československu

Otázky, úkoly:

1. Zhodnoťte výsledky voleb z května roku 1946. Co přinesly z celostátního hlediska a v čem se výsledky lišily v českých zemích a na Slovensku? **2.** Jak se vyvíjela situace v Národní frontě po volbách? Jaký program a jakou politickou linii sledovaly jednotlivé politické strany? Na co spoléhaly demokratické politické strany a jakou taktiku volili komunisté? **3.** Proč narůstalo sociální napětí ve společnosti, jaké mělo následky a proč se vyhrotila krizová situace v létě roku 1947? **4.** Co bezprostředně předcházelo rozhodujícímu mocenskému střetnutí v únoru 1948? Jak na něj byly soupeřící tábory připraveny? S jakým vzkazem od Stalina přiletěl do Prahy V. Zorin? **5.** Jaký postoj zaujal prezident Beneš v únoru 1948? Které faktory ovlivnily jeho rozhodování? **6.** Přečtěte si znovu výňatek ze zprávy zahraničního výboru Kongresu USA. Konkretizujte tento obecný rozbor skutečnými událostmi a proveďte rekonstrukci hlavních fakt únorového komunistického převratu v Československu. **7.** Pokuste se odpovědět na otázku, proč KSČ v únoru 1948 v boji o moc vyhrála. V čem byla slabá, problematická a netaktická místa v postojích nekomunistických stran? **8.** Co zásadního přinesl únor 1948 pro další vývoj v Československu? Proč je správné hovořit o nástupu totalitního režimu, i když ve vládě byli i zástupci dalších politických stran?

6. UPEVNĚNÍ SOVĚTSKÉHO BLOKU

Na přelomu 40. a 50. let byl v podstatě dokončen boj o Evropu, která se již v prvních poválečných letech rozdělila do dvou mocenských táborů. V probíhající studené válce však dal Sovětský svaz zřetelně najevo, že od zemí, v nichž se ujaly moci komunistické strany, očekává naprosté podřízení se svým mocenským zájmům. Jakákoli ideologická odchylka či požadavek uplatňování faktické státní suverenity se tvrdě trestaly. Výstražným příkladem se stal postoj Stalinova Sovětského svazu k Jugoslávii.

Roztržka s Jugoslávií

Evropská část sovětského bloku se zformovala v letech 1944-1949. Tvořily ji Polsko, Československo, NDR, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a Albánie. **Jugoslávie**, kde se komunisté prosadili již v průběhu války a s níž Stalin počítal pro další výboje na Balkáně, **se sovětskému nátlaku vzepřela**. Osobní rozpory mezi J. B. Titem a Stalinem se stupňovaly a vedly ke snaze SSSR ovládnout vývoj v Jugoslávii za každou cenu. Na druhé straně stoupalo i odhodlání jugoslávských komunistů nepodřídit se sovětskému nátlaku. Za autoritativního Titova vedení se snažili provádět samostatnou zahraniční politiku. Zazlívali Sovětům, že přezírají vojenské úspěchy jugoslávského odboje (Titovi partyzáni osvobodili zemi do velké míry sami) a nelibě nesli, že sovětská tajná služba zasahovala do vnitřního vývoje země a získávala významné osoby z velení armády i z hospodářského sektoru za své agenty.

Předpoklady otevřeného konfliktu narůstaly od počátku roku 1948, i když ve vnitřní politice a ideologii se Titův režim od Stalinova příliš nelišil. V červnu roku 1948 zasedalo Informbyro v Bukurešti bez jugoslávských zástupců a situaci v Jugoslávii „odsoudilo". Následující sjezd jugoslávských komunistů kritiku nepřijal. Začala **otevřená roztržka Jugoslávie se SSSR a ostatními státy sovětského bloku**. Z bývalého spojence se stal „krvavý pes Tito" a stoupenci jeho prý „zločinné" politiky byli hledáni i v dalších komunistických stranách. Formálně ukončila spor až návštěva nejvyššího představitele SSSR N. S. Chruščova v Bělehradě v roce 1955, ale Jugoslávie se zájmům Sovětského svazu prakticky nepodřídila až do samého rozpadu sovětského impéria.

▲ *Obr. 174 Jediným komunistickým vůdcem, který zůstal se svou zemí – Sjednocenou federativní republikou Jugoslávie – mimo sovětský blok, byl maršál Josip Broz Tito*

Unifikace v sovětském bloku. Vznik RVHP

V podmínkách studené války prosadil Sovětský svaz v zemích svého bloku **naprostou politickou, ideologickou a ekonomickou unifikaci**. Jakékoli úvahy o specifických přístupech k budování socialismu nepřipouštěl. Jediným možným vzorem byl sovětský model. Zvláštní roli při jeho prosazování sehrávali **sovětští poradci**, kteří od roku 1949 působili v bezpečnostním aparátu, v armádě, v hospodářství i v dalších oblastech veřejného života satelitních zemí. Jedinou zemí, kde se sovětský model socialismu nepodařilo prosadit, byla Jugoslávie.

Zahraničněpolitická linie sovětského bloku vycházela z propagandistického názoru, že „vládnoucí kruhy USA a Velké Británie připravují novou válku", a přitom chtějí obnovit pozice „imperialistických sil" i v západním Německu. Zabránit nové válce mohl prý pouze „pevný a sjednocený tábor míru a socialismu", vedený Sovětským svazem a Stalinem osobně. Jakákoli samostatná zahraničněpolitická iniciativa států sovětského bloku byla vyloučena.

Současně s politickou integrací bloku probíhala i jeho **integrace ekonomická**. Jejím hlavním nástrojem se stala **Rada vzájemné hospodářské pomoci – RVPH**, založená v roce 1949. Hospodářské zájmy SSSR byly prvotní a nad rámec RVHP je zajišťoval i systém smluvních vztahů Sovětského svazu s jednotlivými státy bloku. Politická závislost satelitních zemí na Moskvě tak získala i hospodářskou základnu. SSSR své zájmy prosazoval často velmi tvrdě. Příkladem může být vývoz československého uranu nebo polského uhlí do Sovětského svazu za ceny nižší, než byly skutečné náklady na těžbu.

Vedle Sovětského svazu patřily k zakládajícím členům RVHP Československo, Albánie, Bulharsko, Maďarsko, Polsko a Rumunsko; později přistoupily Německá demokratická republika, Mongolsko, Kuba a Vietnam. Strategickým hospodářským cílem RVHP bylo dosáhnout úplné hospodářské nezávislosti na „oblasti kapitalistického světa", což se nepodařilo. Ve vrcholných fázích studené války hospodářské a obchodní kontakty mezi západní Evropou a USA a zeměmi RVHP klesly na minimum. Přispělo to k narůstající technické a technologické zaostalosti a chabé ekonomické výkonnosti v zemích sovětského bloku.

▲ *Obr. 175 Závislost zemí sovětského bloku na SSSR byla okázale symbolizováína. Dokazuje to i snímek ze zahajovacího ceremoniálu v novém sportovním komplexu v rumunské Bukurešti*

V sovětském bloku převládla koncepce extenzivní „socialistické industrializace“, při níž i vyspělejší země musely klást **důraz na těžbu surovin a rozvoj těžkého průmyslu**. S jejich pomocí dosáhly industrializace i zaostalé agrární státy bloku a zejména byla udržena rozsáhlá zbrojní výroba. Produkce spotřebního zboží se zanedbávala a vznikalo hospodářství „nedostatku“, navíc podvázané zaváděním centrálního plánování ekonomiky. V důsledku toho došlo během několika let k porušení ekonomické rovnováhy a k vážným problémům. Podílela se na nich i ideologicky motivovaná **likvidace soukromého sektoru** nejen v průmyslu, ale i ve službách, řemeslech a obchodu. Podobný dopad měla i násilná **kolektivizace zemědělství,** která probíhala podle sovětského vzoru. Následkem byl výrazný pokles zemědělské produkce a zásobovací potíže.

Vznik policejních režimů

Lidovědemokratické státy se musely podřídit sovětskému vzoru i ideologicky. Všude se zaváděly „sovětské zkušenosti“: ve vědě, kultuře, průmyslu, zemědělství, armádě. Všudypřítomná propaganda se řídila heslem *Sovětský svaz – náš vzor*.

Jakýkoli odpor proti novému režimu byl potlačován **tvrdou perzekucí**. Zatýkání a věznění postihovalo politickou opozici, příslušníky bývalých „vykořisťovatelských tříd“, církve, ale i občany, pokud dali najevo odlišný názor, pokusili se emigrovat nebo se bránili kolektivizaci. Za řízení sovětských poradců vznikly ve všech zemích sovětského bloku **policejní režimy**. Žádnou zvláštností nebyly ani soudní **procesy s opozičními politiky**, při nichž se udílely tresty smrti. Procesy se vedly i proti samotným představitelů komunistických stran. Stalin a jeho poradci je v jednotlivých státech vybírali celkem nahodile. Cílem těchto represí bylo totiž jediné: zastrašit všechny ostatní, udržet je v poslušnosti a nepřipustit, aby vznikla jakákoli myšlenka na projev odporu. Příklad Jugoslávie se již nesměl opakovat.

▲ **Obr. 176** *V Československu zhmotnil heslo „Sovětský svaz – náš vzor“ mimo jiné Stalinův pomník v Praze na Letné. Stál tam v letech 1955-1962*

Komunističtí předáci vybraní k potrestání se museli podrobit velkým **politickým procesům**, které se v mnohém podobaly předválečným „moskevským procesům“. Procesy sloužily i k hledání viníků odpovědných za hospodářské problémy. Na popravišti skončili například významní komunističtí politici Lászlo Rajk (v Maďarsku), Trajčo Kostov (v Bulharsku), Rudolf Slánský či Vladimír Clementis (v ČSR). Podobnému osudu o vlásek unikl představitel polských komunistů Władysław Gomułka; proces s ním byl oddalován a to mu zachránilo život.

Upevnění Stalinovy diktatury

Celkovou atmosféru v satelitních zemích ovlivňovala situace v samotném centru sovětského impéria. **Stalinův diktátorský způsob vlády dosáhl právě v poválečných letech svého vrcholu.** Určité projevy uvolnění, vynucené kritickou situací válečných let, Stalin po vítězství rychle potlačil. Využil růstu své autority a odstranil ze sovětského života i formální pozůstatky kolektivního rozhodování. Nekonal se sjezd vládnoucí strany a i zasedání jejího ústředního výboru se stala výjimečným jevem. Stalin jako neomylný vůdce a vítěz nad fašismem rozhodoval zcela sám v řadě oblastí. Velkou pozornost věnoval bezpečnostnímu aparátu a jeho potlačovatelské činnosti. Osobně řídil zahraniční politiku, sledoval a kontroloval i vnitřní poměry v nejvyšších orgánech komunistické strany. Zasahoval však i do řízení vědy, ekonomiky a samozřejmě ideologie. Stalinovy příkazy se negativně promítly do vývoje sovětské ekonomiky v dlouhodobé perspektivě. Příkladem může být označení kybernetiky za „buržoazní pavědu“. Stejně záporně působila na vědecký výzkum i duchovní izolace od západního světa, která přinášela zpožďování a zaostávání vývoje řady oborů.

JOSIF VISSARIONOVIČ STALIN, vlastním jménem Džugašvili, se narodil roku 1879 v Gruzii v rodině obuvníka. Studoval v kněžském semináři v Tbilisi, odkud však byl pro své revoluční názory vyloučen. Vstoupil tedy jako militantní revolucionář do gruzínské sociální demokracie. V roce 1904 se stal stoupencem bolševického proudu. Několikrát byl potom zadržen a vystěhován. V březnu 1917 přišel do Petrohradu. V nové vládě, vzešlé z bolševické říjnové revoluce, se stal lidovým komisařem pro národnosti. Roku 1922 byl zvolen do funkce generálního tajemníka komunistické strany. Po Leninově smrti (1924) se postupně zbavil všech politických protivníků a od roku 1929 až do konce svého života kumuloval funkce hlavního představitele státu i strany. Vtáhl svou zemi do procesu násilné industrializace. V roce 1939 zosnoval německo-sovětský pakt o neútočení. Německý útok 22. června 1941 spustil „velkou vlasteneckou válku“. Vytvoření velké aliance spolu s Američany a Brity přivedlo Stalina k účasti na konferencích, které vytvářely poválečný svět. Síla Rudé armády a velká prestiž plynoucí z obrovského utrpení Sovětského svazu a jeho podílu na ukončení války Stalinovi pomohly vytvořit blok satelitních států ve východní Evropě. Za definitivní zlom v jeho politice vůči západním spojencům je považován rok 1947, kdy se SSSR kromě jiného vzdal účasti v Marshallově plánu.

Stalin vytvořil politiku, která je pro své specifické rysy nazývána stalinismem. Je charakterizována uplatňováním zásad marxismu-leninismu, silnou autoritativností, užíváním masové-

▲ **Obr. 177** *Po roce 1945 se Stalinova diktatura v Sovětském svazu ještě upevnila*

▲ **Obr. 178** *Na moskevském Rudém náměstí probíhaly každoročně mohutné oslavy výročí Velké říjnové socialistické revoluce*

ho teroru (například moskevské procesy v letech 1936-37, přesídlování národností), plánováním (od roku 1927) a výrazným kultem osobnosti.

J. V. Stalin zemřel 5. března 1953. Jeho smrt doslova otřásla celou sovětskou společností a předznamenala konec jedné epochy. Nelidský režim, který stál pouze na osobní autoritě diktátora, byl jeho smrtí předurčen k zásadním proměnám.

Ekonomické problémy SSSR

Ekonomické problémy Sovětského svazu, spojené s obnovou válkou zničeného hospodářství, nemohla centrálně plánovaná ekonomika vyřešit. Propaganda sice tvrdila, že první sovětská poválečná pětiletka byla splněna už za 4 a půl roku, avšak ve skutečnosti se **hospodářské úspěchy dostavily pouze částečně při obnově těžkého průmyslu. Ve výrobě spotřebního zboží a v zemědělské produkci nebylo dosaženo ani předválečné úrovně.** O skutečném stavu sovětského hospodářství se nikdo neodvážil říci pravdu. XIX. sjezd KSSS v říjnu 1952 například tvrdil, že „obilní problém je vyřešen definitivně a navždy". Zároveň tento sjezd propagoval zahájení gigantických staveb komunismu – vodních elektráren, zavlažovacích soustav a vodních cest, plánoval změny v toku velkých řek. Avšak skutečnost byla krutá: stavby mělo zajišťovat především ministerstvo vnitra a stavěli je vězňové z pracovních a koncentračních táborů, které se po válce staly ještě větší zásobárnou bezprávné pracovní síly, než tomu bylo ve 30. letech.

Těsně před Stalinovou smrtí propukla v SSSR **ostrá protižidovská kampaň**, jejímž významným momentem bylo zatčení skupiny kremelských lékařů v lednu 1953. Je pravděpodobné, že za tímto krokem stál druhý nejmocnější muž země L. P. Berija, který se snažil urychlit Stalinův konec a zároveň připravoval některé reformy nefunkčního systému. Stal se ale obětí téhož režimu, který pomáhal budovat. Po Stalinově smrti byl právě Berija shledán odpovědným za spáchané krutosti.

Střet demokratického světa se sovětským blokem na Dálném východě

K dalšímu významnému střetnutí a měření sil demokratického světa v čele s USA se Sovětským svazem a jeho mocenským blokem došlo na Dálném východě. Nebezpečné **válečné ohnisko se vytvořilo na Korejském poloostrově**. Koreu, kterou až do závěru druhé světové války okupovalo Japonsko, osvobodila americká a sovětská vojska. Další vývoj v zemi připomínal situaci v Německu. Korea se začala dělit na dvě rozdílné části, severní a jižní, přičemž dělicí čarou se stala 38. rovnoběžka (tvořící i demarkační linii). Odlišnost byla ale v tom, že sovětská i americká vojska se do konce roku 1947 ze země stáhla. V severní části země se začal vytvářet „lidovědemokratický režim" sovětského typu, zosobněný ve vůdci Kim Ir-senovi. V září 1948 došlo k vyhlášení **Korejské lidovědemokratické republiky** (KLDR), přijetí ústavy a vytvoření lidové vlády vedené Kim Ir-senem. V jižní Koreji proběhly v témže roce volby, v nichž zvítězilo Sdružení pro podporu nezávislosti Li Syn Mana. Byla vyhlášena **Korejská republika** a Li Syn Man se stal jejím prezidentem s rozsáhlými pravomocemi.

Korejská válka

V červnu 1950 začala korejská válka. Severokorejská armáda pod vedením Kim Ir-sena zahájila útok přes 38. rovnoběžku. K tomuto útoku dal souhlas Stalin po poradě s vůdcem čínských komunistů Mao Ce-tungem, neboť

Kim Ir-sen oba komunistické vůdce ujišťoval, že na jihu země vypukne povstání a že sjednocení celé země pod komunistickou nadvládou je otázkou krátkého času. Tyto předpoklady se nenaplnily.

První fázi korejské války skutečně charakterizovala **ofenziva armády KLDR**, která koncem června 1950 vstoupila do Soulu a během jediného měsíce obsadila téměř celou jižní část Koreje až na úzký pobřežní pás. Na žádost USA však došlo ke svolání mimořádného zasedání Rady bezpečnosti OSN o korejské otázce. **Rada bezpečnosti označila KLDR za agresora** a vyzvala k pomoci jihokorejské vládě. Americký prezident H. Truman nařídil zásah amerických leteckých a námořních sil na podporu jihokorejské armády a na ochranu Tchaj-wanu. V Koreji se začaly vyloďovat americké pozemní jednotky. 7. července 1950 rozhodla Rada bezpečnosti o vyslání jednotek OSN do války a pod vlajkou OSN pak bojovali i Američané. Vrchním velitelem vojsk OSN v Koreji byl jmenován americký generál Douglas MacArthur [dagles mekársr]. Sovětský svaz se v té době nezúčastnil práce OSN na protest proti faktu, že Čínu zastupovala v této organizaci Čankajškova vláda na Tchaj-wanu, a proto nemohl rozhodnutí Rady bezpečnosti vetovat.

Druhá fáze korejské války začala v září a říjnu 1950 americkým vojenským výsadkem v týlu severokorejské armády ve Žlutém moři na západ od Soulu a současně i průnikem z okolí města Pusan. Armáda KLDR byla nucena ustoupit na sever, aby se vyhnula obklíčení. Na konci září 1950 vstoupila americká vojska a vojska OSN do Soulu, 1. října 1950 překročila 38. rovnoběžku, pronikla na území KLDR a postupovala k čínským hranicím.

Třetí fáze války začala v říjnu 1950, kdy do bojů v Koreji zasáhli „čínští lidoví dobrovolníci" v počtu milion mužů. Protiofenziva čínské a severokorejské armády byla úspěšná a vojska OSN se na počátku roku 1951 znovu stáhla za 38. rovnoběžku. Kolem 38. rovnoběžky se poté situace stabilizovala. Jedna i druhá strana se neúspěšně snažily prolomit frontu. V červenci 1951 byla zahájena první jednání o příměří. Jednání byla obtížná a protahovala se. Teprve na konci července 1953 byla v Pchanmundžonu **uzavřena dohoda o příměří**, která stanovila demarkační linii mezi oběma státy a dělicí pruh území označila za demilitarizovanou zónu pod mezinárodní kontrolou. Vytvořil se tak stav, který na Korejském poloostrově trvá do současnosti.

Hrozba třetí světové války

Za korejské války se napětí mezi Východem a Západem vyhrotilo do krajnosti. Ke skutečné světové válce chyběl jen krůček. V západní Evropě vzrostly obavy ze sovětského útoku a USA si uvědomily, že komunismus je stejně nebezpečný v Evropě jako v Asii.

Brzy po vypuknutí války v Koreji, v lednu 1951, se **v Moskvě uskutečnila porada vedoucích činitelů zemí sovětského bloku**. J. V. Stalin na ní nastolil otázku možnosti útoku proti kapitalistické části Evropy – **možnosti rozpoutání třetí světové války**. Nebezpečnost takové úvahy byla o to větší, že tehdy již Sovětský svaz mohl použít atomovou pumu a přivodit tak nukleární katastrofu. Komunističtí vůdci dostali přísný pokyn, aby jejich

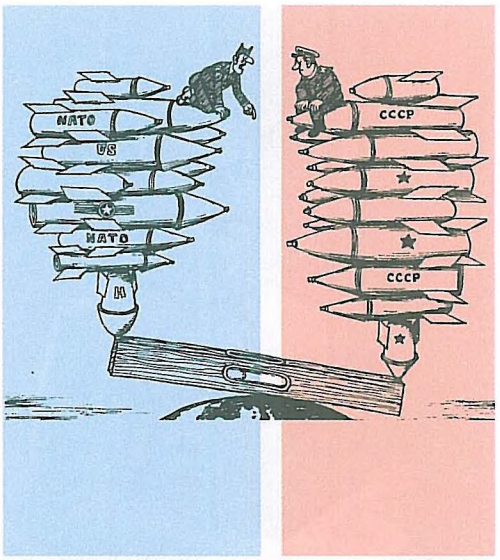

▲ *Obr. 179 Dobová karikatura z německého tisku vyjadřuje rostoucí politické a vojenské napětí mezi západním a východním blokem*

země mobilizovaly veškerý vojenský a ekonomický potenciál k přípravě na válečný střet se Západem.

AMERIČTÍ VOJEVŮDCI. Z amerických vojevůdců, kteří zasáhli do válečných střetů 20. století, jsou v našem historickém povědomí nejvíce zakotveni tři: Dwight David Eisenhower, velitel spojeneckých sil v Evropě za druhé světové války a později úspěšný prezident USA, dále George Smith Patton, který jako velitel 3. americké armády prošel od vylodění v Normandii přes Německo až na území Československa, aby právě na rozkaz Eisenhowera zastavil svá vojska na čáře Linec-České Budějovice-Plzeň-Karlovy Vary a do Prahy si krátce před svou smrtí přijel pouze pro vyznamenání Řádem bílého lva, a konečně Douglas MacArthur, který za druhé světové války bojoval v Tichomoří, v roce 1944 vedl úspěšný útok na Filipíny a o rok později na lodi Missouri přijal japonskou kapitulaci, kterou válka definitivně skončila.

Generál MacArthur znovu zasáhl do světového dění za korejské války. Už jako sedmdesátiletý se stal velitelem vojsk OSN v Koreji, jejichž podstatnou součástí byli právě američtí vojáci. Zasloužil se o obrat v této válce, a když ji chtěl dovést k definitivnímu vítězství, navrhoval přenést vojenské akce i na území Číny, jejíž „dobrovolníci" bojovali na straně severokorejského komunistického režimu. Střetl se tehdy s politickým vedením Spojených států amerických. Ani prezident H. Truman, ani státní tajemník G. Marshall nesouhlasili. Měli obavy, aby se válečný konflikt nerozšířil a aby postup na čínské území nevyužil J. V. Stalin jako záminku pro vstup sovětských vojsk do Západního Berlína. Proto byl v roce 1951 generál MacArthur odvolán z velící funkce a vrátil se do USA. Po neúspěšném pokusu o politickou kariéru se tento muž, symbolizující úspěšné americké operace v Tichomoří i v Koreji, stal na sklonku své životní pouti byznysmanem. Zasedal v řadě správních rad amerických zbrojních podniků. Generál MacArthur zakončil svou dlouhou a pozoruhodnou kariéru rozhovorem s prezidentem Kennedym, v němž ho na základě svých celoživotních zkušeností varoval před stupňováním válečného konfliktu ve Vietnamu. Vyjádřil přesvědčení, že by americký voják už nikdy neměl bojovat na asijském kontinentu…

Pojmy:

Unifikace – sjednocování, spojování v jeden celek, obsahové sjednocení právních úprav.

Důležitá data:

červen 1948 – jednání Informbyra o situaci v Jugoslávii a ostré odsouzení jugoslávské komunistické strany
leden 1949 – založení RVHP
červen 1950 – vypuknutí války v Koreji
březen 1953 – smrt J. V. Stalina
červenec 1953 – ukončení korejské války dohodou o příměří

Otázky, úkoly:

1. Které země patřily do evropské části sovětského mocenského bloku? Jaké byly příčiny jeho roztržky s Jugoslávií? **2.** Které oblasti zahrnovala unifikace v sovětském bloku a jak se projevovala? Jaké projevy měla v těchto zemích politická perzekuce? Vyhledejte v biografickém slovníku jména popravených v politických procesech v jednotlivých zemích sovětského bloku a porovnejte jejich tragické osudy. **3.** S jakým cílem vznikla RVHP? Dokázala tento cíl naplnit? **4.** Za jakých okolností začala válka v Koreji a jaký byl její průběh? Jakou roli sehrála v procesu konfrontace mezi Východem a Západem? Jak korejská válka skončila? **5.** Co charakterizovalo upevňování Stalinovy diktatury v SSSR? **6.** Četli jste nějaké historické nebo literární práce A. J. Solženicyna a dalších autorů o situaci v sovětských pracovních táborech – gulazích? Vyprávějte o svých dojmech a poznatcích.

7. SVĚT ZÁPADU A VZNIK ATLANTICKÉHO SPOJENECTVÍ

Projevy studené války přesvědčovaly většinu americké a západoevropské veřejnosti o **potřebě čelit sovětskému tlaku**. Aby byla obrana Západu účinná a věrohodná, muselo demokratické společenství překonat dílčí názorové rozdíly a vykročit po cestě **západoevropské a současně i euroatlantické spolupráce a integrace** v oblasti vojenské, politické a posléze i hospodářské a kulturní. Západoevropské demokracie daly najevo, že budou své uspořádání tvrdě bránit. Spojené státy americké sice hodlaly dále posílit své pozice v Pacifiku, a proto uvažovaly o snížení počtu svých vojsk v Německu, zároveň ale hledaly cesty, jak pomoci nově vznikajícímu demokratickému německému státu (SRN) i západní Evropě při obraně jejího území a obhajobě společných demokratických hodnot.

Formování Severoatlantické aliance

Prvním vážným krokem k nastoupení cesty západoevropské vojenské a politické spolupráce bylo **uzavření spojenecké smlouvy mezi Francií a Velkou Británií** v březnu 1947. Obě vlády se zavazovaly ke všestranné spolupráci a ke společnému postupu proti jakékoli agresi. Zejména Francie stále ještě sdílela i obavy z „možnosti obnovy německé útočné politiky", a tak se nový smysl spojenecké smlouvy projevil až v souvislosti s dalšími integračními kroky.

Vojenská a politická zranitelnost západní Evropy a projevy narůstající sovětské velmocenské rozpínavosti přiměly ministra zahraničí Velké Británie Ernesta Bevina, aby formuloval zásadní **návrh na vytvoření obranného svazku**. E. Bevin poslal na počátku března 1948 prezidentu Trumanovi telegram, v němž upozorňoval na bezprostřední možnost ohrožení Norska (a tudíž i strategicky významného Atlantiku) Sovětským svazem.

Následovala horečná diplomatická aktivita. Na 17. března 1948 byla **do Bruselu svolána konference** zástupců Belgie, Francie, Lucemburska, Velké Británie a Nizozemí, na níž došlo k podpisu **smlouvy o hospodářské, sociální a kulturní spolupráci a kolektivní sebeobraně**. Z textu smlouvy vyplývalo, že stane-li se některá ze signatářských zemí objektem ozbrojené agrese, poskytnou jí ostatní účastnické státy veškerou vojenskou pomoc. Bruselská smlouva ustavovala **Západní unii** a vrchním velitelem jejích ozbrojených sil se stal legendární britský polní maršál B. L. Montgomery. Vznik tohoto obranného spojenectví podpořil americký státní tajemník G. Marshall. Zároveň navrhl, aby se rozšířilo o Itálii, Dánsko, Island a Portugalsko. Již z výčtu států, které se ocitly u kolébky této spojenecké iniciativy, je zřejmé, že se právě těmito jednáními formovalo jádro Severoatlantické aliance.

Obavy o bezpečnost demokratické Evropy vzrostly po zahájení blokády Berlína a vypuknutí berlínské krize v létě 1948. Ozbrojené složky Západní unie zatím nebyly schopny vzdorovat případnému stupňovanému útoku. Usilovaly proto o vojenskou přítomnost a přímou angažovanost USA v Evropě. Avšak vláda Spojených států se podle dosavadní právní úpravy nemohla v době míru angažovat ve vojenských koalicích. Impuls ke změně poskytla právě berlínská krize. Dne 11. června 1948 přijal Senát USA rezoluci, která **dovolovala vládě USA, aby přijímala účast v regionálních vojenských blocích**. Na americké straně tak vznikl předpoklad k vytvoření Severoatlantické aliance.

Vznik NATO a jeho poslání

Na červenec roku 1948 byla **do Washingtonu svolána utajovaná jednání o vytvoření vojenské aliance**. Pozvány byly státy, které přijaly Marshallův plán. Jen Irsko,

▲ *Obr. 180 Delegáti z USA a Nizozemska podepisují zakládací listinu Severoatlantické aliance*

Rakousko a Švédsko se jednání nezúčastnily, neboť by to bylo v rozporu s jejich neutrálním statutem. Jednání o alianci vedlo 10 států z Evropy a 2 ze zámoří – USA a Kanada.

Během října 1948 se dosáhlo zásadní shody o vytvoření aliance. Určité váhání se projevilo nad Západní unií; nakonec se zvolil kompromis. Západní unie zůstala zachována, ale její ozbrojené síly přešly pod spojené velení ozbrojených sil Severoatlantické aliance. Uprostřed ledna 1949 uveřejnil americký zahraniční úřad prohlášení o vytvoření **Organizace Severoatlantické smlouvy**. Dne **4. dubna 1949** podepsali ve Washingtonu ministři zahraničních věcí příslušnou dohodu, v srpnu 1949 vstoupila smlouva o NATO v platnost. Zakládajícími členy NATO se staly **Belgie, Dánsko, Francie, Nizozemí, Island, Itálie, Kanada, Lucembursko, Norsko, Portugalsko, Spojené státy americké a Velká Británie. Řecko a Turecko** vstoupily do NATO v roce 1952, **Spolková republika Německo** se stala členem v roce 1955 a **Španělsko** v roce 1982. Zatím posledními členskými státy z roku 1999 jsou **Česká republika, Maďarsko a Polsko**.

NATO bylo a stále zůstává **smlouvou o kolektivní sebeobraně** a je postaveno na společném respektování a důsledné **obhajobě obecných demokratických zásad a hodnot**. Není proto náhodné, že jako jediná obranná regionální organizace trvá do dnešních dnů a na znění jeho základní smlouvy ani není třeba nic měnit.

Do roku 1953 se podařilo dokončit vytváření základní organizační struktury NATO a formulovaly se **zásady jeho vojenské doktríny**. Nejvyšším politickým a vojenským orgánem je **Severoatlantická rada**. Vrcholnou vojenskou složku reprezentuje **Vojenský výbor** složený z náčelníků štábů ozbrojených sil všech členských států. Tomuto výboru podléhala **jednotlivá vojenská velitelství**: pro Evropu, pro Atlantik, pro Lamanšský průliv a takzvaná Regionální plánovací komise pro Kanadu a USA. Prvním vrchním velitelem NATO byl jmenován americký generál D. D. Eisenhower, jeho zástupcem britský polní maršál B. L. Montgomery. Zpočátku razilo NATO koncepci „štítu a meče" – západoevropské ozbrojené síly měly vázat síly protivníka ve střední Evropě a severoamerické strategické síly měly zasadit rozhodující jaderný úder. Později byla tato strategická koncepce nahrazena **strategií hromadné odvety**.

Nejvýznamnějším vojenským úspěchem NATO je skutečnost, že dokázalo čelit sovětské vojenské hrozbě i po ztrátě atomového monopolu (sovětský zkušební výbuch se uskutečnil 25. září 1949 v Kazachstánu) a nemuselo zatím použít své zbraně jinak než při manévrech nebo izolovaných vojenských operacích.

Nástup konzervativismu

Studená válka a přímá konfrontace se sovětským blokem způsobila, že poválečný politický posun doleva v zemích západní Evropy a dvacetileté období vlády liberální demokracie v USA vystřídal politický protipohyb. Politickou scénu demokratických zemí ovládla vlna antikomunismu, která posouvala politické těžiště směrem ke **konzervativismu**. Tento vývojový trend, který potvrdily postupně volby ve většině západních zemí, měl několik příčin. Na prvním místě to byl nepochybný úspěch Marshallova plánu, který ukončil období válečného strádání a přispěl k prosperitě nabízející průměrnému občanovi nepoměrně vyšší standard, než mohlo zajistit hospodářství zemí sovětského bloku. Jako odstrašující se všeobecně chápaly i vnitropolitické poměry v těchto zemích, které odrazovaly poválečné přívržence levice. A konečně v rozvíjející se soutěži svobodné tržní ekonomiky s centrálně plánovaným a direktivně řízeným hospodářstvím vycházelo najevo, že právě tržní hospodářství je schopno vyšší výkonnosti a dalšího úspěšného rozvoje.

Ve **Velké Británii** končilo poválečné období politiky sociálních reforem, státních zásahů do ekonomiky a rozsáhlého zestátňování některých odvětví těžkého průmyslu a služeb (doly, plynárny, doprava a dokonce i část bankovnictví), které prováděla labouristická vláda. V říjnu roku 1951 se konaly mimořádné volby, v nichž zvítězila konzervativní strana a v čele vlády stanul opět **W. Churchill**. Politika konzervativní vlády se vyznačovala reprivatizací některých odvětví a právě to jí zajistilo úspěch i v dalších volbách v roce 1955, po nichž nastoupil do čela britské politiky dlouholetý ministr zahraničí Anthony Eden [ídn]. Řada reforem zavedených labouristy po válce však byla zachována a až do nástupu vlády Margaret Thatcherové se Británie snažila o kombinaci politiky sociálních reforem a svobodného tržního hospodářství.

V řadě dalších západoevropských států – v **Itálii, Spolkové republice Německo, Francii** a **Rakousku** – se dostaly k moci **křesťansko-demokratické strany**, jež přicházely s programem nového konzervativismu, který důsledně trval na respektování zásad pluralitní demokracie. Existenci silných odborů a levicových stran demokratického socialismu pokládal za její integrální součást. Do popředí kladl nutnou spolupráci západoevropských národů při obhajobě demokratických a humanistických hodnot a přispěl k odstranění vzájemných nacionálních rozporů. Konzervativismus přicházel i s ideálem budování **nové evropské spolupráce**, na který v zahraničněpolitické oblasti navazovala **idea „atlantismu"** – spočívající ve spolupráci s USA v rámci NATO. Proto také mohl politický proud nového konzervativismu počítat s přímou podporou Spojených států.

Počátky ekonomické integrace v Evropě

Citlivým problémem Evropy vždy byly francouzsko-německé vztahy. Historickou úlohu při překonávání staleté nedůvěry sehráli dva politici: německý kancléř Konrád Adenauer a dlouholetý francouzský ministr Robert Schuman. Na základě Schumanova plánu, který předpokládal spolupráci při výrobě a odbytu uhlí a oceli v nejprůmyslovějších oblastech západní Evropy, byla v dubnu 1951 uzavřena v Paříži dohoda o zřízení **Evropského sdružení uhlí a oceli (ESUO)**, které sdružovalo Francii, SRN, Itálii a země Beneluxu. Byl to zároveň první krok na cestě k ekonomické integraci, která později, v roce 1957, vyvrcholila založením **Evropského hospodářského společenství (EHS)**.

D. Eisenhower prezidentem USA

Ve **Spojených státech amerických** vyhrál v roce 1952 prezidentské volby republikánský kandidát, populární velící generál z druhé světové války **David Dwight Eisenhower** [dejvid dvajt ajzenhaur]. Ústředními body jeho

▲ *Obr. 181 Dwight David Eisenhower v době, kdy byl zvolen za republikánskou stranu prezidentem USA*

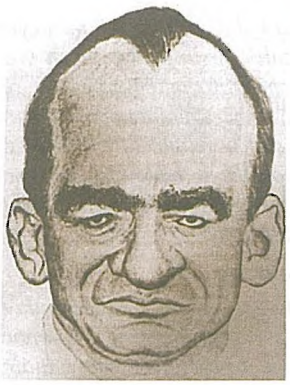

◀ *Obr. 182 Karikatura republikánského senátora za stát Wisconsin Josepha McCarthyho, zásadního odpůrce komunismu*

prezidentské kampaně se staly kritika války v Koreji, boj proti korupci a ochrana americké společnosti před hrozbou komunismu. Ve vnitřní politice dal nový prezident zřetelně najevo, že se míní rozejít s reformními tendencemi předchozích demokratických prezidentů a vyhlásil heslo „návrat ke svobodnému podnikání".

Eisenhower se také snažil **omezit vliv senátora Josepha McCarthyho** [džouzifa mekársiho], který již za prezidenta Trumana proslul organizováním série kongresových „vyšetřování" takzvané neamerické činnosti. Atmosféra nedůvěry a často i neoprávněného podezírání, nazývaná **mccarthysmus**, nesměřovala pouze proti stoupencům komunismu a levice, ale i proti zastáncům liberálně-demokratických myšlenek. McCarthy dosáhl i toho, že z knihoven byly odstraněny „podvratné" knihy, a rozvířil vlnu špionománie. Když McCarthy obvinil na počátku roku 1954 z komunistických tendencí i armádu, prezident Eisenhower zasáhl a požádal Kongres, aby jeho činnost přešetřil. McCarthy zareagoval tím, že mezi objekty svých útoků zařadil i prezidenta. Avšak po skončení korejské války již situace nepřála hysterické politice „honu na čarodějnice" a v prosinci 1954 odsoudil McCarthyho činnost svým usnesením i Kongres. Důsledky politiky mccarthysmu však americká společnost pociťovala ještě po celá 50. léta. I USA tak platily daň nejostřejšímu období studené války.

DAVID DWIGHT EISENHOWER. Jeden z nejslavnějších amerických generálů a pozdější prezident David Eisenhower se narodil roku 1890 v poměrně chudé texaské rodině. V letech 1911-1915 studoval na West Pointu, nejvýznamnější americké vojenské škole. Roku 1928 vstoupil do kabinetu ministra obrany. V letech 1935-39 doprovázel MacArthura při misi na Filipínách. Hodnosti generála dosáhl v roce 1941 a o rok později se stal členem generálního štábu. Vedl operaci vylodění v severní Africe, v Itálii a posléze i v Normandii v červnu 1944. 7. května 1945 přijal v Remeši německou kapitulaci a stal se náčelníkem generálního štábu americké armády. V roce 1951 pak stanul v čele vojsk NATO. Roku 1952 se stal jako kandidát republikánské strany americkým prezidentem; znovu byl zvolen v roce 1956. Ukončil válku v Koreji (1953) a vlnu mccarthysmu, v ničem však neustoupil sovětskému táboru. Pro jeho postoj je charakteristická politika „spravedlivého středu", spojující liberalismus a sociální růst (protisegregační politika). Eisenhowerovy postoje a projevy lze označit za silně protikomunistické; jednalo se mu o zajištění míru pomocí „rovnováhy strachu". O tom ostatně svědčí jeden z jeho nejznámějších výroků: *„Sověti musí být přesvědčeni, že každý útok proti nám nebo našim spojencům by měl za následek zničení jejich vlastní země."*

Dovršení druhé průmyslové revoluce

Politické změny západního světa byly doprovázeny i další vývojovou tendencí dějin druhé poloviny 20. století: **nejvyspělejší země zahájily přechod ze stadia industriální (průmyslové) společnosti do stadia společnosti postindustriální**. V něm se dovršovala „druhá průmyslová revoluce" a stále stoupal vliv vědy, techniky a nejmodernějších technologií. V ekonomické teorii bylo toto stadium provázeno návratem k zásadám svobodného podnikání, volného trhu a neoliberalismu. Politická a ekonomická konfrontace Západu a Východu potvrzovala, že protikladem totalitního systému je liberální demokracie a společnost založená na svobodném tržním hospodářství. Éru převažujících státních zásahů do ekonomiky postupně vystřídalo období **ekonomického liberalismu**, který se v teoretické rovině opíral především o myšlenky rakouského ekonoma Friedricha Augusta Hayeka a amerického ekonoma Miltona Friedmana [frídmena].

▲ *Obr. 183 V mnoha západních rodinách se na počátku 50. let stala hlavní zábavou televize*

Atmosféra oboustranného strachu

Obě světové supervelmoci zachvátila atmosféra strachu. USA těžce nesly ztrátu jaderného monopolu. Při pohledu na politickou mapu světa se nedalo zakrýt, že doktrína zadržování komunismu nebyla zcela úspěšná. Sovětský svaz a jeho satelitní státy zase úzkostně vnímaly trvající jadernou převahu USA a děsilo je pomyšlení z jejich další politicko-ekonomické ofenzivy srovnatelné s Marshallovým plánem. Na existenci NATO se snažily reagovat organizováním poměrně rozsáhlého hnutí obránců míru, které, objektivně vzato, vyvolávalo v západoevropské společnosti odmítavé reakce proti Severoatlantické smlouvě a posilovalo obavy z obnovované německé agresivity. A této atmosféry obapolného strachu využil jak stárnoucí diktátor J. V. Stalin k rozpoutání kampaně „proti spiknutí a zradě", která svým rozsahem a absurdností těžko snese srovnání s něčím obdobným, tak krajní síly USA, které za vedení McCarthyho rozpoutaly pověstný „hon na čarodějnice", v době svého vrcholu směřující především proti liberálním intelektuálům. Studená válka tak u obou supervelmocí dokázala vyvolat některé **paralelní jevy**.

Z uvedených důvodů neměla studená válka, která ovlivnila světové dění v celé druhé polovině 20. století, jednoznačnou podobu boje mezi dobrem a zlem. V jejích peripetiích a různých projevech nalezneme řadu příkladů, kdy byly popřeny obecně lidské zásady Všeobecné deklarace lidských práv. Odstrašující síla jaderných zbraní ale zabránila vzniku nové světové války. Křehký mír pomáhala udržet i celková síla euroatlantického společenství, jehož vědecké a technologické úspěchy i kulturní a civilizační převaha sice pomalu, ale soustavně podemílaly základy pod železnou oponou.

Pojmy:

Aliance – spojenectví, spolek (zpravidla politický).
Reprivatizace – zpětné navracení majetku.

Důležitá data:

1947 – smlouva mezi Francií a Velkou Británií o společném postupu v zahraniční a bezpečnostní politice
1948 – vznik Západní unie
4. duben 1949 – podpis Severoatlantické smlouvy
1951 – uzavření dohody o zřízení Evropského sdružení uhlí a oceli

Otázky, úkoly:

1. Objasněte důvody, které vedly k myšlence vytvoření euroatlantického spojenectví. Které konkrétní kroky vedly ke vzniku NATO? Vysvětlete vztah mezi Západní unií a NATO. **2.** Které státy tvoří NATO? Jak se rozšiřoval jejich počet? Jaké poslání má NATO? Co víte o jeho vojenských doktrínách? **3.** Vyložte okolnosti a význam nástupu konzervativismu a ekonomického liberalismu v demokratickém světě. Co charakterizovalo vývoj ekonomiky Západu ve druhé polovině 20. století? **4.** Co přinesla atmosféra obapolného strachu Východu i Západu jako průvodního jevu studené války? Lze nalézt v chování supervelmocí shodné, paralelní jevy? **5.** Prostudujte hlavní články Severoatlantické smlouvy ze 4. dubna 1949. Jak formuluje cíle NATO? Jak zajišťuje princip společné obrany? Jaké jsou její vztahy k Chartě OSN a k Radě bezpečnosti?

Severoatlantická smlouva

Smluvní strany této smlouvy znovu potvrzují svou víru v cíle a zásady Charty Spojených národů a svou touhu žít v míru se všemi národy a všemi vládami.

Jsou odhodlány hájit svobodu, společné dědictví a kulturu svých národů, založenou na zásadách demokracie, svobody jednotlivce a právním řádu.

Snaží se podporovat stabilitu a blahobyt národů v severoatlantické oblasti.

Jsou rozhodnuty spojit své úsilí ke kolektivní obraně a k zachování míru a bezpečnosti.

Proto se dohodly na této Severoatlantické smlouvě.

Článek 1

Smluvní strany se zavazují, jak je uvedeno v Chartě Spojených národů, urovnávat veškeré mezinárodní spory, v nichž mohou být účastny, mírovými prostředky tak, aby nebyl ohrožen mezinárodní mír, bezpečnost a spravedlnost, a zdržovat se ve svých mezinárodních vztazích hrozby silou nebo použití síly jakýmkoli způsobem neslučitelným s cíli Spojených národů.

Článek 2

Smluvní strany budou přispívat k dalšímu rozvoji mírových a přátelských mezinárodních vztahů posilováním svých svobodných institucí, usilováním o lepší porozumění zásadám, na nichž jsou tyto instituce založeny, a vytvářením podmínek pro stabilitu a blahobyt. Budou usilovat o vyloučení konfliktu ze své mezinárodní hospodářské politiky a budou podporovat hospodářskou spolupráci mezi kterýmikoli smluvními stranami nebo mezi všemi smluvními stranami.

Článek 3

Aby bylo účinněji dosaženo cílů této smlouvy, budou smluvní strany, jednotlivě i společně, stálou a účinnou svépomocí a vzájemnou výpomocí udržovat a rozvíjet svou individuální i kolektivní schopnost odolat ozbrojenému útoku.

Článek 4

Smluvní strany budou společně konzultovat vždy, když podle názoru kterékoli z nich bude ohrožena územní celistvost, politická nezávislost nebo bezpečnost kterékoli smluvní strany.

Článek 5

Smluvní strany se dohodly, že ozbrojený útok proti jedné nebo více z nich v Evropě nebo Severní Americe bude považován za útok proti všem, a proto souhlasily s tím, že dojde-li k takovému ozbrojenému útoku, každá z nich uplatní právo na individuální nebo kolektivní obranu, uznané článkem 51 Charty Spojených národů, pomůže smluvní straně nebo stranám takto napadeným tím, že neprodleně podnikne sama a v souladu s ostatními stranami takovou akci, jakou bude považovat za nutnou, včetně použití ozbrojené síly, s cílem obnovit a udržet bezpečnost severoatlantické oblasti.

Každý takový útok a všechna opatření učiněná v jeho důsledku budou neprodleně oznámena Radě bezpečnosti. Tato opatření budou ukončena, jakmile Rada bezpečnosti přijme opatření nutná pro obnovení a zachování mezinárodního míru a bezpečnosti.

Článek 6

Pro účely článku 5 se za ozbrojený útok na jednu nebo více smluvních stran pokládá ozbrojený útok

– na území kterékoli smluvní strany v Evropě nebo Severní Americe, na alžírské departementy Francie, na území Turecka nebo na ostrovy pod jurisdikcí kterékoli smluvní strany v severoatlantické oblasti severně od obratníku Raka;

– na ozbrojené síly, lodě či letadla kterékoli ze smluvních

stran, jež se nacházejí ne jejím území nebo nad ním, nebo na jakoukoli oblast v Evropě, kde byla rozmístěna vojska kterékoli smluvní strany po datu, kdy Severoatlantická smlouva vstoupila v platnost.

Poznámky:

1. Text článku 6 zahrnuje změnu, ke které došlo přistoupením Řecka a Turecka.

2. Alžírské departementy Francie neexistují od 3. července 1962.

Článek 7

Tato smlouva se nedotýká a nebude žádným způsobem vykládána, jako by se dotýkala práv a povinností smluvních stran, které jsou členy Spojených národů, vyplývajících z Charty, ani základní odpovědnosti Rady bezpečnosti za zachování mezinárodního míru a bezpečnosti.

Článek 8

Každá ze smluvních stran prohlašuje, že žádné její současné platné mezinárodní závazky vůči kterékoli jiné smluvní straně nebo kterémukoli třetímu státu nejsou v rozporu s ustanoveními této smlouvy, a zavazuje se, že nepřijme žádný mezinárodní závazek, který by byl s touto smlouvou v rozporu.

Článek 9

Smluvní strany tímto zřizují Radu, ve které bude každá z nich zastoupena, aby projednala záležitosti týkající se plnění této smlouvy. Rada bude organizována tak, aby byla schopna se kdykoli pohotově sejít. Rada zřídí takové pomocné orgány, jaké mohou být potřebné; zejména ihned zřídí Výbor pro obranu, který bude doporučovat opatření nutná k plnění článků 3 a 5.

8. UPEVNĚNÍ KOMUNISTICKÉHO REŽIMU V ČESKOSLOVENSKU

Nastolení totalitní moci

Po únoru 1948 se ukázalo, že komunistický převrat měl být zajištěn a dovršen nastolením totalitního režimu. Rozhodující moc soustředil do svých rukou úzký okruh nejvyšších funkcionářů KSČ, kteří nepodléhali žádné demokratické a ústavní kontrole. Započalo se s vytvářením režimu, který se sice zatím dále nazýval „lidovědemokratický“, ale změnil svou strukturu, aby plně odpovídal systému **vlády jedné strany**. Takzvané **akční výbory Národní fronty** prováděly „očistu veřejného života“. Z vedoucích funkcí ve státním a hospodářském aparátu odcházeli příslušníci nekomunistických stran. Čistka se týkala i národních výborů a všech společenských organizací a pronikla i do oblasti kultury a školství. V krátké době bylo z veřejného života odstraněno na 200 tisíc lidí. Začalo i zatýkání odpůrců nové komunistické moci. Řada demokratických politiků proto raději odcházela do exilu. Z řídících hospodářských funkcí byla odvolána celá polovina generálních a podnikových ředitelů a jejich náměstků. Za ně nastupovali „dělničtí ředitelé“, kteří byli v oblastech, jež měli řídit, většinou naprostými diletanty. Těžké hospodářské důsledky takových kroků na sebe nenechaly dlouho čekat. Tisíce lidí vstupovalo do vládnoucí KSČ; někteří z přesvědčení, jiní z existenčních a mnozí z ryze kariéristických důvodů. Během jediného roku počet členů KSČ výrazně vzrostl: z 1,3 na 2,3 milionu.

▲ **Obr. 184** *Oporou komunistické moci se stala dělnická třída. Z ní se také rekrutovali noví komunističtí funkcionáři, vedoucí pracovníci i členové důstojnického sboru armády*

Nekomunistické politické strany

Vládnoucí KSČ zpočátku nevěděla, jak naložit s nekomunistickými politickými stranami. Řešila otázku, zda je zlikvidovat, anebo zapojit do nově vytvářeného politického systému a učinit z nich pouhou zástěrku totalitně organizovaného režimu. Rozhodla se pro druhou možnost.

Sociálně demokratická strana byla v červnu 1948 přímo začleněna do KSČ. Členy této strany se však stala jen asi třetina původního členstva sociální demokracie. Počet členů ostatních nekomunistických stran se výrazně zredukoval a tyto strany prošly „obrodou“ a „očistou“. Československá strana socialistická (pokračovatelka strany národně socialistické) měla nyní místo dřívějších 600 000 jen 15 000 členů. Také Československá strana lidová v českých zemích a Strana slovenskej obrody (místo dosavadní Demokratické strany) a Strana slobody na Slovensku představovaly jen malá a početně omezená seskupení. Do jejich čela navíc komunisté postavili pečlivě „prověřené“ funkcionáře, ochotné podrobit se stálému dohledu KSČ, jenž byl uskutečňován pod hlavičkou Národní fronty.

Podobný osud čekal i masové společenské organizace a různé spolky a stavovské organizace. Odbory – **Revoluční odborové hnutí** – představovaly pouhou „převodovou páku“ politiky KSČ. Jejich původní poslání (pečovat o sociální zájmy členů a jejich další potřeby) bylo nahrazeno starostí ROH „o plnění plánu hospodářských úkolů“ a organizování „údernického hnutí“. Umělecké a kulturní spolky byly zčásti zrušeny a zlikvidovány, zčásti přeměněny na takzvané ideově-umělecké svazy (spisovatelů, skladatelů, výtvarných umělců), do jejichž řad byli členové vybíráni ne podle uměleckých, ale spíše podle politických hledisek. Masové společenské organizace se staly **součástí Národní fronty**, která se tak definitivně změnila v **nástroj uskutečňování moci jedné strany – KSČ**.

Způsoby uplatňování totalitní moci

Totalitní uspořádání se projevovalo rovněž v tom, že Národní shromáždění odhlasovalo zákony, jejichž osnovy předem připravilo a schválilo komunistické vedení. Podobně poslanci poslušně schvalovali činnost vlády a její rozhodnutí, přičemž z vládní pravomoci byly vyňaty nejdůležitější oblasti státní politiky – bezpečnost, armáda, zahraniční a hospodářská politika. Ve skutečnosti se o nich rozhodovalo v Praze „u Prašné brány", neboť tam tehdy sídlil ústřední výbor KSČ.

Tuhá centralizace státní správy prakticky **zlikvidovala všechny samosprávné prvky** v systému národních výborů. **Soudnictví** přestalo existovat jako samostatná soustava, nezávislá na moci zákonodárné a výkonné. **Tisk a rozhlas** neplnily kontrolní funkci a staly se pouhým propagandistickým nástrojem nové moci. S jejich pomocí si režim vynucoval další a další projevy demonstrativního souhlasu a tisk vyjadřoval nikoli skutečnou, ale zmanipulovanou „vůli lidu".

Zvláštní nezákonnou složku nového režimu vytvářeli **sovětští poradci**. Jejich působení prokazovalo, že vše podstatné, co se v komunistickém Československu děje, musí především sloužit sovětským zájmům. Brzy se to projevilo i v reakcích nejužšího vedení KSČ, které pod vlivem rezoluce Informbyra jednoznačně odmítlo snahy řešit specifické československé problémy specifickými cestami a prohlásilo je za nepřípustné. Zvolilo „ostrý kurs proti reakci", jak to odpovídalo požadavkům Moskvy.

Volby a přijetí Ústavy 9. května

Schválením komunistického převratu se měly stát **volby do Národního shromáždění v květnu 1948**. Voličům ale byla předložena jen **jediná kandidátka Národní fronty**. KSČ si v ní přisoudila 70% zastoupení a teprve zbytek přidělila ostatním stranám. Na jednotné kandidátce se neobjevil ani jeden opoziční politik. Volič neměl na vybranou. Nevolil, nevybíral, pouze schvaloval, co už bylo předem rozhodnuto. Volby proběhly 30. května 1948 v atmosféře zastrašování a porušovaly se při nich zásady svobodné a demokratické volební procedury. Bezpečnost stíhala sebemenší náznaky protikomunistické agitace a pronásledovala pokusy vyzvat občany, aby do volebních uren vhodili takzvané **bílé lístky** (prázdné volební lístky jako projev nesouhlasu s předloženou kandidátkou). Mnohde se volilo bez použití zástěny, na dalších místech se organizoval hromadný příchod voličů do volebních místností za doprovodu dechové hudby. Nebylo pak divu, že v této zmanipulované atmosféře **se pro kandidátku Národní fronty vyslovilo 89,2 % voličů**. Totalitní volební systém zůstal pak zachován ve všech následujících volbách až do pádu komunistického režimu v listopadu 1989.

▲ **Obr. 185** *Příklad dobové komunistické propagandy*

V době příprav na volby, 9. května 1948, schválilo Národní shromáždění **novou ústavu – Ústavu 9. května**. Prezident Beneš ji ale odmítl podepsat. Protestoval zároveň i proti způsobu voleb, v nichž se volilo podle jednotné kandidátky, a nepodepsal ani nový volební zákon. Ústava 9. května **prohlásila ČSR za lidovědemokratickou republiku a za jednotný stát dvou rovnoprávných národů – Čechů a Slováků**. Tato vyhlašovaná jednota byla pro Slováky zmírňována uznáním slovenských národních orgánů – Slovenské národní rady a Sboru pověřenců. Za nositele a vykonavatele státní moci a státní správy ústava uzákoňovala soustavu národních výborů. V textu ústavy bylo zakotveno i znárodnění přírodního bohatství, peněžnictví, velkoobchodu a průmyslových podniků nad 50 zaměstnanců. Ústava 9. května ještě připouštěla i soukromé vlastnictví podniků do 50 zaměstnanců a vlastnictví půdy do 50 hektarů výměry, ale soukromé podnikání zároveň plně podřizovala jednotnému hospodářskému státnímu plánu. Ústava 9. května po formální stránce zaručovala i obvyklá občanská práva, dokonce je navenek rozšiřovala o práva sociální a kulturní, a formálně zaručovala i nedotknutelnost osobního majetku. Právě v tomto ohledu znění Ústavy částečně navazovalo na předchozí československou ústavní tradici.

Hlavní problém Ústavy 9. května tkvěl však v tom, že **její praktické uplatňování právně posvětilo nastolení a upevnění totalitního komunistického režimu**. Praxe komunistické diktatury na ústavní zábrany nenarazila.

Národní shromáždění zvolilo 14. června 1948 „prvního dělnického prezidenta" – Klementa Gottwalda. Předsedou vlády byl o den později jmenován Antonín Zápotocký. Totalitní komunistický režim se dotvořil i po formální stránce.

První projevy nesouhlasu

Od poloviny roku 1948 ovlivňoval politický vývoj v Československu postupně se vyhrocující vztah mezi totalitní mocí KSČ a jejími odpůrci. První příležitostí k projevům nesouhlasu se stal dlouho připravovaný **XI. všesokolský slet**. Konal se na přelomu června a července 1948. Jeho účastníci vyjádřili svoje mínění především ve sletovém průvodu Prahou. Manifestačně dali najevo **sympatie k prezidentu Benešovi**, v jehož osobě viděli symbol potlačené československé demokracie. Reagovali rovněž na zákroky proti účastníkům průvodu, z nichž několik desítek bylo zatčeno.

K veřejným projevům protestů proti novému režimu došlo také **při pohřbu prezidenta Beneše v Praze** (8. září 1948). Opět následovalo zatýkání. Množily se rovněž protesty proti špatné zásobovací situaci. V rámci nového „ostrého kursu proti reakci" docházelo k tvrdým postihům prvních protagonistů „třetího odboje". O vlastní

organizaci se pokoušeli stoupenci demokratických politických stran a někteří důstojníci. Byli zatýkáni a perzekvováni a komunistická moc proti nim vyhlásila **zákon na ochranu lidovědemokratické republiky** a přijala i další opatření, z nichž bylo zřejmé, že v zemi zavládl policejní režim.

Projevy nezákonnosti a nucené perzekuce

Upevňování komunistického režimu provázely projevy nezákonnosti a široce založené perzekuce. Nešlo přitom o výstřelky či náhodné násilné činy, ale o systematické a příznačné prostředky výkonu totalitní moci. V prvních letech po únoru 1948 byl však rozsah nezákonných postihů výjimečný. U řady občanů přispíval ke ztrátě dřívější důvěry v komunistickou politiku a u mnoha dalších vyvolával pocity strachu a vědomí bezmoci, z něhož pramenila pasivita a lhostejnost. Ale s tím totalitní moc počítala a umožňovalo jí to uskutečňovat nadvládu nad společností. Režim se opíral o skupinu vyvolených, většinou členů komunistické strany, a ostatní se stávali občany druhé kategorie. **Perzekuční tažení** proti všem, kteří neprojevovali „klapoklides" – kladný poměr k lidovědemokratickému zřízení – **se stupňovalo v závislosti na zahraničněpolitických komplikacích sovětského mocenského bloku**, jakými byla roztržka s Jugoslávií či korejská válka. Tyto události byly totiž vydávány za potvrzení stalinské poučky o „zostřování třídního boje za socialismus".

Výkonnými orgány masové perzekuce se staly všechny **represivní složky státní moci**. Výsadní postavení mezi nimi získala **Státní bezpečnost – StB**. Řídilo ji vedení KSČ, ale ti nejelitnější příslušníci StB byli přímo napojeni na sovětské zpravodajské složky a často si přisvojovali i více moci, než jim komunistické vedení určovalo. StB slučovala zpravodajské, policejní a vyšetřovatelské funkce. Mezi metody své práce zařadila nejen provokace, ale od počátku používala i násilné a nezákonné metody vyšetřování. Týrání zatčených a vězněných osob bylo mezi obávanými „estébáky" na denním pořádku.

Typickými projevy perzekuce a mimosoudního, nelegálního útlaku bylo zřízení **zvláštních vojenských jednotek pro politicky nespolehlivé mladé muže – pomocných technických praporů, PTP**. Prošlo jimi na počátku 50. let na 60 000 osob. Příslušníci PTP byli odlišeni od ostatních vojáků černými nárameníky (odtud označení „černí baroni"). Nebyly jim svěřeny zbraně, zato museli těžce pracovat v dolech, v hutích a na stavbách.

V letech 1948-1954 existovaly také **tábory nucených prací**. Občané do nich nebyli zařazováni za prokázané trestné činy, ale podle svého sociálního původu. Stačilo, že byli označeni za „třídní nepřátele" a patřili do kategorie „bývalých kapitalistů, živnostníků, kulaků či nepřátelské buržoazní inteligence". V táborech nucených prací trpělo na 23 000 **nevinných a ani nesouzených, ale komunistickému režimu nepohodlných osob**.

POLITICKÉ PROCESY. V hysterické atmosféře očekávání možné války se ve vedoucích komunistických a bezpečnostních kruzích zrodila **myšlenka politických procesů**. Naplno se rozvinula v říjnu 1949 poté, co do Československa přicestovala větší **skupina sovětských poradců**. Většina procesů byla **uměle vykonstruována** a mnoho z nich se opíralo o provokace StB. Pro tyto procesy se za vedení sovětských poradců připravovaly

▲ *Obr. 186 Série vykonstruovaných procesů se nevyhnula ani představitelům katolické církve*

▶ *Obr. 187 Dr. Milada Horáková, první žena popravená v komunistických procesech*

takzvané otázkové protokoly. S obžalovanými se před inscenovanými soudními přelíčeními donekonečna probíraly otázky a odpovědi, které se museli naučit odříkávat nazpaměť. Procesy byly nezákonné už jenom proto, že **o vině a trestu nerozhodovaly orgány soudní, ale politické – orgány KSČ**. Opakovalo se tak tragické divadlo známé již z moskevských procesů.

První procesy začaly brzy po únoru 1948. Komunistická justice je vedla proti účastníkům demonstrací proti režimu, proti šiřitelům letáků a dále proti osobám, které se pokoušely odejít do emigrace a byly při přechodech hranic zadrženy. V roce 1949 vzbudily největší pozornost **procesy s bývalými důstojníky československé armády**. K trestu smrti byl odsouzen vysoký důstojník, zástupce náčelníka generálního štábu a čelný účastník zahraničního odboje, generál Heliodor Píka. Generál Karel Kutlvašr, jeden z velitelů Pražského povstání, dostal doživotní trest. Na Slovensku se uskutečnil proces s partyzánskými veliteli. Tyto procesy měly veřejnost připravit na rozsáhlou výměnu československé generality a důstojnického sboru. (Z armády odešlo v krátkém čase na 28 % důstojníků, ze Sboru národní bezpečnosti bylo vyloučeno asi 3000 osob.) Dalšími oběťmi politických procesů se stali **bývalí čelní funkcionáři nekomunistických politických stran** – národní socialista Prokop Drtina, sociální demokrat Bohumil Laušman a slovenský demokrat Ján Lichner. Tak se likvidovali představitelé protikomunistické opozice. K zastrašení účastníků formujícího se třetího, protikomunistického odboje sloužil **proces s dr. Miladou**

◀ *Obr. 188 Na podzim 1952 vyvrcholila čistka v Komunistické straně Československa procesem s „vedením protistátního spikleneckého centra" v čele s tehdejším generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským*

Horákovou a dalšími představiteli předúnorových politických stran v roce 1950, na který navázalo celkem 35 následných procesů, v nichž bylo odsouzeno 639 osob. Přes protesty světové veřejnosti, která upozorňovala na fakt, že hrdelní trest z politických důvodů hrozí ženě, byla M. Horáková popravena.

Ve snaze zlomit vliv římskokatolické církve se další procesy zaměřily i **proti církevním hodnostářům**. Uskutečnily se v roce 1950, další v roce 1951. V roce 1952 proběhl proces s katolickými spisovateli (J. Zahradníčkem, V. Renčem, J. Kostohryzem, V. Prokůpkem a dalšími). Například obžaloba proti olomouckému biskupovi dr. J. Zelovi absurdně tvrdila: *„... je jasné, že postup církevní hierarchie v Československu byl součástí velikého spikleneckého plánu imperialistických mocností, Vatikánu a zločinné bandy Titovy proti zemím lidové demokracie."*

Politické procesy se nevyhnuly ani **elitním sportovcům**. Hokejoví mistři světa z let 1947 a 1949 a nositelé stříbrných olympijských medailí z roku 1948 byli pozatýkáni těsně před odletem na mistrovství světa roku 1950 a po nesmyslně vykonstruovaném obvinění odsouzeni k mnohaletému pobytu v žaláři. Nejtěžší trest dostal hokejový brankář ing. B. Modrý – 15 let. Ve vězení skončili i další vynikající hráči: S. Konopásek, V. Roziňák, G. Bubník, V. Kobranov a další. Žalářování přerušilo kariéru těchto nezapomenutelných reprezentantů a jen někteří z nich se ke svému sportu mohli později vrátit, ať už jako hráči, nebo trenéři. Populární „Boža" Modrý, propuštěný z vězení v roce 1955 s podlomeným zdravím, se ale své rehabilitace, k níž došlo v roce 1968, už nedočkal. Nedožil se ani celých 57 let...

Politické procesy dopadly i na **„nepohodlné" komunistické prominenty**, kteří se stali oběťmi nesmiřitelného vnitrostranického boje a pro stalinismus typického „hledání nepřítele uvnitř vlastních řad". Tak se **nakonec před státním soudem ocitli i ti, kteří zpočátku tuto atmosféru vyvolávali a živili** – například generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský. Soudili jej společně s „vedením protistátního spikleneckého centra" na konci listopadu 1952 a proces měl zároveň zřetelně antisemitský charakter. Protože byl vysílán rozhlasem, užaslí posluchači se dovídali, co všechno tito „trockisticko-sionističní spiklenci" zosnovali. Odříkávali své naučené role, ale i tak je čekaly mimořádně drastické tresty: vyneseno bylo 11 rozsudků smrti (8 z odsouzených byli Židé). Vlna procesů proti bývalým komunistickým funkcionářům pokračovala ještě v letech 1953 až 1954. Tehdy proběhl proces s Marií Švermovou a rovněž proces se **sovenskými „buržoazními nacionalisty"** G. Husákem, L. Novomeským a dalšími. G. Husák, který na Slovensku v předchozím období řídil jak SNB, tak i StB, byl po vykonstruovaném procesu odsouzen na doživotí. Stal se, podobně jako řada dalších, jednou z mnoha obětí systému, který sám budoval.

Většina velkých politických procesů z počátku 50. let proběhla před **státním soudem,** jenž vynesl nejméně 27 000 rozsudků. Rozhodoval podle připravených verdiktů politických orgánů, a to velmi tvrdě. V letech 1948-1952 vynesl celkem **253 trestů smrti, z nichž 178 bylo skutečně vykonáno**. Tresty smrti ovšem vynášely i vojenské a krajské soudy, které se většinou „spokojovaly" těžkými tresty doživotního žaláře nebo 20 či 25 let odnětí svobody. Procesům věnoval mimořádnou pozornost tisk, rozhlas a zpravodajský film s cílem demonstrovat sílu komunistické moci a zastrašit nespokojenou část obyvatelstva. Druhým hlavním plánem komunistické propagandy při manipulaci s veřejným míněním byla snaha vysvětlit neúspěchy nastupujícího socialistického systému rozkladnou činností nepřátelských spiklenců. Odhaduje se, že **politickými procesy bylo postiženo až 280 tisíc osob**.

Po Stalinově a Gottwaldově smrti v březnu 1953 začala vlna velkých procesů opadat. I tak však československý komunistický režim pronásledoval ve srovnání s obdobnými režimy v Evropě své občany nejvíc. Zvláště po roce 1956 začaly sílit hlasy, které žádaly revizi některých procesů z přelomu 40. a 50. let.

Zásahy proti katolické církvi

Komunistická moc se obávala vlivu katolické církve. Stačí si jen uvědomit, že se k ní tehdy hlásilo asi 70 % obyvatelstva. Komunisté v církvi neviděli významnou společenskou a duchovní sílu, ale především politickou opozici. Proto se nejprve pokusili zajistit si loajalitu církevní hierarchie. Když ale **biskupové odmítli nový režim** a postavili se na podobné pozice jako pražský arcibiskup Josef Beran (který v únoru 1948 vydal pastýřský list se známými slovy *Nemlč arcibiskupe! Nesmíš mlčet!*), snažila se je komunistická moc izolovat od věřících. Neměla v tom však úspěch. Nepomohlo, když byli biskupové označováni za „reakční sílu, která je ve službách cizí nepřátelské mocnosti – Vatikánu". Proto se KSČ v dubnu 1949 rozhodla pro **otevřený konflikt s římskokatolickou církví**. Zastavila pravidelné vydávání církevního tisku, zásadně omezila počet církevních spolků a omezovala i svobodu náboženských úkonů. Pro dozor nad církvemi zřídila **Státní úřad pro věci církevní**. V červnu 1949 se pokusila uvést v život takzvanou **katolickou akci**, která měla církev rozložit zevnitř a dosáhnout vzniku „národní církve" nezávislé na Vatikánu. Na konci roku 1949 nechali komunisté Národnímu shromáždění přijmout sérii zákonů, které usilovaly o **podřízení církví a náboženských obcí státní kontrole**. Na jaře 1950 pak **státní moc tvrdě zasáhla proti řeholním společenstvím**. Mužská řeholní společenství úplně potlačila a činnost ženských silně omezila. Perzekuční tažení postihlo i řeckokatolickou církev, která byla násilně převedena na církev pravoslavnou.

Řada opatření se týkala i **věřících**. Příslušnost k církvi představovala vážnou „kádrovou závadu", která mladým

▶ *Obr. 189 V čele perzekvované římskokatolické církve stál pražský arcibiskup kardinál Josef Beran*

lidem znemožňovala přístup ke studiu a některým kategoriím občanů i výkon povolání. Zvláště to platilo o výkonu učitelského povolání. Ateistický režim se snažil zbavit obyvatelstvo víry, ale vliv a autorita církve u lidí s pevnými morálními křesťanskými zásadami spíše stoupaly.

Komunistickou moc to vedlo k **dalším zásahům proti církvi**. Rušila kláštery, inscenovala procesy s biskupy a duchovními, držela v domácím vězení pražského arcibiskupa Berana, osnovala provokační akce (jako proti faráři J. Toufarovi z Číhošti, jenž byl obviněn z pobuřování veřejnosti a odsouzen k trestu smrti). Ale římskokatolickou církev to nezlomilo. Zůstala **hlavní oporou skrytého duchovního života v zemi**.

Změny v kulturní orientaci a ve školství

Předúnorová situace v kulturní oblasti, charakterizovaná ostrou polemikou mezi stoupenci levicového, komunistického pojetí kultury a zastánci tradiční prozápadní kulturní orientace, se začala velmi rychle měnit. V dubnu 1948 vznikla **kulturní komise akčního výboru Národní fronty** (které předsedal Jan Drda) a 10. a 11. dubna 1948 se konal **sjezd národní kultury,** který vyhlásil orientaci na „socialistickou kulturu" a umělce vyzval, aby se přihlásili k programu **„socialistického realismu v umění"**. V létě roku 1948 hovořil na zasedání ÚV KSČ o ideologickém boji v umění ministr školství Zdeněk Nejedlý. KSČ nastolila nad celou oblastí kultury a umění nadvládu jednotné ideologie. Vytyčila **program výchovy nové inteligence**, která se měla stát nositelkou těchto změn. Celý národ podrobila masivní politické a ideologické agitaci v duchu marxismu-leninismu. Okamžitě se měnily ediční plány nakladatelství a ve velikých nákladech vycházely především Stalinovy, Leninovy a Gottwaldovy spisy. V knihovnách probíhalo **vyřazování „zastaralé buržoazní literatury"**. Demokraticky orientované kulturní časopisy zanikly – pro *Kritický měsíčník* V. Černého, *Dnešek* F. Peroutky či revui katolických intelektuálů *Obnova* nebylo už v nových kulturních poměrech místo.

Výrazně se nový komunistický režim zaměřil na **oblast školství**. Generální tajemník ÚV KSČ R. Slánský vyhlásil **„čistku" na středních a vysokých školách**. Během roku 1948 bylo na vysokých školách ze studia vyloučeno na čtyři a půl tisíce studentů a místa zbaveno 80 profesorů a 27 docentů. Od školního roku 1948/49 se zavedla povinná výuka marxismu-leninismu a přednášející byli často vybíráni „z vyspělých soudruhů studentů a ze stranického aparátu". V krátkém čase proběhla **vysokoškolská reforma**. Kritéria pro přijímání studentů kladla na první místo třídní původ, dále politickou uvědomělost a teprve poté odborný rozhled. Reforma vysokoškolského studia byla doplněna nástupem **absolventů tříměsíčních dělnických přípravek** (přípravných kursů) na vysoké školy. Vedle toho vznikly i různé speciální školy, například roční právnické školy, jejichž absolventi rovnou nastupovali na místa okresních a krajských prokurátorů.

Součástí školských reforem se stalo i **přijetí zákona o jednotné škole**. Pod heslem úplné demokratizace a zlidovění školství byla zrušena osmiletá gymnázia a zavedena jednotná školská soustava základních a středních škol. Nová střední škola vedla k nivelizaci (uvádění na stejnou, často i nižší úroveň) učiva a jeho uniformitě. Naštěstí i po

▶ *Obr. 190 Plakát ke sjezdu Československého svazu mládeže roku 1958*

čistkách ve sborovnách středních škol zůstala řada profesorů. která předávala středoškolákům poznatky nad rámec a mimo rámec přísně stanovených osnov.

Nejtěžší kulturní škody působily dlouhodobě. Na dlouhá desetiletí byly umlčeny a z literatury vyobcovány například takové básnické osobnosti, jako byli Jan Zahradníček či Václav Renč, a jen obtížně ke čtenářům pronikalo třeba i básnické dílo Jaroslava Seiferta či Františka Hrubína. Z velkých kritických osobností byli perzekvováni Zdeněk Kalista, Václav Černý či František Kovárna, který před trestem smrti unikl do emigrace. Do emigrace odešli nebo v zahraničí natrvalo zůstali takoví vynikající spisovatelé, jako byl Egon Hostovský či básník a překladatel Ivan Blatný a další. Podobně se situace vyvíjela v dalších uměleckých oblastech. V poúnorovém Československu byl například dlouho odmítán a zamlčován český malíř Josef Šíma, žijící ve Francii, který vedle malířky Toyen a J. Štyrského patřil k nejvýznamnějším reprezentantům moderního umění v evropském měřítku.

▲ *Obr. 191 Ministr školství Zdeněk Nejedlý při oficiálně zorganizované gratulaci k přijetí zákona o jednotné škole*

Také **československou vědu** těžce postihly „čistky" a **vypjatá ideologizace**, která přinášela obdobné dlouhodobé ztráty jako v kultuře a umění. Někteří vědci emigrovali, ostatní byli nuceni ke spolupráci výlučně s vědou sovětskou, čímž ztráceli potřebnou mezinárodní výměnu zkušeností a poznatků. Organizace vědecké práce se zcela **přizpůsobovala sovětským zkušenostem a praktikám**. Podle sovětského vzoru došlo v roce 1952 ke zřízení **Československé akademie věd** a jmenování privilegovaných akademiků. Prvním prezidentem této instituce se stal Zdeněk Nejedlý, který tak svými pověstnými „reformami" a neblahými zásahy postihl již třetí oblast: po školství a umění byla tentokrát na řadě věda.

Třetí odboj a československý exil

Vlna represí a atmosféra všeobecného strachu narušila a postupně **rozbila organizovanou protikomunistickou opozici. Rozsáhlejší základnu třetího odboje na domácí půdě se zorganizovat nepodařilo**. Spoléhalo se spíše na československý exil, který se začal formovat hned po komunistickém převratu.

Odchody a útěky do emigrace představovaly jednu z možných reakcí na nastolení totalitní moci. Jenom do konce července 1948 uprchlo za hranice ČSR (odešlo „za kopečky", jak se dobově říkalo) nebo se z ciziny do republiky nevrátilo asi 8 tisíc československých občanů. V dalších letech se počet emigrantů dále zvyšoval. Odcházeli demokratičtí politici, novináři, vědci, umělci, diplomaté, podnikatelé a především ti, kteří byli přímo ohroženi perzekucí. Podle odhadů odešlo v letech 1948 až 1951 **do emigrace asi 25 000 občanů**. Většina uprchlíků prošla sběrnými tábory v Rakousku a v SRN a pak se usazovala v USA, v Kanadě a v Austrálii či Jižní Africe. Menší počet jich zůstal v zemích západní Evropy.

Politický exil vytvořili zvláště politici reprezentující předúnorové demokratické politické strany (nejpočetněji byli zastoupeni národní socialisté) a obnovily se rovněž některé strany z éry první republiky (agrárníci a národní demokraté). Velký vliv v exilu měly tradiční organizace jako Sokol, Orel či Československá obec legionářská, které byly na domácí půdě likvidovány. Postupně vznikala i řada **nových politických skupin a spolků** a kulturních institucí (nejvýrazněji se uplatnila Společnost pro vědy a umění působící v USA). Příslušníci politického exilu šířili vědomí kontinuity československé demokracie na stránkách různých novin a časopisů, z nichž některé nepřerušeně vycházely po celá desetiletí (například revue *Svědectví* redigovaná Pavlem Tigridem). Žurnalisté, kteří emigrovali, ovlivňovali názory domácí veřejnosti především působením v českém vysílání **rozhlasových stanic BBC, Hlas Ameriky** a **Svobodná Evropa**. Vynikl mezi nimi zvláště Ferdinand Peroutka, který od roku 1951 deset let řídil československé vysílání Svobodné Evropy a přispíval do něj zasvěcenými komentáři k událostem ve vlasti.

Snahy stmelit a sjednotit československý poúnorový exil nebyly ale zcela úspěšné. V průběhu roku 1949 vznikla **Rada svobodného Československa**, v níž se sdružila větší část politiků z předúnorového období (P. Zenkl, H. Ripka, J. Stránský, V. Krajina, J. Lettrich, F. Peroutka a další). K této skupině se hlásili i českoslovenští generálové (Ingr, Moravec) a přední umělečtí tvůrci, jako byli dirigent Rafael Kubelík, klavírista Rudolf Firkušný či filozof Erazim Kohák. Proti tomuto táboru stáli politici, kteří odmítali Košický vládní program a celý vývoj po roce 1945. Vytvořili **Ústředí demokratického exilu**, které sdružovalo pravicověji orientované strany a skupiny a větší část slovenského exilu.

V prvním období po únorovém převratu počítala většina politického exilu s brzkým vyhrocením mezinárodní situace a s pádem komunistického režimu v ČSR. Svůj vzor viděla v postupu československého londýnského exilu za druhé světové války. Vývoj mezinárodní situace po polovině 50. let však přiměl exil, aby změnil orientaci a vyrovnal se s poměrně dlouhodobou perspektivou vynuceného exulantství.

Socialistické hospodářství. Likvidace soukromého sektoru

Změny probíhající v československé ekonomice od konce druhé světové války systematicky **oslabovaly soukromé podnikání a posilovaly státní nebo alespoň družstevní, kolektivní formy řízení výroby, obchodu a financí**. Tím se vytvořily předpoklady k rychlému a úplnému zavedení socializace ekonomiky a k likvidaci soukromého sektoru národního hospodářství. Od dubna 1948 přijalo Národní shromáždění několik zákonů, které se dotýkaly podniků s více než 50 zaměstnanci; v praxi však znárodňování často postihlo i podniky menší. Na konci roku 1948 již znárodněný státní sektor zcela převážil a pracovalo v něm celých 95 % všech zaměstnanců v průmyslu. Ale i na poslední zbytky soukromého podnikání přišla brzy řada. Následovala totiž **hromadná likvidace soukromých řemeslníků, živnostníků a maloobchodníků**. Postihla na dva miliony malovýrobců a jejich rodin. Stát, nebo přesněji vládnoucí KSČ se stala výlučným pánem nad celou ekonomikou.

Ekonomika byla nadále **řízena z jednoho centra a podle jednoho ústředního plánu**. Za tímto plánem ne-

▲ *Obr. 192 Jednou z opor komunistického režimu se stala mládež: pomáhala i při poválečné výstavbě a obnově hospodářského života. Na snímku stavba Trati mládeže (Hronská Dúbrava-Banská Štiavnice) v roce 1948*

stály ekonomické rozbory, ale politické cíle. K jejich dosažení se budoval mohutný a těžkopádný hospodářsko-správní aparát, na jehož vrcholu stál Státní úřad plánovací. Hospodářství se řídilo **pětiletými hospodářskými plány**. První byl vyhlášen v roce 1949. V květnu 1949 jej oficiálně schválil IX. sjezd KSČ, jehož usnesení vytyčilo **„generální linii výstavby socialismu"** podle sovětského vzoru.

Základním bodem přestavby československé ekonomiky se stala **přestavba průmyslu a jeho strukturálního rozložení**. Vycházelo se z takzvané železné koncepce, podle níž bylo Československo strojírenskou velmocí, a mohlo se tudíž stát **zbrojnicí sovětského bloku**. Proto byl kladen hlavní důraz na rozvoj těžkého strojírenství, vycházející hlavně z potřeb armády. V atmosféře příprav na vypuknutí války rostla **především zbrojní výroba** (dosáhla až jedné třetiny celkové strojírenské produkce), zatímco ostatní oblasti průmyslové výroby, zvláště **oblasti spotřebního průmyslu a služeb, zaostávaly**. Hospodářství zatěžovaly od poloviny roku 1950 obrovské **výdaje na armádu**, jejíž početní stav vzrostl ze 110 tisíc mužů v roce 1951 na 230 tisíc mužů v roce 1953.

Postavení Československa jako zbrojnice sovětského bloku se plně promítlo do jeho zahraničních obchodních vazeb. Znamenalo **pevné připoutání k Sovětskému svazu a k RVHP**, jehož méně vyvinutým zemím přizpůsobovala ČSR svou přece jen vyspělejší ekonomiku.

Kolektivizace zemědělství

Velmi brzy se rozběhly i přípravy k zahájení kolektivizace v zemědělství. Zákon o jednotných zemědělských družstvech (JZD) byl přijat již v únoru 1949 a zahájil **první vlnu kolektivizace, která ještě trvalejší výsledky nepřinesla**. Mnohá formálně ustavená JZD se rozpadla. Mezi rolníky na venkově přetrvával tradiční citový vztah k půdě a mnozí z nich se právem cítili oklamáni původními sliby KSČ, že „kolchozy u nás nebudou". **Druhá vlna kolektivizace** přišla v letech 1952-1953 a neměla již dobrovolnou podobu: šlo o kampaň, jež byla **doprovázena hrubým politickým i ekonomickým nátlakem**. V jednotlivých okresech působily zvláštní komise pro zakládání nových JZD, které přistupovaly i k perzekuci a dokonce věznění těch, kdo se vstupu do JZD bránili. Útok byl veden zejména na vesnické boháče – „kulaky". **Třetí etapa kolektivizace** spadá do období po roce 1955. Na jejím konci, po roce 1958, už **JZD na vesnici převládla a spolu se státními statky zcela zatlačila soukromé zemědělské podnikání**.

Kolektivizované zemědělství trpělo **řadou nedostatků**. Naráželo na nechuť a nezájem družstevníků, pro řízení zemědělské velkovýroby nebyl dostatek vzdělaných odborníků a velkovýrobním poměrům chyběl i kapitál a odpovídající zemědělská technika. Zvláště však zemědělce popouzely nekvalifikované a politicky motivované zásahy stranických orgánů do řízení zemědělství, které se projevily prudkým poklesem zemědělské produkce a způsobily vážné poruchy na trhu s potravinami (zejména v zásobování masem a masnými výrobky).

Důležitá data:

duben 1948 – sjezd národní kultury
květen 1948 – přijetí Ústavy 9. května; první volby v ČSR na základě jednotné kandidátky Národní fronty
červen 1948 – abdikace E. Beneše na prezidentský úřad a volba K. Gottwalda prezidentem
1948-1954 – série politických procesů v Československu
únor 1949 – přijetí zákona o JZD
1949 – vyhlášení generální linie výstavby socialismu podle sovětského vzoru; počátek intenzivního působení sovětských poradců

Otázky, úkoly:

1. Jak došlo k nastolení vlády jedné strany – KSČ – v Československu? Jaká role byla přisouzena nekomunistickým politickým stranám sdruženým v Národní frontě? **2.** Jak proběhly volby 1948? Co obsahovala Ústava 9. května? V čem byl její hlavní problém? **3.** Popište projevy nezákonností a perzekuce v Československu. Co sledovaly politické procesy? **4.** Jak byla perzekvována a pronásledována katolická církev? **5.** K jakým změnám došlo v oblasti kultury, školství a vědy? **6.** Jak se formoval československý exil? Jakou roli sehrál třetí odboj? Jaké formy a metody volil? **7.** Jak proběhla socializace československého hospodářství a kolektivizace zemědělství? **8.** Zpracujte životní příběh některého z postižených v politických procesech (například političky M. Horákové, generála H. Píky nebo sportovce B. Modrého) a seznamte s ním kolektiv třídy.

Literatura k dalšímu čtení:

Světové dějiny

Karolina Adamová, Pavel Mates: *Stručný přehled světových dějin v datech 1945-1995.* Praha 1996
John F. N. Bradley: *Válka a mír po roce 1945. Dějiny vztahů mezi Sovětským svazem a Západem.* Praha 1994
R. J. Dvorchak a kol.: *Korejská válka 1950-1953.* Brno 1996
N. S. Chruščov: *Vzpomínky Nikity Sergejeviče Chruščova.* Brno 2000
Henry Kissinger: *Dějiny diplomacie.* Praha 1997
Petr Luňák: *Západ. Spojené státy a západní Evropa ve studené válce.* Praha 1997
Vladimír Moulis, Josef Valenta, Jiří Vykoukal: *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě.* Ostrava 1991
M. Mendel: *Islámská výzva. Z dějin a současnosti politického islámu.* Brno 1994
Vladimír Nálevka: *Fidel Castro. Podzim diktátora.* Praha 1997
Vladimír Nálevka: *Kapitoly z dějin studené války, I.* Praha 1997
Vladimír Nálevka: *Světová politika ve 20. století, II.* Praha 2000
M. Novák: *Kancléř Adenauer.* Praha 1995
A. Paczkowski: *Půl století dějin Polska.* Praha 2000
J. Pirjevec: *Jugoslávie 1918-1992.* Praha 2000
B. Plechanovová, J. Fidler: *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1941-1995.* Praha 1997
J. Ridley: *Tito - životopis otce Jugoslávie.* Liberec 1995
Alexandr Solženicyn: *Souostroví Gulag, I-III.* Praha 1990

Jiří Vykoukal, Bohumil Litera, Miroslav Tajchman: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989.* Praha 2000

Domácí dějiny

Karolina Adamová, Pavel Mates: *České dějiny v datech 1945-1999.* Praha 2000
Karel Bartošek: *Zpráva o putování v komunistických archivech. Praha-Paříž (1940-1968).* Praha-Litomyšl 2000
Bořivoj Čelovský: *Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa.* Šenov u Ostravy 2000
Bořivoj Čelovský: *Strana světí prostředky. Martyrium faráře Josefa Toufara.* Šenov u Ostravy 2001
Jindřich Dejmek, Jan Kuklík, Jan Němeček: *Kauza: tzv. Benešovy dekrety.* Praha 1999
Ivan Dérer: *Antifierlinger I. Politické paměti 1945-1946.* Praha 1993
Jozef Faltus, Václav Průcha: *Hospodářské dějiny.* Praha 1992
Vilém Hejl: *Zpráva o organizovaném násilí.* Praha 1990
Milan Churaň a kol.: *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století.* Praha 1994
Zdeněk Jirásek, Miloš Trapl: *Exilová politika v letech 1948-1956.* Olomouc 1996
Karel Kaplan: *Pět kapitol o Únoru.* Brno 1997
Karel Kaplan: *Pravda o Československu 1945-1948.* Praha 1990
Karel Kaplan: *Mocní a bezmocní.* Toronto 1989
Karel Kaplan: *Nekrvavá revoluce.* Praha 1993
Karel Kaplan: *Stát a církev v Československu 1948-1955.* Brno 1993
František Kolář a kol.: *Kdo byl kdo. Naši olympionici.* Praha 1999
Jaromír Machala: *Vatikán a Československo (1938-1948). Paměti.* Praha 1998
Jan Němeček: *Mašínové. Zpráva o dvou generacích.* Praha 1998
Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století. Editoři Jan Křen a Eva Broklová. Praha 1998
Sborník dokumentů a materiálů ke studiu dějin československé zahraniční politiky v letech 1945-1948. Uspořádali Zdeněk Veselý a Eduard Kubů. Praha 1988
Jan Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1989.* Bratislava 1999
Tomáš Staněk: *Odsun Němců z Československa 1945-1947.* Praha 1991
Miloš Trapl: *Monsignore Jan Šrámek.* Olomouc 1995
Jaroslav Vaculík, František Čapka: *Nástin českých dějin ve 20. století.* Brno 1999
Václav Vaško: *Neumlčená. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce, 1, 2.* Praha 2000

IV. ROZDĚLENÝ SVĚT. OD TOTALITY K OBNOVĚ DEMOKRACIE V ČESKOSLOVENSKU

1. TŘETÍ SVĚT – PROCES DEKOLONIZACE

Již v průběhu válečných a prvních poválečných let se naplňoval čas existence velkých koloniálních říší. Ve všech hlavních koloniálních metropolích – Velké Británii, Francii, USA, Belgii a Nizozemí – se hledaly cesty, jak se vyrovnat se sílícím národněemancipačním pohybem, jenž měl ve větších koloniálních zemích často podobu různorodých, ba i protichůdných kmenových a nábožensky zabarvených nacionalismů. Výrazně působila obecně humanistická představa, že obyvatelstvo kolonií má přirozené právo na vlastní svobodný a nezávislý státní život, a občanská veřejnost projevovala stále větší nechuť k tomu, aby se kolonie udržovaly násilnými prostředky. Nebyla také ochotna tolerovat značné finanční náklady na koloniální vojska ani přijímat morální spoluzodpovědnost za represivní akce. Přikláněla se k myšlence, aby se stará pouta mezi koloniemi a metropolemi přetransformovala do nové podoby politické, vojenské, hospodářské a kulturní spolupráce, která by zajišťovala **uplatnění starých mocenských vazeb civilizovanými prostředky**.

První dvě fáze dekolonizace

První fáze dekolonizace proběhla v letech 1945-1950 v oblastech **jižní Asie a Dálného východu** a výrazně se uplatnila i v **arabském světě**. Na přelomu 50. a 60. let začal obdobný vývoj i v „probuzené" **Africe**, kde ovšem většina nově vznikajících států nebyla na samostatnou státní existenci dostatečně připravena.

Dekolonizace Afriky, představující druhou fázi celého procesu, začala rokem 1956, kdy Francie poskytla nezávislost **Maroku a Tunisku** a Velká Británie **Súdánu**. Průkopnickým nezávislým státem Afriky se stala **Ghana** (1957), jejíž prezident Kwame Nkrumah využíval svou charismatickou autoritu k prosazování idey panafrické politické a hospodářské jednoty. Propagoval myšlenku, že blahobyt celého kontinentu získají nově vznikající africké státy **společným politickým postupem**, který hledal svou inspiraci v socialistickém kolektivismu. Své představy Nkrumah prosazoval nejenom na panafrických kongresech (v roce 1958 v Akkře a v roce 1963 v Addis Abebě), ale především v samotné Ghaně, představující mezi státy,

▲ *Obr. 193 Práce pro export: pyramidy obilí v severní Nigérii*

které se zbavily kolonialismu, zemi s poměrně vyšší prosperitou. Výsledek Nkrumahova experimentu byl ovšem děsivý: zavedl v zemi diktátorský režim osobní moci a během několika let ji dovedl k prudkému poklesu životní úrovně. Nebylo divu, že se v únoru roku 1966 stal obětí vojenského puče. Svůj neuskutečnitelný sen o „velké Africe" dožil ve vyhnanství, v němž roku 1972 zemřel.

Převážně nenásilnými prostředky získaly v tomto období nezávislost i další africké země. Do konce roku 1960, o němž se hovoří jako o „roku Afriky", jich bylo osmnáct. Velká Británie, Francie a nakonec i Belgie se pro cestu nezávislosti svých bývalých kolonií rozhodly, ale **Portugalsko odmítlo z Afriky odejít**. Proto od poloviny 60. let muselo ve svých koloniích čelit **partyzánské válce**, která zachvátila **Mosambik** a zejména **Angolu**. Neschopnost portugalského diktátorského režimu porazit osvobozenecké hnutí v afrických zemích nakonec způsobila jeho vlastní pád. Portugalsko se po demokratické revoluci vzdalo v roce 1975 Angoly i Mosambiku.

Francie se složitě vyrovnávala s problémem, jak poskytnout **nezávislost Alžírsku**. Kolonialistické a ultrapravicové organizace alžírských Francouzů odmítaly mírové řešení. V květnu 1958 provedly protivládní puč, obsadily Korsiku a zahájily přípravy k obsazení Paříže. Teprve po-

▲ *Obr. 194 Jihoafrický politik, vůdce Afrického národního kongresu Nelson Mandela na návštěvě v Bílém domě u prezidenta Bushe*

volání de Gaulla do čela vlády a poté i jeho zvolení prezidentem republiky umožnilo, aby byl vleklý alžírský problém řešen. Po dalším puči v Alžírsku došlo k intenzivním jednáním mezi představiteli francouzské a prozatímní alžírské vlády, vedoucím v březnu 1962 k podepsání dohod v Evianu [evjanu], na jejichž základě získalo Alžírsko samostatnost. Evianské dohody přijalo v referendu 91 % Francouzů, a lze je proto označit i za vítězství francouzské demokracie.

Zvláštní pozici na africkém kontinentě zaujímala **Jihoafrická republika**. Až do roku 1961 měla statut britského dominia. Poté vystoupila z Britského společenství národů a stala se nezávislým státem, v němž ovšem vládla bílá menšina a uplatňovala se politika **apartheidu** – diskriminace barevného obyvatelstva. Od počátku 90. let se začala měnit situace i v této zemi. Zasloužil se o to liberální přístup prezidenta Frederika de Klerka na straně jedné a černošského vůdce Afrického národního kongresu **Nelsona Mandely** na straně druhé. Proti jejich snaze nastolit v zemi normální demokratické poměry uskutečněním všerasových svobodných voleb (proběhly v květnu 1994 a prezidentem byl zvolen N. Mandela) působil ovšem jak odpor stoupenců apartheidu, tak vzájemná kmenová zášť (například u kmene Zulu).

Závěrečná fáze dekolonizace

Do závěrečné fáze vstoupil proces dekolonizace po polovině 60. let. Ze starých koloniálních impérií zůstalo pouze torzo. U bývalých metropolí se udržela především ta území, která se stala pevnou součástí mateřské země (což se projevuje i ve složení obyvatelstva), a dále ta území, která byla příliš malá nebo příliš chudá na to, aby mohla nastoupit cestu samostatné existence. Například integrální součástí Portugalska zůstávají ostrovy Madeira a Azory, Španělsko si podrželo některé malé državy v Maroku a Kanárské ostrovy. Tradiční koloniální mocnost **Velká Británie** přetvořila Britské společenství národů na Společenství národů (Commonwealth), které představuje volné sdružení 50 samostatných nezávislých států a několika kolonií a závislých zemí (například Falklandy). Vůdčí postavení Velké Británie však už není zajištěno právně (do roku 1947 byl britský panovník i hlavou jednotlivých členských států), ale udržuje se tradičními hospodářskými, finančními, politickými a kulturními vazbami. V pozici koloniálního vládce dlouho zůstával rovněž **Sovětský svaz,** a to až do roku 1991, kdy se sovětské republiky z oblasti střední Asie osamostatnily a staly se součástí Společenství nezávislých států (SNZ). **USA** šly jinou cestou. V roce 1959 se rozšířily o 49. stát, Aljašku, a v témže roce se 50. státem unie staly i Havajské ostrovy. Portoriko získalo statut závislého území s úplnou samosprávou a zároveň právo, aby se od USA případně odtrhlo podle své vlastní vůle.

Hospodářské a sociální problémy třetího světa

S rozpadem kolonialismu se na scéně světového vývoje stále výrazněji prosazoval nový geografický a historický faktor – **třetí svět**, který vytvářely takzvané **rozvojové země**. K rozvojovým zemím nepočítáme pouze bývalé země koloniální, ale i země, které byly a jsou formálně samostatné už dlouhou dobu, ale řadí se do této kategorie faktickým **stavem dosaženého hospodářského rozvoje a stupněm politického, společenského a kulturního standardu**, který je charakterizuje. K typickým rozlišovacím znakům „nerozvinutosti" patří: velmi nízký příjem na jednoho obyvatele, nedostatek domácího kapitálu, jenž se projevuje v malé investiční schopnosti a v malých úsporách obyvatelstva, všeobecně nízká produktivita práce a omezené organizační a technické schopnosti pracovní síly (jinak velmi levné), vysoký stupeň negramotnosti (až 75 %), značná nezaměstnanost (až třetina obyvatelstva), malý podíl na světovém obchodu (vyvážejí se především zemědělské produkty a suroviny), naprosto nedostatečná výživa většiny obyvatelstva (výjimkou nejsou ani hladomory), chronický nedostatek pitné vody (zejména v Africe) a všeobecně nižší průměrný věk obyvatelstva (až o 15 let nižší než ve vyspělých průmyslových zemích). Tyto faktory se vzájemně podmiňují a prolínají se

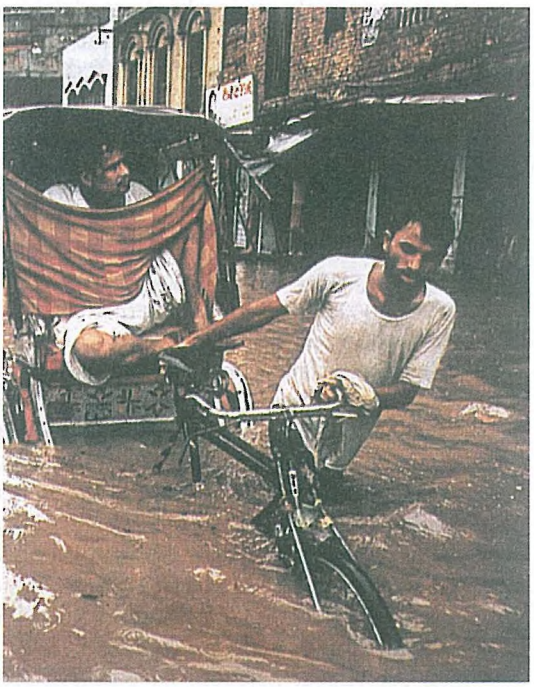

▲ *Obr. 195 Rikša – tradiční dopravní prostředek v asijských zemích*

▲ *Obr. 196 Tradiční zemědělství v Indii*

v pověstný „ďábelský kruh chudoby", který rozvojové země třetího světa – nebo také **světového Jihu**, jak bývá třetí svět od poloviny 70. let označován – jakoby neproniknutelně obepíná.

I když výroba potravin v absolutních číslech v řadě rozvojových zemí stoupla, nerostla tak rychle, aby pokryla přirozený **přírůstek populace**, který dosáhl závratných čísel. V 80. letech například přibývalo během pouhých pěti dnů více než milion lidí, z toho 90 % tvořil přírůstek v zemích třetího světa. Za jedno desetiletí – mezi 70. a 80. léty – vzrostl počet obyvatelstva na zeměkouli o celou jednu miliardu. Počtu pěti miliard veškeré populace na zeměkouli bylo dosaženo již v roce 1987. Vedle Číny se v současné době druhá asijská země – Indie – dostala na hranici jedné miliardy obyvatel.

Třetí svět se proto potýká s nepřetržitou **potravinovou krizí**. Trvale ji neřeší dovozy a humanitární akce OSN a dalších mezinárodních organizací; nadějí je pouze intenzifikace zemědělské produkce v samotných rozvojových zemích, které navíc mají většinou příhodné přírodní podmínky a značný přebytek pracovních sil. Touto cestou by se zamezilo i útěku zemědělského obyvatelstva do nekontrovatelně rostoucích velkoměst.

Hospodářské programy v rozvojových zemích vycházely většinou z představy, že jejich základem musí být **rychlá industrializace**, která povede k podobnému bohatství, jakého dosáhla Evropa nebo Severní Amerika. Úsilí o programovanou industrializaci ale naráželo a **naráží na překážky a vnitřní omezení**, jež jsou dána předchozím historickým vývojem. V řadě rozvojových zemí bylo totiž možné úspěšně zavést jen takovou průmyslovou výrobu, která je **technologicky a technicky jednoduchá**. Konkurovat zahraničním výrobcům často mohou jen díky velmi nízkým mzdám. A pokud se přece jen zavádějí nejmodernější technologie, okamžitě to vyvolává problém snížení počtu pracovních míst a rostoucí nezaměstnanost. Nejzávažnějším limitujícím faktorem ekonomického růstu ale zůstává, že industrializace ve většině rozvojových zemí dosud zdaleka nedostoupila úrovně zemí průmyslových a tyto země zatím **nedosáhly podstatného zvýšení životní úrovně velké části obyvatel**, což značně ovlivňuje i jejich sociální a politickou stabilitu.

Politické problémy třetího světa

Dosažení skutečného hospodářského, sociálního a kulturního pokroku je ve většině rozvojových zemí úzce spjato s **efektivitou a mírou demokratičnosti jejich politického systému**. Politické režimy zemí třetího světa jsou totiž velmi různorodé – od teokracie středověkého typu, která vládne například v bohaté Saúdské Arábii, až po režimy standardní parlamentní demokracie s pluralitou politických stran a pravidelnými svobodnými volbami, které vládnou v Indii, Srí Lance, ale také v některých latinskoamerických zemích (Venezuele, Argentině, Kolumbii a dalších). Právě v zemích Latinské Ameriky byly ovšem demokratické vlády nezřídka svrženy vojenským pučem. Takový osud potkal například chilského prezidenta socialistu Salvadora Allendeho, jehož vládu nahradila v roce 1973 tvrdá vojenská diktatura generála Pinocheta [pinočeta]. Chile pak na návrat demokracie čekala dlouhých 16 let, neboť teprve v roce 1988 se lidové referendum vyslovilo proti prodloužení Pinochetova prezidentského mandátu.

V řadě rozvojových zemí vládly a vládnou **režimy vojenské a polovojenské diktatury**, často diktatury jednoho muže, které jsou zároveň založeny na podpoře jedné vládnoucí politické strany. Neváhají pro uchování své politické moci hromadně zabíjet své odpůrce a často jsou za těmito masakry skryty staré kmenové nenávisti. Příkladem tu může být Kambodža, Uganda, Rwanda či Burundi. Kmenové války a ostré vnitřní konflikty však provázejí i vnitřní vývoj Angoly, Nigérie, Súdánu a dalších států. V jiných zemích zase vzájemná nevraživost vyplývá z náboženské nesnášenlivosti. Již vznik Indie a Pákistánu poznamenaly vzájemné masakry mezi statisíci lidí, ale krvavé střety mezi hindy a sikhy pokračují prakticky až do dnešní doby. Nesmiřitelné národnostní rozpory provázejí i desítky let trvající krvavý konflikt mezi Kurdy a irácký-mi i tureckými vládami.

Typickým jevem politických režimů v zemích třetího světa je rovněž jejich **malá stabilita a časté státní převraty**, které se odehrávaly především v zemích Latinské Ameriky a Afriky. V pozadí byl většinou neúnosný stupeň korupce v celém systému státní správy.

Politickou tvář zemí třetího světa ovšem výrazně poznamenalo i neustálé **soupeření mezi Západem a Východem o vliv mezi nimi**. Od počátků dekolonizačního procesu se stalo součástí vzájemné konfrontace v rámci studené války. Sovětský svaz se snažil vůči některým zemím uplatňovat vlídnou tvář a poskytovat jim hospodářskou pomoc (Egyptu, Indii, Barmě), ale brzy se ukázalo, že nemá tolik prostředků jako ekonomicky vyspělejší demokratické země. Západ, jehož ekonomická převaha při poskytování pomoci se plně projevila od konce 70. let, si ovšem v 50. a 60. letech zkomplikoval svou pozici mezi rozvojovými zeměmi podporou separatistů v Indonésii a hlavně pak francouzskou a později americkou účastí na válce ve Vietnamu. Realita ekonomické pomoci přivedla ovšem většinu rozvojových zemí k hospodářské spolupráci především se Západem, doprovázené ale beznadějným zadlužením. **Dluhy** rozvojových zemí vůči Západu dosáhly takové výše, že jsou prakticky nesplatitelné.

Hnutí nezúčastněných

V době, kdy obě supervelmoci kolem sebe zformovaly vojensko-politické bloky a držely se navzájem v šachu atomovou a potom vodíkovou pumou, vznikla mezi asijskými a africkými rozvojovými zeměmi myšlenka **spo-**

◀ *Obr. 197 Jedním ze středisek hnutí nezúčastněných se stal jugoslávský Bělehrad. Na snímku jugoslávští vojáci při slavnostním defilé před státníky zemí třetího světa*

lečného postupu národů Asie a Afriky v otázce udržení **neúčasti v blocích**. V dubnu roku 1955 se v indonéském **Bandungu** sešla afroasijská konference, jíž se zúčastnilo 29 zemí, mezi nimi i země s komunistickými režimy: Čínská lidová republika a Vietnamská demokratická republika. Konference přijala řadu významných rezolucí, v nichž vyhlašovala vzájemnou hospodářskou a technickou pomoc, kulturní spolupráci, vyjadřovala se v nich ve prospěch zmírnění mezinárodního napětí, likvidace kolonialismu a rasové diskriminace, zasazovala se jasně za odzbrojení a zákaz prostředků masového ničení a za právo národů na sebeurčení.

Na tuto konferenci navazovalo **hnutí „nezúčastněných"** zemí, které na počátku září 1961 svolalo **konferenci šéfů států a vlád** do jugoslávského **Bělehradu**. Místo konání konference signalizovalo i zvláštní roli Titovy Jugoslávie, která odpadla od sovětského bloku. Přijatá závěrečná deklarace vyjadřovala mimo jiné potřebu výrazné politické aktivity nezúčastněných států a požadovala jejich větší podíl na řešení celosvětových problémů. Na tuto konferenci navázala **konference nezúčastněných v Káhiře** (říjen 1964). Potvrdila jejich rozšiřující se základnu a přijala politický dokument nazvaný Program míru a mezinárodní spolupráce. Mezi výrazné politické reprezentanty hnutí nezúčastněných tohoto období patřili vedoucí představitelé Egypta (**G. A. Násir**), Jugoslávie (**J. B. Tito**) a Indie (**D. Nehrú** a **I. Gándhíová**).

V 70. letech se dostávalo hnutí nezúčastněných pod výraznější **vliv levicových sil**. Potvrdila to **konference v Guyaně** [gvajáně] v srpnu 1972 i následná **konference v Alžírsku** v roce 1974. Hnutí nezúčastněných se soustřeďovalo na kritiku „imperialismu" USA a snažilo se **podporovat vlnu antiamerikanismu**, která se po válce ve Vietnamu šířila světem.

Zvýšená agresivnost požadavků způsobila, že se **tábor „chudých" zemí začal vnitřně diferencovat a rozpadat**. Silná slova nepomáhala zlepšit zhoršující se ekonomickou situaci a kolektivistický model hospodářství, uplatňovaný hojně i v zemědělství rozvojových zemí, naprosto neuspěl. Podobně tomu bylo i v průmyslu. Inspirativně také působil příklad ekonomického vývoje států v pacifické

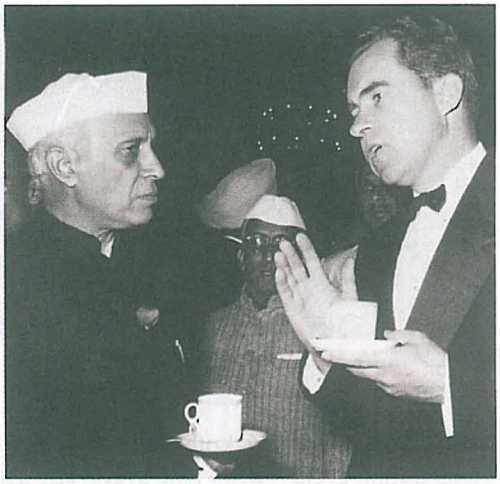

▲ *Obr. 198 Tvůrce nezávislosti Indie a představitel zemí třetího světa Džaváharlál Nehrú při rozhovoru s americkým republikánským politikem, pozdějším prezidentem USA Richardem Nixonem za jeho návštěvy Indie*

oblasti, městských státních útvarů Singapuru a Hongkongu, Tchaj-wanu a Jižní Koreje, které od konce druhé světové války uplatňovaly ekonomiku volného trhu a do poloviny 70. let demonstrovaly jasně **svou ekonomickou převahu** a zařadily se mezi dynamické světové exportéry. To vše byly důvody, proč požadavek vytvoření **„nového světového hospodářského řádu"**, který přijalo v roce 1974 Valné shromáždění OSN pod tlakem „nezúčastněných", zůstal jen v deklarativní podobě.

O ztroskotání politiky nezúčastněnosti pak pomohl rozhodnout **sovětský vojenský zásah v Afghánistánu**, jedné ze zemí, která se ke hnutí nezúčastněných hlásila. Na 120 000 sovětských vojáků se od roku 1980 marně snažilo pokořit odpor gerilových oddílů „mudžáhidů", nemínících se smířit s autoritativní vládou jedné frakce afghánských komunistů, kteří se chopili moci převratem v roce 1978.

▲ *Obr. 199 Indická premiérka Indíra Gándhíová (dcera D. Nehrúa) se svým sikhským strážcem, který ji později zavraždil. Gándhíová byla jednou z hlavních představitelek hnutí nezúčastněných*

Čína a problém vůdcovství třetího světa

Čína jako země s největším počtem obyvatelstva na naší planetě se nikdy nevzdala snah hrát roli světové velmoci (od roku 1971 zaujala místo v OSN a je stálým členem Rady bezpečnosti) a usiluje i o vůdčí úlohu ve třetím světě. Již krátce poté, co byla 1. října 1949 vyhlášena Čínská lidová republika, se projevilo, že **„čínská cesta k socialismu"** měla řadu **odlišností od sovětského modelu**. Tyto odlišnosti nakonec vedly až k roztržce mezi komunistickými stranami Číny a SSSR na počátku 60. let, v jejímž pozadí stálo ovšem sovětské odmítnutí poskytnout Číně jadernou zbraň. Vzájemný ideologický boj a těžko zakrývané velmocenské soupeření se promítlo i do mezistátních vztahů mezi oběma komunistickými velmocemi. Od počátku 60. let se vůči sobě chovaly zjevně konfrontačně a vzájemné nepřátelství dokonce v letech 1968 a 1969 přerostlo ve **vojenské srážky** mezi sovětskými a čínskými vojsky, zvláště v oblasti hraniční řeky Ussuri.

Když vůdce čínských komunistů Mao Ce-tung vyhlásil v roce 1965 **„velkou proletářskou kulturní revoluci"** (vedla k vlně čistek a zatýkání, nejprve inteligence, ale pak i stranických a státních funkcionářů), vzájemná sovětsko-čínská konfrontace se přenesla především na ideologické pole, ale v pozadí i nadále zůstávaly mocenské ambice obou velmocí, z čínské strany posílené tím, že první pokusný výbuch čínské atomové pumy se odehrál již v říjnu 1964. Oba rivalové se nestřetli jen o vůdcovství v mezinárodním komunistickém hnutí, ale snažili se **na sebe strhnout i vůdcovství ve třetím světě**.

Sovětská propaganda a zahraniční politika ovšem hovořila o „pomoci národněosvobozeneckému a protikoloniálnímu hnutí", čínská strana naopak rozvinula teorii o **rozdělení světa na „tři světy"**. K „prvnímu světu" patřily podle čínských představ obě světové supervelmoci – USA a SSSR, i když prý šlo o pouhé „papírové tygry". Když však americká politika především za prezidenta Nixona učinila v roce 1972 vůči čínské straně vstřícné kroky, čínská kritika USA se značně zmírnila a stala se spíše podmíněnou. Úkolem „druhého světa", k němuž patřily průmyslově vyspělé státy, se podle čínského přání měla stát izolace SSSR a jeho satelitního bloku a omezení jeho snah o světovou hegemonii. A vůdčí pozice ve „třetím" světě rozvojových zemí měla v logice věci zaujmout Čína, jediná světová velmoc, která zůstala nekompromitována vzájemných bojem „bohatých".

Kulturní revoluci sice prohlásili v Číně za skončenou již v roce 1969, ale teprve po smrti Mao Ce-tunga v roce 1976 vyhlásili jeho nástupci generální linii „velkého pořádku". Zvláště faktický nový vůdce Číny Teng Siao-pching usiloval o provedení hospodářských i společenských reforem. Od své rehabilitace v roce 1977 se stal architektem nové orientace, která měla a má Čínu přivést na cestu modernizace a dosažení světové úrovně. Řada kroků směrem k tržnímu hospodářství však nebyla provázena stejně důslednými společenskými a politickými reformami. Snaha udržet si monopol politické moci stůj co stůj se promítla do kroků čínského komunistického vedení na jaře 1989, kdy krvavě zasáhlo proti rozsáhlému společenskému hnutí, jež požadovalo demokratické reformy a zásah proti korupci. Právě inspirátor reformního kursu Teng Siao-pching nechal 4. června 1989 – před záběry televizních kamer – zmasakrovat studenty a další demonstranty v Pekingu tanky a kulomety.

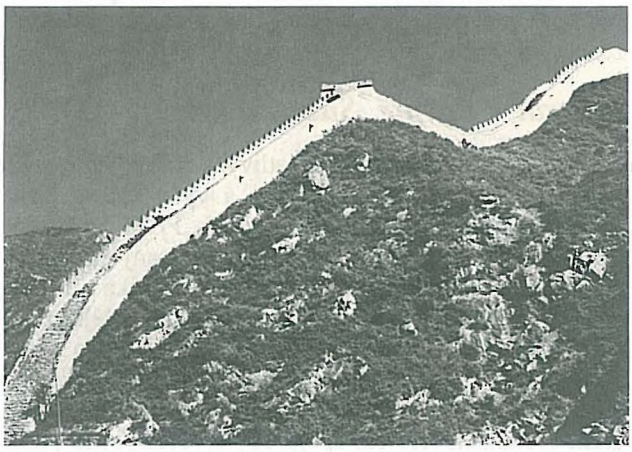

▲ *Obr. 200 Čína usilovala o roli světové velmoci, zároveň však střežila svou výjimečnost ze Velkou čínskou zdí. Snímek zachycuje její úsek*

▲ *Obr. 201 Demonstrace Rudých gard z období čínské kulturní revoluce. Demonstranti nesou portréty „velikého vůdce" Mao Ce-tunga*

Čína 80. a 90. let však dosáhla nesporných ekonomických úspěchů, a to kombinací základních prvků volného trhu a zbytků státních zásahů do ekonomiky. Její hrubý národní produkt rostl rychlostí blížící se 10 % ročně, což se vyrovná tempu, které se uplatnilo v dynamicky se rozvíjejících ekonomikách Japonska, Korejské republiky a Tchaj-wanu. Pro chudé země, které hledají historický návod, jak uniknout z krunýře chudoby, může Čína posloužit jako příklad a spoléhá na to. Některé čínské zahraničněpolitické aktivity (včetně poskytování moderní vojenské techniky rozvojovým zemím) naznačují, že Čína nadále „nechce akceptovat svět, kterému dominuje několik bohatých velmocí" a navrhuje v zastoupení rozvojových zemí nastolit „nový světový řád", který by nebyl založen jen na západních hodnotách a ideologiích. Třetímu světu se soudobá Čína nabízí jako prý atraktivnější alternativa jak vůči neúspěšnému komunistickému systému, tak vůči demokracii západního typu založené na volném trhu, která se sice v podmínkách všeobecné civilizační zaostalosti prosazuje obtížně, zato však nabízí perspektivu budoucí trvalejší prosperity.

MAO CE-TUNG. Budoucí čínský revolucionář se narodil roku 1893 v rodině zámožných sedláků na jihu Číny. Po studiích se stal pomocným knihovníkem na pekingské univerzitě. O něco později se v Šanghaji aktivně podílel na vytvoření čínské komunistické strany. Od roku 1927 se pokoušel vybudovat revoluční armádu a „osvobodit" některé oblasti. V letech 1930 až 1934 bojoval proti generálu Čankajškovi, v říjnu 1934 opustil jih a vydal se s armádou na „dlouhý pochod" na severozápad, trvající přes rok. Útok Japonska v roce 1937 pak konečně stmelil čínský odpor, a to až do konce druhé světové války. Občanská válka znovu vypukla v roce 1945. V říjnu 1949 vyhlásil Mao Ce-tung v Pekingu Čínskou lidovou republiku. Posléze výrazně zasáhl do průběhu korejské války. Spojil se se Sovětským

svazem, který pomohl v Číně zrychleně zavádět těžký průmysl. V roce 1958 vyhlásil Mao Ce-tung „čínskou cestu" rozvoje, která měla začít „velkým skokem vpřed". Se Sovětským svazem se rozešel roku 1960. Značné neúspěchy jeho hospodářské politiky jej načas odstranily z vedení, vrátil se však s projektem „kulturní proletářské revoluce" v roce 1966. Sjezd čínské komunistické strany v roce 1969 prohlásil znovu „ideje Mao Ce-tunga" za teoretický základ strany a jeho samotného za doživotního vůdce. Mao Ce-tung zemřel v roce 1976.

Mao Ce-tung byl horlivým stoupencem marxismu-leninismu, na němž vybudoval organizaci strany a moci. V zahraniční politice prosazoval tvrdý antiimperialismus. Na těchto zásadách vytvořil novou ideologii – maoismus, jehož základem byl nacionalismus, nadřazenost ideologie nad jinými principy a myšlenka permanentní revoluce, jež má ničit nerovnosti, které produkuje společenský vývoj a vzdělání.

Pojmy:

Dekolonizace – odstranění kolonialismu ve všech jeho formách.
Charisma – zvláštní schopnost určité osobnosti působit na své stoupence nebo na celý národ.
Apartheid – doktrína a na ní založená politika rasové diskriminace nebělošského obyvatelstva Jihoafrické republiky.
Frakce – názorově odlišná skupina uvnitř politické strany.
Gerila – drobná válka malých pohyblivých oddílů.
Mudžáhid – partyzánský (národněosvobozenecký) bojovník v některých muslimských zemích.

Důležitá data:

1945-1950 – první fáze procesu dekolonizace
1955 – afroasijská konference v Bandungu – vznik hnutí nezúčastněných
1960 – „rok Afriky" – vznik nezávislých afrických států
1961 – konference hnutí nezúčastněných v Bělehradě

Otázky, úkoly:

1. V jakých časových etapách probíhal proces dekolonizace? Objasněte jeho příčiny. **2.** Jaké hlavní hospodářské a sociální problémy řešily rozvojové země? **3.** Co charakterizuje jednotlivé typy politických režimů v rozvojových zemích? **4.** Kdy a za jakých okolností vzniklo hnutí nezúčastněných? Které významné osobnosti stály v jeho čele? **5.** Jakou roli hrálo hnutí nezúčastněných v mezinárodních vztazích? Co bylo příčinou jeho rozkladu? **6.** Vyberte si některou z významných osobností hnutí nezúčastněných (Nehrú, Gándhíová, Násir aj.) a za použití biografických lexikonů a encyklopedické literatury zpracujte její politický životopis. Se zvolenou osobností seznamte spolužáky.

2. HLAVNÍ OHNISKA KONFLIKTŮ

Proces vytváření nových států neprobíhal bez ozbrojených konfliktů. Již proto ne, že obě světové supervelmoci se snažily získat v nich (a v celých geografických oblastech) rozhodující vliv. Míru tohoto vlivu považovaly za jeden z prostředků vzájemného soupeření.

Počátek arabsko-izraelského konfliktu

Oblastí neustálé konfrontace se stal Blízký a Střední východ, kde ústředním problémem dodnes zůstává arabsko-izraelský konflikt. Zrodil se na pozadí faktu, že v **Palestině**, která byla britským mandátním územím, měly **podle rozhodnutí Valného shromáždění OSN** z roku 1947 vzniknout dva státní útvary: **stát pro Araby a stát pro Židy**. Toto rozhodnutí, které bylo přijato pod dojmem tragického osudu Židů za druhé světové války, naplňovalo sice dávný cíl sionistického hnutí, ale narazilo na odpor arabských států, které se s existencí židovského státu nemínily smířit.

Když v květnu 1948 skončil britský mandát nad Palestinou, okamžitě vypukl židovsko-arabský zápas o změny uspořádání. Židé usilovali o vytvoření vlastního státu, jehož hranice by se daly vojensky hájit. Dne 14. května **1948** byl **vyhlášen vznik státu Izrael**. Hned následujícího dne byl ale napaden vojsky Zajordánska, Iráku, Egypta, Sýrie a Libanonu. Začala **válka o Palestinu**, první arabsko-izraelská válka. Významně se v ní angažovalo i Československo svými dodávkami zbraní pro židovský stát, jemuž pomohlo i výcvikem pilotů, výsadkářů a dalších vojenských specialistů. Izraelská armáda přešla po počátečních neúspěších do protiútoku a do konce roku 1948 dovedla válečný střet k vítěznému konci. Na jaře 1949 došlo po zprostředkující roli USA k podpisu dohod o příměří; **Izrael** nejen **uhájil svou existenci**, ale dokonce získal i část území, které mělo původně připadnout **arabskému státu v Palestině. K jeho ustavení nedošlo**, což mělo na následek, že statisíce běženců vytvořily trvalé ohnisko nepokojů na Blízkém východě. Uprchlíci nalézali útočiště v sousedních arabských státech. Žádný z nich tehdy existenci Izraele neuznal. Dávaly otevřeně najevo, že jejich cílem je židovský stát zlikvidovat a jeho obyvatelstvo „zahnat do moře".

Během válečných let 1948-1949 vznikl **palestinský uprchlický problém**. Z Palestiny odešlo na 800 000 Arabů, pro něž se vytvářely uprchlické tábory vydržované OSN. Palestinští Arabové se v nových zemích jen výjimečně spojili a promísili s místním obyvatelstvem; statut uprchlíků jim totiž zajišťoval možnost vrátit se zpět do Palestiny.

Snaha Izraele získat hospodářskou pomoc a hodnověrné bezpečnostní záruky přivedla tento stát **pod ochranu USA**, v nichž měla židovská komunita veliký vliv. Tím se ale zhatily původní sovětské plány mít z Izraele svého spojence na Blízkém východě. Výsledkem byla vlna stalinského antisemitismu. Sovětská zahraniční politika se postupně přeorientovala na podporu „arabského osvobozeneckého hnutí".

Převrat v Egyptě. Suezská krize

Po vítězství Izraele se v jednotlivých arabských zemích hledali viníci pokořující porážky a vytvářela se živná půda pro svržení dosavadních režimů. První zemí, kde k převratu došlo, byl **Egypt**. Skupina takzvaných svobodných důstojníků svrhla v roce 1952 krále Farúka a do čela arabské revoluce se postavil **plukovník (a později prezident) Gamál Abdal Násir**. Násir, který se opíral o sovětskou pomoc, dosáhl dohody s Velkou Británií o odchodu jejích vojsk z egyptského území. Začal uskutečňovat program sociálních reforem spojovaný s velkorysými plány hospodářské výstavby (přehrada na Nilu v Asuánu, ocelárna v Heluánu). Násir zdůrazňoval nutnost upevnění národní nezávislosti a v jejím zájmu se odhodlal v červenci

roku 1956 k riskantnímu kroku: **rozhodl se znárodnit anglo-francouzskou Společnost Suezského průplavu** a peníze z průjezdních poplatků hodlal vynaložit na stavbu v Asuánu.

Velká Británie, Francie i USA vyhlásily hospodářskou blokádu Egypta a Velká Británie, Francie a Izrael se **pokusily Násira odstranit od moci vojenským útokem**, který zahájily koncem října 1956. Izraelská armáda obsadila celý Sinajský poloostrov a postoupila až k Suezu. Britské a francouzské síly bombardovaly egyptská města a pokusily se obsadit průplavové pásmo. Nakonec však vojenská akce proti Egyptu nebyla úspěšná. Valné shromáždění OSN vyzvalo k zastavení palby a poslalo do Egypta vojenské jednotky. Sovětská vláda vydala své varovné ultimátum a podpořila Násirův režim. Ale rozhodující bylo, že **s vojenskou akcí nesouhlasily USA**. Americký prezident D. Eisenhower již připravoval a v lednu 1957 vyhlásil svou **doktrínu „vyplnění vakua" na Blízkém východě**. Doktrína předpokládala poskytnutí americké hospodářské i vojenské pomoci na žádost kterékoli z vlád v této oblasti. Posílila americkou pozici na úkor sovětského, ale i britského a francouzského vlivu.

Další arabsko-izraelské válečné střety

Arabské země se nepřestaly připravovat na další válku s Izraelem. Nový vojenský střet se ohlásil v květnu 1967, kdy **Egypt** zablokoval Arabský záliv a tím **znemožnil Izraeli přístup do Indického oceánu**. Izraelské letecké síly zareagovaly okamžitě a zničily nečekaným útokem většinu egyptského, syrského a jordánského letectva. Téhož dne zahájili izraelští vojáci pod velením generála Moše Dajana útok i na Sinaji. Rychle obsadili celé území Palestiny, Sinajský poloostrov a na syrské frontě dobyli strategicky důležité Golanské výšiny. Po šesti dnech **skončila válka** – nazývaná **šestidenní – uzavřením příměří**. Egypt a Sýrie se ovšem s porážkou nehodlaly smířit a za pomoci Sovětského svazu začaly připravovat odvetu.

▲ *Obr. 202 Izraelské armádě, která vyhrála takzvanou šestidenní válku v červnu 1967, velel generál Moše Dajan*

V říjnu 1973 se **arabsko-izraelská válka rozhořela již po čtvrté**. Egyptské oddíly překročily za současné syrské ofenzivy na Golanské výšiny Suezský průplav a prolomily izraelskou obranu na okupovaných arabských územích. Izraelci soustředili nejprve hlavní síly proti Sýrii, poté se soustředili na egyptskou frontu. Jejich vojenská převaha byla zřejmá. Ale arabské státy tentokrát použily novou a účinnou ekonomickou zbraň: začaly omezovat těžbu ropy a zároveň prudce zvýšily její cenu. Přivodily tak **ropnou krizi**. Ta nakonec vedla k dohodě o zastavení palby a k zahájení ženevské konference o Blízkém východě za účasti ministrů zahraničí USA, Sovětského svazu, Egypta, Jordánska a Izraele, za předsednictví generálního tajemníka OSN Kurta Waldheima.

Novou éru ve vztazích k Izraeli zahájil až **egyptský prezident Anvar Sadat**. Za přispění USA se rozhodl řešit sporné otázky diplomatickou cestou a hledal cestu k mírovému urovnání vztahů s Izraelem. Obtížná jednání skončila v březnu roku 1979 **podepsáním separátní mírové smlouvy mezi Izraelem a Egyptem**. Egyptu přinesla navrácení ztracených území. Ostatní arabské státy ovšem proti Sadatově politice ostře útočily a označovaly jej za „zrádce arabské věci". V roce 1981 také A. Sadat podlehl vražednému útoku.

Organizace pro osvobození Palestiny

Egyptsko-izraelská diplomatická jednání naznačila cestu z bludného kruhu nenávisti. Značně ji ale komplikoval problém palestinských uprchlíků, z nichž se zformovaly partyzánské organizace, vyvíjející rozsáhlý **organizovaný terorismus**. Rozhodující politický vliv mezi Palestinci si získala a udržovala **Organizace pro osvobození Palestiny (OOP)**, založená v roce 1964 a vedená **Jásirem Arafatem**.

Organizaci pro osvobození Palestiny a její základny v Libanonu **se Izrael pokusil zlikvidovat vojenským tažením** v roce 1982. Jeho vojska pronikla až k Bejrútu a donutila představitele OOP, aby město, v němž měli své hlavní sídlo, opustili. Ale rozbít tuto organizaci se Izraeli nepodařilo. Zároveň se zapletl do vleklé občanské války v Libanonu a nakonec musel vyklidit téměř všechna obsazená území.

Novou šanci pro urovnání arabsko-izraelského konfliktu poskytla dlouhá a obtížná **jednání mezi Izraelem a OOP**, jež probíhala v roce 1993 za norského zprostředkování. Izrael při nich uznal OOP za oprávněného mluvčího Palestinců a OOP zase uznala svrchovanost státu Izrael a zahájila i jednání o poskytnutí omezené samosprávy okupovaným palestinským územím. Na obou stranách však vystupují i radikální a extremistické síly, které mírovému procesu nepřejí a snaží se jej zvrátit organizováním dalších teroristických akcí.

Konflikt v Indočíně

Další konfrontační bod, z něhož se šířilo napětí ve světě, se vytvořil v Indočíně. **Francie** se zde po druhé světové válce pokusila obnovit své tradiční pozice, ale neuspěla. Přivedlo ji to k dlouhé a vyčerpávající válce s partyzánskými jednotkami **Vietnamské demokratické republiky**, kterou v srpnu 1945 vyhlásil Ho Či Min. Na-

▲ *Obr. 203 Seskok francouzských parašutistů v době bojů o pevnost Dien-bien-phu v roce 1954*

konec francouzská vojska v roce 1954 kapitulovala **u pevnosti Dien-bien-phu** [djenbjenfu]. Na základě rozhodnutí mezinárodní konference o Indočíně, jež se konala téhož roku v Ženevě (za účasti čtyř velmocí a Číny), byl Vietnam rozdělen na dvě části, které dělila 17. rovnoběžka. Zbývající indočínské celky, Kambodža a Laos, dosáhly v Ženevě potvrzení nezávislosti. Do konfliktu však byly znovu vtaženy.

V severním Vietnamu (VDR) zavedl Ho Či Min komunistický režim, který se opíral o spolupráci se Sovětským svazem a Čínou. **V jižní části země**, ve **Vietnamské republice**, existovaly sice demokratické instituce, ale vládl zde katolicky orientovaný diktátor Ngo-dinh-Diem, jenž se opíral o pomoc USA. Svým autoritativním způsobem vlády si znepřátelil značnou část obyvatelstva, které pak raději podporovalo partyzány, vyzbrojené na severu země. V roce 1963 byl jihovietnamský diktátor svržen a zabit a zdálo se, že **Vietnam bude sjednocen pod komunistickou vládou**. To ale **nechtěly připustit USA** a rozhodly se tomu vojensky zabránit.

V roce 1964 využily USA incident v Tonkinském zálivu, kde dvě americké lodě byly vystaveny palbě hlídkových člunů VDR. Americký Kongres zplnomocnil prezidenta L. B. Johnsona [džonsna] k podniknutí potřebných kroků, které zmaří „jakýkoli útok na americké ozbrojené síly". **Válka ve Vietnamu za** masivní **americké účasti** tak dostala zelenou. Počet amerických vojáků bojujících ve Vietnamu se rychle zvyšoval a v létě roku 1968 již dosahoval více než půl milionu mužů. Válku vedly obě strany neúprosně a brutálně. Partyzáni používali pro svůj zákeřný způsob boje kryt džungle, americká strana odpovídala „kobercovým" bombardováním a používala i taktiku spálené země. V letech 1965-69 americká letadla bombardovala i severní Vietnam, aby zabránila pronikání vojáků a vojenské pomoci na jih. Ani zřetelná technická převaha však Američanům jednoznačné vítězství nepřinesla. V USA se začal šířit „vietnamský syndrom", který našel výraz v mohutných protestních akcích.

▲ *Obr. 204 Američtí vojáci zkoumají část sítě tunelů v džungli, které používal Vietkong pro dopravu zbraní a jiného materiálu i pro přesuny vojáků*

▲ *Obr. 205 Dlouhá válka ve Vietnamu po sobě zanechala zničenou zemi*

Vítězství komunistických režimů ve Vietnamu, Kambodži a Laosu

V lednu 1973 se po čtyřech letech jednání konečně v Paříži podařilo uzavřít příměří. **USA z Vietnamu odešly** a v jižním Vietnamu se měly uskutečnit svobodné volby. Ale severovietnamská vojska pokračovala po krátké přestávce v boji. Využila toho, že po odchodu R. Nixona z prezidentského úřadu byla výkonná moc v USA oslabena, a roku 1975 přece jen dosáhla **sjednocení Vietnamu pod vládou komunistického režimu**. Také v sousedních indočínských zemích **Laosu** a **Kambodži** se moci chopily komunisticky zaměřené režimy.

K zvláště tragickému vývoji došlo v **Kambodži**. Od dubna 1975, kdy se k moci dostali **Rudí Khmeři**, dogmaticky lpějící na učení Mao Ce-tunga, se v zemi začal odehrávat zrůdný sociální a politický experiment. Rudí Khmeři za vedení Pol Pota systematicky likvidovali především města, inteligenci a veškeré vymoženosti civilizace. Vytvářeli vojensky organizované zemědělské komuny a provedli na svém národě dokonanou genocidu. Padlo jí za oběť podle některých pramenů milion, podle jiných dokonce tři miliony obyvatel…

V prosinci 1978 se ustavila protipolpotovská **Kambodžská jednotná fronta národní spásy**, která se opírala o vietnamskou pomoc. Do Kambodže také vstoupila vietnamská vojska, pod jejichž patronací byla v lednu 1979 vyhlášena Kambodžská lidová republika. V emigraci se postupně vytvořila exilová vláda demokratické Kambodže, v níž hrál důležitou roli princ Noro-

dom Sihanuk, v letech 1969-1970 hlava státu. V srpnu 1990 se stálí členové Rady bezpečnosti OSN konečně dohodli na řešení konfliktu v Kambodži, které předpokládalo ustavení prozatímní vlády, odzbrojení jednotlivých kambodžských frakcí a vypsání svobodných voleb. V roce 1992 zahájila v zemi činnost Dočasná správa OSN pro Kambodžu, která za pomoci vojska a civilního personálu zajistila přípravu svobodných voleb, jež se uskutečnily v květnu 1993.

Islámská revoluce v Íránu. Irácko-íránská válka

Další ohnisko napětí se řadu let vytvářelo **v oblasti Perského zálivu**. Počátek této nestability souvisel s **islámskou revolucí v Íránu**, která počátkem roku 1979 svrhla režim šáha Rezy Páhlavího.

Do čela islámské revoluce se postavili duchovní vůdci islámu, ajatolláhové, z nichž nejvyšší autoritu měl ajatolláh Chomejní, který jako vůdce islámského odporu proti šáhovi a americkému vlivu v zemi žil od roku 1964 v exilu. V únoru 1979 se objevil v Teheránu a během několika málo dnů se šáhova moc zhroutila. **Chomejní vyhlásil „islámskou republiku“**, v níž jsou nejenom Bůh a svět, ale i náboženství a stát nedělitelné. V zemi začaly působit obávané revoluční tribunály, jež k trestům smrti odsuzovaly nejen představitele bývalého režimu, ale i stoupence nové opozice, která v islámském fundamentalismu oprávněně vidí civilizační nebezpečí. Nový islámský režim nalezl oporu zejména v chudších a duchovně zaostalých vrstvách měst i venkova. Sliboval jim sociální reformy, jež však uvázly v hospodářském chaosu. Přispěla k němu mezinárodní izolace Íránu, jenž je považován za jednu ze zemí, odkud se šíří terorismus. (Například od listopadu 1979 držel Írán po čtyři měsíce jako rukojmí 52 zaměstnanců amerického velvyslanectví v Teheránu. Americká snaha osvobodit rukojmí akcí ze vzduchu ztroskotala a teprve po obtížných jednáních byla rukojmí vyměněna za zablokovaný íránský majetek v USA.)

Novému režimu v Íránu přišel vhod **vojenský konflikt s Irákem**, který měl do určité míry i podobu sporu dvou tradičních větví islámské víry (v Íránu převládá víra šíitů, zatímco v Iráku sunitů). Konflikt **rozpoutala irácká strana**. Probíhal osm let a teprve v roce 1988 bylo se svolením Chomejního uzavřeno příměří. Irácký vůdce **Saddám Husajn** se mylně domníval, že snadno získá pohraniční území a že ajatolláh Chomejní bude v průběhu války svržen. Ke skončení války došlo teprve za situace, kdy se obě strany cítily vyčerpány. Válčilo se neobyčejně krutě. Iráčané použili v bojích jedovaté plyny, íránská strana zase neváhala na minová pole poslat dětské oddíly…

▲ *Obr. 206* Novému režimu v Íránu přišla vhod dlouhá válka s Irákem. Konflikt měl do určité míry podobu náboženského sporu

Vpád Iráku do Kuvajtu

Záminka pro vpád do Kuvajtu spočívala v hraničním sporu, který se táhl od roku 1961, kdy byla nezávislost Kuvajtu vyhlášena. V pouštním prostoru je přesné vymezení hranic velmi obtížné. Irák však oznámil, že mu nejde jen o posunutí hranic, ale o připojení Kuvajtu jako 19. provincie ke svému území. Rada bezpečnosti poté vyzvala Irák, aby stáhl své jednotky. Americký prezident G. Bush prohlásil, že USA vyšlou do oblasti Perského zálivu ozbrojené síly, a k akci USA proti Saddámu Husajnovi se přidaly další státy. Dne 15. ledna 1991 vypršela lhůta stanovená Radou bezpečnosti ke stažení iráckých vojsk z území Kuvajtu. Irák rozhodnutí Rady bezpečnosti ignoroval, a tak byla 17. ledna 1991 **zahájena operace Pouštní bouře**.

Vojenská a technická převaha Američanů a jejich spojenců z protiirácké koalice se zřetelně prokázala. Prakticky denně ji sledovaly miliony televizních diváků na celém světě, protože americká televize CNN přenášela autentické záběry z probíhajících bojů. Letecké síly spojenců vyřadily z boje většinu iráckých raketových základen, velitelských stanovišť a radarových stanic. **Irák zaútočil raketami i na Izrael** ve snaze získat větší arabskou podporu. Izrael však na útoky neodpověděl, a tím Husajnův

▲ *Obr. 207* Válka v Perském zálivu: hořící ropné vrty

▲ *Obr. 208 Operaci Pouštní bouře velel americký generál Norman Schwartzkopf*

záměr zmařil. V únoru 1991 se irácká vojska pokusila zaútočit na hlavní město Kuvajtu a na ropná pole, která začala hořet. Proti přesile spojenců však neměl Irák žádné šance a 28. února 1991 byl přinucen válku ukončit.

Operaci Pouštní bouře provedly ozbrojené svazky 18 států, mezi nimiž bojovala i československá protichemická jednotka. Mezinárodním jednotkám OSN velel americký generál Norman Schwarzkopf a disponovaly 600 000 vojáky, 5500 tanky a 700 bojovými letadly. Nasazení moderní vojenské síly do „války na obrazovce" bylo názornou ukázkou zásadních změn ve vojenství na konci 20. století. Problematickým se ukázalo politické rozhodnutí amerického prezidenta G. Bushe, který nechal zastavit vojenské operace před dobytím Bagdádu. Přispělo to k záchraně režimu diktátora Husajna. Vítězná válka v Perském zálivu tak sice obnovila nezávislost a suverenitu Kuvajtu, ale nedokázala odstranit režim, který představuje pro Blízký východ trvalou hrozbu.

Konflikt na indickém subkontinentu

Po celou dobu, co existují nezávislé státy Indie a Pákistán, leží na jejich vztazích tragický stín **náboženského sváru mezi hinduisty a muslimy**. Nejprve spolu válčily o strategicky významné himálajské knížectví **Kašmír** (v letech 1947-49 a znovu v roce 1965), spor však nebyl vyřešen a k ozbrojeným střetům o toto teritorium dochází až do současnosti.

Náboženství také rozdělilo Pákistán na dvě části – **východní Pákistán** s naprostou převahou **bengálského obyvatelstva** a **západní Pákistán**, v němž se koncentrovala hlavní moc v zemi. V roce 1969 se v Pákistánu ujala moci vojenská vláda, která pro uklidnění rozjitřené situace v zemi vypsala všeobecné volby. Ve východním Pákistánu získala masovou podporu **Lidová liga** v čele s Mudžíburem Rahmánem, požadující autonomii a provedení hospodářských reforem. Koncem roku 1970 ovládla Lidová liga nejen provinční parlament ve východním Pákistánu, ale získala většinu i v nově zvoleném celostátním Národním shromáždění. Tím se úsilí o získání autonomie pro východní Pákistán přeměnilo v zápas o sebeurčení a získání úplně nezávislosti pro Bengálce. V březnu 1971 **vyhlásili Bengálci Bangladéšskou lidovou republiku**. Pákistánská vláda se nehodlala s tímto vývojem smířit a chtěla hnutí za nezávislost Bangladéše násilně potlačit.

Vojenské vládní jednotky přistoupily k rozsáhlým masakrům civilního obyvatelstva. Do sousední Indie směřovala vlna pronásledovaných uprchlíků a v krátkém čase překročilo indické hranice více než deset milionů běženců. Indie se postavila na stranu bengálského osvobozeneckého hnutí a vyzvala Pákistán, aby zastavil kruté represe proti Bengálcům. Když její výzva zůstala bez odezvy, rozhodla se pro vlastní ozbrojený zásah, podmíněný i tím, že Pákistán se chystal i ke „konečnému rozdrcení" tradičního protivníka – Indie. **Válečný konflikt mezi Indií a Pákistánem** trval necelých čtrnáct dnů. Válka začala pákistánským leteckým útokem na indické vojenské základny 3. prosince 1971. Indická vojska pak zaútočila na východní Pákistán a již 16. prosince bylo pákistánské velení ve východním Pákistánu přinuceno kapitulovat. Počátkem ledna 1972 byl v Dháce (hlavním městě Bangladéše) slavnostně uvítán představitel nového státu Mudžibur Ráhmán. Stát Bangladéš se stal skutečností.

Karibská krize

Ohniska napětí se vytvářela i **na americkém kontinentě**. **Nejnebezpečnější** z nich vzniklo nesporně **na Kubě**, kde se dlouhou partyzánskou válkou dostal v roce 1959 k moci režim **Fidela Castra** [kastra]. Po neúspěšných hospodářských reformách postupně upadl do závislosti na Sovětském svazu. Pozemková reforma a znárodnění severoamerických cukrovarů a těžařských společností vyvolaly podrážděnou reakci USA. V lednu 1961 přerušily Spojené státy diplomatické styky s Kubou a i to přispělo ke kubánské orientaci na Sovětský svaz. Castro sám totiž původně nebyl komunista a s kubánskými komunisty vedl ostré spory.

V dubnu 1961 došlo ke střetu jednotek kubánských emigrantů, vyzbrojených a podporovaných Spojenými státy, s Castrovou armádou. **Sovětský svaz** tehdy oznámil, že Kubě poskytne podporu a pomoc, a **rozmístil na Kubě svoje raketové zbraně**. Tak se vytvořily předpoklady pro vznik **karibské krize**. Vyvrcholila v říjnu a listopadu roku **1962**, kdy hrozila přímá sovětsko-americká konfrontace. Po výměně několika osobních poselství

▶ *Obr. 209 Vůdce kubánské revoluce Fidel Castro*

mezi **americkým prezidentem J. F. Kennedym** a **sovětským vůdcem N. S. Chruščovem** bylo dosaženo dohody. SSSR souhlasil s demontáží raket a Spojené státy se naopak zavázaly, že nepodniknou přímou agresi proti Kubánské republice. USA také zrušily námořní blokádu ostrova, ale pokračovaly v jeho politické a ekonomické izolaci.

Na první pohled skončila karibská krize vítězstvím USA. Sovětský svaz odstranil z Kuby své rakety a letadla, a proto nemohl počítat s tím, že v blízkosti Spojených států bude mít svou vojenskou základnu. Zároveň se mu ale podařilo udržet Castrův režim a posléze dosáhl – na základě tajných doložek k dohodě – i odsunu amerických raket z Turecka a částečně i z Itálie a Velké Británie. Vstřícným krokem Bílého domu byla i dohoda o prodeji přebytků amerického obilí Sovětskému svazu z roku 1963.

Svět se doslova v posledních okamžicích vyhnul jaderné katastrofě. Radikálové na obou stranách soupeřících velmocí ale nebyli spokojeni. V USA byl prezident Kennedy obviňován, že podporuje Castrův režim, a Chruščovovi zase sovětští maršálové a generálové nemohli zapomenout ponížení sovětské armády, která musela své zbraně z Kuby odvézt. Oba státníci za karibskou krizi zaplatili. Kennedyho koncem roku 1963 zavraždili, Chruščova čekal v roce 1964 politický pád. Ani Castra neuspokojil výsledek krize. Načas se orientoval na jinou komunistickou velmoc – Čínu – a začal intenzivně podporovat partyzánská hnutí v dalších rozvojových zemích. Do pásma sovětského vlivu se Kuba vrátila v roce 1968. Celou řadu let pak Castrův režim přežíval jen díky faktu, že Sovětský svaz považoval z mocenských důvodů za nutné převzít náklady na jeho existenci.

NIKITA SERGEJEVIČ CHRUŠČOV se narodil roku 1894 v hornické rodině v ruské provincii Kursk. Byl pastýřem, pak dělníkem, po občanské válce horníkem. Komunistou byl od roku 1918, jeho kariéra ve straně však začala až v roce 1931; členem ústředního výboru se stal v roce 1934. Roku 1937 byl zvolen do Nejvyššího sovětu a o dva roky později se stal členem politbyra. Po válce stanul v čele vedení komunistické strany na Ukrajině, v roce 1949 v Moskvě. Po Stalinově smrti (1953) byl zvolen prvním tajemníkem. V roce 1955 stál u zrodu Varšavské smlouvy. V únoru 1956, v průběhu XX. sjezdu KSSS, odsoudil veřejně Stalinovy zločiny a vyhlásil „destalinizaci". Přes vyhlášené principy v témže roce obnovil silou „socialistickou legalitu" v povstalém Maďarsku. Roku 1958 kumuloval ve své osobě funkci generálního tajemníka KSSS a předsedy rady ministrů. Po šesti letech byl sesazen. Zemřel v roce 1971.

Chruščov se neustále snažil dokazovat nadřazenost sovětského systému, přesto vedl novou zahraniční politiku, směřující k omezení zbrojení, a připravoval cestu k mírovému soužití. Spolu s americkým prezidentem J. F. Kennedym se roku 1962 podílel na zažehnání karibské krize. Právě k tomuto krizovému momentu se v roce 1971 zpětně vyjádřil: *„Tím, že jsme zavedli planetu na pokraj jaderné války, získali jsme socialistickou Kubu."*

JOHN FITZGERALD KENNEDY pocházel z Massachusetts, kde se roku 1917 narodil v bohaté katolické rodině irského původu. Jeho otec byl velvyslancem v Londýně. John se stal námořním důstojníkem a během druhé světové války se účastnil operací v Pacifiku. Po dokončení studia práv působil jako advokát. V letech 1046-52 byl demokratickým poslancem za Massachusetts, posléze se stal i senátorem. V roce 1960 byl zvolen do úřadu prezidenta Spojených států. V době svého působení byl velice aktivní v mezinárodní politice, ale jeho sociální politika zůstala načrtnuta pouze v hrubých rysech. V listopadu 1963 byl za nevyjasněných okolností zavražděn v texaském Dallasu.

▲ *Obr. 210 Jedním ze dvou hlavních protagonistů kubánské krize byl sovětský politik Nikita Sergejevič Chruščov*

▲ *Obr. 211 Symbolem nadějí demokratického světa 60. let se stal mladý dynamický a koncepční prezident USA John Fitzgerald Kennedy*

J. F. Kennedy byl především politikem, který nemalou měrou přispěl k uvolnění vztahů mezi Západem a Východem. V roce 1961 se setkal ve Vídni s Chruščovem, roku 1962 se mu podařilo odvrátit kubánskou krizi. Ačkoli roku 1963 podepisoval smlouvy vedoucí k uvolnění (moskevská smlouva), ve stejném roce vypracoval spolu se sekterářem MacNamarou novou strategii „stupňovaného protiútoku".

I doma se J. F. Kennedy snažil budovat zcela novou politiku: u Američanů chtěl probudit vůli diskutovat o tématech energetiky, ekonomického rozvoje i solidarity, ale usiloval také o odstranění nevzdělanosti a chudoby. Za jeho vlády byl spuštěn program Apollo, směřující k dobytí Měsíce. Kennedyho snahu posílit vědomí občanské sounáležitosti Američanů nejlépe charakterizuje jeho dnes již okřídlený výrok z roku 1961: *„Mí drazí spoluobčané, neptejte se, co vaše země udělá pro vás. Ptejte se, co vy můžete udělat pro svou zemi."*

Další konflikty v Latinské Americe

Z dalších ohnisek nepokojů v Latinské Americe připomeňme povstání proti Stroessnerově [stresnerově] vojenské diktatuře v **Paraguayi** (1959), jež se přeměnilo v partyzánskou válku trvající až do roku 1961. Partyzánská válka probíhala v 60. letech rovněž v **Kolumbii** a v **Peru** a v roce 1967 zahájil partyzánské akce v pralesích jižní Bolívie **Ernesto Che Guevara** [če gevara], duchovní otec násilných ozbrojených forem boje za revoluci na celém jihoamerickém subkontinentě. Při rozsáhlé operaci protipartyzánských jednotek byl v říjnu téhož roku zraněn a pak i zabit. Charakter občanské války měl vleklý konflit v **Nicaragui**, v němž byl nakonec levicový socialista Daniel Ortega, který jako představitel Sandinistické fronty národního osvobození odstranil 40 let trvající diktaturu Somozů, poražen. V roce 1990 zvítězila ve volbách představitelka Národního opozičního svazu Violetta Chamorrová [čamorová], která nabídla demokratické řešení hospodářské a politické krize, v níž se Nicaragua ocitla.

Jiným příkladem konfliktů se stala **válka o Falklandské ostrovy mezi Argentinou a Velkou Británií** (v dubnu až červnu 1982), která připomněla, že „ostrovní říše" se nemíní vzdát posledních zbytků bývalého impéria. Falklandské ostrovy v jižním Atlantiku jsou totiž britskou kolonií od roku 1833. Postupně ostrovy osídlili skotští přistěhovalci, kteří zde zavedli chov ovcí. Argentina, kte-

rá byla původním majitelem ostrovů, obnovila po druhé světové válce své nároky na Falklandy, a to bez ohledu na fakt, že samo obyvatelstvo ostrovů trvalo na udržení svazku s Velkou Británií.

Vleklý spor se vyostřil v dubnu 1982, kdy argentinská vojenská junta [chunta] zahájila invazi na Falklandy. OSN vyzvala ke stažení argentinských sil; když Argentina nereagovala, rozhodla se britská premiérka M. Thatcherová bránit britské zájmy. Do Atlantiku vyslala námořní, letecké i pozemní jednotky. V polovině června 1982 **argentinské jednotky kapitulovaly**. Válka posílila pozici britského kabinetu a zároveň vedla k pádu argentinského režimu. Britsko-argentinské vztahy se ustálily až po roce 1990. Argentina se ovšem nároku na sporné ostrovy nezřekla. Spojené státy se na počátku konfliktu snažily o smír mezi válčícími stranami, pak se však jednoznačně přidaly na britskou stranu. Tím vyvolaly vlnu kritiky v zemích Latinské Ameriky, která poukazovala na nesplnění závazků USA vůči Argentině, vyplývajících ze smlouvy o vzájemné pomoci.

Pojmy:

Sionismus – židovské politické nacionalistické hnutí vzniklé koncem 19. století, usilující o zřízení samostatného židovského státu v Palestině.
Mandát – soustava správy zřízená po první světové válce nad bývalými německými koloniemi a nad územím odňatým Turecku.
Ajatolláh – titul vysokého šíitského církevního hodnostáře, vykladače koránu.
Šíité – vyznavači islámu, kteří (na rozdíl od sunitů) uznávají za jediný pramen víry korán.
Sunité – vyznavači ortodoxního islámu, kteří (na rozdíl od šíitů) pokládají za závazný základ islámu vedle koránu i sunu (ústní podání o výrocích a činech Muhammada a jeho nástupců).
Junta – vláda nastolená po vojenském převratu.

Důležitá data:

květen 1948 – vznik státu Izrael, počátek arabsko-izraelského konfliktu
1954 – ukončení války v Indočíně; rozdělení Vietnamu na dvě části
1956 – suezská krize
1959 – vítězství revoluce na Kubě
1962 – karibská krize
1964-1973 – účast USA ve válce ve Vietnamu
1971 – vyhlášení republiky Bangladéš
1975 – sjednocení Vietnamu pod komunistickou vládou; uchopení moci v Kambodži Rudými Khmery
1979 – mírová smlouva mezi Egyptem a Izraelem
1980-1988 – irácko-íránská válka
1982 – válka o Falklandy
leden 1991 – operace Pouštní bouře a osvobození Kuvajtu
1993 – jednání mezi Organizací pro osvobození Palestiny a Izraelem

Otázky, úkoly:

1. Vyhledejte na mapě světa hlavní ohniska konfliktů a válečných střetů ve druhé polovině 20. století. **2.** Charakterizujete hlavní etapy arabsko-izraelského konfliktu. Vyslovte svůj názor na řešení otázky bezpečnosti státu Izrael a současně na řešení palestinské otázky. **3.** Jak se vyvíjela válka v Indočíně? Jakou roli v ní sehrály USA? Co si představujete pod pojmem vietnamský syndrom? **4.** Jaké konflikty se odehrávaly v Perském zálivu? Co označujeme jako operaci Pouštní bouře? **5.** Vyložte, jak došlo ke karibské krizi. Jak se vyřešila a jak způsob jejího řešení ovlivnil vývoj v USA, v Sovětském svazu i na Kubě? Jakým vývojem prošel režim Fidela Castra? **6.** Jak se vyvíjela situace na indickém subkontinentu? Jak došlo ke vzniku státu Bangladéš? **7.** Proč vznikla a co přinesla válka o Falklandské ostrovy? **8.** Přečtěte si knihu Vladimíra Nálevky *Fidel Castro* a zpracujte podle ní referát o jeho životě a roli, kterou sehrál ve světové politice.

3. PRVNÍ KRIZE SOVĚTSKÉHO BLOKU

Smrt sovětského vůdce a diktátora J. V. Stalina přinesla naděje na změnu systému. V evropských zemích sovětského bloku narůstala nespokojenost. Zprvu měla převážně podobu sociálního vření a napětí. Demonstrovaly jej požadavky na zvyšování mezd, na zajištění dostatečného množství potravin a bezporuchového zásobování. Postupně se ale začaly projevovat i případy politického nesouhlasu s komunistickým totalitním režimem jako takovým. Tyto konflikty byly ještě umocněny bojem Stalinových nástupců o moc – jak v samotném Sovětském svazu (soupeření G. M. Malenkova jako předsedy rady ministrů SSSR a N. S. Chruščova jako prvního tajemníka ÚV KSSS), tak v jednotlivých satelitních zemích.

Projevy nespokojenosti v Československu a v NDR

První projevy nespokojenosti s nízkou životní úrovní, kulturním úpadkem a s případy brutálního politického pronásledování byly zaznamenány v Československu a NDR. V Československu souvisely s rozhodnutím komunistického vedení státu z 30. května 1953 o provedení měnové reformy, která znamenala znehodnocení úspor, zvýšení cen potravin, oděvů a dalšího zboží a přinesla těžkou krizi důvěry dosud loajálních vrstev obyvatelstva k vedení státu. (Více se o tom dozvíte dále.)

▲ *Obr. 212 Povstání proti komunistické vládě v NDR v roce 1953: východní Němci pálí sovětskou vlajku a dupou po ní*

Krátce nato došlo k **projevům nespokojenosti mezi berlínskými stavebními dělníky**, kteří 17. června 1953 **vstoupili do stávky**. Dali tím podnět k nepokojům na řadě míst NDR. Dělnické povstání potlačily sovětské tanky a vyhlášení výjimečného stavu. Walter Ulbricht, generální tajemník německých komunistů a předseda Státní rady NDR, poté prosadil přijetí řady represivních opatření, jejichž průvodním jevem se stal i **nepřetržitý proud uprchlíků na Západ**, který dosáhl závratných rozměrů: v letech 1949-1961 opustilo NDR 2,7 milionu obyvatel. Často se jednalo o „odliv mozků" – tedy špičkových odborníků za všech oblastí. Tomuto neustávajícímu útěku obyvatelstva měla zabránit stavba berlínské zdi, zahájená nečekaně v noci na 13. srpna 1961.

Polský říjen 1956

K další vnitřní krizi sovětského bloku došlo po XX. sjezdu KSSS, konaném v únoru 1956. Odhalení a přiznání nejkrvavějších stránek stalinského režimu vyvolalo ve všech zemích sovětského bloku hlubokou mravní a ideologickou krizi. Nepůsobila však všude se stejnou intenzitou. **Nejprve se projevila v Polsku**, kde zjištění, že vůdci polských komunistů byli před válkou vyvražděni v sovětských věznicích, ještě zeslabilo již tak vratké pozice režimu, který měl největší opozici v katolické církvi. Oslabovala jej i mezi obyvatelstvem přetrvávající nenávist k Sovětskému svazu za válečné zločiny, jichž se dopustil na Polácích. Koncem června 1956 **přerostla nespokojenost nad nízkou úrovní mezd do otevřeného dělnického povstání**, jehož centrum bylo **v Poznani**. Násilné potlačení nepokojů si vyžádalo 50 obětí na životech. Po celé zemi se začaly vytvářet dělnické rady. Ve vedení polské komunistické strany došlo k rozporům, jak situaci řešit. Neostalinisté prosazovali pokračování v tvrdém kursu. Reformisté uznávali nutnost změn, ale ani oni si nedovedli představit, že by reformy měly překročit hranice komunisticky chápaného socialistického systému. Konfrontace vyvrcholila v říjnu 1956. Do čela Polské sjednocené dělnické strany byl povolán po osmi letech vězně **Władysław Gomułka**. Okolnosti tohoto kroku byly dramatické. Sovětské tanky umístěné na polském území vyjely ze svých posádkových míst, do Varšavy náhle přijel sovětský vůdce N. S. Chruščov a v ulicích probíhaly demonstrace studentů a dělníků. Po nástupu Gomułky, který se v očích obyvatelstva mylně stal jakýmsi národním hrdinou, došlo k řadě změn. Z vedení polské armády odešel sovětský maršál Rokossovskij, z vězení byli propuštěni někteří kněží a došlo i k uvolnění cenzury. Následovala i opatření v ekonomice, která měla pozvednout životní úroveň a zlepšit výkonnost polského hospodářství. Bylo umožněno drobné soukromé podnikání, rozpuštěna zemědělská družstva a 87 % zemědělské půdy znovu přešlo do soukromého vlastnictví.

Období jistého uvolnění režimu však trvalo jen krátce. Již v roce 1957 se obnovila cenzura, umělecký i vědecký život se vrátil pod přísnou stranickou kontrolu, došlo k rozpuštění dělnických rad. **W. Gomułka zklamal naděje svých stoupenců. Podstatu reformního hnutí rozmělnil** a vrátil se jen k mírně upraveným zásadám diktatury proletariátu. Nebyl ochoten a schopen odolávat sovětskému tlaku. Jen na polském venkově zůstala většina půdy v obhospodařování soukromých rolníků a privilegované postavení v polské společnosti si udržela **římskokatolická církev**. Původně velkoryseji zamýšlený proces demokratizace polské komunistické strany a státu však ztroskotal.

▲ *Obr. 213 Rostoucí nespokojenost v Polsku vedla k řadě demonstrací, které vyvrcholily bouřemi v Poznani v červnu 1956*

Lidové povstání v Maďarsku

Ještě dramatičtěji než v Polsku se krize režimu vyvinula v Maďarsku. Zrála zde delší dobu a předcházelo jí **střetnutí maďarských stalinistů se stoupenci reformního kursu**, které se odehrávalo už v období po roce 1953. Po Stalinově smrti si ještě dokázal udržet vedoucí postavení **Mátyás Rákosi** [rákoši], který v březnu 1955 obvinil svého reformněji orientovaného protivníka, jímž byl předseda vlády **Imre Nagy** [naď], z pravicového oportunismu. Ale i po tomto počátečním vítězství činnost stalinistů v Maďarsku narážela na velmi nepříznivý vývoj hospodářské a sociální situace. Opoziční a reformní síly byly i nadále vystaveny silnému perzekučnímu tlaku.

M. Rákosi hledal oporu pro mocenský zásah proti opozičním silám v Moskvě. Ale N. S. Chruščov se po zkušenostech z Polska snažil předejít otevřenému výbuchu nespokojenosti a raději řešil situaci **odvoláním Rákosiho z funkce** ve vedení komunistické strany. S tímto polovičatým opatřením však maďarská veřejnost nebyla spokojena. Zprávy o událostech v Polsku situaci doslova elektrizovaly. Dne 23. října 1956 byla do Budapešti **svolána manifestace solidarity s poznaňskými dělníky**. Původní studentská demonstrace přerostla ve shromáždění asi 200 tisíc obyvatel hlavního města. Demonstranti požadovali jmenování Imre Nagye předsedou vlády, odchod sovětských jednotek ze země a žádali potrestání všech, kteří se podíleli na stalinských procesech a nezákonnostech. Vládní moc byla rozsahem protestů zaskočena a nepoko-

▲ *Obr. 214 V průběhu protisovětských bouří byla v Budapešti svržena socha J. V. Stalina a vlečena ulicemi města*

je se šířily do dalších maďarských měst. Ve večerních hodinách 23. října vystoupil s rozhlasovým projevem nový představitel maďarských komunistů Ernö Gerö [geré]. Jeho vystoupení, které neobsahovalo žádné odpovědi na lidové požadavky, teprve vyvolalo opravdový hněv veřejnosti. Rozhořčení účastníci shromáždění v Budapešti začali obsazovat veřejné budovy. **Demonstrace přerůstaly do lidového povstání.**

Situaci neuklidnily ani personální změny ve vedení státu. **Do čela nové vlády se postavil Imre Nagy.** Sovětské jednotky na základě žádosti o pomoc vstoupily 24. října 1956 do Budapešti a sovětské tanky bez větších problémů obsadily většinu vojensky významných bodů. Následujícího dne byli při pokojné demonstraci před parlamentem napadeni kulometnou palbou hlídkující sovětští vojáci. Střelbu opětovali a na dlažbě před parlamentem zůstalo více než 60 zabitých demonstrantů. **Střelba před parlamentem byla** zřejmě dílem **provokace příslušníků politické policie**, která si přála vyvolat krveprolití. Od těchto okamžiků získaly ozbrojené střety v Budapešti krvavý charakter. Přítomnost sovětské armády dala lidovému povstání **zřetelně protisovětský ráz.**

Obdobně se vyvinula situace v dalších městech. Faktickou moc přebíraly dělnické, revoluční nebo národní rady. Došlo k vyhlášení generální stávky a heslem dne se stal požadavek bezpodmínečného odchodu sovětské armády. Z nejvyšší stranické funkce byl odvolán Gerö, kterého vystřídal János Kádár. I. Nagy reorganizoval svoji vládu a přizval do ní koaliční partnery z roku 1947. Dohodl a prosadil stažení sovětských jednotek z hlavního města, ale nedokázal uklidnit a ukáznit celou zemi. Nezabránil ani tomu, že na některých místech převládla činnost kriminálních živlů, kteří lidovou revoluci zneužily k vyřizování osobních účtů a pošpinily ji nezvládnutelnou vlnou násilí.

Ve sporu o další postup v Maďarsku, který mezitím vedli v Moskvě, zvítězil názor, že s I. Nagyem už není možné jednat. **N. S. Chruščov se rozhodl povstání Maďarů potlačit vojenskou silou.** 31. října 1956 byl maršál Koněv jmenován velitelem operace Vichr a začal připravovat intervenci do Maďarska.

Sovětská intervence

Dne 1. listopadu **vyhlásil I. Nagy neutralitu Maďarska a ohlásil jeho vystoupení z Varšavské smlouvy.** Tím ale získali sovětští představitelé argument pro své satelity: nelze prý v žádném případě připustit oslabení socialistického společenství a proti hrozbě NATO a narušení Varšavské smlouvy je nutné postavit „proletářský internacionalismus a solidaritu". Dne 2. listopadu 1956 se v Moskvě setkali vůdci SSSR, NDR, ČSR, Polska, Rumunska, Bulharska a Číny. **Od všech satelitních států získalo sovětské vedení souhlas k vojenskému zásahu v Maďarsku**, pouze Čína zpočátku váhala. Chruščov a Malenkov si dokonce **opatřili souhlas s intervencí i od jugoslávského vůdce J. B. Tita**, kterého navštívili v jeho sídle na ostrově Brioni a předestřeli mu plán na vytvoření „dělnicko-rolnické vlády" jako zdůvodnění zásahu v Maďarsku. Tito pouze žádal, aby se na vojenském zásahu v Maďarsku nepodílelo Rumunsko a Bulharsko, a na místo předsedy „dělnicko-rolnické vlády" doporučil Jánose Kádára.

Dne 3. listopadu 1956 oznámila rozhlasová stanice, jež vysílala za režie sovětské tajné policie ze Solnoku, že se Kádárova „dělnicko-rolnická" vláda ujímá moci. Její vytvoření případně komentovalo dobové vyjádření: *„Byla to vláda počatá ve zradě, zrozená v krvi bratrů a pokřtěná lží."*

Sovětské vedení si před provedením vojenské intervence v Maďarsku také ověřilo, jak budou reagovat USA a co může očekávat od NATO. **USA daly** prostřednictvím státního tajemníka J. F. Dullese **najevo, že se nebudou angažovat**, a americký prezident **D. Eisenhower v důvěrném poselství N. S. Chruščovovi toto stanovisko potvrdil**. Dvě hlavní evropské demokratické mocnosti Velká Británie a Francie se zaměřily na konflikt o Suezský průplav. Za lidové povstání v Maďarsku se postavilo propagandistické působení **rádia Svobodná Evropa**. Morálně i politicky cenný postoj zaujalo rovněž **Rakousko**, které umožnilo přechod běženců přes své hranice s Maďarskem.

V časných ranních hodinách 4. listopadu 1956 začal **útok sovětských tankových jednotek na Budapešť.**

▲ *Obr. 215 Maďarská vlajka zakrývá mrtvé tělo bojovníka za svobodu*

Přes maďarské hranice přešly i další mohutné síly (asi 150 000 mužů). Ale maďarské hlavní město se bránilo udatně a proti původnímu předpokladu **trvaly pouliční boje více než týden**. Na některých místech Maďarska kladly ozbrojené skupiny odpor dokonce ještě několik dalších týdnů. Ozbrojený odpor Maďarů byl ale zlomen. Následoval jejich exodus: do Rakouska odešlo 200 000 uprchlíků. Nagy vyzval OSN, aby odsoudila sovětskou agresi; dostalo se mu pouze formální odezvy. **Maďarsko zůstalo osamoceno**. Západní mocnosti potvrdily, že respektují sovětské mocenské zájmy v Evropě a že se podřizují bipolárnímu uspořádání světa. Vyslaly tím zřetelný limitující signál reformním snahám v sovětském bloku.

Kádárův režim

Nový režim Jánose Kádára se **opřel o sovětskou ozbrojenou moc**. Používal i nečestné a lstivé postupy. I. Nagy byl přes záruky J. Kádára zatčen, spolu se třemi nejbližšími spolupracovníky držen v Rumunsku a v roce 1958 po tajném procesu zastřelen. Tím se Nagy stal pro svobodomyslné Maďary definitivně legendou, i když přísně historicky vzato, nikdy nebyl a nechtěl být důsledným a přesvědčeným odpůrcem komunistického systému, ale jen jeho reformátorem.

Komunistická strana v Maďarsku se po povstání rozpadla. J. Kádár ji vytvářel znovu pod označením Maďarská socialistická dělnická strana. Jeho režim začal represemi. Uvěznil asi 22 000 povstalců, z nichž většina byla propuštěna na amnestii v roce 1963, kdy už se **Kádár snažil dosáhnout určité shody s národem**. Jeho politika se začala měnit podle hesla „kdo není proti nám, je s námi". Kádár také nepřipustil, aby se k moci znovu vrátil Rákosi a jeho stoupenci, a dovolil, aby zvláště ve školství, v uměleckých oborech a v ekonomice získali určitý vliv i odborníci, kteří nebyli členy komunistické strany. Postupně se také snažil provádět hospodářské reformy a jeho poměrně liberálnější politika neměla v dalších zemích sovětského bloku ve své době obdoby.

Události v Polsku a Maďarsku ukázaly, jak problematické byly pokusy reformního komunismu dokázat, že „socialismus jako takový" je možné vybudovat a že stalinská éra byla jen úchylkou či deformací původní ideologie. Nejrozsáhlejší pokus zreformovat komunistický systém se však odehrál na konci 60. let v Československu a znovu neuspěl.

Nástup Brežněvova vedení v SSSR

Další pokusy o reformu komunistického systému narážely na změny mocenských poměrů ve vedení KSSS a sovětského státu. V říjnu 1964 **sesadili stoupenci** konzervativní stranické byrokracie a představitelé sovětského vojenskoprůmyslového komplexu **z funkce prvního tajemníka KSSS N. S. Chruščova**. Do čela KSSS nastoupil nový první tajemník **Leonid Iljič Brežněv**, který ztělesňoval snahu stranického vedení o klid, stabilitu a **rozhodně se stavěl proti pokračování ve snaze hledat nějaký nový model režimu** – dosavadní považoval za uspokojivý a hledání nového za nebezpečné. Nové vedení postupně navazovalo na éru stalinismu a **období pozitivnějších rysů Chruščovovy vlády rychle odeznívalo**.

Jako stěžejní úkol si Brežněvovo vedení vytklo **zpevnění a nastolení úplné integrity sovětského mocenského bloku**. Zároveň hodlalo soupeřit se Západem o **větší vliv ve třetím světě** a tím zahájit **agresivní imperiální politiku**, která směřovala k přehodnocení dosavadní sovětské mocenské strategie. Stále větší vliv na její stanovení získávala sovětská armáda, která také nelibě nesla, že nemá svoje vojenské jednotky na území Československa a také Rumunska. Imperiální a militaristické uvažování nabývalo v Moskvě vrchu. Jeho projevem v evropském rozměru byla představa o „prodlouženém sovětském území", které bude sahat od sovětského teritoria dále na západ až k hranicím Německa. Když uprostřed budování výchozích pozic na cestě ke světovládě – o nic menšího se v sovětské strategii nejednalo – přišel československý experiment s vytvořením liberálnějšího režimu („socialismu s lidskou tváří"), začala Moskva pracovat na tom, aby svým satelitům dala najevo, co znamená skutečný **„socialistický internacionalismus", jemuž musí být podřízena suverenita každého příslušníka bloku**.

Pojmy:

Pravicový oportunismus – podle komunistické ideologie politika přizpůsobování se pravici.
Exodus – hromadný odchod.

Důležitá data:

březen 1953 – smrt J. V. Stalina, N. S. Chruščov prvním tajemníkem ÚV KSSS
červen 1953 – nepokoje v ČSR v souvislosti s měnovou reformou; dělnické demonstrace v NDR
únor 1956 – Chruščovova zpráva o Stalinově kultu osobnosti přednesená na XX. sjezdu KSSS
červen 1956 – dělnické demonstrace v polské Poznani
říjen 1956 – zvolení W. Gomułky do čela Polské sjednocené dělnické strany
listopad 1956 – zahájení sovětské intervence proti lidovému povstání v Maďarsku, nástup dělnicko-rolnické vlády v čele s Jánosem Kádárem
1964 – sesazení N. S. Chruščova a nástup L. I. Brežněva do čela KSSS

Otázky, úkoly:

1. Proč došlo v roce 1953 k dělnickému povstání v NDR? Jaké mělo důsledky? **2.** Kde se dále projevily příznaky krize sovětského mocenského bloku? Jak ovlivnil situaci v sovětském mocenském bloku průběh jednání XX. sjezdu KSSS? **3.** Jaké byly příčiny polské krize v červnu a na podzim roku 1956? Jak se polské události řešily? Charakterizujte režim, který se vytvořil v Polsku za vedení W. Gomułky. **4.** Jak se vyvíjel střet konzervativních stalinistů a reformních sil v Maďarsku? K jakým událostem došlo koncem října 1956? Proč SSSR zasáhl proti lidovému povstání v Maďarsku? Jak si počínal režim, který vytvořil János Kádár? **5.** Jak se měnila sovětská politika po nástupu L. I. Brežněva do čela KSSS? Jaké vztahy k satelitním zemím uplatňovalo nové Brežněvovo vedení? **6.** K sovětské intervenci v Maďarsku a jejím důvodům vydalo sovětské vedení stanovisko, jehož část přinášíme. Na základě svých znalostí, doplněných studiem literatury (například práce V. Moulise, J. Valenty, J. Vy-

koukala *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944-1989*, Ostrava 1991), proveďte kritiku citovaného prohlášení. Zamyslete se zároveň nad vztahem satelitních zemí k SSSR.

„Sovětská vláda považuje za nutné v souvislosti s událostmi v Maďarsku vydat toto prohlášení: Průběh událostí ukázal, že pracující Maďarska, které v důsledku lidovědemokratického zřízení dosáhlo velkého pokroku, si oprávněně kladou otázku nevyhnutelnosti odstranění vážných nedostatků v oblasti hospodářské výstavby, dalšího zvyšování hmotného blahobytu obyvatelstva a boje proti byrokratismu v státním aparátu. K tomuto spravedlivému a pokrokovému hnutí pracujících se však brzy přidaly síly temné reakce a kontrarevoluce, které se pokoušejí využít nespokojenosti části pracujících, aby podkopaly základy lidovědemokratického zřízení v Maďarsku a obnovily v něm statkářsko-kapitalistický pořádek.

Sovětská vláda stejně jako všechen sovětský lid hluboce lituje, že vývoj v Maďarsku vedl ke krveprolití.

Na žádost maďarské lidové vlády dala sovětská vláda souhlas k vstupu sovětských vojenských jednotek do Budapešti, aby pomohly maďarské lidové armádě a maďarským orgánům nastolit pořádek ve městě....“

4. SVĚT MEZI ZÁPADEM A VÝCHODEM – SVĚT MEZI UVOLNĚNÍM A NAPĚTÍM

Nový směr sovětské i americké politiky

Po Stalinově smrti vyhlásilo sovětské vedení „nový kurs“ v mezinárodní politice. Projevilo ochotu „přátelsky posuzovat a řešit mezinárodní otázky, které dozrály“. Tím naznačilo, že hodlá překonat dosavadní strnulost zahraniční politiky. Obávalo se dalšího vystupňování studené války. Loučilo se s myšlenkou, že rozšíří „tábor socialismu“ v Evropě silou, a uvědomovalo si, jak obrovskou zátěž pro ekonomiku představuje nadměrné zbrojení. Proto ještě v průběhu roku 1953 souhlasilo s uzavřením příměří v Koreji, přikročilo k normalizaci vztahů s řadou zemí a učinilo i další ústupky, jež vedly ke zmírnění mezinárodního napětí. Za základ příští zahraniční politiky Sovětského svazu prohlásilo **zásadu mírového soužití (koexistence) s kapitalistickými státy**. Zároveň se tato zásada stala závaznou i pro všechny státy sovětského mocenského bloku. (I k těm – jak alespoň SSSR oficiálně vyhlašoval – se sovětská politika chtěla napříště chovat přece jen s větším respektem k jejich suverenitě. Odrazilo se to například v zastavení sovětské kampaně proti Jugoslávii a v rozpuštění Informbyra v roce 1956.)

Důležité změny se odehrály i v americké politice. V roce 1952 nově zvolený prezident D. D. Eisenhower symbolizoval „silnou a důvěryhodnou Ameriku, zavrhující politická střetnutí“. Po svém příchodu do prezidentské funkce Eisenhower ukončil válku v Koreji a přistoupil na konání mezinárodní konference v Ženevě. Zároveň **pověřil vedením americké zahraniční politiky Johna Fostera Dullese** [dalese], který vycházel z přesvědčení, že sovětské ústupky jsou projevem slabosti, a prohlašoval, že je v americkém zájmu, aby USA a Západ přešly **od politiky zadržování komunismu k jeho zatlačování**. I J. F. Dulles však kombinoval tvrdou linii s „politikou realismu“, která vycházela z **rovnováhy strachu**. Obě supervelmoci se totiž právě od roku 1953, kdy Sovětský svaz začal s výrobou vodíkové pumy, držely vzájemně v šachu: Americká převaha v jaderných zbraních zůstávala zachována, ale i jaderná síla, kterou disponoval Sovětský svaz, se jevila dostatečně odstrašující, neboť stačila ke zničení podstatné části území Spojených států.

Německá otázka. Vznik Varšavské smlouvy

Pro pokus o uvolnění atmosféry studené války mělo nemalý význam jednání o situaci v Evropě a zvláště o **německé otázce**. V průběhu druhé poloviny roku 1953 si o ní vítězné velmoci vyměnily stanoviska a počátkem roku 1954 se **v Ženevě sešla konference ministrů zahraničních věcí**, která skončila jen částečným úspěchem. Ke shodě dospěla v řešení asijských problémů, v evropských otázkách bylo k uvolnění napjatých vztahů ještě daleko. USA podporovaly integrační proces v západní Evropě, který vedl k podepsání takzvaných pařížských dohod, jež otevřely cestu ke vstupu SRN do západoevropských společenství a také do NATO. Deset let po skončení druhé světové války **získala Spolková republika Německo plnou suverenitu** a 9. května 1955 se **stala členem NATO**. Sovětský svaz naproti tomu hodnotil zapojení SRN do NATO zcela negativně. Anuloval dosud trvající smlouvy s Velkou Británií a Francií, začal opět intenzivněji zbrojit s důrazem na modernizaci ozbrojených sil a spolu se svými satelitními státy uzavřel **Varšavskou smlouvu**. Zapojila se do ní i **Německá demokratická republika**, jejíž plnou svrchovanost potvrdili Sověti 20. září 1955.

Zakládajícími členy Varšavské smlouvy, uzavřené 14. května 1955, se staly Albánie, Bulharsko, Československo, Maďarsko, NDR, Polsko, Rumunsko a Sovětský svaz. Už před jejím oficiálním ustavením byla těsná vojenská spolupráce mezi SSSR a jeho evropskými satelity založena na celé řadě dvoustranných smluv. Nyní se však smluvně upravil mnohostranný vztah, který navenek posiloval **vnitřní soudržnost sovětského bloku** a fakticky dotvrzoval vojenskou podřízenost těchto zemí Sovětskému svazu, neboť jejich armády přešly pod přímé sovětské velení. To vypracovalo **společnou vojenskou strategii Varšavské smlouvy**. Netýkala se jen jaderné oblasti, která byla pochopitelně zcela v sovětských rukou, ale i případného nasazení pozemních armád členských států Varšavské smlouvy, její výzbroje, stavu výcviku a jednotného ideologického působení na vojáky. Varšavská smlouva tak upevnila sovětskou vojenskou kontrolu nad celým blokem v situaci, kdy zároveň Sovětský svaz vyhlašoval novou zahraniční politiku mírového soužití.

Projevem změn v sovětské zahraniční politice se stal i její **souhlas s uzavřením rakouské státní smlouvy** (Smlouva čtyř vítězných velmocí s Rakouskem z května 1955). Na jejím základě získalo Rakousko plnou suverenitu, dosáhlo statutu neutrálního státu a z jeho území odešla veškerá okupační vojska čtyř mocností. Vytvoření ne-

utrálního Rakouska alespoň částečně vyvážilo soupeření NATO a Varšavské smlouvy ve střední Evropě.

Objektivní potřeba koexistence

S obtížemi a rozporuplně se od druhé poloviny 50. let formovaly nové vztahy mezi dvěma vojenskými a politickými bloky. **Vylučovaly jakékoli politicko-ideologické sblížení**, ale rodily se z objektivní potřeby zvládat takové krize v mezinárodních vztazích, při nichž přibližná rovnováha sil mezi oběma protivníky vytvářela pro případ jaderného konfliktu situaci „vzájemného zaručeného zničení". Na potřebu koexistence příznivě působilo i to, že se oba tábory vzájemně doplňovaly a „potřebovaly" z hlediska svých ekonomických zájmů: Sovětský svaz a jeho satelitní země začaly pociťovat svoje technologické a technické zaostávání za vyspělým Západem, Spojené státy a jejich spojenci zase nemohli přehlédnout, že se pro ně ve východní Evropě otevírá možnost nových trhů.

Obě supervelmoci se politiky přímé vojenské konfrontace oficiálně zřekly. Jasně a zřetelně to vyjádřily zvláště po karibské krizi v roce 1962, kdy slavila úspěch „diplomacie na pokraji propasti". Po dvou týdnech, během kterých hrozilo rozpoutání třetí světové války, se našla cesta k uvolnění. Řešení karibské krize naléhavě zapůsobilo ve prospěch zahájení jednání o kontrole jaderného nebezpečí. Ale **základní cíle obou supervelmocí i nadále zůstávaly neslučitelné**: USA vyžadovaly udržení rovnováhy mezi oběma bloky a ideologické „odzbrojení", které pokládaly za nezbytnou podmínku skutečného trvalého míru. Sovětský svaz naopak trval na ideologickém soupeření a i nadále hledal cesty, jak rozšířit svůj vliv do dalších oblastí světa. Právě tyto protikladné tendence způsobily, že se **ve vztazích mezi Východem a Západem střídala období jednání a konfliktů, uvolnění a napětí**. Takový vztah trval až do pádu komunismu po roce 1989.

První fázi střídavých posunů a nezdarů ve vzájemné mírové koexistenci Západu a Východu (trvající zhruba do konce 60. let) charakterizovalo na jedné straně poměrně úspěšné řešení indočínské či rakouské otázky, na straně druhé přetrvávající rozpory v německé otázce, které vyvrcholily druhou berlínskou krizí v létě roku 1961. Ostrý ideologický střet představovala i agrese pěti států Varšavské smlouvy proti Československu v srpnu 1968.

Vývoj německé otázky. Druhá berlínská krize

Nejcitlivějším ukazatelem vztahů obou bloků **stále zůstávala otázka německá**, neboť právě na půdě obou německých států se jejich zájmy bezprostředně dnes a denně střetávaly. **Totalitní režim SED** (Sjednocené socialistické strany) v Německé demokratické republice, představovaný W. Ulbrichtem, nejen vstoupil do všech struktur sovětského mocenského bloku (Informbyro, RVHP, Varšavská smlouva), ale představoval zde i **hlavní sovětskou politickou, ideologickou a do značné míry i hospodářskou oporu. Spolková republika Německo se naopak jednoznačně přimkla k Západu.** Stala se členem Organizace pro evropskou hospodářskou spolupráci, vstoupila do NATO, stála u zrodu Evropského hospodářského sdružení. Vydala se jednoznačně na cestu **demokratického parlamentarismu a liberální ekonomiky**, pro niž ovšem skutečný tvůrce „německého ekonomického zázraku", ministr hospodářství Ludwig Erhard, prosazoval označení „sociální tržní hospodářství". SRN se považovala za reprezentanta celého Německa, a proto už za vlády kancléře Konráda Adenauera se na základě takzvané Hallsteinovy doktríny prohlásila za jediného oprávněného dědice německého státu a hrozila diplomatickým rozchodem každému státu, který by oficiálně uznal NDR. Do SRN každoročně odcházelo z NDR mnoho tisíc odborníků (inženýrů, lékařů, učitelů atd.), což přimělo W. Ulbrichta (za souhlasu a podpory N. S. Chruščova), aby vznesl nároky na faktickou **kontrolu Západního Berlína**, kam většina z nich přecházela. Chruščov požadoval změnu statutu Západního Berlína buď jeho začleněním do NDR, nebo jeho neutralizací. Vyvinul v tomto směru tlak na **pařížské konferenci představitelů čtyř velmocí**, která se uskutečnila v květnu 1960 za jeho účasti a za účasti D. Eisenhowera, Ch. de Gaulla a H. Macmillana [mekmilena]. Jednání konference však skončilo nezdarem

▶ **Obr. 216** *V průběhu berlínské krize vystoupil v Západním Berlíně 26. června 1963 americký prezident J. F. Kennedy a vyhlásil solidární postoj známou větou: „Jsem Berlíňan."*

▲ *Obr. 217 Snímek ze stavby berlínské zdi – srpen 1961*

(ovšem i díky skandálu kolem sestřelení amerického výzvědného letounu U2 nad sovětským územím).

Postoj Západu a amerického prezidenta J. F. Kennedyho zůstal pevný (i na schůzce Chruščova a Kennedyho ve Vídni v červnu 1961). Americký prezident dokonce prosadil, aby USA povolaly do zbraně na 250 000 záložníků. Tak zůstalo Sovětskému svazu a Ulbrichtovu režimu v NDR jen velmi nepopulární řešení: 13. srpna **1961 se začala v Berlíně stavět zeď**, která se stala hmatatelným důkazem dělicí čáry mezi oběma bloky a v západním světě přímo symbolem komunistického útlaku. Morálním i faktickým vítězem berlínské krize se stal americký prezident Kennedy, který spolu se západoberlínským starostou W. Brandtem dosáhl, že **přístup SRN do Západního Berlína zůstal zachován**.

Konference KBSE v Helsinkách

Na počátku 70. let vstoupila vzájemné koexistence Západu a Východu do své **druhé fáze**. Ta vrcholila v letech 1972-1975, kdy docházelo k stále častějším schůzkám na nejvyšší úrovni (setkání L. I. Brežněva s americkými prezidenty R. Nixonem a G. Fordem) a byla uzavřena celá řada vojenských, politických, obchodních, ba i ideologických dohod.

Celý proces vyvrcholil **podepsáním Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách**, k němuž došlo na přelomu července a srpna 1975. Zdálo se, že právě tento Závěrečný akt vytváří jakousi **chartu uvolnění napětí mezi Východem a Západem**, neboť obsahoval i závazek respektování lidských práv, jež byla uznána za nezbytný princip civilizovaného fungování společnosti na Západě i na Východě. Konference se vyslovila i pro uznání současných hranic v Evropě a potvrdila zásadu, že možnost jejich změny je vázána výhradně na mírovou cestu. Dohodla se také na opatřeních, která měla následovat po Závěrečném aktu. Nejdůležitější z nich bylo ustavení kontrolních orgánů KBSE na následných schůzkách signatářských zemí Evropy, USA a Kanady.

Cestu ke Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě pomohla otevřít takzvaná **východní politika německého kancléře Willyho Brandta**, který již v srpnu 1970 podepsal v Moskvě smlouvu o vztazích mezi SRN a SSSR a v prosinci téhož roku ve Varšavě obdobnou smlouvu s Polskem. Dohodl uznání německo-polské hranice na Odře a Nise a vytvořil tak i předpoklad k uzavření základní **smlouvy o vzájemném uznání obou německých států**. **Mezinárodní společenství uznalo rozštěpení Německa na dva státy** jako realitu v okamžiku, kdy je 18. září 1973 **přijalo za řádné členy OSN**. Důležitou složku Brandtovy východní politiky představovala i **smlouva mezi SRN a Československem**, uzavřená v Praze v prosinci 1973. Mimo jiné prohlásila neplatnost mnichovské dohody od samého počátku a upravovala i řešení problému občanství a majetkových otázek odsunutých „sudetských" Němců, jimž náhrady vyplatil německý stát. **Dlouhodobé působení Brandtovy východní politiky** předčilo její krátkodobé konzervativní dopady (pomáhala stabilizovat režimy v zemích sovětského bloku). Možnost téměř normálních hospodářských, obchodních a kulturních i sportovních styků přinášela totiž do satelitních států sovětského bloku **prvek ideologických a politických pochybností**, které se staly zdrojem vnitřního narušování a nestability a postupně i projevů odporu proti totalitnímu společenskému uspořádání.

WILLY BRANDT. Budoucí starosta Západního Berlína a spolkový kancléř Willy Brandt, vlastním jménem Karl Herbert Frahm, se narodil roku 1913 v Lübecku v poměrně chudém prostředí. Po studiích působil jako novinář jednoho místního deníku. Svou politickou dráhu začal poměrně záhy – jako student vstoupil do Socialistické mládeže SPD, brzy však nacistické Německo opustil a odjel do Norska. Obsazení této země Němci v roce 1940 jej přinutilo k odchodu do Švédska. V roce 1945 získal švédské občanství a vrátil se do Německa ve své původní profesi žurnalisty. V roce 1947 se opětovně stal německým občanem a vstoupil do SPD. V letech 1955-66 byl starostou Západního Berlína, a zažil tedy v této funkci i druhou berlínskou krizi a stavbu berlínské zdi. V roce 1966 se stal i ministrem zahraničních věcí. V říjnu 1969, po koaličním spojení CDU a SPD, se dostal do čela vlády. Jeho vedení zahraniční politiky mu přineslo velkou prestiž v celé Evropě, a v roce 1971 dokonce Nobelovu cenu míru. Politické, ekonomické a sociální obtíže začaly ale jeho pozici oslabovat. Odhalení východoněmeckého špiona mezi jeho blízkými jej v roce 1974 donutilo

▲ *Obr. 218 Starosta Západního Berlína Willy Brandt se dívá se svými syny do sovětského sektoru Berlína, který byl oddělen pověstnou zdí*

k rezignaci na vládní funkci. Z vrcholné politiky však definitivně neodešel – zůstal ve funkci předsedy SPD až do roku 1987 a do své smrti (1992) vykonával i funkci předsedy Socialistické internacionály, do jejíhož čela byl zvolen roku 1976.

Brandtovou hlavní politickou snahou bylo vrátit Německu významné mezinárodní postavení, což jej přivedlo k definitivnímu uznání územních i morálních důsledků druhé světové války a v souvislosti s tím i k narovnání vztahů mezi SRN a komunistickými státy a k celkovému uzavření německé otázky. Jeho Ostpolitik (= politika otevření se Východu) přispěla k rozvoji vzájemných vztahů mezi oběma německými státy, jehož vyvrcholením byla smlouva z roku 1972 o vzájemném uznání SRN a NDR. Jeden z jeho výroků z roku 1970 se zapsal nesmazatelně do dějin: *„Musíme uznat* (územní) *výsledek druhé světové války, pokud opravdu chceme pracovat na vytvoření evropské mírové organizace."*

Zhoršování vztahů Východ-Západ

Již v roce konání helsinské konference se ukázalo, že zdaleka nezmizel základní ideologický antagonismus mezi Západem a Východem. Uvolnění, které jen respektovalo nezbytnost zabránit vojenskému střetnutí, jež by přineslo vzájemné zničení, bylo „vyváženo" **opětným zhoršováním politických a hospodářských vztahů** dvou supervelmocí. **Spojené státy americké** s poukazem na helsinská ujednání zaujaly nekompromisní stanovisko k otázce svobodné emigrace sovětských Židů do Izraele a postavily se i za rozhodnutí NATO výrazně omezit vývoz strategicky důležitých technologií a zařízení do východních zemí. Také plnění americko-sovětské smlouvy o dodávkách obilí do SSSR a sovětské ropy do USA se značně zkomplikovalo poté, co USA odmítly přiznat Sovětskému svazu doložku nejvyšších výhod, která byla vázána na plnění dohod o uplatňování lidských práv.

Sovětský svaz a jeho evropské satelitní státy se cítily být zajatci těch ujednání konference v Helsinkách, které se vztahovaly k problematice lidských práv a humanitních otázek. Závěry helsinské konference totiž povzbudily opoziční síly v těchto zemích, aby vystupňovaly svou protitotalitní aktivitu. Sovětský svaz se proto soustředil na **další výboje**, například na snahy proniknout do jižní Afriky a prostřednictvím kubánských ozbrojených jednotek získat rozhodující vliv v Angole a v Mosambiku. Na ohrožení svého panství v Evropě reagoval i novými vojenskými opatřeními, z nichž nejagresivněji vyznělo **rozmístění raket středního doletu SS 20 na evropském i asijském kontinentě**, které probíhalo od roku 1976 a hrozilo narušit vojenskou rovnováhu mezi oběma bloky. Konfliktní situaci ve vztazích Východ-Západ pak ještě vyhrotila **sovětská invaze do Afghánistánu** roku 1979. Když NATO instalovalo v Evropě rakety Pershing (1983), SSSR reagoval rozmístěním raket krátkého doletu v Československu a v NDR. Roztočila se nová spirála **zbrojení**. Ukazovalo se ale, že málo efektivní hospodářství Sovětského svazu a jeho satelitů se dostává do stále větších potíží a není schopno stoupající zatížení unést. Okamžik, kdy bude Sovětský svaz a jeho blok „uzbrojen", se rychle blížil. Na **jednáních mezi NATO a Varšavskou smlouvou**, která se vedla již od roku 1974, neprojevil sovětský blok ochotu k dohodě, a tím jenom prohloubil těžkou politickou a společenskou krizi, v níž se ocitl. Kromě toho se v sovětském bloku objevila nová trhlina – polská nezávislá odborová organizace Solidarita, jejíž vystoupení otřáslo polským komunistickým režimem.

▲ **Obr. 219** *K triumfům zahraniční politiky amerického prezidenta R. Nixona patřila jeho návštěva v Číně v roce 1972. Na snímku si připíjí s čínským ministerským předsedou Čou En-lajem*

Nástup M. S. Gorbačova

Změna v nebezpečném konfrontačním trendu nastala až v roce 1985, kdy se dostal do čela KSSS **Michail Sergejevič Gorbačov**. Vyhlásil nutnost nového přístupu k řešení globálních světových problémů a **potřebu „nového myšlení"**. Proto se začal energicky věnovat opětnému uvolňování napětí a přesvědčil o své upřímné snaze i **amerického prezidenta Ronalda Reagana** [regena]: nejprve při vzájemném setkání v Ženevě (listopad 1985), pak v Reykjavíku (říjen 1986) a poté za schůzek ve Washingtonu (prosinec 1987) a v Moskvě (květen 1988). Za Gorbačovova vedení **prokázal Sovětský svaz nový přístup k otázce odzbrojení a snížení zbrojení**. Místo dlouholeté neústupnosti volil cestu vstřícnosti vůči americkým návrhům, což se promítlo především do washingtonské smlouvy o stažení jaderných sil středního doletu z Evropy a Asie. Souběžně s tím byla v březnu 1989 oživena i jednání o konvenčním odzbrojování v rámci KBSE, a Gorbačov vyjádřil dokonce ochotu ke společnému odstranění všech jaderných zbraní do konce tohoto století. Tento návrh představoval určitý taktický manévr, vypočítaný na další body popularity, kterou si v západních zemích získal, zároveň to ale z jeho hlediska byla i prostá nutnost, diktovaná narůstajícími hospodářskými obtížemi sovětské říše. Její hlubokou krizi nezažehnala ani pověstná **perestrojka** (přestavba) **a glasnosť** (informovanost a také větší možnost svobody projevu). Sovětskou vůli nepokračovat v konfrontaci signalizoval i odchod sovětských vojsk z Afghánistánu v roce 1988.

ODZBROJENÍ. Už tragické zkušenosti z první světové války (bitva u Verdunu) a z druhé světové války (Hirošima a Nagasaki) i další růst ničivé síly jaderných zbraní od poloviny 50. let způsobily, že myslící lidé citlivě reagují na **riziko zničení celého lidstva**. Proto vyslovují **požadavek odzbrojení**, který už zdaleka nevychází jen z kruhů pacifistů a antimilitaristů (zásadních odpůrců válek a zbraní a vojenské síly), jako ještě v první polovině 20. století, ale je chápán jako přirozená součást všeobecné občanské odpovědnosti za svět, v němž žijeme.

Myšlenka odzbrojení, kterou prosazovala meziválečná Společnost národů, se neuplatnila. Ženevský protokol o kolektivní bezpečnosti a odzbrojení z let 1924-1925 odmítla britská konzervativní vláda. Odzbrojovací konference v Ženevě z let 1932 až 1933 zase prokázala, že v této zásadní otázce nelze docílit shody mezi státy s protikladnými zájmy a hluboce odlišnými politickými režimy (parlamentní demokracie na straně jedné a fašistické totalitní státy na straně druhé). Ani v době bipolárního rozdělení světa se požadavek úplného a všeobecného odzbrojení nestal ničím více než prostředkem propagandy. Obě supervelmoci ale dospěly pod hrozbou imperativu vzájemného jaderného zničení k praxi **„kontroly" zbrojení**. Snažily se snižovat zbrojení, ale tak, aby zároveň udržely rovnováhu sil.

Kontrola zbrojení se stala jedním ze zásadních prvků v **procesu uvolňování napětí mezi Východem a Západem**. Smlouvy SALT I, podepsané v Moskvě roku 1972, omezily systém protiraketové obrany a zaručily na dobu pěti let limitní počty mezikontinentálních balistických střel. Obsahovaly celkem devět základních dohod, které se snažily předejít riziku jaderné války. Smlouvy SALT II, podepsané v roce 1976, nebyly ratifikovány, a tak se na přelomu 70. a 80. let závody ve zbrojení obnovily. Zejména program „hvězdných válek" amerického prezidenta R. Reagana už zjevně přesáhl možnosti odpovídající sovětské odpovědi a rozhodl o tom, že Spojené státy americké svého konkurenta „uzbrojily".

Ale ani další kroky na cestě ke kontrole zbrojení, které umožnil až nástup M. S. Gorbačova do čela sovětského státu, ještě lidstvo hrozby sebezničení nezbavily. I nadále je v USA, v Rusku, na Ukrajině a v Kazachstánu soustředěno 90 % veškerého jaderného potenciálu a přes smlouvu o nešíření a nerozptylování jaderných zbraní (z roku 1968) hrozí, že k jejich dosavadním vlastníkům (kromě jmenovaných ještě Francie, Velká Británie, Čína a Indie) přibudou další: například severní Korea (KLDR) nebo Izrael. O výrobu jaderných zbraní ostatně velmi usiloval i irácký diktátor Saddám Husajn.

Pojmy:

Koexistence – současná existence dvou nebo více jevů, spolužití, soužití.

Důležitá data:

1955 – státní smlouva s Rakouskem; plná suverenita pro SRN a vstup SRN do NATO
1961 – druhá berlínská krize a stavba berlínské zdi
1970-1973 – podpisy smluv v rámci východní politiky W. Brandta
1973 – vstup NDR a SRN do OSN
1975 – Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách
1979 – sovětský vpád do Afghánistánu
1985 – nástup M. S. Gorbačova do čela SSSR
1988 – stažení sovětských vojsk z Afghánistánu

Otázky, úkoly:

1. Co charakterizovalo první fázi koexistence Západu a Východu? **2.** Jak se vyvíjela německá otázka a vzájemné vztahy obou německých států v 60. letech? **3.** Jaký význam měla helsinská Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě? **4.** Čím se vyznačovala nová fáze napětí mezi Východem a Západem na přelomu 70. a 80. let? **5.** Co znamenal nástup M. S. Gorbačova k moci a jeho „nové myšlení" pro vztahy obou supervelmocí? **6.** Helsinský proces výrazně charakterizovalo úsilí o uplatnění a ochranu lidských práv. Přispěl k němu i vývoj v Československu? **7.** Má soudobý svět šanci dosáhnout všeobecného a úplného odzbrojení? Vyjádřete svůj názor například formou eseje. **8.** Prostudujte si *Dokumenty konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, Helsinky '75* (Praha 1975), zvláště ty pasáže, které vyhlašují principy, jimiž se řídí vztahy mezi zúčastěnými státy. Odpovězte na otázku, proč se zejména VII. a VIII. princip staly předmětem zásadního střetu mezi Východem a Západem. Jaké místo zaujímaly právě tyto principy ve výkladu zásad KBSE v zemích sovětského bloku a jaké v západních demokratických zemích? Co mohli z těchto principů odvozovat stoupenci disentu v zemích sovětského bloku?

5. NEZDAŘENÝ POKUS O BUDOVÁNÍ SOCIALISMU V ČESKOSLOVENSKU

Když vzápětí po Stalinovi zemřel 14. března 1953 i K. Gottwald, společnost očekávala změny a mocenské přesuny. **Národní shromáždění zvolilo prezidentem** dalšího „dělnického vůdce" **Antonína Zápotockého**. Předsedou vlády se stal slovenský komunistický politik Viliam Široký. Důležitý post prvního tajemníka ÚV KSČ zaujal Antonín Novotný. Očekávaný obrat však nepřišel.

Měnová reforma

Ekonomika státu se nacházela v kritické situaci. Vládní ekonomové připravovali jako protiopatření **přechod k volnému a jednotnému trhu**, což v praxi znamenalo **zrušení dosavadního systému přídělového hospodářství** s potravinami a textilem. Zároveň uchystali i **měnovou reformu**, která se uskutečnila k 1. červnu 1953, ačkoli sám prezident Zápotocký ujišťoval veřejnost, že se takové opatření nechystá. Měnová reforma zasáhla obyvatelstvo velmi citelně. Každý občan mohl směnit 300 Kč v poměru 1 nová : 5 starým korunám, ostatní peníze pak ve velmi nevýhodném kursu 1 : 50. Jen vklady se měnily v poněkud lepším poměru. Ceny a platy se nově převáděly v poměru 1 : 5. Měnová reforma přinesla **zřetelný pokles životní úrovně**, zlikvidovala vzestup reálné hodnoty příjmů od roku 1948 a znehodnotila úspory. Vyvolala proto **masové projevy nespokojenosti**. Demonstrovalo se ve Vimperku, Třinci a Praze a menší stávky proběhly i v řadě jiných míst. Největší protesty zažila **Plzeň**, kde dvacetitisícovou dělnickou demonstraci potlačila armáda a oddíly Lidových milicí.

Pokus o nový politický kurs

Zasedání ÚV KSČ v září 1953 se usneslo na **zahájení** takzvaného **nového kursu**. Vyšlo tak vstříc pokynům sovětského vedení. Proti „novému kursu" se stavěli A. Čepička, V. Široký a neprosazoval jej ani nový muž v čele KSČ A. Novotný. Ten poznenáhlu vítězil v zápase o rozhodující pozici ve státě nad A. Zápotockým, který se snažil dělat o stupeň liberálnější politiku, aby pro režim získal **upadající důvěru obyvatelstva**. Určité výsledky „nový kurs" přece jen přinesl. Hmotné poměry obyvatel-

▲ *Obr. 220 a, b Po smrti Klementa Gottwalda v březnu 1953 byl prezidentem republiky zvolen Antonín Zápotocký (vlevo). O moc soupeřil s představitelem komunistického stranického aparátu Antonínem Novotným. Když A. Zápotocký zemřel, spojil A. Novotný obě vrcholné funkce a stal se jak prvním tajemníkem KSČ, tak prezidentem*

▲ *Obr. 221 V roce 1960 byla přijata nová ústava socialistického Československa. Novou podobu dostal i státní znak: bílému lvu přibyla rudá hvězda*

stva se o něco zlepšily. Ceny se snížily a nákupy se přesouvaly do oblasti zboží dlouhodobé spotřeby. S příznivým ohlasem se u části veřejnosti setkalo uspořádání první celostátní spartakiády. Rozjitřené nálady ve společnosti poněkud uklidnilo i to, že přestaly velké politické procesy. Představitelé „stranického a státního vedení" se mylně domnívali, že krize důvěry je zažehnána. Nebyli schopni postřehnout, že **proces narůstající společenské a politické krize má hlubší povahu**.

Nová fáze této krize režimu vypukla na jaře roku 1956. Podnětem k ní se stal **ohlas XX. sjezdu KSSS**, na němž N. S. Chruščev v tajné zprávě odhalil některé projevy kultu Stalinovy osobnosti. Vedení KSČ se domnívalo, že bude moci tuto záležitost přejít mlčením. Nehodlalo připouštět žádné diskuse. Teprve když světový tisk a zahraniční rozhlasové vysílání pro Československo soustavně probíraly průběh XX. sjezdu, rozhodlo se vedení KSČ **uspořádat vnitrostranickou diskusi**. Vzešel z ní **požadavek podívat se kriticky i na vlastní minulost**. Zvláště se otevřela otázka politických procesů v ČSR. Ve vedení KSČ zavládla shoda, že nelze připustit debaty o správnosti politické linie KSČ a o zjevných politických zločinech předchozího období. Proces určitého vystřízlivění a ztráty víry v „neomylnou stranu" nebylo ale možné zastavit. Část reformněji naladěných členů KSČ si dokonce přála svolání mimořádného sjezdu.

Vlnu kritiky se vedení KSČ podařilo odrazit a požadavek svolání mimořádného sjezdu odmítnout. Ale nečelilo jen obtížím uvnitř komunistické strany. Události po XX. sjezdu poněkud **uvolnily atmosféru v celé společnosti**. O svá práva se znovu hlásila katolická církev. Nekomunistické politické strany sdružené v Národní frontě začaly přijímat do svých řad nové členy. Kritická atmosféra zavládla i ve vysokoškolském prostředí. K otevřenému **střetnutí s komunistickým vedením došlo na II. sjezdu československých spisovatelů**, který se sešel v dubnu 1956. S kritikou stávajících poměrů a s požadavky na svobodu tvorby vystoupili zejména básníci Jaroslav Seifert a František Hrubín. Zvláště formulace, že úkolem spisovatelů je, aby do budoucna psali jen a jen pravdu a tím se znovu stali „svědomím národa", vyvolala prudkou a podrážděnou reakci vedení KSČ.

Protiofenziva stalinistů

V květnu 1956 **prohlásilo vedení KSČ diskusi k XX. sjezdu za skončenou**. Závěry, které z ní vyvodilo, nevedly ke skutečným změnám starého systému. Na celostátní konferenci KSČ v červnu 1956 bylo přijato nic neřešící usnesení o likvidaci byrokratismu a o změnách v řízení ekonomiky. Stalinistickým silám ve vedení KSČ **přišly vhod dělnické bouře v Polsku** (červen 1956) a zvláště pak **„maďarské události" na podzim téhož roku**. Fakta o událostech v Maďarsku se snažily zneužít: průběh lidového povstání vykládaly jako kontrarevoluci usilující o návrat ke kapitalismu. Většina občanů v tehdejším Československu si zřejmě nepřála řešit společenské problémy obdobným způsobem, proto se podařilo potlačit opoziční proudy. Větší část společnosti tehdy ještě nepociťovala odpor vůči komunistické straně. **Reformní proud uvnitř vládnoucí strany byl zatím slabý** a nechal se přesvědčit, že je riskantní, aby kritika stejně jako v Maďarsku „přerostla v kontrarevoluci". Tehdejší vedení KSČ nastoupilo cestu k „upevnění kázně". **Stranické a státní prověrky** zkoumaly „postoj k maďarským událostem" a zastrašily většinu těch, kteří se báli o své postavení. KSČ zahájila kampaň za důslednou kontrolu celé kulturní a ideologické oblasti. Za hlavního nepřítele byly označeny **revizionistické koncepce a myšlenky**. Škodlivé prý byly i pokusy o změny v centrálním řízení ekonomiky. KSČ se znovu vracela k důslednému uplatňování neomezené centralizované moci. Po smrti A. Zápotockého na konci roku 1957 byl **prezidentem republiky zvolen** první tajemník ÚV KSČ **Antonín Novotný**. Nejvyšší stranická a státní funkce se tak spojila v jedněch rukách a potvrdila vládu jedné „státostrany".

Přijetí nové ústavy

Vývoj směrem k centralizaci a koncentraci totalitní moci potvrdilo i přijetí **nové socialistické ústavy**. Národní shromáždění ji schválilo 11. července 1960 a přijalo i **nový název státu – Československá socialistická republika (ČSSR)** – a nový státní znak. Bez ohledu na skutečný stav společnosti text ústavy potvrzoval, že „v ČSSR byla dokončena výstavba základů socialismu". Totalitní uspořádání kodifikoval zejména čtvrtý článek ústavy, který stanovil a **zakotvil „vedoucí úlohu komunistické strany ve společnosti"**. Nově upravená práva slovenských národních orgánů de facto likvidovala zbytky slovenské autonomie. Ústava centralisticky řešila i postavení, pravomoc a působnost jednotlivých státních orgánů včetně národních výborů. **Nová správní organizace státu** a nové volební zákony platily již od června roku 1960. Podle nového územního rozdělení se ČSSR dělila na 10 krajů a 108 okresů.

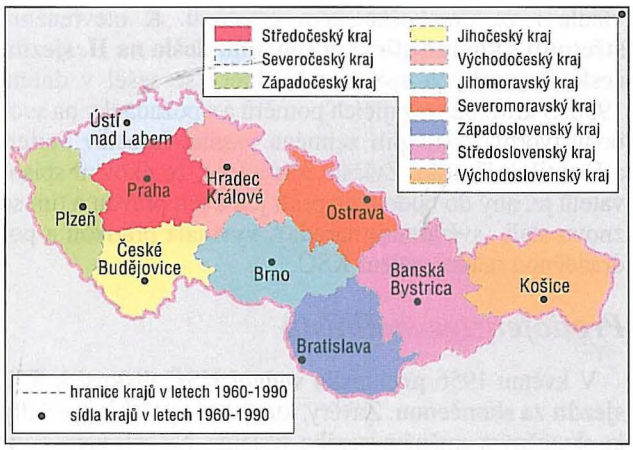

▲ *Správní rozdělení Československa v letech 1960-1990*

REHABILITACE. Licoměrnost a mravní nezpůsobilost tehdejšího stranického a státního vedení se projevila zejména v otázkách rehabilitace nezákonně a nespravedlivě postižených v politických procesech. Na popud z Moskvy ustavilo v lednu 1955 předsednictvo ÚV KSČ komisi pro přešetření některých politických procesů. Předsedou této komise se stal ministr vnitra Rudolf Barák, který se ovšem na přípravě a průběhu procesů podílel podobně jako ostatní přední funkcionáři. Pod Barákovým vedením komise sice navrhla zrušit některá obvinění (například ta, která se týkala špionáže ve prospěch titovské Jugoslávie), zároveň však vyvíjela úsilí, aby pro odsouzené našla jiná zdůvodnění trestů. Barákova komise také neřešila případ procesu s R. Slánským a jeho druhy ani proces se „slovenskými buržoazními nacionalisty". Navrhla rehabilitaci několika jednotlivců (J. Smrkovský, E. Goldstücker aj.) a předložila ÚV KSČ rozsáhlé výpovědi bývalých vyšetřovatelů o tom, jak se procesy připravovaly a že se doznání stíhaných vynucovalo. Ačkoli tato svědectví existovala, nedaly politické orgány soudům pokyn, aby platnost rozsudků přezkoumaly a zrušily je. I nadále tudíž existovala nezákonná praxe, že výši rozsudků stejně jako pozdější amnestie neprojednávaly soudy, nýbrž orgány KSČ. Političtí vězni byli postupně amnestováni (většina do 1. května 1960), ale rehabilitováni nebyli. Důslednou rehabilitaci nenavrhla ani další rehabilitační komise, zřízená v září roku 1962, jíž předsedal člen stranického vedení Drahomír Kolder. Tato komise se zabývala jen případy nespravedlivě odsouzených komunistů. Ostatní oběti justiční zvůle ponechala stranou. Stručnou zprávu této komise zveřejnilo Rudé právo až v srpnu 1963. I když mnohé zůstalo zatajeno, přece jen i z této zprávy vyplynulo, že zločinnou roli v přípravě politických procesů sehrála Státní bezpečnost a že politickou odpovědnost za justiční zločiny nese stranické vedení.

Proces se „slovenskými buržoazními nacionalisty" přezkoumávala takzvaná barnabitská komise v létě roku 1963. Pracovali v ní četní reformní historikové. Na základě doporučení komise byli Gustav Husák, Laco Novomeský a další rehabilitováni.

K procesu rehabilitací řekla významné slovo teprve takzvaná Pillerova (někdy označována také jako Kaplanova) komise, ustavená v dubnu 1968. Provedla podrobnou politickou a právní analýzu procesů a jednoznačně určila politickou a osobní zodpovědnost toho komunistického vedení, které připravovalo a inscenovalo velké politické procesy a nařídilo justiční vraždy. Mezi zodpovědnými ovšem jmenovala i ty, kteří se později sami oběťmi procesů stali – Rudolfa Slánského nebo Karla Švába, jenž byl členem obávané „komise" u ministra spravedlnosti Čepičky, předem rozhodující o rozsudcích v politických procesech. Zákonného podkladu se rehabilitace dočkaly až v červnu 1968, kdy byl Národním shromážděním přijat zákon č. 83/1968 Sb. Ukládal justičním orgánům provést soudní rehabilitaci všech neprávem odsouzených z 50. let. Než se ale dočkali, přijely sovětské tanky a nastoupila normalizační éra…

Ekonomická krize a ekonomická reforma

Hospodářství se na přelomu 50. a 60. let ocitlo ve **vážných obtížích**. Tuhý centralistický a direktivní hospodářský systém dokázal sice na přechodnou dobu zaznamenat poměrně vysoké tempo růstu a rozšířit hospodářský a vojenský potenciál země, ba i částečně zvýšit životní úroveň obyvatelstva, ale to vše **za cenu vyčerpávání rezerv** a jednoznačně **na úkor budoucnosti. Nově vytvořené strukturální poměry** v československém průmyslu (podíl strojírenství na celkové skladbě průmyslu dosáhl v roce 1955 trojnásobku oproti první ČSR a celková předimenzovanost těžkého průmyslu a zvláště vojenské výroby se na konci 50. let ještě vystupňovala) **se postupně staly neúnosnou zátěží dalšího vývoje**. Zahraniční obchod byl zcela jednostranný. Ze 70 % se orientoval na země RVHP, především na Sovětský svaz. **Dokončená kolektivizace zemědělství** měla přinést zvýšení zemědělské produkce o jednu čtvrtinu, ale tyto plány ztroskotaly. Pokračoval proces omezování a zatlačování soukromého hospodářství i v oblasti živností. Průmyslové výrobky ztrácely na zahraničních trzích schopnost konkurence. Klesal národní důchod a příjem na jednoho obyvatele. Vedení KSČ se znovu a znovu zabývalo špatným stavem ekonomiky a podle sovětského vzoru vydávalo pravidelná „usnesení strany a vlády" o „zlepšení práce v jednotlivých odvětvích průmyslu a zemědělství". Jenže vyhlašované záměry zůstávaly jen na papíře. Nastupovalo období „čekání na reformu".

Po hospodářsky katastrofálním roce 1962 připustilo vedení KSČ diskusi o další cestě československého hospodářství. Pětiletý plán stanovený na léta 1961-1965 opět ztroskotal. Československá ekonomika nebyla schopna

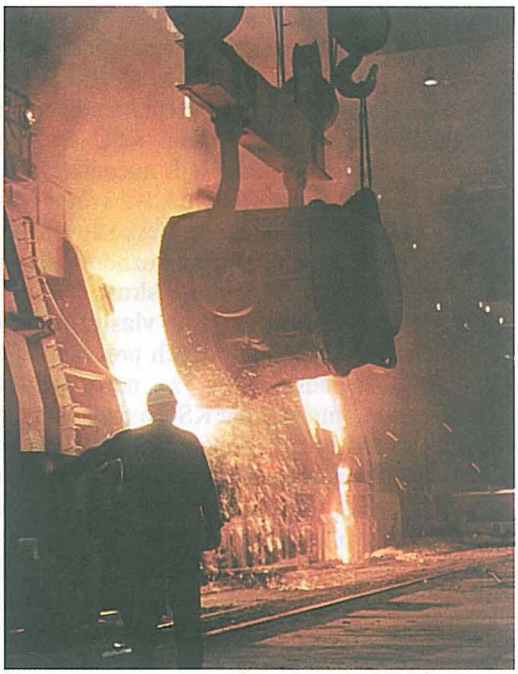

▲ *Obr. 222 Československé hospodářství bylo založeno na takzvané železné koncepci. Extrémní rozvoj těžkého průmyslu měl naplnit heslo „Československo – kovárna sovětského bloku"*

mezinárodní soutěže, výrazně poklesl objem zahraničního obchodu s Čínou, zemi postihla dvě neúrodná léta a přírodní kalamity v letech 1963-1965, nemalé hospodářské ztráty vznikly také v důsledku berlínské a karibské krize. Nad všemi krizovými faktory ale stál sám **nevýkonný systém řízení hospodářství**. V jeho důsledku zaostával technický a technologický rozvoj, soustavně působila ekonomická nerovnováha, klesala efektivnost a konkurenceschopnost v zahraničním obchodě a rostl nevýkonný a drahý byrokratický aparát. V debatě ekonomů-teoretiků získali převahu **stoupenci reformy založené na využití tržních mechanismů a zbožních vztahů, kteří se pokusili o smíření socialistického plánování s působením trhu**. V čele těchto reformátorů stanul ředitel Ekonomického ústavu a člen ÚV KSČ **Ota Šik**. Pro reformní plán získala jeho skupina řadu funkcionářů KSČ, a dokonce i A. Novotného. V lednu 1965 přijalo plénum ÚV KSČ návrh zásad „zdokonaleného řízení národního hospodářství", který však byl jen torzem původního návrhu skupiny ekonomů, jehož cílem bylo uskutečnit takzvané plánované tržní hospodářství.

Ekonomická reforma byla postavena na těchto základních zásadách: a) hospodářský plán bude určovat jen základní směr vývoje, dosavadní direktivní směrnice nahradí ekonomické nástroje, zejména trh; b) podstatně se rozšíří samostatnost podniků včetně možnosti podnikání; c) výrobu bude ovlivňovat tlak trhu; d) měřítkem úspěšnosti podniků bude hrubý důchod, ne plnění plánu; e) podniky budou plně zodpovídat za výsledky svého hospodaření. Takto vyjádřené zásady představovaly **nejradikálnější a nejhlubší ekonomickou reformu v rámci celého sovětského bloku**. Celospolečenský dosah ekonomické reformy ale způsobil, že se vedl **zápas o její prosazení**. Ukazovalo se, že **demokratizaci a liberalizaci ekonomického života nelze oddělovat od demokratizace života politického**. Měla-li skončit vedoucí úloha KSČ při určování chodu ekonomiky, pak vznikl i otazník nad principem vlády jedné politické strany. Proto odpůrci změn využili v roce 1967 problémy rozbíhající se reformy a projevili ve vedení KSČ i na plénu ÚV **snahu vrátit se ke starým postupům direktivních státních zásahů do ekonomiky**. Avšak v době, kdy přibývalo projevů větší názorové svobody, to bylo možné uskutečnit už jen násilným mocenským zásahem. A. Novotný takovou variantu několikrát nabízel, ale narazil na odpor stoupenců reformy, většinou příslušníků mladší generace, ve vedení KSČ – A. Dubčeka, O. Černíka, O. Šika, F. Kriegla aj.

Liberalizace poměrů

Pod tlakem vnějších i vnitřních okolností **dospěl komunistický režim k první fázi liberalizace**. Nová vlna kritiky zasahovala hlouběji do dosud neotřesitelných dogmat a vyvolávala pochybnosti (zvláště u mladších občanů) o celém režimu a o intelektuálních schopnostech a mravních předpokladech hlavních představitelů KSČ vést společnost a celý stát.

K **významným posunům začalo docházet v ideologické oblasti**. Od kritiky revizionismu se přecházelo ke **kritice dogmatismu**, s níž šla ruku v ruce snaha vrátit se k „mladému Marxovi" či k „autentickému marxismu". Byly zahájeny diskuse o **marxismu jako otevřeném systému**, které myšlenkový svět 60. let vzdalovaly strnulé sovětské ideologii ortodoxního marxismu-leninismu.

Opoziční proud proti stranickému a státnímu vedení A. Novotného se zformoval **na Slovensku**. Ústava z roku 1960 dovršila pražský centralismus zrušením Sboru pověřenců a omezením pravomoci Slovenské národní rady. Mezi slovenskými funkcionáři to vyvolávalo opoziční nálady a po rehabilitaci takzvaných slovenských buržoazních nacionalistů se Gustáv Husák vcítil do role vůdce protinovotnovské opozice nejen na Slovensku, ale v celé zemi. Na podzim roku 1964 dokonce uzavřel s částí české inteligence dohodu o společném postupu. A. Novotný se ve vztahu ke Slovensku dopustil řady nepromyšlených a neomalených kroků, čímž přispíval k vyhrocení **„slovenské otázky" jako jednoho z ústředních bodů slabosti režimu**. Hlavním požadavkem slovenské opozice se stalo federativní uspořádání Československa a s tímto požadavkem souvisely i snahy po demokratizaci režimu.

Nejen demokratizace, ale i demokracie

Konzervativní činitelé ve vedení KSČ usoudili, že proces demokratizace režimu zašel příliš daleko. Ale zastavit reformní snahy se dařilo jen se střídavými výsledky. Bariéra strachu z totalitní moci byla prolomena a ve společnosti se zformovaly síly, které dávaly otevřeně najevo, že nechtějí demokratizaci, ale **skutečnou demokracii**.

Nejvíce se tento střet odehrával v tradičním **napětí mezi kulturou a komunistickou mocí**. Zvláště mladší generace umělců a tvůrčích intelektuálů razantně vstupovala do veřejného života. Odpoutávala se od nadiktované

▲ *Obr. 223 Do kulturního života promluvily nové nastupující generace. V Praze, v Brně i jinde začaly vznikat nové divadelní scény, takzvaná divadla malých forem. Mezi první malá divadla patřilo Divadlo Na zábradlí. Snímek je z premiéry hry Kdyby tisíc klarinetů od Jiřího Suchého a Ivana Vyskočila; zpívají Jiří Suchý a Ljuba Hermannová*

▲ Obr. 224 *Světoznámou se stala pantomima Divadla Na Zábradlí, kterou založil mim Ladislav Fialka*

tvůrčí metody socialistického realismu, jasně vyslovila **požadavek tvůrčí svobody** a odmítala „stranickost umění" i jeho řízení komunistickou stranou. Uvolnil se prostor pro jiné umělecké směry, což se zvláště projevilo ve výstavních síních. Intenzivně se hledaly cesty, jak obnovit zpřetrhané vazby se západní kulturou a kontakty se soudobým západním filozofickým, estetickým a literárněteoretickým myšlením. V tomto kontextu je třeba chápat přelomový význam mezinárodní konference literárních teoretiků a filozofů o Franzi Kafkovi (květen 1963) nebo obdobné inspirativní konference o Karlu Čapkovi (září 1965).

Ke slovu se přihlásila **nová československá filmová vlna**, která se silným nábojem umělecké emocionality a zároveň i s obdivuhodnou sociologickou přesností analyzovala různé rozporné stránky soudobých společenských problémů, o nichž oficiální činitelé nechtěli ani nic slyšet, ani nic vědět. Díla filmových tvůrců Miloše Formana, Ivana Passera, Jana Němce, Vojtěcha Jasného, Jiřího Menzela či Věry Chytilové se setkávala s nadšenou odezvou mezi filmovými diváky nejen doma, ale i na mezinárodním fóru. Získávala prestižní ocenění na světových festivalech. Tím obtížněji se proti nim vystupovalo oficiální kritice a propagandě coby „věrným strážcům" metody socialistického realismu.

Obdobně ovlivňovalo společenský i politický život divadlo. Objevila se řada **malých avantgardních scén** s originální poetikou (Semafor, Divadlo Na zábradlí, Rokoko, Večerní Brno, Kladivadlo atd.) a i na scénách kamenných divadel se zrodily pozoruhodné a umělecky silné inscenace, mezi nimi i **jinotajné satiry**, jejichž smysl snad nechápali jen „mocní nemocní mocí". Největší popularity dosáhly hry Milana Uhdeho, Václava Havla, Josefa Topola a Ivana Vyskočila. Písničky Jiřího Suchého a Jiřího Šlitra ze Semaforu dosahovaly mezi mládeží asi takové obliby jako písně Voskovce, Wericha a Jaroslava Ježka před druhou světovou válkou.

Občansky a politicky se nejvíce angažovali **spisovatelé, literární kritici** a **kulturní žurnalisté**. Zasloužili se o to, že kritika a diskuse zasahovala do všech oblastí života, lámala dlouholetá tabu a pomáhala **formovat po léta umlčované veřejné mínění**. Přes různá administrativní a cenzurní omezení pronikali do hromadných sdělovacích prostředků a v tisku, rozhlase i v televizi, jejíž role mimořádně stoupla, **šířili názory, které byly v rozporu s oficiálně hlásanou ideologií**. Na stránkách řady novin a časopisů (například *Mladý svět, My 64, Student* aj.) a především kulturních revuí a novin (jako byly *Literární noviny, Kulturní život, Tvář, Host do domu*) se množily články, které nejen odmítaly dosavadní praxi kulturní politiky a cenzury, ale vyjadřovaly nonkonformní názory i na společenské uspořádání. Výrazně se snažily i o autentické navázání na dějinné a kulturní tradice, zbavené jednostranných a ideologicky zkreslených výkladů.

Do veřejnosti pronikala nejen nově vydávaná básnická díla F. Halase, V. Holana či J. Seiferta, ale fronty před knihkupectvími svědčily o zájmu čtenářů o **nové práce Milana Kundery, Ivana Klímy, Ludvíka Vaculíka, Josefa Škvoreckého, Bohumila Hrabala, Arnošta Lustiga, Ladislava Mňačka** a dalších. Poměrně svobodná kultura (literatura) suplovala nesvobodnou politiku. To byla situace, kterou v různých obměnách moderní národní dějiny již znaly. K zásadnímu **střetu spisovatelů s komunistickou mocí došlo na jejich IV. sjezdu** v červnu 1967. Ze sjezdové tribuny zazněla otevřená kritika politických poměrů, zvláště ve vystoupeních A. J. Liehma, V. Havla, P. Kohouta, K. Kosíka, I. Klímy a L. Vaculíka. L. Vaculík poprvé od února 1948 při veřejné příležitosti otevřeně pojmenoval ústřední problém doby pravým jménem, když prohlásil, že *„socialismus nesplnil nic z toho, co sliboval a co se od něj očekávalo"*. Následovalo potrestání odvážných kritiků. Spisovatelům byly odebrány *Literární noviny* a začalo tažení proti liberalismu. Napětí ve společnosti to jen zvýšilo. Potvrdilo se, že spisovatelé, ono „svědomí národa", vyjádřili jen to, co si instinktivně většina společnosti myslela a co cítila.

Komunistická strana a mládež

Ve vztahu k mládeži KSČ podléhala klamu, že právě mladí lidé představují záruku kontinuity její neomezené moci. Opak byl pravdou. Československý svaz mládeže (ČSM) procházel hlubokou vnitřní krizí. Pouhá existenčně pojatá formálnost členství v něm převažovala a stále více mladých lidí projevovalo **snahu vymknout se vnucenému způsobu života**. Hledali zábavu a přiměřené uspokojení svých zájmů v podobném životním stylu, jaký byl běžný u jejich vrstevníků ve vyspělých zemích. Poslouchali big beat v podání skupiny Olympic, bavili se a tančili na stejnou hudbu, jakou slyšeli na zahraničních stanicích, chtěli se stejně oblékat, toužili poznávat nové země a cestovat. A pokud jim to v omezené míře Cestovní kancelář mládeže umožnila, dostali možnost srovnávat na základě vlastních zkušeností. A taková srovnání jen podpořila spontánní projevy nespokojenosti, se kterými se režim potýkal již od počátku 60. let.

Největší problémy měl režim s **mladou inteligencí a vysokoškolskými studenty**. Na vysokých školách vznikaly studentské spolky a fakultní časopisy, které se stávaly tribunou pro výměnu názorů mezi studenty i mladými asistenty. Studenti obnovili tradiční studentské slavnosti –

▲ **Obr. 225** *Snahy o ekonomickou reformu a celkovou liberalizaci podporovaly studentské majálesy ve druhé polovině 60. let*

majálesy. Majálesové průvody demonstrovaly nejen studentský smysl pro vtip, nadsázku a recesi, ale veřejně se hlásily i k představitelům reformního proudu, například Otu Šikovi, anebo k oblíbeným umělcům, například Janu Werichovi. Mnohé ze studentských akcí prokazovaly nevšední **vynalézavost v kritice soudobých poměrů** a proti některým veřejným akcím zasahovala i Veřejná bezpečnost. Nejtvrdší takový zásah uskutečnila 31. října 1967 **proti demonstrativnímu průvodu studentů ze strahovských kolejí**, kteří pochodovali s rozsvícenými svíčkami pod heslem *Chceme světlo!* Reagovali tím nejen na neustálé výpadky elektrické energie v areálu strahovských kolejí, ale zároveň i alegoricky vyjádřili přání společenských změn. Po policejním zákroku zachvátila vlna studentských nepokojů nejen Prahu, ale i další vysokoškolská centra.

Rozklad režimu

Totalitní komunistický režim se ocital v rozkladu. Konzervativní část vedení KSČ ztrácela půdu pod nohama, neboť i řada komunistických funkcionářů přála reformním snahám s nadějí, že přinesou lepší život většině obyvatelstva. Zároveň s obavami sledovala narůstající volání po zavádění prvků plurality do politického systému. Po **pluralitě, autonomním vývoji a ignorování oficiálních institucí** volaly různé skupiny obyvatelstva, obnovující se spolky, umělecké svazy a další složky znovu se formující občanské společnosti. Opětně se probouzely **aktivity církví** a nejrozšířenější a nejvlivnější z nich, římskokatolická církev, našla vnitřní sílu, aby izolovala provládní duchovní a nastolovala témata naléhavých morálních problémů, které měly být podle povrchních marxisticko-leninských ideologů již dávno vyřešeny.

Všeobecně se cítilo, že krizovou situaci sklonku 60. let je nezbytné řešit a **pokusit se napravit dosavadní společenský systém**.

Pojmy:

Dogmatismus – způsob myšlení, při němž se určité teze přeměňují v ustrnulé závěry, dogmata.
Nonkonformní – neshodující se s normami a cíli dané skupiny nebo společnosti.
Rehabilitace – navrácení, obnovení cti, dobré pověsti, práv, společenského postavení; ospravedlnění.
Revizionismus – snaha změnit, revidovat soustavu určitých politických názorů a zásad.

Důležitá data:

březen 1953 – zvolení A. Zápotockého prezidentem ČSR
červen 1953 – projevy nespokojenosti po vyhlášení měnové reformy
1955 – I. celostátní spartakiáda v Praze
duben 1956 – zahájení diskuse o XX. sjezdu KSSS
1957 – prezidentem republiky zvolen A. Novotný, který ve svých rukou spojil nejvyšší stranickou a státní funkci
1960 – přijetí nového názvu státu – ČSSR, nové ústavy, nového státního znaku
leden 1965 – počátek ekonomické reformy
červen 1967 – IV. sjezd československých spisovatelů
říjen 1967 – zásah Veřejné bezpečnosti proti průvodu studentů ze strahovských kolejí

Otázky, úkoly:

1. Proč byla v roce 1953 vyhlášena měnová reforma? Jak proběhla a jaké reakce obyvatelstva vyvolala? **2.** V čem měl spočívat nový politický kurs, vyhlášený vedením KSČ po Stalinově a Gottwaldově smrti? Jaký ohlas vyvolal v Československu XX. sjezd KSSS? Jak reagovali českoslovenští spisovatelé? **3.** Byly do ústavy z roku 1960 zahrnuty změny, k nimž od roku 1948 došlo? Jakým způsobem se to stalo? **4.** Shrňte projevy a důsledky ekonomické krize v Československu v 60. letech. Jaké cíle sledovala ekonomická reforma z roku 1965? Na jaké překážky její uskutečňování naráželo? **5.** Uveďte, v kterých oblastech a jak probíhal proces uvolňování poměrů v Československu v průběhu 60. let. Jak kultura ovlivňovala společenskou a politickou situaci v zemi? Kteří umělci zasáhli do vývoje v ČSSR nejvýrazněji a nejvíce ovlivňovali veřejné mínění? **6.** Rozhodující roli ve snahách o reformu sehráli ekonomové. Prostudujte si následující myšlenky O. Šika, srovnejte je s poznatky, které o ekonomické reformě máte, a vyjádřete svůj názor na smysl a cíle reformy, na její přednosti a nedostatky i na důvody, proč nemohla být úspěšná.

Připomeňme si některé Šikovy myšlenky: „Naše možnosti pro extenzivní růst národního hospodářství jsou vyčerpány. Týká se to především neexistujících rezerv v pracovních silách. Uvažte, tři čtvrtiny našich žen v produktivním věku pracují. To nemá na světě obdoby. V zemědělství jsou zdroje pracovních sil dokonce přečerpány. Proto se stává nová technika, růst produktivity práce rozhodujícím článkem rozvoje výroby u nás. A na tento, řekněme extenzivní rozvoj národního hospodářství nestačí primitivní metody kvantitativního plánování… Dosud se určují závodům výrobní úkoly zvenčí, z hospodářského aparátu, který stojí mimo závod. Ptám se, co je to za ředitele, nač je ve své funkci, když jiní určují, co má vyrábět a hlavně, kolik má vyrábět… Ekonomika sama musí vytvářet svůj kontrolní mechanismus. Jsou to podle mého mínění dodavatelsko-odběratelské vztahy. Výroba by měla být – kromě uvedených základních společenských plánů – usměrňována především potřebami odběratelů… Předpokladem k tomu je maximální hospodářská samostatnost podniků.“

6. OD REFORMY K NORMALIZACI

Na konci roku 1967 se projevy všestranné krize v československé společnosti vyhrotily. Stále existoval monopol moci KSČ, a tak **první kroky k reformě systému musely přijít zevnitř této „státostrany"**. Kritické hlasy proti neodbornému způsobu řízení ekonomiky a dalších oblastí společnosti, které ztělesňoval především A. Novotný, intenzivně zazněly na prosincovém plenárním zasedání ÚV KSČ. A. Novotný se pokusil získat oporu u L. I. Brežněva, který navštívil na jeho pozvání Prahu, a k záchraně svého postavení se snažil využít i armádní kruhy. Nepodařilo se mu ani jedno, ani druhé. Od 3. ledna 1968 pokračovalo neukončené zasedání ÚV KSČ, které vešlo do dějin jako pověstné „lednové plénum".

Lednové plénum 1968

Většina diskutujících, kteří volali po změně ve vedení KSČ, **si přála odstranění A. Novotného, usilovala o hospodářskou reformu a cítila nutnost uvolnění napjatých společenských poměrů**. Veškeré změny si ale přáli provádět **pod kontrolou vládnoucí komunistické strany a jejího ústředního výboru**. Proto se také tento orgán shodl na tom, že bouřlivý průběh jeho jednání bude utajen. Veřejnosti bylo pouze sděleno, že se A. Novotný vzdal na vlastní žádost funkce prvního tajemníka KSČ, do níž byl zvolen dosavadní vůdčí představitel KSČ na Slovensku **Alexander Dubček**. Na prosazení změny ve vedení KSČ se ale podílela nesourodá koalice stranických funkcionářů. Někteří ze stoupenců reformního kursu se odvážili prolomit bariéru mlčení, čímž se uvedla do pohybu celá lavina informací, která podnítila **dlouho umlčovanou a nastřádanou vlnu společenské kritiky**. Stoupenci reformního proudu v KSČ začali vykládat **„lednové plénum" jako počátek demokratizace společnosti** (J. Smrkovský, Z. Mlynář, O. Šik, E. Goldstücker a další). Zároveň se spontánně uvolňovaly nejrůznější občanské aktivity. Fakticky přestala fungovat cenzura a v novinách, v rozhlase a v televizi se objevovala kritika neoblíbených konzervativních stranických funkcionářů. Na pořad dne se znovu dostávaly otázky justičních vražd a hromadného porušování zákonnosti, probíraly se případy zvůle bezpečnostních orgánů z 50. let a jedno senzační odhalení stíhalo druhé. Znovu se připomínal odkaz autentické tradice protifašistického odboje a volalo se po spravedlivém přístupu k účastníkům domácího nekomunistického odboje i československých vojáků a letců ze západní fronty. Oživovaly se i další demokratické tradice a připomínal se odkaz T. G. Masaryka.

◀ *Obr. 226 Po lednovém plénu roku 1968 se proměnilo vedení KSČ. Reformní proud představovali Alexander Dubček, Josef Smrkovský a další*

Ve slovenské společnosti převládla pozornost k prosazení **slovenských národních zájmů**. Volalo se po autonomii, ale i po vytvoření česko-slovenské federace. Objevily se i požadavky na osamostatnění Slovenska. Národní zájmy dostávaly na Slovensku podobu nejnaléhavější priority, proto se začalo s přípravou **zákona o federaci**, který byl nakonec 27. října 1968 přijat. Zůstal jediným trvalým výsledkem procesu, kterému se brzy po jeho začátku dostalo dobového označení **obrodný**.

Charakter reformy

Reformním komunistům nešlo o obnovu demokratického systému v plném slova smyslu, ale o naplnění ideálu „socialistické demokracie". Cíle reformátorů směřovaly k **zajištění funkčnosti dosavadního systému, k jeho obrodě, k vytvoření „socialismu s lidskou tváří"**. Stoupenci reforem nepomýšleli na likvidaci podstaty socialistického zřízení, ale byrokraticko-totalitní model socialismu, převzatý ze sovětského prostředí, chtěli nahradit demokratičtějším, sociálnějším a ekonomičtějším modelem, který by lépe obrážel i specifické podmínky a tradice dějinného vývoje Československa. KSČ nebyla na komplexní reformu společnosti připravena a ani ji nechtěla.

Od počátku března 1968 začala kritika poměrů přerůstat úzký rámec vládnoucí KSČ. Sdělovací prostředky již neobracely svůj zájem jenom k minulosti, ale soustředily se na prosazování aktuálních požadavků – mzdových a sociálních, na změnu role nekomunistických politických stran, na další demokratizaci uvnitř KSČ a na odchod „konzervativců" ze stranických funkcí, na prosazování kulturních a náboženských svobod, na novou politiku ve vztahu národů a národností žijících v Československu. Hlasy v tisku volaly po nových kompetencích v oblasti samosprávy a začaly prosazovat i **myšlenky obnovení politické plurality**. Tak se stupňoval **tlak obrodného hnutí**, který **polarizoval i síly uvnitř KSČ**. Z vedoucích funkcí odcházeli zastánci staré politiky. Obnovovaly se po únoru 1948 rozpuštěné organizace (Junák aj.), o slovo se přihlásila Československá obec sokolská a vznikaly i nové organizace. Rostla aktivita a autorita uměleckých a kulturních svazů (spisovatelů, výtvarníků, filmařů). Vědecké rady vysokých škol a jednotlivých fakult si mohly svobodně zvolit nové akademické funkcionáře.

Změněné politické poměry umožnily zahájit i **pokus o duchovní obrodu české a slovenské společnosti**. Církve požadovaly respektování svobody náboženského vyznání, hodlaly se vrátit k tradici církevního školství, chtěly vydávat náboženský tisk a náboženskou literaturu a dožadovaly se také obnovení výuky náboženství ve školách. Nejvíce se ovšem upínaly k požadavku, aby byl **nově a spravedlivě řešen vztah mezi státem a církvemi**.

Změny politického systému

Probouzela se občanská společnost. V jejím obnovování sehrál významnou roli zvláště **Klub angažovaných nestraníků (KAN)**, založený 27. března 1968. Svým programem a pojetím sice „setrvával na půdě socialismu", vyslovil se pro podporu obrodného procesu a Dubčekova „socialismu s lidskou tváří", zároveň ale znamenal nepochybný krok ke skutečné politické pluralitě. Značná část komunistických funkcionářů se jej obávala a snažila se jeho vstup do politiky brzdit. Podobný postoj zaujala k činnosti **Klubu obětí odsouzených na základě zákona 231/48 Sb. na ochranu republiky (K 231)**. Klub K 231 se neomezil pouze na požadavky rehabilitace, ale angažoval se i ve společenském životě. Jeho členové otevřeně vystupovali proti vedoucí roli KSČ ve společnosti. Obě organizace byly později označeny za kontrarevoluční.

Bez promyšlených koncepčních zásahů z centra se **měnila podoba politického systému. KSČ ztratila schopnost jednoznačně diktovat svou vůli.** Změnami procházely i její hlavní silové opory, armáda, Státní bezpečnost, jejíž působnost se přece jen omezila. Státní orgány a společenské organizace se vymaňovaly z přímého vlivu KSČ. Parlament se začal uplatňovat jako zákonodárný činitel. Vláda se ujímala svých kompetencí při řízení státu a v dubnu 1968 prošla obměnou. **Do čela vlády se postavil Oldřich Černík a předsedou Národního shromáždění se stal Josef Smrkovský.** K důležité výměně osob došlo i na postu prezidenta republiky. A. Novotný odstoupil a **prezidentem** byl 30. března 1968 **zvolen armádní generál Ludvík Svoboda**.

Jádro vnitřního problému obrodného procesu, který prostupoval celou společností, však spočívalo v tom, že **zůstal v rukou KSČ**. Vládnoucí strana jej začala, držela své pozice a **prosazovala jen takové reformy, které se nedotknou podstaty socialismu. Cíl, formy i hranice reformy vyjádřil Akční program KSČ** z dubna 1968.

Akční program

Hlavní zásady Akčního programu neměnily podstatu politického uspořádání Československé republiky. KSČ si však neměla svou autoritu vynucovat, ale měla se opírat o dobrovolnou podporu veřejnosti a rozvíjet „socialistickou demokracii". Program sliboval **zajištění politických svobod a občanských práv**; ve školství neměl být nikdo příště diskriminován pro svůj původ; zaručovala se rovněž svoboda umělecké tvorby; soudy neměly být zneužívány k politickému útlaku; ve vztazích mezi Čechy a Slováky mělo dojít k federativní úpravě jejich uspořádání. V kapitole o národním hospodářství Akční program předpokládal, že se začnou **uplatňovat mnohé zásady tržního podnikání**: zisk podniků se stával hybnou silou produkce, podniky měly být proto postaveny „proti náročnému trhu" a měly být „relativně nezávislé". Také pro JZD se vyhlašovalo právo „samostatně podnikat". Ve sféře služeb se počítalo v Akčním programu s tím, že se jednotlivé provozovny „osamostatní" a své oprávnění mělo mít i „drobné osobní podnikání". Program rovněž předpokládal zvýšení podílu dělnických rad a odborů na řízení podniků.

◀ *Obr. 227 Ke změnám došlo i ve vedení státu. Novým prezidentem republiky byl zvolen armádní generál Ludvík Svoboda*

Veřejnost přijala Akční program KSČ vcelku chladně, neboť nenabízel v souhrnu ani to, co v civilizovaném světě patřilo k samozřejmostem. **Nepomýšlel na zavedení politického pluralismu, nezaručoval vytvoření standardního demokratického režimu**. V ekonomické oblasti nabízel problematickou vizi, že je možné najít „třetí cestu", jejímž průkopníkem by mohlo být právě Československo. Navíc Akční program mělo uskutečňovat nově zvolené předsednictvo ÚV KSČ, v němž ale zasedli i zjevně konzervativní politici.

Reformní kroky komunistické reprezentace tak byly předstihovány **spontánním demokratizačním hnutím** v nejširších vrstvách československé společnosti, v němž připadala určující role novinářům a představitelům kulturní a vědecké obce. Když se objevil opravdu vážný pokus o obnovení politického pluralismu, který byl spojován se **snahou obnovit Československou stranu sociálně demokratickou**, setkal se nejen s ostrými odsudky u konzervativních činitelů, ale s rozpaky jej přijímali i představitelé reformního křídla KSČ. S představiteli pětičlenného přípravného výboru pro obnovu ČSSD jednali tak, aby k obnově sociální demokracie nedošlo.

Krize reformy. Dva tisíce slov

Od května 1968 stoupalo v české i slovenské společnosti napětí. Z mnoha příznaků bylo cítit, že se **reformní proces ocitl v krizi**. Významná část občanů chtěla dosáhnout skutečné demokracie. Důrazně ale začali vystupovat i **odpůrci přeměn ve vedení KSČ**, mezi nimi ti, kteří původně v lednu 1968 změny podpořili (Biľak, Indra, Kolder a další). Poukazovali na živelný vývoj situace, na prvky anarchie, na kritické reakce sousedních socialistických zemí a Sovětského svazu na „pražské jaro" 1968, v nichž se vedení KSČ vytýkalo, že otevírá cestu kontrarevoluci. Napětí uvnitř strany provázelo květnové zasedání ÚV KSČ, po němž byla obnovena kontrola nad sdělovacími prostředky.

Další iniciativy k povzbuzení obrodného procesu začaly proto vycházet z míst mimo komunistickou stranu. Zvláště důrazný hlas volající po pokračování a prohlubování reforem zazněl 27. června 1968, kdy *Literární listy* jako první zveřejnily ***výzvu Dva tisíce slov, která patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem***. Autor výzvy Ludvík Vaculík se nejprve kriticky vyjádřil k minulosti, ale zvláště se soustředil na současné

ročník I.
27. června 1968
číslo
18
Literární noviny
ročník XVII. č. 18
cena 1.20 Kčs

LL

LITERÁRNÍ LISTY | TÝDENÍK SVAZU ČS. SPISOVATELŮ

toto číslo vychází v nákladu 300000 výtisků

DVA TISÍCE SLOV

O koho se opřít

▲ *Obr. 228 Literární listy otiskly dne 27. června 1968 manifest Dva tisíce slov, jehož autorem byl spisovatel Ludvík Vaculík*

problémy reformy a poskytl řadu námětů a rad, jak postupovat při prosazování změn. Výzva nabádala jak k akcím v rámci stávajících zákonů, tak k akcím, které je překračovaly. Byla **podnětem ke vzniku lidového hnutí, které by podepřelo polednový vývoj společnosti**, bojkotovalo konzervativce na všech úrovních a vytvářelo jakési občanské a akční komise, které provedou demokratizaci místních poměrů. Pod provolání se podepsala řada významných vědeckých a kulturních osobností, sportovců, ale i představitelů dělnictva a zemědělců. Výzva rozbouřila politický vývoj v zemi. Předsednictvo ÚV KSČ ji odmítlo, na podporu výzvy naopak vystoupily umělecké svazy a následovala i podpisová akce občanů. **Sovětský svaz** a další země jeho bloku viděly ve výzvě signál k nástupu kontrarevolučních sil v Československu.

Svolání XIV. sjezdu KSČ

Neschopnost žádného z obou proudů ve vládnoucí KSČ získat rozhodující mocenskou převahu vedla k rozhodnutí **svolat mimořádný sjezd KSČ**. Příprava sjezdových dokumentů a průběh diskusí prokázaly, že **konzervativní proud v KSČ začíná přece jen ztrácet pozice oproti reformnímu proudu**. Konzervativci z toho vyvodili, že již nejsou vlastními silami schopni zastavit společenský pohyb ani zvrátit situaci uvnitř KSČ. To je přivádělo k myšlence převzít **scénář použitý v roce 1956 v Maďarsku**: Skupina osob v Československu, obávající se o osud socialismu, se prohlásí za dělnicko-rolnickou vládu a oficiálně požádá Sovětský svaz a země Varšavské smlouvy o internacionální „bratrskou pomoc". Ta však musela předejít chystanému XIV. sjezdu KSČ, který byl svolán na 9. září 1968. Jinak hrozilo, že tento sjezd přijme „řadu kontrarevolučních usnesení".

MEZINÁRODNÍ NÁTLAK A PLÁNY NA VOJENSKÉ ŘEŠENÍ SITUACE. Československé reformy komunisty v Sovětském svazu a jeho satelitních zemích děsily. Snažili se je proto zastavit za každou cenu, neboť se obávali, že podnítí volání po obdobných reformách i v jejich státech. Již na březnové schůzce v Drážďanech se při setkání delegací komunistických stran dostalo představitelům KSČ varování před nebezpečím kontrarevoluce. Poté následovalo setkání v Moskvě (8. května), na němž se zformovala pověstná „varšavská pětka" (SSSR, NDR, Polsko, Maďarsko, Bulharsko). Tohoto setkání se představitelé KSČ neúčastnili a na schůzku svolanou do Varšavy na 15. července se odmítli dostavit. Již v květnu 1968 se v zárodku zrodila takzvaná **Brežněvova doktrína**, podle níž platilo, že obrana socialismu v Československu je zároveň obranou hranic celého socialistického tábora. Z této doktríny vyrostla i teze o **nutnosti společné obrany socialismu**. Po ideologické přípravě k intervenci se přešlo v červnu 1968 k přípravě vojenské. Začaly se zpracovávat **plány na vojenské řešení situace v Československu**.

▲ *Obr. 229 Reformně orientovaný týdeník Reportér přinesl karikaturu kreslíře Haďáka, která zobrazuje A. Dubčeka, J. Smrkovského a O. Černíka*

Obzvláště **hrubým aktem vměšování** do vnitřních záležitostí ČSSR se stal **„varšavský dopis"** pěti komunistických stran, v němž byla situace v Československu vylíčena jako katastrofická. Dopis stanovoval takové požadavky, jejichž splněním by vedení KSČ úplně zastavilo reformní proces. Po zveřejnění „varšavského dopisu" (16. července) si nekomunistická většina společnosti uvědomila, jaké nebezpečí hrozí nejen osudům reformy, ale i suverenitě státu, a začala reformní představitele výrazně podporovat. **Během července a srpna 1968 získávali Dubček, Smrkovský, Černík, Kriegel a další obrovskou popularitu a autoritu**, kterou si vydobyli tím, že vzdorovali nátlaku zvenčí.

Od 27. července 1968 probíhalo **jednání mezi sovětskou a československou delegací v Čierne nad Tisou**. Sovětská delegace porušila zvyklosti a přijela v nejsilnější sestavě členů politbyra na území podřízené země. Jinak ale v dlouhých a obtížných jednáních neprojevila ochotu přijmout jakýkoli argument z československé strany a tvrdošíjně trvala na tvrzení, že socialismus v ČSSR je ohrožen. Vyjádřila mínění, že „jakákoli svoboda a demokracie znamená konec socialismu". Československá strana učinila řadu slibů, ale zároveň trvala na stanovisku, že v Československu není kontrarevoluce a strana že má „situaci pevně v rukou".

Příprava státního převratu a sovětská intervence

Po schůzce v Čierne na Tisou se zdálo, že se situace uklidňuje. Znovu se rozeběhly přípravy na XIV. sjezd

KSČ. V Bratislavě se konala schůzka pěti komunistických stran a KSČ (3. srpna) a poté proběhly v Praze návštěvy J. B. Tita a rumunského vůdce N. Ceauşesca [čjaušeska]. Nervozita sovětského vedení a jejich spojenců ze satelitních zemí se ale stupňovala. Za jejich podpory **se uvnitř KSČ vytvořilo konzervativní seskupení, které připravovalo uskutečnění státního převratu**. Během bratislavské schůzky V. Biľak, D. Kolder, A. Indra, A. Kapek a O. Švestka požádali „zvacím dopisem" sovětské vedení o pomoc proti kontrarevoluci. (Podobnou žádost obsahoval i dopis 99 Pragováků – konzervativních členů KSČ, kteří zůstali v anonymitě – sovětskému lidu.) Na novém zasedání představitelů „varšavské pětky" dne 18. srpna 1968 v Moskvě bylo s konečnou platností **přijato usnesení o vojenské intervenci do Československa**. Zásah měl přitom proběhnout v souladu s politickým převratem, který v zemi provedou stoupenci konzervativní linie.

Ale připravovaný scénář se nenaplnil. **V nočních hodinách 20. srpna 1968 vojska Sovětského svazu a nevelké jednotky Maďarska, NDR, Polska a Bulharska překročily československé hranice.** Nikdo je však nevítal. Nikdo se také neodvážil jménem dělnicko-rolnické vlády veřejně vystoupit. **Předsednictvo ÚV KSČ** skutečně zasedalo, ale **odmítlo návrh skupiny prosovětských členů**, aby se sovětská intervence uvítala jako „bratrská internacionální pomoc při záchraně socialismu v Československu". Naopak po vstupu vojenských jednotek členských států Varšavské smlouvy na československé území ještě stačilo přijmout **rezoluci, v níž se jednoznačně konstatovalo, že vojska pěti států obsazují zemi proti vůli a bez vědomí jejích ústavních orgánů a že vojenský vpád odporuje zásadám vztahů mezi socialistickými státy a normám mezinárodního práva**. Toto historické prohlášení stačili odpůrci intervence předat sdělovacím prostředkům ještě předtím, než byli izolováni a než začalo jejich zatýkání.

▲ *Obr. 230 Dne 21. srpna 1968 přijely do Československa poskytnout „bratrskou pomoc" a potlačit „pražské jaro" ruské tanky. Na snímku protestující obyvatelstvo*

Provolání předsednictva ÚV KSČ se bleskurychle rozšířilo a přispělo k rozpoutání celonárodní protestní manifestace. Nabývala na síle, když vešlo ve známost, že byli Dubček, Černík, Smrkovský, Kriegel, Šimon a Špaček zatčeni a odvlečeni do Sovětského svazu. Spontánnost odporu k vojenské intervenci byla tak masová a energie, s níž se národ bránil svému ponížení, tak zjevná, že ani autoři „zvacího dopisu" **nenalezli odvahu vyhlásit „dělnicko-rolnickou vládu"**. Narychlo svolaný **XIV. sjezd KSČ se sešel ve Vysočanech již příštího dne** (zasedal 22.-27. srpna 1968) a překazil snahy interventů najít partnera k jednání. Intervenci odmítlo i provolání Národního shromáždění z 22. srpna. **Okupanti byli zaskočeni. Nezbylo jim než jednat s „kontrarevolucionáři" jako s oficiální československou reprezentací**.

Na území Československa se **po 21. srpnu 1968 rozmístila ohromná početní síla cizích armád**. Interventi disponovali celkem s 750 000 vojáky, 6300 tanky, 800 letadly, 200 děly a další technikou, ale přesto zůstali v naprosté izolaci. Nedokázali se zmocnit sdělovacích prostředků, a tak se svět dovídal pravdivé informace o postojích obyvatelstva, ale i ústavních činitelů, kteří odmítli intervenci legalizovat. Tím se před domácím i světovým veřejným míněním mohly věci nazývat pravým jménem: okupace zůstala okupací a ta zase zjevným porušením zásad mezinárodního práva. **Neozbrojený a nenásilný odpor proti okupaci organizovaly především svobodné sdělovací prostředky.**

Díky technikům a redaktorům, kteří zorganizovali náhradní vysílání, se dařilo prostřednictvím rozhlasu udržovat spojení v době, kdy se okupační jednotky zmocnily budov rozhlasu a televize. Ve ztížených podmínkách vycházela většina novin a časopisů. Zároveň se prosadila i neobyčejná schopnost improvizace při odmítání okupace a celý bohatý rejstřík vtipu, sarkasmu a výsměchu, který pobyt intervenčních jednotek provázel na každém jejich kroku. Lidé diskutovali s řadovými vojáky a ti s úžasem zjišťovali, že je nečekají žádné krvavé střety s kontrarevolucionáři, na něž je jejich důstojníci připravovali. Obyvatelstvo ukázněně plnilo pokyny správních orgánů a odmítalo s okupačními jednotkami spolupracovat. S nápaditostí, kterou obdivoval v televizních záběrech demokratický svět, pořádalo různé formy politických demonstrací a dožadovalo se propuštění zatčených představitelů. Díky tomuto postupu nedošlo k masovému krveprolití. Neznamená to však, že by si okupace nevyžádala své civilní oběti! V prvních dnech po 21. srpnu zahynulo asi 90 civilistů a přes 300 lidí utrpělo těžká zranění.

Moskevská jednání

Za této situace se moskevští vládci smířili s myšlenkou, že obnovu totalitního pořádku budou muset zajistit v Československu jinou cestou, než původně předpokládali. Dne 23. srpna 1968 **zahájili v Moskvě jednání s československými představiteli**. Na jednání přiletěla oficiální československá stranická a státní delegace v čele s prezidentem Svobodou. Na jeho přání se rozhovorů zúčastnili i zatčení a internovaní straničtí a ústavní činitelé. Moskevská jednání probíhala až do 26. srpna 1968 a jejich výsledkem byl **podpis moskevského protokolu**. Z československých politiků našel odvahu nepodepsat tento dokument jediný: František Kriegel.

Moskevský protokol zavazoval československé stranické a státní vedení **ke splnění dřívějších i nově stanove-**

ných požadavků intervenčních států Varšavské smlouvy. Měly zastavit činnost všech organizací, které vznikly během obrodného procesu, zavést kontrolu sdělovacích prostředků, posílit postavení armády a bezpečnosti, odstranit pro sovětskou stranu nepřijatelné funkcionáře, zrušit usnesení vysočanského sjezdu KSČ a odvolat žádost československé diplomacie v Radě bezpečnosti OSN, aby projednala otázku intervence států Varšavské smlouvy v Československu. Sovětské vedení ze své strany pouze přislíbilo, že jeho orgány nebudou zasahovat do vnitřních československých záležitostí. Poslední bod moskevského protokolu příznačně stanovil, že „ujednání obou delegací a obsah rozhovorů zůstane přísně tajný".

Některé body protokolu přece jen skýtaly reformním politikům určitý prostor a obratným manévrováním snad mohli něco z obrodného procesu zachránit. Ale nikdo z tehdejších politiků to nedokázal. Ti nejschopnější byli postupně vyřazováni ze stranických funkcí i z veřejného života. Stoupencům starých pořádků se dařilo krok za krokem prosazovat rušení reformních opatření a nutili reformátory k ústupkům a ponižujícím sebekritikám.

Počátky „konsolidace" a „normalizace"

Období „konsolidace" – tak znělo slovo, které se v oficiálním dobovém slovníku běžně používalo – znamenalo **proces pozvolného návratu k prosovětskému totalitnímu režimu**. Byl zahájen na podzim roku 1968 a završen zhruba v květnu 1971, kdy se konal XIV. sjezd KSČ. Zároveň toto období „konsolidace" zahájilo **éru „normalizace"**, která představuje celý proces opět plně totalitního politického a společenského vývoje v Československu od srpna 1968 do listopadu 1989.

▲ *Obr. 231 Cestu k normalizaci definitivně otevřel XIV. sjezd KSČ. Na snímku protektor normalizátorů L. I. Brežněv spolu s prezidentem ČSSR Ludvíkem Svobodou a vůdcem KSČ (a pozdějším prezidentem) Gustávem Husákem*

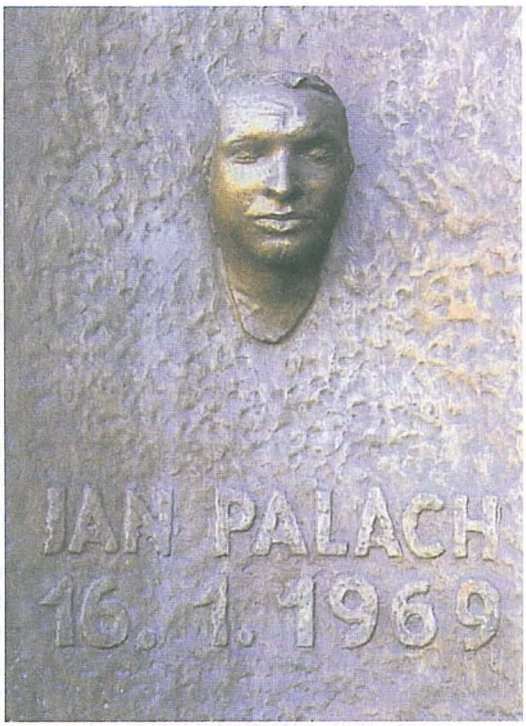

▲ *Obr. 232 Dne 16. ledna 1969 se na protest proti obnovování autoritativního režimu upálil před budovou Národního muzea v Praze student Jan Palach. Jeho oběť později zopakovali Jan Zajíc a Evžen Plocek. Na snímku pamětní deska na budově Filozofické fakulty UK s posmrtnou maskou, kterou sejmul sochař Olbram Zoubek*

Období „konsolidace" podstatným způsobem ovlivnily **nové mocenské a politické faktory**. Vyplynuly ze samotného faktu okupace Československa a z úlohy, kterou okupační vojska umístěná na jeho území sehrávala. Do konce roku 1968 odešly z ČSSR jednotky menších států sdružených ve Varšavské smlouvě. Roli trvalé hrozivé síly poté převzaly výhradně sovětské jednotky. Sovětská posádková velitelství ovlivňovala místní politickou situaci a na centrální úrovni se o **hrubé vměšování do vnitřních záležitostí** ČSSR staralo velení „střední skupiny sovětských vojsk" se sídlem v Milovicích a rovněž sovětské velvyslanectví v Praze. Lživé informace o reformní politice v Československu šířila nelegální tiskovina *Zprávy* a vysílala je rozhlasová stanice *Vltava*.

Každý ústupek z československé strany hodnotila sovětská strana jako nedostatečný. První opravdu viditelný a zásadní ústupek se týkal legalizace pobytu sovětských vojsk na československém území. V polovině října 1968 uzavřely československá a sovětská vláda **smlouvu o „dočasném pobytu sovětských vojsk"**, přičemž termín dočasný v ní nebyl nijak upřesněn, takže šlo vlastně o legalizaci dlouhodobé vojenské okupace země. V sovětských posádkách zůstalo na 75 000 vojáků.

Pro „konsolidaci a normalizaci" se vyslovil prezident republiky Svoboda. Od prvního tajemníka ÚV KSČ A. Dubčeka se začal odklánět předseda vlády O. Černík a do popředí se stále více dostával **Gustáv Husák**, který jako první z původně reformních politiků se smířil s „realitou" doby a v zájmu naplnění svých mocenských ambicí se rozhodl spolupracovat s Moskvou. Právě jemu nejvíce vyhovovalo, že značná část slovenské společnosti se spoko-

jila s tím, že parlament přijal 27. října 1968 **zákon o federativním uspořádání Československa.**

Zklamání z politiky umlčovalo aktivity širokých vrstev společnosti. Přesto se však **některé společenské skupiny ozývaly** a nechtěly se s nastávajícími poměry smířit. Platilo to zvláště o mládeži, která živelně demonstrovala proti pobytu cizích vojsk dne 28. října 1968 v Praze. Ve dnech 6. a 7. listopadu 1968 proběhly opět demonstrace v hlavním městě, ale i v Bratislavě a v Českých Budějovicích. Proti demonstrantům zasáhly jednotky Veřejné bezpečnosti a Lidových milicí. Nejvýraznějším projevem nespokojenosti byla třídenní okupační stávka vysokoškoláků v listopadu 1968. Na počátku roku 1969 se politické klima ve společnosti dále zhoršilo. V mocenské sféře již nabývali vrchu stoupenci „konsolidace". Využívali **akce neostalinistických skupin**, které se utvořily uvnitř KSČ i mimo ni a žádaly tvrdé postihy reformátorů.

Za této hluboké mravní krize, kdy se ve veřejnosti šířily pocity zklamání a rezignace, **otřásl svědomím společnosti tragický protest Jana Palacha**, studenta Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, který se 16. ledna 1969 upálil na Václavském náměstí v Praze. Svým činem chtěl vyburcovat veřejnost z nečinnosti a povzbudit ji k odporu. Stejnou pohnutku k obdobnému činu měl 25. února 1969 i student Jan Zajíc. Třetí oběť sebeupálením přinesl Evžen Plocek. Tyto činy doslova otřásly veřejností a vyvolaly v Praze a v řadě dalších míst demonstrace. Palachův pohřeb v Praze 25. ledna 1969 se stal celonárodní manifestací proti okupantům. Ani tyto extrémní projevy odporu ale nedokázaly vyvolat zvrat ve vývoji situace.

Duben 1969. Čistky a návrat k totalitě

K definitivnímu zlomu ve vnitropolitickém vývoji došlo na jaře 1969. V březnu 1969 porazili českoslovenští hokejoví reprezentanti na mistrovství světa dvakrát sovětské mužstvo. Při spontánních oslavách tohoto sportovního úspěchu, který byl vnímán s výrazným politickým a nacionálním podtextem, došlo i k projevům nespokojenosti s trvající sovětskou okupací. Navíc byly živelné projevy protestu „usměrněny" provokatéry z řad StB tak, že byly rozbity výlohy sovětské letecké společnosti Aeroflot. Po takzvaném hokejovém týdnu se i sovětský vůdce L. I. Brežněv rozhodl přejít k represivním politickým opatřením. Vyžadoval rychlou a jednoznačnou likvidaci reformních komunistů na všech úrovních. Většina členů ÚV KSČ se nechala zastrašit. I ti, kteří nadále zastávali reformní kurs, se rozhodli pro **volbu Gustáva Husáka do čela KSČ**. Podlehli iluzi, že volí muže, jenž byl opředen gloriolou vlastence, antifašisty a oběti politických procesů z 50. let, významného činitele reformního proudu, který nepřipustí návrat starých poměrů a opakování politických perzekucí. Právě na G. Husáka padla mezitím **i sovětská volba**. Počítala s tím, že se Husák se sovětskými požadavky nejen smíří, ale stane se i jejich obratným vykonavatelem. Dne 17. dubna 1969 **odstoupil A. Dubček z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ** (zanedlouho byl ze strany vyloučen) a prvním tajemníkem se stal G. Husák. S jeho jménem je spojeno obnovování absolutistické komunistické vlády v téměř celé éře normalizace.

Po nástupu G. Husáka do čela KSČ se rychle **změnily personální poměry**. Rozhodující místa ve státě zaujali lidé **„věrní Moskvě"**. Předsedou Národního shromáždění se na dlouhá léta stal Alois Indra, funkci slovenského prvního tajemníka KSS zaujal Jozef Lenárt, mimořádný vliv v předsednictvu ÚV KSČ si zajistil Vasil Biľak. Spolu s dalším normalizačním ideologem Janem Fojtíkem předložil v prosinci 1970 nechvalně proslulé **Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti**, které z krajně konzervativních pozic přehodnotilo nejen polednový vývoj, ale celé poslední desetiletí. Ve funkci předsedy vlády vystřídal O. Černíka Lubomír Štrougal. Z obou komor Národního shromáždění odešlo celkem 122 poslanců a tak se i tento zákonodárný sbor stal opět poslušným vykonavatelem přání normalizační moci.

„Kádrová očista" postihla v několika vlnách celou československou společnost. Čistky vyvrcholily v letech 1970-1971 stranickými prověrkami a pohovory. Z KSČ při nich bylo vyloučeno nebo vyškrtnuto na půl milionu osob. Značná část těch, kteří byli zbaveni členství v KSČ, byla postižena i existenčně. Mnozí byli propuštěni ze zaměstnání a šikanování se týkalo i celých rodin. Existenční nejistotě byli vystaveni i nekomunisté, zvláště ti, kteří se politicky angažovali v období „pražského jara". Čistky proběhly mezi vědeckými pracovníky, na vysokých školách, v kulturní oblasti a ve sdělovacích prostředcích, tedy všude tam, kde se dalo předpokládat ovlivňování širších vrstev obyvatelstva. Ve všech těchto oblastech to způsobilo ztrátu výkonnosti a úrovně a následně **přivodilo dlouhodobou stagnaci.** Nové Husákovo vedení KSČ nevyžadovalo od běžného občana hmatatelné projevy nadšení a souhlasu; stačilo mu, když občané **projevovali nejnutnější loajalitu k režimu** a alespoň navenek se z existenčních důvodů s danou situací smířili. S takovýmito postoji dokázala normalizační moc na podzim 1971 úspěšně zorganizovat volby. Ve prospěch jednotné kandidátky Národní fronty se odevzdalo téměř 100 % kladných hlasů. Většina občanů projevovala politickou netečnost a znechucení, ale zároveň se nechala zmanipulovat k tak masové účasti na volbách, že až předčila očekávání normalizátorů.

Vedoucí úloha KSČ se obnovovala ve všech oblastech a prosazovala se s ještě větší úporností než v předlednovém období. Prosadila se v Národní frontě, v nově vytvořené jednotné organizaci mládeže – Socialistickém svazu mládeže (SSM) – i v odborovém hnutí. Manipulace

Proletáři všech zemí, spojte se!

RUDÉ PRÁVO

ORGÁN ÚSTŘEDNÍHO VÝBORU KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA

PONDĚLÍ 25. SRPNA 1969 | ČÍSLO 199 — ROČNÍK 49 (Právo lidu roč. 72) | CENA 50 HAL.

V SOBOTU A V NEDĚLI BYL V REPUBLICE KLID

Kontrarevoluční síly poraženy v otevřeném střetnutí

Účast cizinců v nepokojích se vyšetřuje ● Složky ministerstva vnitra odhalily ozbrojené skupiny ● Syn bývalého statkáře neskrývá nenávist ● Dělníci odsuzují provokatéry ●

PRAHA 23. srpna (Od našich zpravodajů) — V sobotu a v neděli byl v Praze klid, hlavní město dostalo svou obvyklou letní tvář. Mnoho Pražanů vyjelo za město, na víkend, z náměstí a ulic, které byly dějištěm provokací, zmizely zátarasy a trosky a jen přelepená rozbitá skla anebo zabedněné výkladní skříně připomínají to, co Praha prožila.

Všeobecně se soudí, že kontrarevoluční síly utrpěly naprostou porážku. Je totiž stále zřejmější a prokazatelnější, že provokace, boj o ulici byl podrobně připraven a zorganizován. A nejen reakčními silami v republice; pozoruhodná je aktivní účast desítek cizinců, z nichž někteří přímo působili jako spojky mezi »vůdčí« skupinek.

Proč neprošli

Inspirátoři a organizátoři spoléhali ovšem na to, že strhnou svými hesly pražské závody a větší část občanů, ale to se jim nepodařilo. Pražská dělnická třída a pracující odmítli tóto dobrodružství a naopak se ve svých ...

... vak tvořily především deklasované a kriminální živly, jejichž necelou polovinu tvoří mimopražští flákači a recidivisté.

Včasné zásahy pomohly

Je ovšem třeba říci, že hodně pomohla skutečnost, že složky ministerstva vnitra už před demonstracemi odhalily řadu skupin, které se připravovaly na nebezpečná vystoupení. A nejen v Praze. Například i v Nové Roli u Karlových Var bezpečnostní orgány zadržely skupinu mladých lidí, která chystala velmi vážný útok. Mladíci chtěli 21. srpna strhnout pod demagogickými hesly občany do průvodu, způsobit chaos a potom zaútočit na budovu okresního oddělení VB.

... získat do své skupiny i velmi mladé chlapce.

V Nové Roli byla také zadržena čtyřčlenná skupina mladíků, kteří měli k dispozici malý arzenál zbraní. Z dalšího seznamu uvádíme: puška Mauser 7,92 mm, pistole Parabella 9 milimetrů, belgická pistole zn. FENA 9 mm, pistole CZ 7,65 mm, pistole Union 6,35 mm a dále náboje, nábojnice, osvětlovací pistole a náboje atd.

Kdo co vidí

Volal nám jistý pán do redakce, abychom se také podívali, kolik matek pláče nad »osudem« svých zadržených synů a dcer. Chápeme, že rodiče jsou přesvědčeni, že ten jejich nic neudělal, nicméně fakta jsou fakta. Je třeba říci otevřeně, že mladí, kteří byli zadrženi, byli aktivními účastníky provokací — kameny v jejich rukou nebo láhve hořlaviny byly nebezpečnou zbraní.

Ostatně o tom, že příslušníci složek MV, LM a armády i při veškeré ...

▶ *Obr. 233 První stránku komunistického Rudého práva zaplnily informace o tvrdém potlačení demonstrací dne 21. srpna 1969*

se společností tak navenek fungovala téměř dokonale. Jen občas ji kalilo **živelné propuknutí nespokojenosti**. Nejvýraznějším případem bylo připomenutí prvního výročí srpnové okupace v roce 1969, kdy v Praze došlo k demonstracím a pouličním střetům. Programovou opozici tvořily zatím jen nevelké skupiny intelektuálů, které působily navzájem izolovaně. Proto také živelná **demonstrace na Václavském náměstí 21. srpna 1969**, které se účastnilo podle odhadů 50 000-100 000 občanů, zůstala sice největším, ale až do listopadu 1989 také posledním masovým projevem odporu československé veřejnosti proti sovětské okupaci a komunistickému režimu. Jestliže měly události „pražského jara" nějaký epilog, pak to byl právě 21. srpen 1969.

V politické a ideologické oblasti korunoval návrat k totalitním poměrům již zmíněný dokument Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti od XIII. sjezdu KSČ. Obsahoval řadu lživých vývodů, ale přesto se stal závazným souborem zásad pro výklad a hodnocení nedávné minulosti. Invazi vojsk pěti států Varšavské smlouvy označil za příklad „bratrské internacionální pomoci", polednové reformy a obrodný proces ocejchoval jako „kontrarevoluci". „Poučení" převracelo na hlavu celý vývoj posledních let. Právě pro tuto vlastnost se stalo na téměř dvě desetiletí nezpochybnitelnou instrukcí stranické ideologie.

Důležitá data:

leden 1968 – na zasedání ÚV KSČ zvolen prvním tajemníkem A. Dubček
březen 1968 – rezignace A. Novotného a zvolení armádního generála Ludvíka Svobody prezidentem ČSSR
duben 1968 – zvolení nového vedení strany a přijetí Akčního programu KSČ
červen 1968 – zveřejnění výzvy Dva tisíce slov
21. srpen 1968 – vpád vojsk pěti států Varšavské smlouvy na území ČSSR
26. srpen 1968 – podpis moskevského protokolu o „konsolidaci" poměrů v Československu
říjen 1968 – schválení zákona o federativním uspořádání ČSSR Národním shromážděním
16. leden 1969 – protestní sebeupálení studenta Jana Palacha
březen 1969 – „hokejový týden" v Praze – protestní demonstrace proti sovětské okupaci po vítězství československých hokejistů nad sovětským mužstvem
duben 1969 – odstoupení A. Dubčeka a zvolení G. Husáka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ
srpen 1969 – masové protestní akce proti sovětské okupaci
prosinec 1970 – přijetí Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ

Otázky, úkoly:

1. Co se stalo na lednovém plénu ÚV KSČ? Jak byly jeho výsledky interpretovány? **2.** Které nové významné společenské organizace vznikly v rámci obrodného procesu? Jakou vyvíjely činnost? Které personální změny provázely nástup „pražského jara" 1968? Charakterizujte roli nejvýznamnějších osobností, které byly spojeny s obrodným procesem. **3.** Jaké hlavní programové body obsahoval Akční program KSČ z dubna 1968? Proč došlo ke krizi obrodného procesu? Jak chtěla napomoci pokračování reforem výzva Dva tisíce slov? **4.** Jak se vyvíjely vztahy mezi KSČ a komunistickými stranami sovětského bloku? Proč došlo 21. srpna 1968 k vojenské intervenci v ČSSR? Jak probíhala? Co obsahoval takzvaný moskevský protokol? **5.** Popište situaci v prvních dnech a týdnech sovětské okupace. **6.** Vysvětlete pojmy „konsolidace" a „normalizace". **7.** Jaké různé protestní činy a akce proti sovětské okupaci se odehrály v roce 1969? K čemu došlo v dubnu 1969? **8.** Charakterizujte proces návratu k totalitnímu uspořádání v ČSSR. Co obsahovalo Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti i po XIII. sjezdu KSČ? **9.** Opatřete si a prostudujte Akční program KSČ z dubna 1968. Pročtěte si výzvu Dva tisíce slov. Písemně oba dokumenty srovnejte. Pokuste se vyjádřit, v čem se lišily představy reformních komunistů od stoupenců reforem z řad občanské společnosti.

Dva tisíce slov

Dva tisíce slov, která patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem...

Obracíme se na vás v tomto okamžiku naděje, která je však pořád ohrožena. Trvalo několik měsíců, než mnozí uvěřili, že mohou promluvit, mnozí však nevěří ani teď. Ale promluvili jsme už tak a tolik se odkryli, že svůj úmysl zlidštit tento režim musíme jedině dokončit. Jinak by odplata starých sil byla krutá. Obracíme se hlavně na ty, kdo zatím jen čekali. Čas, který nastává, bude rozhodující pro mnoho let.

V poslední době jsou lidé zneklidnění, že se postup demokratizace zastavil. Tento pocit je zčásti projev únavy ze vzrušeného dění, zčásti odpovídá faktu: minulá sezona překvapivých odhalení, vysokých demisí a opájivých projevů nebývalé slovní smělosti. Zápas sil se však jen poněkud skryl, bojuje se o obsah a znění zákonů, o rozsah praktických opatření. Krom toho novým lidem, ministrům, prokurátorům, předsedům a tajemníkům musíme popřát čas na práci. Mají právo na tento čas, aby se mohli buďto osvědčit, nebo znemožnit. Krom toho v centrálních politických orgánech nelze dnes čekat víc.

Praktická kvalita příští demokracie závisí na tom, co se stane s podniky a v podnicích. Při všech našich diskusích nakonec nás mají v rukou hospodáři. Dobré hospodáře je třeba hledat a prosazovat. Je pravda, že všichni jsme ve srovnání s rozvinutými zeměmi špatně placeni, a někteří ještě hůř. Můžeme žádat víc peněz – které lze natisknout a tím znehodnotit. Žádejme však spíše ředitele a předsedy, aby nám vyložili, co a za kolik chtějí vyrábět, komu a zač prodávat, kolik se tím vydělá, co z toho se vloží do modernizace výroby a co je možno rozdělit. Pod zdánlivě nudnými titulky běží v novinách odraz velmi tvrdého boje o demokratizaci, nebo o koryta. Do toho mohou dělníci jakožto podnikatelé zasáhnout tím, koho zvolí do podnikatelských správ a podnikových rad. Jakožto zaměstnanci mohou pro sebe udělat nejlíp, když si za své zástupce zvolí do odborových orgánů své přirozené vůdce, schopné a čestné lidi bez ohledu na stranickou příslušnost.

Jestliže nelze v této době čekat od nynějších centrálních politických orgánů víc, je třeba dosáhnout více v okresech a obcích. Žádejme odchod lidí, kteří zneužili své moci, poškodili veřejný majetek, jednali nečestně nebo krutě. Je třeba vynalézt způsoby, jak je přimět k odchodu. Například: veřejná kritika, rezoluce, demonstrace, demonstrační pracovní brigády, sbírka na dary pro ně do důchodu, stávka, bojkot jejich dveří. Odmítat však způsoby nezákonné, neslušné a hrubé, jelikož by

jich využili k ovlivňování Alexandra Dubčeka. Náš odpor k psaní hrubých dopisů musí být tak všeobecný, aby každý takový dopis, který ještě dostanou, bylo možno považovat za dopis, který si dali poslat sami. Oživujme činnost Národní fronty. Požadujme veřejná zasedání národních výborů. K otázkám, které nechce nikdo znát, ustavujme vlastní občanské výbory a komise. Je to prosté: sejde se několik lidí, zvolí předsedu, vedou řádně zápis, publikují svůj nález, žádají řešení, nedají se zakřiknout. Okresní a místní tisk, který zdegeneroval na úřední troubu, proměňujme v tribunu všech kladných politických sil, žádejme ustavení redakčních rad ze zástupců Národní fronty nebo zakládejme jiné noviny. Ustavujme výbory na obranu svobody slova. Organizujme při svých shromážděních vlastní pořádkovou službu. Uslyšíme-li divné zprávy, ověřujme si je, vysílejme delegace na kompetentní místa, jejich odpovědi zveřejňujme třeba na vratech. Podporujme orgány Bezpečnosti, když stíhají skutečnou trestnou činnost, naší snahou není způsobit bezvládí a stav všeobecné nejistoty. Vyhýbejme se sousedským hádkám, neožírejme se v politických souvislostech. Prozrazujme fízly.

Oživený letní pohyb po celé republice vyvolá zájem o uspořádání státoprávního vztahu mezi Čechy a Slováky. Považujme federalizaci za způsob řešení národnostní otázky, jinak je to jen jedno z významných opatření k demokratizaci poměrů. Toto opatření samo o sobě nemusí ani Slovákům přinést lepší život. Režim – v českých zemích zvlášť a na Slovensku zvlášť – se tím ještě neřeší. Vláda stranicko-státní byrokracie může trvat, na Slovensku dokonce o to líp, že „vybojovala větší svobodu".

Velké znepokojení v poslední době pochází z možnosti, že by do našeho vývoje zasáhly zahraniční síly. Tváří v tvář všem přesilám můžeme jedině trvat slušně na svém a nezačínat si. Své vládě můžeme dát najevo, že za ní budeme stát třeba se zbraní, pokud bude dělat to, k čemu jí dáme mandát, a své spojence můžeme ujistit, že spojenecké, přátelské a obchodní smlouvy dodržíme. Naše podrážděné výtky a neargumentované podezření musí jen ztěžovat postavení naší vlády, aniž nám pomohou. Rovnoprávné vztahy si beztak můžeme zajistit jedině tím, že zkvalitníme své vnitřní poměry a dovedeme obrodný proces tak daleko, až jednou ve volbách si zvolíme státníky, kteří budou mít tolik statečnost, cti a politického umu, aby takové vztahy ustavili a udrželi. To je ostatně problém naprosto všech vlád všech menších států světa...

7. SVĚT DEMOKRACIE A HOSPODÁŘSKY VYSPĚLÝCH TRŽNÍCH EKONOMIK

Převaha liberálně-demokratického systému a vznik skupiny G 7

První poválečné desetiletí charakterizoval v celosvětovém měřítku rychle postupující a rozporuplný vývoj. Od poloviny 50. let začínalo být zřejmé, že rozhodující tvář druhé poloviny 20. století vtisknou ty země, jejichž společenské uspořádání je možné zahrnout pod pojem liberálně-demokratický systém. Jeho hlavními rysy jsou **pluralitní demokracie, respekt k základním lidským a občanským právům** a **existence svobodné tržní ekonomiky**. Po roce 1945 se vytvořila dvě hlavní světová centra liberálně-demokratického a tržního systému: Severní Amerika a sjednocující se západní Evropa. V 60. letech se k nim připojilo i Japonsko a poté i další dynamicky se rozvíjející země jihovýchodní Asie a Pacifiku. Z nejvyspělejších států – USA, Kanady, Velké Británie, Francie, Spolkové republiky Německo, Itálie a Japonska – se vytvořila **skupina sedmi hospodářsky nejrozvinutějších a finančně nejsilnějších států světa** (takzvaná **skupina G 7**). Ta vykazuje od počátku 70. let největší podíl na světové průmyslové produkci.

▲ **Obr. 234** *V červenci roku 1989 se na schůzce představitelů hospodářsky nejvyspělejších zemí skupiny G 7 setkali americký prezident George Bush, německý ministerský předseda Helmut Kohl a francouzský prezident François Mitterrand*

Moderní liberálně-demokratické uspořádání vychází z historických kořenů americké revoluce, která nabídla zkušenosti uplatnění individuálních občanských práv a ekonomického úspěchu, a Velké francouzské revoluce, jež přišla s ideálem svobody, rovnosti a bratrství. K tomu je nutné připočíst několik století trvající vývoj parlamentní demokracie charakterizované svobodnými volbami. Toto pojetí demokratického uspořádání západoevropského či severoamerického stylu si zajistilo prioritu i nepopiratelnou prosperitou a hospodářskou a vojenskou převahou. Svou autoritu si však demokratické státy Západu získaly také důrazem na dodržování lidských práv a rozvojem otevřené, občanské společnosti. Po zhroucení sovětského bloku se k tomuto uspořádání připojila i většina bývalých sovětských satelitů. Takovéto pojetí demokracie a tržní ekonomiky však nepřijaly všechny vyspělejší země světa a existují velká národní a nábožensko-kulturní společenství (například muslimové, hinduisté či buddhisté), která jej odmítají.

Ekonomický růst. Třetí průmyslová revoluce

Rozvoj ekonomiky průmyslově vyspělých zemí podmínily dvě vlny rozsáhlých investic, které spadaly do let 1955-57 a 1961-65. Investice podpořil i technický pokrok a rozvoj vzdělanosti a kvalifikace pracovní síly, vedoucí k růstu produktivity práce a následně i k růstu životní úrovně obyvatelstva. Mimořádnou dynamiku růstu průmyslové výroby vykazovaly země, které byly v druhé světové válce poraženy: Spolková republika Německo, Itálie a Japonsko. V jejich případě se hovoří o takzvaném hospodářském zázraku. Ekonomický růst těchto zemí zásadněji zpomalil až „ropný šok" v letech 1973-75 (celosvětové prudké zvýšení cen ropy). Rychlý hospodářský rozvoj zaznamenaly i takové země jako Kanada, Austrálie, Nový Zéland či Jihoafrická republika a rovněž větši-

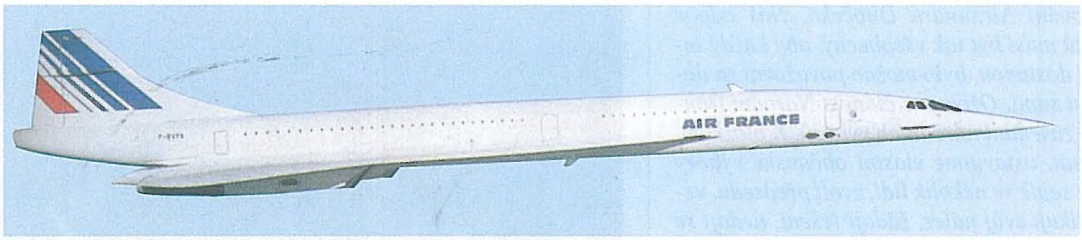

◀ *Obr. 235 V březnu roku 1969 vzlétlo jako výsledek francouzsko-britské spolupráce první nadzvukové dopravní letadlo Concorde (Svornost)*

na západoevropských států. Poněkud pomaleji se rozvíjela ekonomika v USA a Velké Británii, i když podíl USA na celkové průmyslové produkci světa stále přesahoval 40 %.

Zmíněný ekonomický růst byl od přelomu 50. a 60. let podmíněn **třetí průmyslovou revolucí**, která je charakterizována především **využitím počítačů**. Proto se hovoří také o **počítačové revoluci**. Výroba a využití počítačů souvisí s vynálezem tranzistoru v roce 1947 i s pozdějším vynálezem mikročipu. Počítače se postupně zmenšovaly, zrychlovaly a zlevňovaly. V 80. letech začala éra takzvaných osobních počítačů a stále rychleji vznikají nové a nové generace počítačových procesorů i jejich programového vybavení (softwaru). Počítače řídí kosmický program, výrobu, vojenské systémy, finanční transakce, archivují záznamy, ovládly tisk, komunikace – zkrátka všechny podstatné složky moderního života. Zásadním způsobem mění způsob lidské práce, vzdělávání, myšlení i komunikaci mezi lidmi.

Postindustriální období a terciární sféra

V zemích s vyspělou tržní ekonomikou se díky komunikační a informační revoluci postupně mění celková společenská struktura a fungování hospodářského systému. Říká se, že tyto země vstoupily do **postindustriálního období**. Jedním z jeho hlavních znaků je rychlý rozvoj sektoru služeb – takzvané terciární sféry. Snižuje se podíl primární sféry hospodářství (zemědělství, lesnictví, těžba surovin), mírně klesá podíl sféry sekundární (průmysl a stavebnictví) a rychle roste **sféra terciární**, kde se vytváří celá řada nových pracovních příležitostí. V terciární sféře se setkáváme se vznikem i takových oblastí, jako je „průmysl zábavy", bankovnictví či obchodní řetězce. V zemích s vyspělou ekonomikou roste význam tohoto sektoru, který zaujímá i čím dál tím větší místo v mezinárodním obchodě (směna služeb narůstá rychleji než směna zboží).

Rozvoj vědy a techniky. Manažerská revoluce

Velké objevy a technický pokrok se v poválečném období nevyčerpaly jen konstrukcí počítačů. Pro rozvoj vědy a aplikaci jejích poznatků ve výrobě měly obdobný význam i objevy nových elementárních částic, konstrukce jaderných reaktorů, plně automatizovaných linek, výroba integrovaných obvodů, laseru, konstrukce raket, družic a nadzvukových letadel, ale i uplatnění plastických hmot a objevy nových chemických látek. Výrazně se uplatnily i poznatky z oblasti genetiky a genetického inženýrství. Od 70. let se ve výrobě prosadila robotizace a široké využití si stále více nacházely biotechnologie. Tyto opravdu revoluční změny ve vědě a technice přinesly lidem v jejich zaměstnáních nové funkce: funkce dozoru, kontroly, seřizování a údržby složitých a automaticky pracujících zařízení. Klesá podíl fyzické práce a stoupají nároky na kvalifikaci a celoživotní vzdělávání zaměstnanců. Změny v organizaci a metodách řídící práce jsou tak zásadní, že se pro ně vžil pojem **manažerská revoluce**. Uplatnila se nejprve v USA, odkud se dostala do Evropy a Japonska; právě Japonci do ní vnesli řadu originálních prvků.

Vedle mamutích nadnárodních výrobních a obchodních koncernů je toto období ve znamení rozkvětu **malého a středního podnikání**. Týká se to zejména odvětví, která zabezpečují nové potřeby obyvatel nebo se orientují na sektor služeb pro výrobu i nevýrobní sféru. Malé a střední podniky se lépe přizpůsobují změnám v poptávce, dokážou vyrábět s menšími náklady a pružně měnit svůj výrobní program.

Nová fáze oživení

Po překonání určité krize ekonomik vyspělých zemí, způsobené mimo jiné „ropnými šoky" v 70. letech, nastala od roku 1983 nová fáze **oživení ekonomického růstu**. Důsledná modernizace a racionalizace výroby přispěla k výraznému růstu zejména elektrotechniky, chemické výroby, biotechnologií a strojírenství. Růst průmyslové výroby významně ovlivnilo i zvýšení zbrojní výroby vyvolané zostřením vztahů mezi Východem a Západem od konce 70. let.

K ekonomickému oživení přispěl i **odklon** řady ekonomů s výkonnými pravomocemi **od teorií** anglického ekonoma **Johna Maynarda Keynese** [kejnze], které požadovaly aktivní zásahy státu do chodu hospodářství s cílem podpořit ekonomický růst a čelit krizím. Pro řešení rostoucí nezaměstnanosti a inflace se totiž metody státní regulace ukázaly jako málo účinné a vedly k stagnaci výroby. Stále více se prosazovala **neoliberalistická ekonomická teorie** reprezentovaná například americkým ekonomem **Miltonem Friedmanem** [frídmenem], která požadovala rozšíření prostoru pro působení tržních sil bez ohledu na bezprostřední sociální důsledky. Důraz kladla na boj s inflací, na snížení státních výdajů a na úsilí o vyrovnanost státních rozpočtů. Nejdůležitějším nástrojem této nové ekonomické politiky se stalo ovlivňování kapitálového trhu a měnového kursu, například ovlivňováním úrokové míry či regulací peněz v oběhu. V praxi se jí snažila zavést jak administrativa prezidenta Ronalda Reagana v USA, tak vláda Margaret Thatcherové ve Velké Británii. M. Thatcherové se přes odpor opozice podařilo provést rozsáhlou privatizaci státních podniků, ozdravit státní finance, provést daňovou reformu a během 80. let i oživit britskou ekonomiku. Kritizována však byla její snaha omezit výdaje na zdravotnictví, vědu a kulturu i zhoršení sociální situace nejchudších vrstev společnosti.

Projekt sjednocení Evropy a vznik EHS

Jedním z nejvýznamnějších procesů proměny tradičního společenského a ekonomického uspořádání v druhé polovině 20. století je **evropská integrace**. Přední západoevropští politici a ekonomové hodlali po překonání důsledků druhé světové války vytvořit nově sjednocenou Evropu založenou na tradičních hodnotách – na úctě k lidské osobnosti, na křesťanské tradici, na fungujícím systému pluralitní demokracie. Cílem bylo jednak přiblížit se efektivnímu americkému systému, jednak postavit překážku dalšímu postupu komunismu. Ze západoevropských politiků se o zahájení integračních snah nejvíce zasloužili německý kancléř Konrád Adenauer a později francouzský prezident Charles de Gaulle. Právě jejich zásluhou proběhl proces francouzsko-německého usmíření, bez něhož by úvahy o sjednocení Evropy nebyly reálné.

Kladné zkušenosti z fungování Evropského společenství uhlí a oceli (ESUO), založeného roku 1951, vedly členy této organizace k rozhodnutí rozšířit dosavadní ekonomickou a politickou spolupráci. 26. března 1957 podepsalo 6 západoevropských zemí **Římské smlouvy**, na jejichž základě zahájila roku 1958 činnost dvě nová společenství: **Evropské hospodářské společenství** (EHS) a **Evropské společenství pro atomovou energii** (EUROATOM). Pro Francii, SRN, Itálii a státy Beneluxu tak vznikly výhody společného trhu, i když jeho dotvoření trvalo téměř 10 let. Hospodářská spolupráce se měla stát předstupněm pro politickou unii. V roce 1968, kdy vstoupil v platnost jednotný celní tarif EHS vůči ostatním zemím, byl již skutečností nejen společný trh zboží, ale i volný pohyb služeb, kapitálu a pracovních sil. Ekonomická efektivita EHS vedla některé další západoevropské státy, aby se o členství postupně ucházely.

Evropská společenství

Spojením EHS, ESUO a společenství EUROATOM vznikla v roce 1967 **Evropská společenství** (ES), fungující jako hlavní nástroj západoevropské integrace až do počátku 90. let. V roce 1973 byly do ES přijaty Velká Británie, Dánsko a Irsko. V Norsku, které mělo také zájem

▲ *Obr. 236 Evropské instituce mají své sídlo mimo jiné ve městě Lucemburk. Najdeme zde Evropský soudní dvůr a sekretariát Evropského parlamentu*

▲ *Obr. 237 Mladí lidé ze zemí Evropské unie před Vítězným obloukem v Paříži – budoucnost sjednocené Evropy*

do ES vstoupit, zvítězili v referendu odpůrci členství, kteří se obávali ztráty norské suverenity. V roce 1981 bylo za člena přijato Řecko a v roce 1986 Španělsko a Portugalsko. Evropská společenství zavedla i zvláštní statut přidružených zemí, mezi něž patřily zejména bývalé francouzské a belgické kolonie. Od počátku 60. let existovalo v Evropě i druhé integrační uskupení, **Evropské sdružení volného obchodu** (ESVO), které uzavřelo s Evropskými společenstvími dohodu o **jednotném hospodářském prostoru** a podpořilo tím myšlenku všeobecné evropské integrace. Nástupkyní Evropských společenství se roku 1992 stala **Evropská unie**. Její základy vymezila smlouva podepsaná 7. února 1992 v nizozemském Maastrichtu. Evropská unie má v současnosti 15 členských států.

K řešení sporných otázek integračního procesu byly pravidelně svolávány konference šéfů států a vlád členských zemí. Postupně se vykrystalizovaly pravomoci **Komise** a **Rady ES** se sídlem v Bruselu; tyto orgány koordinovaly politické a hospodářské zájmy společenství a v případě Komise řídily i jejich rozsáhlou administrativu. Orgány společenství reprezentuje rovněž **Evropský parlament** se sídlem ve Štrasburku, do něhož probíhají od roku 1979 ve všech členských státech přímé volby. Na dodržování dohod dbá **Evropský soudní dvůr** se sídlem v Lucemburku a další kontrolní a soudní orgány. Pro koordinaci hospodářského vývoje byla zřízena **Evropská investiční banka**. Tuto strukturu v zásadě přijala i Evropská unie.

Politický vývoj v západoevropských zemích

Politický vývoj v zemích západní Evropy byl od 60. do 80. let značně ovlivňován postojem k otázkám atlantické obranné spolupráce i přístupem k evropské integraci (ochotou vzdát se části národní suverenity ve prospěch rozhodování ES). Na pozadí sjednocující se Evropy se do nové polohy dostaly otázky zachování národní identity. Při řešení těchto i dalších otázek se v západoevropských společnostech prosadily výrazné politické osobnosti.

Velká Británie

Ve Velké Británii, v níž se politický systém tradičně odvíjí od střídání vlád dvou hlavních politických stran – **konzervativců** a **labouristů** [lejbristů], vynikla osobnost „železné lady" **Mar-**

▲ *Obr. 238 I vyspělé demokracie mají své problémy: Konflikty v Severním Irsku způsobují náboženské rozdíly mezi římskými katolíky a protestanty. Snímek zachycuje protestanty, známé pod názvem oranžisté, účastnící se přehlídkového pochodu Oranžského řádu*

▲ *Obr. 239 Charles de Gaulle se stal symbolem obnovy demokratické Francie a spolu s německým kancléřem Konrádem Adenauerem i jedním z hlavních propagátorů myšlenky sjednocení západní Evropy*

garet Thatcherové [márgerit sečrové]. V roce 1978 vyhrála v čele konzervativní strany volby a stala se první ministerskou předsedkyní v dějinách Velké Británie. Proslula nekompromisními postoji, s nimiž hájila svoji politiku založenou na těsné spolupráci s USA a na ekonomických reformách. Snažila se též posílit „vládu práva", omezila vliv odborů, uskutečnila privatizaci státních podniků, oživila ekonomiku a vrátila Británii mezinárodní prestiž. Ani jí se však nepodařilo vyřešit dlouhodobý konflikt mezi protestantskou většinou a katolickou menšinou v Severním Irsku. Vzájemné útoky a teroristické násilí, zvláště mezi **Irskou republikánskou armádou** (IRA) a britskými jednotkami, se demokratickými prostředky vyřešit nepodařilo. Nástupce M. Thatcherové **John Major** [mejdžr] se kromě tohoto problému musel potýkat s hospodářskou recesí, „euroskeptickou" opozicí ve vlastní konzervativní straně i s některými vážnými sociálními důsledky předchozí ekonomické politiky. V roce 1997 proto došlo ke změně a vládu po mnoha letech převzali labouristé v čele s charismatickým vůdcem **Tony Blairem** [blérem].

Francie

Francouzská společnost se dokázala vyrovnat s nestabilitou vlád takzvané čtvrté republiky (1946-1958), prohloubenou vleklým konfliktem v Alžíru, především tím, že do čela státu povolala generála **Charlese de Gaulla**. De Gaulle získal v referendu o nové ústavě v roce 1958 rozsáhlé ústavní pravomoce, které daly vzniknout novému prezidentskému systému takzvané páté republiky. (Od roku 1962 je prezident ve Francii volen přímo, jmenuje předsedu vlády a ministři nesmějí být zároveň členy parlamentu, aby nedocházelo ke splývání výkonné a zákonodárné moci.) De Gaulle jako silný prezident řešil **konflikt v Alžíru**, dokončil proces dekolonizace a usiloval o **nezávislou francouzskou zahraniční politiku**. Zasadil se o prohloubení evropské integrace a provedl i některé hospodářské reformy. V květnu roku 1968 však došlo k hluboké celospolečenské krizi, jež vyvrcholila studentskými nepokoji v Paříži. De Gaulle se cítil zaskočen a do situace zpočátku nezasahoval. Po velké manifestaci svých stoupenců se však rozhodl rozpustit Národní shromáždění a vypsat nové volby; většinu v nich získali gaullističtí kandidáti. Avšak již v dubnu 1969 podal de Gaulle demisi, když neuspěl v referendu o novém regionálním členění Francie. V dalším období se v prezidentském úřadu objevili představitelé pravice **Georges Pompidou** [žorž pompidu] a **Valéry Giscard d' Estaing** [žiskár desten] a po nich socialista **François Mitterrand** [miterán]. Také u vlády se pravice a socialisté několikrát vystřídali, avšak v roce 1993 vyhrála díky většinovému volebnímu systému pravicová koalice a prezidentem se stal bývalý starosta Paříže **Jacques Chirac** [žak širak].

Spolková republika Německo

Ve vedení západoněmecké politiky se vystřídalo několik významných osobností. Politický systém SRN ovládly dvě hlavní politické strany: **Křesťansko-demokratická unie** (CDU, v Bavorsku Křesťansko-sociální unie CSU) a **Sociálně demokratická strana Německa** (SPD). Politiku rekonstrukce a návratu Německa do demokratické Evropy reprezentoval především křesťansko-demokratický politik **Konrád Adenauer**. Podporoval myšlenku sjednocené Evropy, neboť správně vytušil, že jen sjednocená Evropa může přinést i znovusjednocení Německa. V říjnu 1963 odstoupil pro pokročilý věk z úřadu a na místě kancléře jej nahradil tvůrce německého „hospodářského zázraku" **Ludwig Erhard**. Byl zastáncem politiky ekonomického neoliberalismu a vycházel z přesvědčení, že stát má nechat působit přirozené zákony trhu, založené na svobodném podnikání, jež se mělo stát hybnou silou celé ekonomiky. Zároveň však usiloval o vytvoření sociálně-tržního hospodářství, zajišťujícího prosperitu celé společnosti. Na přelomu 60. a 70. let se v politickém životě SRN vytvořila nová konstelace. V čele státu stanul jako kancléř sociální demokrat **Willy Brandt**. Proslul jako představitel evropského sociálně demokratického hnutí a jako tvůrce **východní politiky**, která hledala formy koexistence se sovětským mocenským blokem. Ve vnitropolitickém ohledu byl úspěšnější jeho stranický kolega a nástupce Helmut Schmidt, neboť se mu podařilo v SRN nastolit stabilní ekonomický a sociální vývoj. V roce 1982 se stal novým kancléřem křesťansko-demokratický politik **Helmut Kohl** [kól], za jehož vedení se SRN propracovala mezi nejvýznamnější západoevropské státy a stala se spolu s Francií motorem evropské integrace. Ovoce Kohlovy vyvážené vnitřní a zahraniční politiky dozrálo 9. listopadu 1989, kdy padla berlínská zeď. V září 1990 obhájila německá diplomacie na konferenci v Moskvě koncepci spojení obou německých států a počátkem října 1990 bylo opětovné sjednocení Německa slavnostně vyhlášeno. H. Kohl tak vstoupil do historie jako **kancléř – sjednotitel Německa**.

Nové přístupy katolické církve

Životnost západoevropského modelu demokracie a tržní ekonomiky dokreslovaly i takové skutečnosti, jako byl **pád diktátorských režimů v Řecku, Portugalsku a Španělsku** v polovině 70. let. Tento proces vhodně doplnila i úspěšná diplomacie

Vatikánu a snaha římskokatolické církve hledat nové přístupy k současnému světu. Objevily se i tendence k ekumenické spolupráci, která vede k všeobecnému posílení křesťanství a jeho etických zásad. Tyto nové přístupy hledala katolická církev především za papeže Jana XXIII. Renesanci víry v Evropě i na dalších kontinentech přinesla volba polského kardinála Karola Wojtyly za **papeže Jana Pavla II.** Předznamenala pád komunismu nejen v jeho rodné zemi, ale i v celosvětovém měřítku.

JAN PAVEL II. Karol Wojtyla se narodil roku 1920 ve vesnici Wadowice v jižním Polsku. Studoval v Krakově, aby však unikl deportaci, stal se dělníkem v chemické továrně. Na kněze byl vysvěcen v roce 1946. Roku 1958 byl jmenován krakovským arcibiskupem a roku 1967 přijat do kolegia kardinálů. V roce 1978 byl zvolen prvním neitalským papežem od dob Hadriana VI. (1522-23). Jako papež podnikl množství cest, při nichž spojení osobního charismatu a obratného využívání médií přineslo jemu samotnému i katolické církvi výjimečnou prestiž.

I s ohledem na politický stav ve své zemi odsuzoval Jan Pavel II. všechny formy politického útisku v zemích východní Evropy i zemích třetího světa. Hlásá zároveň „sociální doktrínu" církve, vzdálenou divokému kapitalismu i kolektivismu. Snaží se o prosazení zásady přísného respektu k životu a křesťanské morálce jak v otázce antikoncepce, tak i v boji proti AIDS. Jeho snahu o ekumenismus vyjadřují častá setkání se zástupci jiných církví ve snaze navázat s nimi dialog, vedoucí ke smíření a sblížení. Jeho další snahou je jakási „nová evangelizace" světa, která by vrátila smysl modernímu životu a pomohla vyřešit krizi hodnot v současné společnosti. *„Vše, co se příčí životu samému (…), vše, co násilím porušuje jednotu lidské bytosti, vše, co urážÍ lidskou důstojnost, toto vše je hanebné,"* shrnul v roce 1993.

Oslabení levicových stran

V politickém vývoji Evropy posledních desetiletí se uplatnil ještě jeden trend. **Levicové strany ovlivněné marxismem či komunismem ztrácely pozice**, které nabyly v poválečné radikální společenské atmosféře. Stalo se tak přesto, že hospodářské obtíže 70. let a některé další společenské jevy jim měly spíše vyhovovat. Neuspěl ani pokus o „eurokomunismus" podporovaný komunistickými stranami západní Evropy. V nich postupně došlo k převládnutí sociálnědemokratické orientace a kdysi vlivné komunistické hnutí, především ve Francii a Itálii, skončilo ve společenské izolaci. Naopak **demokratická levice**, jak o tom svědčí vývoj v Socialistické internacionále, se stala legitimní a významnou složkou demokratického politického života a podílí se na vládě v řadě států západní Evropy.

Specifické rysy americké demokracie

Politický systém Spojených států amerických spočívá na soupeření dvou hlavních politických stran – **republikánů** a **demokratů**. To se nejvíce projevuje v prezidentských volbách, které takřka pravidelně přinášejí střídání demokratických a republikánských kandidátů v prezidentském úřadě. Rozdíly v politických programech obou stran jsou v porovnání s evropskými poměry méně výrazné, často rozhoduje spíše mediální prezentace kandidáta a jeho programu ve volební kampani. Výraznou politickou osobností poválečného období v prezidentském úřadě byl, jak už víme, demokratický kandidát **John Fitzgerald Kennedy**, jenž v roce 1960 těsně porazil republikánského soupeře Richarda Nixona. Dosáhl řady úspěchů zejména v zahraniční politice a jeho osoba se stala (i vzhledem k tragickému osudu) symbolem nově nastupující americké vize svobody a demokracie.

Nixonovo prezidentství a aféra Watergate

Po nepříliš úspěšném období vlády prezidenta **Lyndona Johnsona**, s nímž je spojena americká válka ve Vietnamu, nastoupil do Bílého domu republikán **Richard Nixon** [ričrd nyksn]. Ukončil válku ve Vietnamu a byl si vědom i nebezpečí, které vyplývalo z dosavadní americké snahy získat převahu v celosvětovém měřítku. Formuloval proto takzvanou Nixonovu doktrínu, podle níž Spojené státy nemohly rozhodovat o obraně všech svobodných národů světa, a vyjádřil ochotu ukončit období konfrontace se sovětským blokem a Čínou. Tuto politiku potvrdil cestami do komunistické Číny a do Sovětského svazu. SSSR navštívil v roce 1972 jako první americký prezident. V červnu 1973 došlo po dohodě L. I. Brežněva a R. Nixona k podespání **dohody obou supervelmocí o odvrácení jaderné války**. Nixonovy úspěchy umocnil obratnou diplomacií na Blízkém východě, v Latinské Americe i v Evropě ministr zahraničí **Henry Kissinger** [kisindžr]. To vše přispělo k Nixonově znovuzvolení prezidentem v roce 1972. Jeho druhé prezidentské období však již triumfem neskončilo. V období předvolebního boje došlo totiž k takzvané **aféře Watergate** [vótrgejt] (vloupání do ústředí sídla Demokratické strany a odposlech politických protivníků), po níž byl R. Nixon donucen rezignovat na svůj úřad. Aféra odhalila řadu nedostatků v americké politice, avšak **prokázala též sílu americké demokracie** – její schopnost donutit politika, který se provinil proti demokratickým zásadám, k odstoupení. Od aféry Watergate se Kongres věnuje systematické kontrole americké vlády a prezidenta.

Ronald Reagan a George Bush

Po odstoupení R. Nixona zvítězil v následujících volbách demokratický kandidát **Jimmy Carter** [kártr]. Za jeho úřadování zesílil tlak na dodržování lidských práv v zemích sovětského bloku. Americké hospodářství však postihla recese a americká mezinárodní prestiž utrpěla i zadržením amerických rukojmí v Íránu. Toho v následujících volbách dokázal využít republikán **Ronald Reagan**, který nabídl zemi nový start, a to na základě **obnovení všech předností tržního hospodářství**. Snížil

▲ **Obr. 240** *Na počátku 80. let nastoupil do čela americké politiky jako prezident Ronald Reagan, původním povoláním filmový herec v Hollywoodu. Snímek pochází z této doby*

federální výdaje a daně, aby nebránil rozvoji podnikání, a výrazně se postavil proti komunistickým režimům na celém světě. Snažil se prosazovat především čistě americké zájmy s důrazem na výsostné velmocenské postavení USA. Proto také došlo v počátcích jeho vlády k opětovné démonizaci „říše zla" – Sovětského svazu – a k návratu ke vztahům z počátku studené války. Výstrahou komunistickému světu měl být také program „hvězdných válek" (takzvané **strategické obranné iniciativy**) a rozmístění raket Pershing v Evropě. Vypjatá mezinárodní situace se uklidnila až s výměnou sovětského vedení. Změny v SSSR, ale i obrovský hospodářský deficit USA přiměly R. Reagana k **setkání s Michailem Gorbačovem v listopadu 1985 v Ženevě**. USA a SSSR tak zahájily jednání o nové fázi procesu odzbrojení a v roce 1987 se dohodly na stažení raket středního doletu z Evropy.

V listopadu 1988 se 41. prezidentem USA stal opět republikánský kandidát, dosavadní viceprezident **George Bush** [buš]. Projevil se jako rozhodná osobnost při **řízení zahraniční politiky**. V únoru 1991 nasadil americké vojáky jako součást jednotek OSN ve **válce v Perském zálivu proti Iráku**, který násilně okupoval sousední Kuvajt. G. Bush se dokázal vyrovnat i s rozpadem sovětského bloku a bývalým sovětským satelitům poskytl politickou i ekonomickou podporu, ačkoli i na USA dopadly důsledky celosvětové hospodářské recese. Právě na ekonomickém poli byl G. Bush méně úspěšný než v zahraniční politice. To byl také jeden z hlavních důvodů, proč ho ve volbách roku 1992 porazil mladý ambiciózní demokratický kandidát **Bill Clinton** [klintn]. Za obě funkční období tohoto amerického prezidenta došlo k **výraznému ekonomickému a sociálnímu vzestupu USA**.

Globalizace – hrozba, nebo ekonomická nutnost?

V průběhu více než 40 let soupeření mocenských bloků se projevila ekonomická, politická a morální převaha světa západoevropské a americké demokracie. Soupeření ovšem odčerpalo síly i západním zemím, neboť náklady na zbrojení vystoupaly do závratných sum; v dobách největšího napětí představovaly až 1000 miliard dolarů ročně. V nové situaci po rozpadu sovětského bloku se naskytla **šance nejen omezit hrozbu jaderných zbraní, ale řešit i další globální problémy lidstva** (zejména populační explozi, vážné problémy ekologické, epidemii AIDS, projevy terorismu a další).

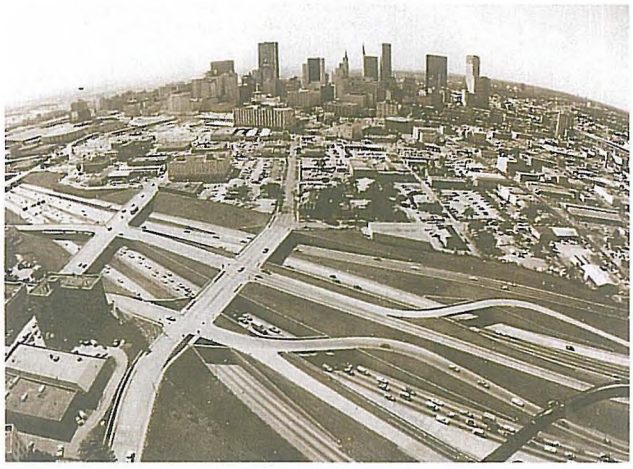

▲ *Obr. 241 Snímek z texaského Dallasu představuje nové problémy lidské civilizace: auta a silnice překrývají celou planetu*

V 90. letech se k těmto problémům lidstva přiřadila i problematika postupující **globalizace světové ekonomiky a světového finančnictví**, z níž vyplynuly některé nové sociální konflikty. V řadě odvětví působí nadnárodní společnosti, které ovládají například obchod s potravinami, pohonnými hmotami či těžbu nerostného bohatství. Působení těchto společností však vede i k sociální nespokojenosti, často spojené s ekologickými hrozbami. Projevy nespokojenosti zvláště mladých lidí a ekologických iniciativ směřují i proti ústředním finančním světovým institucím, jako je Světová banka a Mezinárodní měnový fond. Na projevech nespokojenosti s globalizací se snaží prarazitovat mezinárodní terorismus.

Pojmy:

Recese – pokles (zpravidla mírnější a krátkodobější) růstu ekonomiky.
Ekumenismus – hnutí snažící se o sblížení a jednotu křesťanských církví.
Evangelizace – úsilí o prohloubení a zvroucnění života podle evangelia; hlásání křesťanství.

Důležitá data:

1957 – podpis Římských smluv o vytvoření Evropského hospodářského společenství a Evropského společenství pro atomovou energii
1967 – vznik Evropských společenství
říjen 1990 – znovusjednocení Německa
únor 1992 – podpis smlouvy o Evropské unii v Maastrichtu

Otázky, úkoly:

1. Které země patří ke skupině G 7? **2.** Co charakterizuje nástup třetí průmyslové revoluce a přechod k postindustriálnímu období ve vývoji vyspělých států? **3.** Jak se vyvíjela evropská integrace? **4.** Uveďte nejpodstatnější momenty politického vývoje v nejdůležitějších státech západní Evropy a v USA od 60. let 20. století. **5.** Před kterými globálními problémy stojí lidstvo na počátku 21. století? S pomocí literatury o nich shromážděte údaje a konfrontujte je se situací v České republice. Jak by se podle vašeho názoru mohly tyto problémy řešit? **6.** Prostudujte si základní dokumenty Evropské unie (viz sborník dokumentů *Česká republika a současný svět. Sestavil a uspořádal Vladimír Týč.* Praha 1998, s. 166-170 a násled.). Jaké jsou její hlavní cíle a zásady? Jak se díváte na perspektivy vstupu České republiky do Evropské unie? Vyjádřete svůj názor na výhody a nevýhody začlenění ČR do EU.

8. ROZPAD SOVĚTSKÉHO BLOKU

Všestranné posouzení rychlého zhroucení sovětského mocenského bloku v letech 1989-1991, které znamenalo velké oslabení komunistického systému v celosvětovém měřítku, historiky teprve čeká. Z dosud provedeného rozboru je však zřejmé, že celkový ekonomický, politický a vojenský potenciál sovětského bloku a jeho vnitřní soudržnost byly **západním světem přeceňovány**. Na celý svět totiž působila více než 40 let **sovětská jaderná hroz-**

ba, jež umlčovala hlasy, že sovětský blok je „kolos na hliněných nohou“, který se rozpadne, jakmile jej nebude možné udržet vojenskou silou.

Definitivnímu rozpadu sovětského bloku předcházela **řada dílčích krizí**, k nimž v 50. a 60. letech došlo například v Maďarsku, Polsku a Československu. Narůstaly nejen politické, ale i ekonomické a sociální obtíže. Ačkoli ideologové komunismu prohlašovali, že sovětský model komunismu dokáže svou ekonomickou převahu nad kapitalismem, druhá polovina 20. století ukázala, že se jednalo o nebezpečný a krutý politický, sociální, ale i ekonomický experiment, který ztroskotal.

Nástup neostalinismu. Období vlády L. I. Brežněva

V 70. letech nastalo období poměrné stabilizace vnitřních poměrů sovětského bloku, které se označuje také jako období neostalinismu nebo brežněvismu. SSSR a jeho satelitní země se v této době vracely k modelu socialismu 50. let s tím rozdílem, že došlo ke zmírnění forem politických represí. Poněkud do pozadí ustoupily i původní formy socialistické agitace. Státy sovětského bloku se soustřeďovaly především na ekonomické otázky, neboť musely řešit **rostoucí hospodářské obtíže**. Ekonomiky států sovětského bloku stále více zaostávaly a nedokázaly se přizpůsobit světovým vývojovým trendům. Nemálo se na tom podílela i snaha udržet tempo závodů ve zbrojení v atmosféře vojensko-politické konfrontace mezi Východem a Západem. Ve státech sovětského bloku se prohlubovala ekonomická nerovnováha a rostla role takzvané **šedé** nebo **stínové ekonomiky**, která zahrnovala například spekulace s cizí měnou, černý trh či práce prováděné mimo pracovní poměr. V některých zemích (Polsku, Maďarsku) rostly spotřebitelské ceny, v Sovětském svazu a Rumunsku se naopak ceny spotřebního zboží a potravin udržovaly uměle nízké, což vedlo k naprostému nedostatku zboží v obchodech. O krizové situaci svědčily i reálné mzdy, které stagnovaly, a v řadě zemí sovětského bloku dokonce klesaly. Nespokojenost obyvatelstva s „reálným socialismem“ tak neustále stoupala.

V době, kdy západní společnosti procházely počítačovou revolucí, potýkaly se země sovětského bloku s absolutním nedostatkem této moderní techniky. To vedlo k zaostávání v zavádění moderních technologií. Svou roli sehrály i **obavy komunistických režimů z nekontrolovatelného šíření svobodných informací**. Místo počítačů dávaly proto nadále přednost rozvoji těžkého průmyslu, a to i za cenu nenapravitelných ekologických ztrát. Ekonomickou krizi sovětského mocenského bloku nedokázala odvrátit ani Rada vzájemné hospodářské pomoci, jejíž neefektivnost vynikne ve srovnání s ekonomickými úspěchy západoevropské integrace. RVHP se věnovala spíše podpoře sovětských politických cílů, a to i mimo Evropu (například pomoc Castrovu režimu na Kubě). Rostla zahraniční zadluženost většiny států RVHP a zejména Polsko, Maďarsko či NDR se dostaly mezi největší světové dlužníky.

◀ *Obr. 242 Trvalým kritikem porušování lidských práv se stal disident Alexandr Sacharov, atomový fyzik, který se v 50. letech podílel v Sovětském svazu na zkonstruování vodíkové bomby*

Sovětské impérium dosáhlo po helsinské mírové konferenci v roce 1975 **zdánlivého vrcholu své moci**. Toho využil L. I. Brežněv i ve vnitřní politice, když se represivními prostředky vypořádal s odpůrci režimu – takzvanými **disidenty**. Na počátku 80. let byli všichni významní kritici jeho režimu buď ve vězení, nebo v emigraci. Brežněvovi se však nepodařilo umlčet nejvýznamnějšího z disidentů – otce sovětské vodíkové pumy Andreje Sacharova, který se stal symbolem boje za lidská práva v Sovětském svazu. Brežněvův režim byl charakterizován **morálním úpadkem** a vytvořením **nového kultu osobnosti**. Brežněv nejenže ve svých rukou soustředil nejvýznamnější státní a stranické funkce, ale vytvořil ze sebe i válečného hrdinu, a dokonce i skvělého spisovatele. Morální rozvrat sovětské společnosti zasáhl především horní vrstvy takzvané nomenklatury – prověřených osob určených pro nejvyšší stranické a státní funkce. K politickým a morálním problémům se přidala i krize ekonomická, když ztroskotaly Brežněvovy pokusy o reformu slábnoucího ekonomického potenciálu státu, vyčerpaného obrovskými náklady na udržování postavení supervelmoci. Smrt stárnoucího a nemocného kremelského vládce způsobila těžkou politickou krizi nejen Sovětského svazu, ale i celého sovětského bloku.

Vznik polské Solidarity

Závažné trhliny v sovětském bloku se objevily především v Polsku. Zde hrála tradičně významnou roli katolická církev, která zůstala pro většinu Poláků celonárodní sjednocující silou a symbolem samostatnosti polského národa. Církev obratně vystupovala s programem ochrany lidských práv a udržovala si vysokou míru sympatií mezi

▲ *Obr. 243 Boj za svobodu a demokracii v Polsku prosazovali polští dělníci sdružení v odborové organizaci Solidarita, která své základy položila v loděnicích v Gdaňsku. Na snímku stávkující dělníci v roce 1980*

◀ *Obr. 244 Vůdcem polské Solidarity se stal dělník z gdaňských loděnic Lech Walesa, pozdější nositel Nobelovy ceny míru*

obyvatelstvem. Ty ještě vzrostly, když byl krakovský arcibiskup Karol Wojtyla zvolen v roce 1978 papežem. Jeho triumfální návštěva Polska v roce 1979 předznamenala významné politické změny. V létě roku 1980 vypukly po celém Polsku stávky a **dělnické demonstrace**, jejichž vedení v Gdaňsku a ve Štětíně převzaly stávkové výbory nového **nezávislého odborového hnutí – Solidarity**. Solidarita kromě ekonomických požadavků vyhlásila, že bojuje i za demokratická občanská práva. Stala se opozičním politickým hnutím, z jehož středu vyrostli i noví vůdci. Mezi nimi proslul dělník z gdaňských loděnic **Lech Walesa**, muž s křesťansko-sociální politickou orientací, který za svoji činnost získal později Nobelovu cenu míru. Solidarita brzy dosáhla počtu 10 milionů členů a vládnoucí režim ji nemohl nadále ignorovat.

Události v Polsku znepokojily sovětské vedení. Stálo před rozhodnutím, zda situaci řešit vojenskou intervencí jako v Maďarsku či Československu, avšak na počátku 80. let již takové řešení nebylo z mezinárodněpolitického hlediska únosné. Proto se sovětské vedení rozhodlo podpořit variantu **vnitropolského vojenského puče**, který provedla vojenská rada pod vedením generála **Wojciecha Jaruzelského**. V prosinci 1981 vyhlásila vojenská rada výjimečný stav, který trval až do roku 1983, a Solidaritu zakázala. Vojenskému režimu se však nedařilo vyřešit společenské konflikty ani zvládnout ekonomickou krizi, a proto byl generál Jaruzelski donucen zahájit dialog se Solidaritou. Začala se konat **jednání s opozicí** (takzvaná jednání u kulatého stolu), která hledala řešení celospolečenské krize. Od počátku bylo jasné, že komunistický monopol moci bude muset skončit.

Reformátor M. S. Gorbačov

Když L. I. Brežněv v roce 1982 zemřel, bylo zřejmé, že dosavadní mocenský systém „reálného socialismu" je nutné reformovat. O to se pokusil nový sovětský vůdce **Jurij Andropov**, dosavadní předseda Výboru státní bezpečnosti (KGB). Začal se obklopovat mladšími odborníky a zahájil výměnu osob i v nejvyšších státních a stranických funkcích. Změny však nedokončil, neboť roku 1984 zemřel. Vystřídal jej **Konstantin Černěnko**, který se pokusil o návrat k brežněvovskému způsobu vlády. Zemřel již v následujícím roce. Bylo jasné, že Sovětský svaz potřebuje novou generaci vůdců.

Do čela komunistické strany a sovětského státu nastoupil **Michail Sergejevič Gorbačov**, který se pokusil o skutečně dalekosáhlou reformu nejen v SSSR, ale i v rámci celého sovětského bloku. Změny se nejprve projevily v zahraniční politice. Období 1985-1989 je charakterizováno postupným uvolňováním závislosti sovětských satelitů na Moskvě, a to z iniciativy sovětského vedení. Nová sovětská zahraničněpolitická orientace se snažila i o získání důvěryhodnosti pro politiku zmírňování konfrontace mezi Východem a Západem. Sovětský svaz již také neměl dostatek ekonomických ani vojenských prostředků na ovládání svých satelitních zemí. Tendence k uvolnění tradičních vazeb v sovětském bloku zesílily od počátku roku 1988. Gorbačov dokonce vyhlásil zásadu, že SSSR se nebude vměšovat do vnitřního vývoje v jednotlivých státech. Konzervativní vedení některých sovětských satelitů se však cítila sovětským postupem ohrožena a Gorbačovovy reformy odmítala.

M. Gorbačov se stal prvním sovětským vůdcem, který **reformu komunistického režimu považoval za nevyhnutelnou**. Reforma však neměla stávající systém odstranit, měla jej jen přizpůsobit měnícím se podmínkám světa konce 20. století. Gorbačov začal zavádět nový styl výkonu moci a proměnil i dosavadní komunistickou ideologii. Závažné reformy společenského, politického a ekonomického uspořádání sovětského systému byly zahájeny pod heslem **perestrojky** (přestavby). Doprovázela ji politika **glasnosti** (informovanosti), jež měla zajistit, že o problémech společnosti bude probíhat veřejná diskuse ve sdělovacích prostředcích. Do ní se zapojili nejen stoupenci perestrojky, ale i její odpůrci na všech stupních aparátu komunistické strany, kteří se změn nejvíce obávali. Přesto se Gorbačovovi podařilo dosáhnout uvolnění atmosféry ve společnosti. Někteří disidenti byli propuštěni z vězení, cenzura ztratila svoji účinnost a začaly se objevovat i kritické pohledy na dosavadní sovětské dějiny. Na samém konci své éry prosadil Gorbačov zrušení vedoucí role komunistické strany a ve snaze posílit osobní moc zavedl v SSSR prezidentský systém.

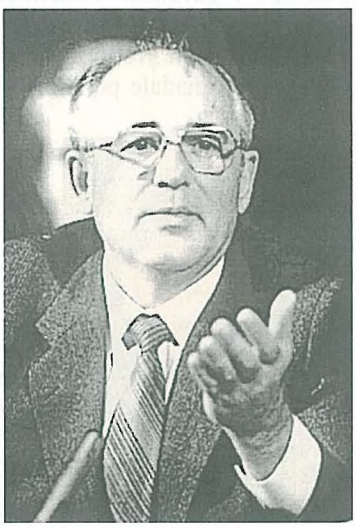

▶ *Obr. 245 V Sovětském svazu se o reformu v duchu „glasnosti" a „perestrojky" pokusil Michail Sergejevič Gorbačov*

Zásadní **změny proběhly i v ekonomice**. Státní podniky dostaly větší autonomii a zeslabilo se dosavadní centrální řízení. Postupně vznikal i soukromý sektor, zvláště v oblasti služeb. V zemědělství měly krizi vyřešit dlouhodobé pronájmy půdy. Hospodářské reformy však nebyly dobře připravené a prováděly se nedůsledně. Narazily též na odpor konzervativních stranických funkcionářů a státních úředníků. Vedly k narušení dosavadní poměrné stability režimu, k růstu cen i k nezaměstnanosti. Popularita M. Gorbačova v samotném Sovětském svazu rychle upadala, zatímco v mezinárodních vztazích rostla. Ukázalo se, že sovětský systém má tolik problémů, že bez zásadních změn jej reformovat nelze; po více než 70 letech komunismu navíc nebyla sovětská společnost na zásadní změny ani připravena. Země dospěla k faktickému ekonomickému zhroucení.

MICHAIL SERGEJEVIČ GORBAČOV se narodil roku 1931 v selském prostředí v oblasti Stravopolu (severní Kavkaz). Již v roce 1946 se stal členem Komsomolu, což mu o čtyři roky později otevřelo dveře právnické fakulty moskevské univerzity. Ve druhém roce studia vstoupil do komunistické strany. V roce 1955 se vrátil do rodné oblasti, kde působil ve stranickém aparátu. Již v roce 1961 se účastnil XXII. sjezdu KSSS jako první tajemník strany své oblasti. Do ústředního výboru se dostal v roce 1971. Po sedmi letech se stal prvním tajemníkem pro zemědělství a v roce 1980 členem politbyra. 11. březen 1985 byl přelomovým dnem jeho kariéry: nastoupil po K. S. Černěnkovi do čela strany. V roce 1990 vytvořil pro SSSR prezidentskou ústavu, která mu umožnila nechat se zvolit prvním (a posledním) prezidentem Sovětského svazu. Ve stejném roce pak obdržel i Nobelovu cenu míru. V následujícím roce se však konzervativní síly v SSSR pokusily o státní převrat, v jehož důsledku Gorbačov z vrcholné politiky odešel.

Ve svých politických reformách byl veden především snahou zachránit komunismus jako způsob vlády i jako ideologii. Svou mezinárodní politikou významně přispěl k zmírňování napětí mezi Západem a Východem. V Gorbačovových očích měla obranná politika již výrazně odlišný rozměr než u jeho předchůdců: *„Všeobecná bezpečnost se v naší době zakládá na uznání práva každého národa najít si vlastní cestu, (…) na respektu jiných národů, spojených se sebekritickým pohledem na naši vlastní společnost.“*

Pokus o státní převrat a rozpad Sovětského svazu

Vrcholem odporu proti Gorbačovovi ze strany komunistického aparátu a armády byl pokus o státní převrat z 19. srpna 1991, v jehož čele stáli viceprezident Genadij Janajev a šéf KGB Boris Kručkov. Díky energickému zásahu ruského prezidenta **Borise Jelcina**, který patřil k zastáncům demokratických reforem, se mohl Gorbačov po třech dnech vězení na Krymu vrátit do Moskvy. Donedávna všemocná **Komunistická strana Sovětského svazu byla rozpuštěna**. Začal proces definitivního rozpadu Sovětského svazu. Urychlil jej tlak jednotlivých národů a národností, které se hlásily o samostatnost.

Již na počátku roku 1991 se **lidová hlasování v Litvě, Lotyšsku a Estonsku** vyslovila pro vystoupení ze SSSR. Dne 1. prosince 1991 vyhlásila nezávislost i **Ukrajina**, jejímž prezidentem se stal Leonid Kravčuk, dosavadní vysoký představitel komunistické strany, který jako mnoho dalších bývalých komunistů využil národního cítění pro své politické cíle. Postupně se za nezávislé státy prohlásily další svazové republiky. Jen pobaltské státy však daly jasně najevo, že hodlají s Moskvou zpřetrhat veškeré dosavadní svazky. Ostatní státy vytvořily s Ruskem **Společenství nezávislých států** (SNS). Rozpad Sovětského svazu byl doprovázen i rozpadem sovětského bloku, pro nějž byl kritický zejména rok 1989.

▲ *Obr. 246 Estonské národní vlajky ohlašují odtržení Estonska od Sovětského svazu v roce 1991. Podobně se osamostatnila Litva a Lotyšsko*

Pád komunistických režimů ve státech sovětského bloku

V Polsku se v roce 1989 uskutečnily volby, v nichž měli komunisté zaručeno 35 % míst v parlamentu. Přesto v nich zvítězila protikomunistická opozice a do čela vlády nastoupil katolický politik Tadeusz Mazowiecki.

V Maďarsku byl dosavadní vůdce János Kádár sesazen dokonce již o rok dříve a v říjnu 1989 byla vyhlášena nová Maďarská republika. Roku 1990 se konaly svobodné volby, v nichž zvítězilo Maďarské demokratické fórum. Rozhodnutí maďarské vlády pomoci uprchlíkům z NDR, kteří se zdržovali na velvyslanectví SRN v Budapešti, vedlo k vážnému sporu s východoněmeckým režimem Ericha Honeckera, který též prožíval těžkou vnitřní krizi.

Honeckera nezachránila ani Gorbačovova návštěva 7. října 1989 u příležitosti oslav vzniku NDR. **Krize východoněmeckého režimu**, která se nejprve projevila masovou emigrací do SRN, vyvrcholila 9. října 1989 v Lipsku. Zde vyšly do ulic statisíce nespokojených občanů. Plánovaný ozbrojený zásah proti demonstrantům se již neuskutečnil a E. Honecker byl zbaven všech svých funkcí. Nové vedení východoněmeckých komunistů se snažilo situaci zachránit otevřením hranic. Ani to však již nemohlo zastavit rozpad NDR. **V listopadu 1989 padla berlínská zeď**, symbol studené války, a sjednocení Německa se stalo aktuální politickou otázkou.

V listopadu 1989 se zhroutila i moc totalitního režimu **v Československu**. Po brutálním zásahu proti studentské demonstraci na Národní třídě v Praze 17. listopadu 1989 a následných masových demonstracích nezbylo vedení KSČ nic jiného než předat moc do rukou opozice.

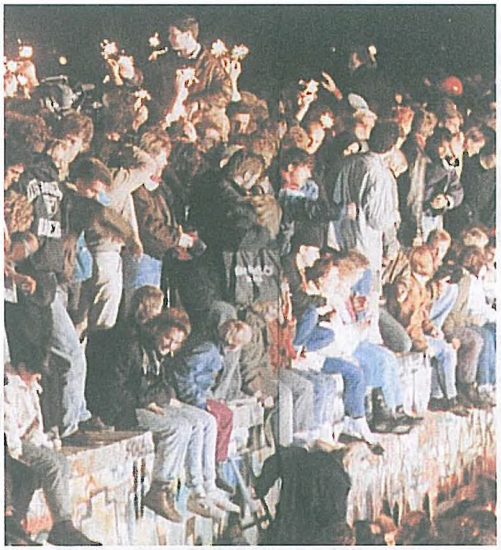

▲ *Obr. 247 V listopadu 1989, po téměř třiceti letech, padla berlínská zeď, východní blok se rozpadal a končila studená válka. Mladí Berlíňané oslavují tento historický okamžik*

Poměrně klidně proběhlo skoncování s totalitním režimem také **v Bulharsku**. Generální tajemník bulharské komunistické strany Todor Živkov byl v listopadu 1989 odvolán. Proti pouhému reformování komunistického režimu se postavil opoziční Svaz demokratických sil vedený Želju Želevem, který se stal v srpnu 1990 novým bulharským prezidentem.

Naproti tomu **v Rumunsku** se místní diktátor Nicolae Ceauşescu snažil udržet u moci za každou cenu, a o Vánocích 1989 proto vypukla v zemi několikadenní **občanská válka**. V jejím průběhu se však armáda přiklonila na stranu demonstrantů požadujících reformy, přesto především Ceauşescova tajná policie zapříčinila mnoho ztrát na lidských životech. Ceauşescu byl spolu se svou ženou při pokusu o útěk zatčen, postaven před soud a tajně popraven. Moc převzala Fronta národní spásy, která však stála před obtížným úkolem. Na rozdíl od většiny ostatních států sovětského bloku v Rumunsku takřka neexistovaly opoziční či občanské struktury, které by mohly stávající představitele režimu nahradit. Proto si zde udrželi velký vliv bývalí komunisté a představitelé stranického a státního aparátu.

Faktický rozpad sovětského bloku byl právně dotvrzen dne 1. července 1991, kdy představitelé Bulharska, Československa, Maďarska, Polska, Rumunska a SSSR podepsali v Praze **protokol o ukončení Varšavské smlouvy**.

▲ *Obr. 248 V letech 1991-1992 probíhal ostrý konflikt v bývalé Jugoslávii. Na snímku je zničená budova továrny na víno nedaleko Dubrovníku v Chorvatsku*

▲ *Obr. 249 V roce 1992 eskalovala válka v Bosně a Hercegovině*

Poslední evropskou zemí, v níž vládla komunistická diktatura, byla **Albánie**. Ta se však ze sovětského bloku vymanila již na počátku 60. let. Květnová generální stávka roku 1991 přinutila komunisty i v této zemi, aby se vzdali moci. V březnu 1992 zvítězil v prezidentských volbách kandidát demokratické opozice Sali Berisha.

Na počátku 90. let došlo i k rozpadu **Jugoslávie**, která sice do sovětského mocenského bloku nepatřila, ale vládl v ní komunistický režim. Jugoslávii zachvátily prudké národnostní rozpory, které byly po léta vládou zakrývané. K nim se přidala i politická a ekonomická krize. V červnu 1991 se osamostatnilo **Slovinsko** a **Chorvatsko** a v březnu 1992 se odtrhla **Bosna a Hercegovina**. Z původní Jugoslávie tak zůstala jen **federace Srbska a Černé Hory**. V nových státních útvarech s výjimkou Slovinska zůstaly početné menšiny srbského, chorvatského a muslimského obyvatelstva. Nerespektování národních, občanských a lidských práv uvrhlo území bývalé Jugoslávie do dlouhotrvajících a velmi krutých ozbrojených konfliktů, při nichž zahynulo i mnoho civilního obyvatelstva. Představy o vytvoření „velkého Srbska" či „velkého Chorvatska", které vyhlašovali vůdci Slobodan Milošević a Franjo Tudjman [tudžman], se dostaly do rozporu s požadavkem samostatnosti muslimské Bosny a Hercegoviny. Komplikovaná situace nastala v převážně albánském Kosovu, ale i v Makedonii. Během konfliktů v bývalé Jugoslávii docházelo k závažným válečným zločinům, zejména při srbských či chorvatských pokusech „etnicky vyčistit" rozlehlá území. I když nejhorší projevy těchto bojů zastavilo vojenskou silou mezinárodní společenství, bude obnova mnohonárodního a multikulturního soužití na Balkáně velmi složitá.

Příčiny rozpadu sovětského bloku

Příčiny rozpadu sovětského mocenského bloku byly mnohostranné. I když ke krizím uvnitř bloku docházelo i v předchozích desetiletích, Sovětský svaz byl vždy dost silný, aby je likvidoval buď sám, nebo s přímou pomocí ostatních států bloku. Teprve ke konci 80. let se krize projevila současně v celém bloku i v samotném Sovětském svazu. Všechny státy zasáhla hospodářská deprese, prohloubily se politické problémy a narůstal tlak demokratických států na dodržování lidských práv. Jednotlivé státy se odlišovaly jen hloubkou rozkladu a stupněm aktivity opozičních sil.

Do popředí vystoupil nejvýznamnější politický faktor: Sovětský svaz procházel tak hlubokou politickou, hospodářskou, sociální a mravní krizí, že již neměl dost sil ani prostředků na to, aby rozpad svého mocenského bloku zastavil. Navíc si sovětské vedení uvědomovalo, že vzhle-

▲ *Obr. 250 Ruský prezident Boris Jelcin na návštěvě v USA. Na snímku Jelcin (uprostřed) s americkým prezidentem G. Bushem a jeho ženou před Bílým domem v červnu 1992*

dem k mezinárodní situaci konce 80. let, kdy po schůzce M. Gorbačova a G. Bushe na Maltě v roce 1989 vrcholilo uvolnění, je další trvání sovětského bloku zátěží, kterou si SSSR již nemůže dovolit.

LIDSKÁ A OBČANSKÁ PRÁVA A ROZPAD SOVĚTSKÉHO BLOKU. Důležitou součástí krize, do které se komunistické režimy v Evropě dostaly, byla její společenská a morální stránka. Komunističtí vůdcové nebyli schopni odhadnout, co způsobí jejich souhlas s přijetím Závěrečného aktu helsinské Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě roku 1975. Vycházeli z přesvědčení, že uznání poměru sil v Evropě tak, jak se vytvořil koncem druhé světové války, ze strany USA a západoevropských států výměnou za příslib respektování základních lidských práv je pro ně výhodné. Podcenili nebezpečí, které pro jejich režimy znamenalo otevření možnosti nenásilných změn, jak je vystihovalo hned několik z deseti principů evropské bezpečnosti. Představitelé Sovětského svazu a jeho spojenců ve snaze zvýšit svoji důvěryhodnost ve vztahu k západním zemím podepsali rovněž mezinárodní pakty OSN o lidských právech, které vstoupily v účinnost v roce 1976. Základní lidská práva a občanské svobody měly být uplatňovány i ve státech sovětského bloku. Občané těchto států se začali svých práv domáhat. Typickým příkladem tohoto procesu byl vznik „helsinských shromáždění" v řadě zemí, v Československu pak vznik Charty 77 či Výboru na ochranu nespravedlivě stíhaných v roce 1978.

I když občanské iniciativy ustavené pro naplnění helsinských zásad byly v zemích sovětského bloku vystaveny perzekuci, přece jen jim helsinský závěrečný akt a dokumenty následných zasedání KBSE daly politickou a morální podporu. Význam aktivního prosazování základních lidských a občanských práv, který se zpočátku zdál okrajový, stále stoupal. Tento proces vyvrcholil v letech 1987-1989, kdy probíhala vídeňská jednání KBSE. Ve Vídni se účastnické státy dohodly na závěrečném dokumentu, který zajistil dokonalejší způsob ochrany lidských práv. Označuje za proto též jako „lidská dimenze" KBSE. Závazky obsažené v tomto dokumentu již neobsahovaly pouze základní lidská práva, ale umožňovaly i zajištění „kontaktů mezi lidmi a dalších s tím souvisejících humanitárních otázek". Těmito otázkami se měly zabývat další konference KBSE, z nichž první se sešla po rozpadu sovětského bloku v Paříži v listopadu 1990 a přijala dokument nazvaný **Charta pro novou Evropu**. Důraz na lidská a občanská práva byl jedním z nejdůležitějších faktorů nového povzbuzení myšlenky otevřené občanské společnosti, která měla nahradit dosavadní totalitní režimy. S tím je spojen i požadavek na vytvoření takzvaného **právního státu**, v němž musí být státní moc vázána a podřízena „vládě práva". Proti těmto jasným a srozumitelným požadavkům nenacházela komunistická moc přijatelnou alternativu.

Uplatňování lidských práv a občanských svobod či požadavek na vytvoření právního státu není možné chápat jen jako prostředek, který přispěl k pádu komunismu. Jejich zajištění je úkolem a požadavkem pro existenci demokratických společností i v 21. století. Dvanáct let zkušeností s fungováním demokratického systému v českých podmínkách nás o tom přesvědčuje s mimořádnou naléhavostí.

Důležitá data:

1964 – sesazení N. S. Chruščova, nástup L. I. Brežněva na jeho místo
1980 – vznik nezávislého odborového hnutí Solidarita v Polsku
1985 – zvolení M. Gorbačova generálním tajemníkem ÚV KSSS, počátek reforem v SSSR
leden 1989 – zahájení jednání u kulatého stolu v Polsku
červen 1989 – vítězství Solidarity v parlamentních volbách v Polsku
září 1989 – masová emigrace z NDR
říjen 1989 – odstoupení E. Honeckera
listopad 1989 – pád komunistických režimů v Československu a Bulharsku
prosinec 1989 – občanská válka v Rumunsku, svržení N. Ceauşesca
říjen 1990 – sjednocení Německa
červenec 1991 – rozpuštění Varšavské smlouvy
1991/1992 – rozpad Sovětského svazu a rozpad Jugoslávie

Otázky, úkoly:

1. Kdy nastoupil v Sovětském svazu k moci L. I. Brežněv a jaký charakter měl jeho režim? **2.** Které krize proběhly postupně uvnitř sovětského mocenského bloku? Jaké historické ponaučení přineslo „pražské jaro" 1968? **3.** Charakterizujte Gorbačovovu reformní politiku „perestrojky" a „glasnosti". Proč nebyla úspěšná? **4.** Co předcházelo pádu komunistického režimu v Polsku? **5.** Jak došlo ke zhroucení totalitních režimů v ostatních státech sovětského bloku? **6.** Shrňte příčiny rozpadu sovětského mocenského bloku. **7.** Prostudujte výňatky ze dvou dokumentů, v nichž se definují lidská a občanská práva – ze Všeobecné deklarace lidských práv z prosince 1948 a z Charty pro novou Evropu z listopadu 1990. Písemně srovnejte text obou dokumentů. Vyjádřete se k otázce, jakou roli sehrávají lidská a občanská práva v boji proti totalitním režimům. Zamyslete se nad uplatňováním lidských a občanských práv v České republice v uplynulých deseti letech.

Všeobecná deklarace lidských práv

Dne 10. prosince 1948 přijalo a vyhlásilo Valné shromáždění Spojených národů Všeobecnou deklaraci lidských práv

Úvod

U vědomí toho, že uznání přirozené důstojnosti a rovných nezcizitelných práv členů lidské rodiny je základem svobody, spravedlnosti a míru ve světě...

že je nutné, aby lidská práva byla chráněna zákonem, nemá-li býti člověk donucen uchylovati se, když vše ostatní selhalo, k odboji proti tyranii a útlaku...

Valné shromáždění vyhlašuje tuto Všeobecnou deklaraci lidských práv ...

Článek 1

Všichni lidé se rodí svobodní a sobě rovní co do důstojnosti a práv. Jsou nadáni rozumem a svědomím a mají spolu jednati v duchu bratrství.

Článek 2 (1)

Každý má všechna práva a všechny svobody, stanovené touto deklarací, bez jakéhokoli rozlišování, zejména podle rasy, barvy, pohlaví, jazyka, náboženství, politického nebo jiného smýšlení, národnostního nebo sociálního původu, majetku, rodu nebo jiného postavení. (. ..)

Článek 2 (3)

Každý má právo na život, svobodu a osobní bezpečnost. (...)

Článek 7

Všichni jsou si před zákonem rovni a mají právo na stejnou ochranu zákona bez jakéhokoli rozlišování. (...)

Článek 17 (1)

Každý má právo vlastnit majetek jak sám, tak spolu s jinými

Článek 17 (2)

Nikdo nesmí býti svévolně zbaven svého majetku.

Článek 18

Každý má právo na svobodu myšlení, svědomí a náboženství... (...)

Článek 20 (1)

Každému je zaručena svoboda pokojného shromažďování a sdružování. (...)

Článek 23 (1)

Každý má právo na práci a svobodnou volbu zaměstnání... (...)

Článek 29

Každý má povinnosti vůči společnosti, v níž jedině může volně a plně rozvinout svou osobnost.

Každý je při výkonu svých práv a svobod podroben jen takovým omezením, která stanoví zákon výhradně za tím účelem, aby bylo zajištěno uznávání a zachovávání práv a svobod ostatních a vyhověno spravedlivým požadavkům morálky, veřejného pořádku a obecného blaha v demokratické společnosti.

Charta pro novou Evropu

(Paříž, 14.-15. listopadu 1990)

My šéfové států a vlád účastnických států Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě jsme se setkali v Paříži v době hlubokých přeměn a historických očekávání. Prohlašujeme, že naše vztahy se budou v budoucnosti zakládat na úctě a spolupráci. Evropa se osvobozuje od dědictví minulosti. Díky odvaze mužů a žen, vůli národů a síle myšlenek Závěrečného aktu z Helsink nadchází v Evropě nový věk demokracie, míru a jednoty.

Nyní přišel čas, kdy se vyplňují celá desítiletí chované naděje a očekávání našich národů: neotřesitelné přiznání k demokracii, zakládající se na lidských právech a základních svobodách, blahobytu na základě hospodářské svobody a sociální spravedlnosti a stejné bezpečnosti pro všechny země.

Deset zásad Závěrečného aktu nás povede k této budoucnosti, která je ve znamení velkých úkolů, tak jako nás v uplynulých 15 letech vedly cestou ke zlepšení vzájemných vztahů. Plná realizace všech závazků KBSE musí tvořit základ iniciativy, kterou podnikneme, abychom umožnili svým národům život odpovídající jejich přáním.

Lidská práva, demokracie a právní státnost

Zavazujeme se, že budeme rozvíjet, upevňovat a posilovat demokracii jakožto jedinou formu vlád našeho národa. V této snaze budeme trvat na následujících zásadách:

Lidská práva a základní svobody jsou vlastní každému člověku od narození: jsou nezadatelné a jsou zaručeny. Chránit je a podporovat je nejpřednější povinností každé vlády ... Demokratická vláda se zakládá na vůli lidu, jejímž výrazem jsou pravidelné, svobodné a spravedlivé volby...

Potvrzujeme, že každý jednotlivec bez rozdílu má právo na:

- *svobodu myšlení, svědomí a náboženství nebo víry*
- *svobodné vyjadřování názorů*
- *spolčování a pokojné shromažďování*
- *svobodnou volbu místa pobytu*
- *nikdo nesmí být svévolně zatčen nebo držen ve vazbě, být vystaven mučení nebo jinému krutému, nelidskému nebo ponižujícímu jednání nebo trestu*

každý má právo:

- *znát a uplatňovat svoje práva*
- *účastnit se svobodných a spravedlivých voleb*
- *na spravedlivý a veřejný proces, je-li obviněn z trestního jednání*
- *sám nebo spolu s jinými osobami vlastnit majetek a samostatně podnikat*
- *uplatňovat svá hospodářská, sociální a kulturní práva (...)*

9. NORMALIZAČNÍ ÉRA BUDOVÁNÍ „REÁLNÉHO SOCIALISMU“ V ČSSR

Cílem normalizační politiky KSČ se stalo odhodlání opět **nastolit totalitní moc**. Zároveň si Husákovo vedení uvědomovalo, že nezbytným předpokladem k udržení klidu ve společnosti je dosažení alespoň **přijatelných sociálních podmínek** pro její většinu. Proto věnovalo tolik pozornosti hospodářské problematice. Na normalizačním XIV. sjezdu KSČ v květnu 1971 vyhlásilo program **budování „reálného socialismu“**. Již toto označení v sobě obsahovalo protimluvy: na jedné straně se vychvalovaly a vyzdvihovaly možnosti socialistického režimu s jeho sociálními jistotami, na druhé straně se dávalo občanům najevo, že si o své životní úrovni a o kvalitách ostatních

▲ **Obr. 251** *Pravidelně konané sjezdy KSČ měly potvrzovat „správnost a neomylnost“ politiky jediné vládnoucí strany*

stránek života nemají činit přehnané představy a přílišné naděje. Mají se smířit s „reálnými možnostmi".

Hospodářská a sociální politika

Ekonomickou a sociální oblast normalizační režim znovu postavil pod **kontrolu závazného centrálního plánu**. Na léta 1971-1975 byl sestaven v pořadí již pátý pětiletý plán. Objektivně je třeba přiznat, že řada plánovaných úkolů byla splněna (zvláště v porovnání s krachy předchozích pětiletek). **Nesplněny ale zůstaly právě ty národohospodářské úkoly, které měly zvýšit efektivnost hospodářství a zrychlit vědeckotechnický rozvoj.** K pokračování extenzivního hospodářského vývoje přispělo i to, že nepokročila dělba práce v RVHP, Československo naopak ztrácelo některé efektivnější výroby i výhodnější trhy. Zároveň však sovětská strana, zejména v prvních letech sovětské okupace, mírně polevila ve svých hospodářských nárocích vůči ČSSR. Nechtěla, aby obyvatelstvo spojovalo přítomnost sovětských vojsk v zemi s poklesem životní úrovně. Spíše projevovala určité pochopení pro ty kroky vedení KSČ, které měly vést k nastolení jakési pseudokonzumní společnosti.

Vizitkou Husákova programu „reálného socialismu" se měly stát **velké stavby a rozsáhlé výrobní projekty**. Často ale představovaly jen pokračování rozvíjení „výroby pro výrobu" a kladly mimořádné nároky na energetické zdroje. Rostly objemy dovozu ropy, zvyšovala se těžba uhlí a začaly se budovat i jaderné elektrárny (Jaslovské Bohunice, Dukovany). Přikročilo se ke gigantické stavbě přehrady na Dunaji u Gabčíkova. Ekologickými dopady takových projektů se totalitní moc nezabývala. Zahájily se ovšem i stavby, které veřejnost uvítala: v pražském prostředí to byly zejména první trasy metra, z celostátního pohledu byla užitečná stavba dálnice z Prahy do Bratislavy nebo výstavba plynovodu. Spousta prostředků se ovšem vyplýtvala na pochybné a zbytečně okázalé stavební projekty: v Praze byl postaven Palác kultury (určený pro stranické a jiné sjezdy), prakticky v každém okresním a krajském městě si místní držitelé moci budovali nákladné reprezentační budovy, v jednotlivých městech a obcích vznikala okázalá nákupní střediska, kulturní domy a podobně.

V normalizačním Československu se **dařilo krýt vyšší výrobou v zemědělství zvýšený přírůstek domácí spotřeby základních potravin**. Jejich ceny byly zmrazeny a tak přírůstek osobní spotřeby obyvatelstva na jeden rok činil téměř 5 %. Uskutečnila se ovšem i řada **opatření ve prospěch matek a rodin s dětmi**, která přispěla k **obratu v populačním vývoji**. Přídavky na děti, daňová zvýhodnění, peněžní podpora při narození dítěte, placená mateřská dovolená v délce 26 týdnů, novomanželské půjčky atd. byly základem úspěšné populační politiky. V letech 1970-1979 porodnost stoupala a ČSSR zažila svou krátkodobou „populační explozi". Úspěchem sociální politiky normalizačního režimu se staly i výsledky v **bytové výstavbě**. Obyvatelstvu bylo v letech 1969-1975 předáváno mezi 72 000 a 127 000 nových bytů ročně. Velmi se rozšířila také výstavba rekreačních chat a chalup. Na jedné straně signalizovala nárůst počtu dobře situovaného obyvatelstva, na druhé straně vyjadřovala snahu lidí stáhnout se do soukromí a **o víkendech prožívat „druhý život"** –

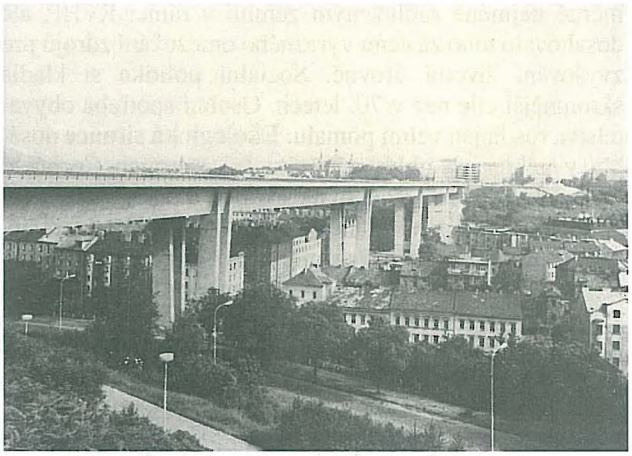

▲ *Obr. 252 Jednou z významných staveb normalizačního období byl most Klementa Gottwalda přes nuselské údolí v Praze. Uvnitř mostu projíždí pražské metro*

součást soudobého všeobecně rozšířeného rozdvojení soukromého a veřejného života.

Od počátku 70. let nastal jistý krok vpřed i pokud jde o situaci **romské menšiny**. Státem řízená asimilace byla nahrazena mírnější koncepcí **společenské integrace**. K vyrování s většinovou společností mělo dojít **cestou materiálních výhod** pro „občany cikánského původu". Romům byly přednostně přidělovány byty, získávali zvýšené sociální dávky a podobně. Jejich skutečné problémy ovšem hmotné výhody samy o sobě vyřešit nemohly, navíc otupovaly odvěkou nezávislost a soběstačnost Romů. Přesto však nová koncepce měla jisté kladné prvky. Romové mohli **v omezené míře pěstovat svoji kulturu** (například zakládat folklorní soubory). Změna přístupu k Romům se odrazila i v terminologii – postupně se začalo užívat spojení Cikán-Rom. Jako svébytná etnická skupina však nebyli Romové před rokem 1989 uznáni, nadále byli považováni za skupinu sociálně zaostalou, kterou je třeba převychovat podle českého vzoru.

Ve druhé polovině 70. let se začaly projevovat hospodářské problémy s novou naléhavostí. **Dynamika hospodářského růstu** se v šesté pětiletce (1976-1980) **zpomalovala**. Přírůstek národního důchodu postupně klesal, až se v letech 1981-1982 zastavil. Některé příčiny závažných hospodářských problémů souvisely se světovým vývojem (ropná krize a podobně), ale základní příčinou negativních tendencí v ekonomice bylo přetrvávání historicky překonaného centrálně-direktivního systému řízení hospodářství. Sílící návyky na konzumní způsob života způsobily, že se rozrostla poptávka po různých druzích zboží a službách, která nedostatečně výkonná a nedostatková ekonomika nedokázala uspokojovat. Ve společnosti vznikalo **trvalé napětí, pocity neuspokojení a bezvýchodnosti**. Občané sice byli záměrně izolováni od demokratického prosperujícího světa, ne ale natolik, aby jejich značná část nezačala chápat, že opožďování v životní úrovni i v dynamice celkového ekonomického a společenského vývoje za vyspělými státy nabývá propastných rozměrů. **Na přelomu 70. a 80. let se normalizační režim ocitl v hluboké krizi**, zatím ještě spíše skryté.

Sedmý pětiletý plán (1981-1985) měl za úkol **snížit přírůstek energetických, surovinových a materiálových vstupů** a **zabránit prohlubování vnější ekonomické nerovnováhy**. Československo sice stále patřilo k po-

měrně nejméně zadluženým zemím v rámci RVHP, ale dosahovalo toho za cenu výrazného omezování zdrojů pro zvyšování životní úrovně. Sociální politika si kladla skromnější cíle než v 70. letech. Osobní spotřeba obyvatelstva rostla jen velmi pomalu. **Ekologická situace** dosáhla v některých oblastech státu (v severních Čechách) **kritického bodu**. „Plánovitá ekonomika" se stále více potýkala s faktem takzvané **stínové ekonomiky**, která narůstala do obrovských rozměrů. Pověstné „melouchářství", spojené většinou s nevyužíváním pracovní doby na základním pracovišti a s krádežemi věcných hodnot ze státního nebo družstevního vlastnictví, nahrazovalo **nefungující služby**. Zároveň však společnost demoralizovalo stejně jako běžné případy šizení spotřebitelů, podplácení a další formy **korupce**. Zvláštním projevem stínové ekonomiky bylo „veksláctví", jež vyrostlo ze směňovací neschopnosti československé měny. Symbolizovalo fakt, že v takzvané **socialistické společnosti se nejvíce prosazovali stoupenci osobního a skupinového egoismu**, který parazitoval na nedostatkové ekonomice.

Když ke konci roku 1987 vystřídal G. Husáka ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ neschopný Miloš Jakeš, veškeré naděje, že i v ČSSR najde přece jen ohlas Gorbačovova „perestrojka", vzaly za své. **Změnu mohla přinést jen kvalitativně nová reforma**, která by zajistila **přechod k tržní ekonomice**. Předpokládala zásadní vlastnické a právní změny a úplnou přeorientaci vnějších ekonomických vztahů. Z politického hlediska byl režim odsouzen k pozvolnému rozkladu.

Charakter totalitní politické moci

Pro znovu nastolenou totalitní politickou moc byla charakteristická snaha dlouhodobě stabilizovat vládnoucí struktury. Všude platilo, že ten, kdo prošel stranickými prověrkami, „pracovně-politickými pohovory" a vlastnil stranickou legitimaci, měl naději včlenit se do **struktury**

▲ *Obr. 253 Významnou propagandistickou roli hrála televize, rozhlas a tisk. Dobový plakát znázorňuje hlavní periodika vládnoucí KSČ*

▲ *Obr. 254 Komunistický režim využíval k přesvědčování veřejnosti o úspěších své politiky i takové události, jako bylo vyslání československého kosmonauta Vladimíra Remka do vesmíru v roce 1978*

privilegovaného obyvatelstva. Skládala se z příslušníků stranické nomenklatury a dále z lidí, kteří se danému stavu rychle přizpůsobili a byli ochotni novému režimu bez morálních zábran sloužit. Odměnil se jim: mohli se totiž obohacovat všemi dostupnými cestami.

Politický život v zemi získal strnulou podobu. Rok co rok se opakovaly stejné rituály: slavilo se výročí „Vítězného února", potom osvobození Československa sovětskou armádou; následovaly letní mírové slavnosti, připomínka Slovenského národního povstání a závěr roku vyvrcholil v tradičních oslavách „Velké říjnové socialistické revoluce" a Měsíce československo-sovětského přátelství. Do ustáleného rytmu zapadalo tradiční udělování řádů, státních cen a titulů národních a zasloužilých umělců. Důraz se znovu kladl na výchovné a propagandistické působení sdělovacích prostředků a ke slovu znovu přišla „názorná" agitace. Účinnost nejrůznějších forem **propagandistického působení** byla sice problematická, ale dohromady měla vytvořit obraz, jenž by zastínil a překryl všechny projevy nedostatků, nespokojenosti, případně kritiky.

Převážná část společnosti se normalizační každodennosti podrobovala. Bez většího odporu přijímala i účast na opakovaných totalitních „volbách". Nechala se zastrašit systémem **preventivního dohledu Státní bezpečnosti** a **nejrůznějšími formami perzekučních opatření**, mezi nimiž nechybělo věznění, nucená emigrace a existenční postihy, týkající se celých rodin. Výsledkem bylo **ovzduší strachu**. Podpořily jej i **politické procesy** s těmi, kteří se s normalizačním režimem nehodlali smířit. G. Husák sice nepřipustil organizaci velkých procesů na způsob 50. let, ale politických procesů proběhla celá řada. Souzeny v nich byly osoby různého politického zaměření: křesťané, demokraté, reformní komunisté i anarchisté. I když se 50. léta neopakovala v plném slova smyslu, v mnohém si s nimi normalizační období nezadalo.

V celkovém propagandistickém obrazu „reálného socialismu“ vyhradila totalitní moc **důležité místo tělovýchově a sportu**. Obnovila konání celostátních spartakiád, na něž se ovšem ne všichni cvičenci připravovali opravdu dobrovolně. Špičkový sport se stal „výkladní skříní“ státní reprezentace a v jejím zájmu se tolerovalo i používání podpůrných prostředků. Na jedné straně se sport zakrývaně, ale zároveň zjevně profesionalizoval, na druhé straně řada špičkových sportovců získávala jen část odměn za své starty v zahraničí, což je vedlo na cestu emigrace (tenistka Martina Navrátilová, hokejisté bratři Šťastní a další). V takovém případě se na jejich světové úspěchy muselo na pokyn cenzury zapomenout a nesmělo se o nich psát.

V oblasti **kultury, umění, vědy a školství** si normalizační moc poradila po svém. Nejprve existenčně decimovala tvůrce opravdových hodnot a část z nich přiměla k emigraci, poté se zaměřila na často průměrné spisovatele, novináře a ostatní kulturní tvůrce a nabídla jim místo na společenském výsluní výměnou za to, že se dají plně do jejích služeb. Mnozí tak učinili. Plně normalizační „umělecká díla zůstávala bez většího společenského ohlasu, výjimku tvořily některé populární televizní seriály (*Třicet případů majora Zemana*, *Muž na radnici* či *Okres na severu* – o „pohádkové“ postavě spravedlivého stranického tajemníka). Postupně byli vzati na milost i někteří další představitelé kulturní a umělecké veřejnosti.

Odsuzovat činnost všech, kteří působili v kulturní, umělecké, vědecké a školské oblasti v normalizačním období, by bylo ovšem nejen nehistorické, ale i nespravedlivé a věcně nesprávné. Mnozí se zasloužili o to, že v naší zemi nedošlo k úplné kulturní devastaci. V tomto směru působili například filmoví tvůrci Jiří Menzel, Věra Chytilová či František Vláčil, režiséři, dramaturgové a herci takových divadel, jako byly Činoherní klub, Semafor, Divadlo Na zábradlí, liberecká Ypsilonka a další. Rovněž v české i slovenské literatuře se prosadila řada vynikajících osobností. Na české straně jim vévodil Bohumil Hrabal, na slovenské Dominik Tatarka.

Opoziční struktury

Společenskokritické mechanismy se normalizační moci v ČSSR podařilo oslabit a potlačit. Ale našli se jednotlivci a menší skupiny, kteří samostatně nebo později i koordinovaně vystupovali proti násilně dosazenému režimu. Pro tyto jednotlivce a skupiny působící v totalitních státech se používá označení **disident** a **disent**. V Československu se disent formoval postupně, po porážce reformního hnutí. Reprezentovali jej politici, novináři, spisovatelé, vědci a umělci, kteří se spojili s osudy demokratizačního procesu, odmítli uznat návrat totalitní moci a fakt sovětské okupace. Zpravidla jim bylo znemožněno veřejně působit a ve většině případů i vykonávat své povolání.

Politicky představoval disent **značně různorodé seskupení**. Jeho činnost se rozvinula mnohem více v českých zemích než na Slovensku a orientovala se hlavně na Prahu. Disent se soustřeďoval zvláště na **protesty proti konkrétním případům porušování lidských a občanských práv** a **na vydávání a rozšiřování ilegálních časopisů, knih a sborníků**, pro které se vžilo ruské označení **samizdat**. Disent rovněž udržoval kontakty s exilem

▲ *Obr. 255 Československá delegace na helsinské mírové konferenci v roce 1975. V návaznosti na výsledky této konference se začalo v ČSSR rozvíjet hnutí za uplatňování lidských i občanských práv, které dalo vzniknout i Chartě 77*

a šířil exilovou literaturu. Pořádal i **bytová divadelní představení** v soukromých prostorách, staral se o pořádání **různých přednášek a diskusí**, a dokázal dokonce zajistit i činnost tajné univerzity, kterou navštěvovali ti, kteří z politických důvodů nebyli ke studiu na vysoké škole přijati. Disent se snažil **informovat světovou veřejnost o skutečném stavu věcí v Československu** a prostřednictvím zahraničního rozhlasového vysílání (zvláště Svobodné Evropy, Hlasu Ameriky a českého vysílání BBC) působil na domácí veřejnost, kterou se mu pro policejní opatření jen těžko dařilo oslovovat přímo.

CHARTA 77. V průběhu prosince roku 1976 se ustavilo volné a neformální společenství občanů různých profesí a rozdílného politického přesvědčení, které sdružovalo předsevzetí, že po podpisu závěrečného dokumentu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách je i v Československu načase zasadit se o respektování lidských a občanských práv. K 1. lednu 1977 vydalo **Prohlášení Charty 77**, které upozorňovalo na porušování občanských práv a svobod v tehdejší ČSSR. Chartu 77 podepsalo v této první fázi 242 signatářů, mezi nimiž byla řada kulturních a vědeckých osobností, ale i politických prominentů z doby reformních pokusů v letech 1968-1969. Ke spolupráci se tudíž sešli občané z okruhu demokratické levice a ze skupin liberální i křesťansko-demokratické orientace. První **mluvčí Charty 77** – tvořila ji trojice vážených osobností: filozof Jan Patočka, dramatik Václav Havel a bývalý ministr zahraničních věcí Jiří Hájek – **vyzvali normalizační režim k demokratické otevřené diskusi**. Po zveřejnění textu Charty 77 v zahraničních sdělovacích prostředcích zahájil normalizační režim proti jejím autorům a signatářům ostrou propagandistickou kampaň, kterou doprovázela i **politická perzekuce**. K perzekvovaným signatářům patřili zejména V. Havel, J. Hájek, J. Seifert, J. Patočka, P. Kohout, L. Vaculík, F. Kriegel, Z. Mlynář a vždy i tři mluvčí Charty 77, kteří se po roce střídali. Občanské hnutí Charty 77 usilovalo o dodržování lidských a občanských práv a svobod zejména tím, že **upozorňovalo na nezákonnosti a porušování tehdy platné ústavy** a zveřejňovalo tyto případy.

Hnutí Charty 77 vytvořilo určitý předěl v politickém životě československé společnosti normalizační éry. Znovu nabídlo vizi občanské svobody. V jejím prostředí vznikalo podhoubí intelektuální a politické přípravy na československou demokratickou revoluci, která skoncuje s totalitou. Charta 77 se stala **or-**

ganizačním centrem opozice na konci 70. a v průběhu 80. let. Potvrzuje to fakt, že řady jejích signatářů se rozrůstaly. Do roku 1989 jich bylo 1883.

Další formy disentu

Snahy normalizačního režimu úplně izolovat disent od ostatního obyvatelstva a represemi a skandalizací jej potlačit se minuly účinkem. Řada rozsáhlých propagandistických tiskových kampaní proti představitelům disentu často měla opačný efekt: přispívala k publicitě a popularitě disentu a jednotlivých disidentů doma i v zahraničí. Dobrým příkladem může být „obrácený efekt" opakovaných tiskových kampaní proti Václavu Havlovi nebo Václavu Černému.

S prohlubující se krizí sovětského mocenského bloku se stupňovala i aktivita opozičního hnutí. Souběžně s Chartou 77 působil **Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS)**. Ustavil se v dubnu 1978 a za jeho vznikem stála skupina chartistů (V. Havel, P. Uhl, V. Benda, J. Dienstbier). Upozorňoval na případy osob, které byly trestně stíhány za své politické přesvědčení nebo se staly obětí policejní a justiční zvůle, a snažil se pomoci postiženým i jejich rodinám.

Stoupenci Charty 77 založili v roce 1988 i **opoziční politické hnutí**, které si za svůj program otevřeně zvolilo **obnovu režimu politické demokracie**, založeného na pluralitním politickém systému a umožňujícího i obnovu soukromého drobného a středního podnikání. Toto politické hnutí vystupovalo pod zkratkou **HOS – Hnutí za občanskou svobodu**.

V průběhu roku 1988 doplnily opoziční spektrum i další iniciativy a skupiny. Popud k uspořádání demonstrace 21. srpna 1988 dala **skupina České děti**, která krátce předtím zveřejnila svůj manifest, jenž žádal navrácení církevního majetku, přestavbu národního hospodářství a zasazoval se o zamezení znečišťování životního prostředí. Další opoziční skupinou byla **Demokratická iniciativa**. Ve své činnosti pokračovala již řadu let aktivní **Jazzová sekce**, která se úspěšně věnovala nezávislé ediční činnosti.

Povědomí o činnosti všech těchto opozičních aktivit šířila **zahraniční rozhlasová vysílání v české řeči**. Činila tak s větším ohlasem než v průběhu 70. let. Zvláště se to týkalo vysílání Svobodné Evropy a Hlasu Ameriky, pro který z Vídně pohotově komentoval domácí dění Ivan Medek. Zvýšila se i míra propojení s literární a publicistickou produkcí kolem **exilových časopisů** *Svědectví* či *Listy*. Domácí kulturní život ovlivňovala i ediční činnost **nakladatelství Sixty-Eight Publishers** manželů Škvoreckých v Kanadě a **nakladatelství Index** v Kolíně nad Rýnem.

Důležitou **součást opozice proti normalizačnímu režimu tvořila římskokatolická církev**. Státní orgány se proti ní trvale dopouštěly jednání, které poškozovalo nejen církev, ale i mezinárodní prestiž země, neboť základní projevy církevního života omezovala natolik, že se to vymykalo i praxi v jiných socialistických zemích. **Nebyly obsazovány biskupské stolce** podle práva a kritérií církve (předpokládal se souhlas, ne diktát státu), **svou činnost nemohly veřejně vyvíjet řehole** a jiné církevní instituce, **dovolena nebyla svobodná výuka náboženství** a silně omezeny zůstaly možnosti vydávat a **šířit náboženskou literaturu**. Kněží byli vydáni na milost a nemilost státním tajemníkům pro věci církevní, kteří dávali „státní souhlas" s jejich působením.

▶ *Obr. 256 Posluchače oslovovaly písně Karla Kryla vysílané Svobodnou Evropou a dalšími zahraničními rozhlasovými stanicemi*

Normalizační moc svůj boj s katolickou církví prohrávala. Církev si díky působení takových osobností, jako byl pražský arcibiskup kardinál Tomášek, získávala **mravní autoritu** nejen u věřících, ale i u ostatních občanů. **Kardinál František Tomášek** jako nejvyšší představitel církve v zemi se od konce 70. let **stal obhájcem náboženských práv a důstojného postavení církve** a v 80. letech **vystupoval výrazně na obranu lidských práv a svobod**. Lidé stojící v opozici vůči režimu jej vnímali jako jednoho z nejvýznamnějších představitelů odporu proti totalitní moci. Jeho úsilí o prohlášení blahoslavené Anežky České za svatou bylo symbolicky chápáno a vítáno celou nonkonformní veřejností a pouť ke cti blahoslavené Anežky České v březnu 1988 se stala poutí vpravdě národní. Když se kardinál Tomášek vracel po svatořečení Anežky České v listopadu 1989 z Říma domů, symbolika se naplnila. Komunistický režim se právě hroutil.

Vlna veřejných protestů

Do roku 1988 vcházela československá veřejnost s napjatým očekáváním, Způsobovala to magická osmička na konci letopočtu, která z „logiky dějin" nabízela hned několik provokujících výročí: především 20. výročí okupace ČSSR vojsky Varšavské smlouvy a 70. výročí vzniku

▲ *Obr. 257 M. S. Gorgačov a jeho choť Raisa při návštěvě Prahy. Tehdejší vedení KSČ a státu však oproti očekávání obyvatelstva k reformám v duchu perestrojky příliš nenutil*

samostatného demokratického Československa. **Demonstrace k 21. srpnu** propukly zcela živelně a staly se **prvním veřejným projevem odporu proti režimu od roku 1969**. Od podzimu 1988 se pak demonstrace a protestní projevy staly téměř trvalou součástí politického a společenského života a totalitní moc si s nimi nevěděla rady.

Den 28. října 1988 si veřejnost opět připomínala jako státní svátek, a dokonce i v Rudém právu se objevil poměrně objektivní článek o historických zásluhách T. G. Masaryka a vzniku ČSR. Přesto propukly v Praze živelné demonstrace. U příležitosti výročí přijetí Deklarace lidských práv 10. 12. 1988 byla v Praze na Žižkově pořádána povolená demonstrace, na které promluvil V. Havel. Posílila pozice nejen Charty 77, ale i dalších opozičních organizací, které se na jejím svolání podílely. Den před jejím konáním se v salonku na francouzském velvyslanectví v Praze sešel francouzský prezident F. Mitterrand s některými disidenty (V. Havlem, J. Dienstbierem, P. Uhlem). Tímto gestem vyjádřil svou podporu opozičním silám v jejich zápase s totalitní mocí.

Rovněž v následujícím roce 1989 si česká a slovenská společnost připomínala řadu „nebezpečných" zaokrouhlených výročí. Normalizační moc je hodlala buď přehlížet, anebo se snažila jejich připomenutí násilně potlačit. Tak to bylo s prvním výročím v pořadí: v lednu 1989 uplynulo 20 let od oběti Jana Palacha. Ve dnech 15.-22. ledna 1989 proběhly **vzpomínkové demonstrace**, při nichž policie zasahovala daleko ostřeji než při podobných akcích před rokem. Vedle vodních děl se v ulicích objevily speciální zásahové jednotky se psy. Policejní perzekuce se dotkla asi 800 lidí a osm čelných aktivistů opozičního hnutí (mezi nimi V. Havel) bylo obviněno z výtržnictví a uvězněno. Na **Palachův týden** reagoval režim přijetím tvrdého zákona k „ochraně veřejného pořádku". Zároveň si akcí v rámci Palachova týdne všímala mezinárodní veřejnost a žádala propuštění zatčených. Od konce ledna 1989 se začaly rozvíjet **akce za propuštění vězněných** i v ČSSR. Téměř 700 kulturních pracovníků podepsalo koncem ledna 1989 petici s tímto požadavkem a během února se k nim přidalo 670 vědeckých pracovníků s protestním dopisem premiéru Ladislavu Adamcovi; signatáři v něm žádali otevřenější politiku vlády a více tolerance k odlišným názorům. Oba dokumenty si získávaly další stoupence, což rozšiřovalo základnu opozičních sil. K těm se připojila i další významná složka: **Obroda – Klub za socialistickou přestavbu**. Sdružovala bývalé reformní komunisty (běžně nazývané „osmašedesátníci") a vytvořila poměrně vlivnou sílu, s níž se muselo počítat.

Několik vět

Skutečnou situaci v zemi nejlépe vystihl **manifest *Několik vět*, žádající svobodu a demokracii**. Pod manifest, který měl formu petice, připojilo od června do července 1989 své podpisy na 12 000 občanů a v dalších měsících se jejich počet rozšířil až na 40 000. Rozhodující konstatování petice, že *„nadešel čas ke skutečným a důkladným systémovým změnám"*, nebylo už jen výrazem přesvědčení opozičních sil, ale i převažující části společnosti.

V srpnu 1989 proběhly opět **demonstrace k výročí 21. srpna 1968**, na další střet s režimem se opoziční síly chystaly **k jubileu 28. října**. Rozklad moci mezitím pokračoval. Vedení KSČ se ho pokoušelo zastavit a snažilo se o politiku „tvrdé ruky". V Praze StB zatkla mluvčí Charty 77 a redaktory nezávislých Lidových novin. To ale přililo olej do ohně. Přibývaly další protesty. Příležitostí k projevům opozičních postojů veřejnosti bylo i **svatořečení Anežky České v Římě** 12. listopadu 1989.

V průběhu listopadu 1989 přicházely zprávy o hroucení komunistických režimů v zemích sovětského bloku. Dne 9. listopadu padla berlínská zeď. Úřady byly donuceny dovolit uprchlíkům z NDR, shromážděným na velvyslanectví NSR v Praze, aby postupně odcestovali do Bavorska. Mocenské složky komunistického režimu cítily, že ztrácejí jakoukoli mezinárodní oporu.

Pojmy:

Disent (označení pochází z latinského *dissideo* – neshodovat se, střetávat se) – osoby nesouhlasící s režimem, stojící proti němu v opozici, zpravidla nelegální.
Charta – listina zásadního významu vyhlašující souhrn určitých politických zásad a práv.

Důležitá data:

květen 1971 – XIV. sjezd KSČ (sjezd „normalizace" a „reálného socialismu")
leden 1977 – vydáno Prohlášení Charty 77
duben 1978 – ustavení VONS (Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných)
10. prosinec 1988 – demonstrace v Praze na Žižkově u příležitosti výročí přijetí Deklarace lidských práv
15.-22.leden 1989 – „Palachův týden" – série vzpomínkových demonstrací na Václavském náměstí v Praze
červen-červenec 1989 – sbírání podpisů pod manifest *Několik vět*
12. listopad 1989 – svatořečení Anežky České

Otázky, úkoly:

1. Jakou hospodářskou a sociální politiku praktikovalo Husákovo vedení KSČ? Jaké byly její výsledky v 70. letech a jaké v 80. letech? Proč se znovu a znovu objevovaly obdobné hospodářské těžkosti? **2.** Co charakterizovalo politickou moc v období normalizace? Jaké formy perzekuce volila? **3.** Shrňte všechny významné pokusy o odpor proti normalizačnímu režimu v Československu v 70. a 80. letech. Sestavte jejich chronologickou tabulku. **4.** Jaké cíle mělo hnutí Charty 77? Co nového Charta 77 přinesla? Co si představujete pod pojmem bytové divadlo nebo nezávislá tajná univerzita? Jaké další projevy opozice vůči režimu znáte? Kdo šířil pravdivé informace do „normalizovaného" Československa? **5.** Vedle Charty 77 se v ČSSR uplatňovaly i další opoziční síly? Které z nich nejvíce ovlivnily vývoj událostí? **6.** V textu Prohlášení Charty 77 vyhledejte, která mezinárodně uznávaná a zaručená občanská a lidská práva, vládou ČSSR formálně uznaná, byla v ČSSR porušována. (Prohlášení Charty 77 je otištěno například v publikaci *Charta 77' /1977-1989/. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace.* Bratislava 1990, s. 9-13) **7.** Prostudujte manifest *Několik vět* a písemně shrňte požadavky opozičního hnutí.

Několik vět

První měsíce roku 1989 znovu a jasně ukázaly, že i když se současné československé vedení velmi často zaklíná slovy

„přestavba" a „demokratizace", ve skutečnosti se dost zoufale vzpírá všemu, co demokracii vytváří nebo co ji alespoň vzdáleně připomíná. Petice a iniciativy občanů, které samo nezorganizovalo, odmítá jako „nátlakové akce", odlišné politické názory odsuzuje jako „antisocialistické a nepřátelské", pokojná lidová shromáždění rozhání, do přípravy nových zákonů nedovoluje veřejnosti mluvit.

Proto vyzýváme vedení naší země, aby pochopilo, že nadešel čas ke skutečným a důkladným systémovým změnám a že tyto změny jsou možné a mohou mít úspěch jen tehdy, bude-li jim předcházet vskutku svobodná a demokratická diskuse. Prvním krokem k jakýmkoliv smysluplným změnám, novou ústavou počínaje a ekonomickou reformou konče, musí být tedy zásadní změna společenského klimatu v naší zemi, do kterého se musí vrátit duch svobody, důvěry, tolerance a plurality.

Podle našeho názoru je k tomu třeba:

1. Aby byli okamžitě propuštěni političtí vězňové.

2. Aby přestala být omezována svoboda shromažďování.

3. Aby už přestaly být kriminalizovány a pronásledovány různé nezávislé iniciativy a začaly být konečně chápány i vládou jako to, čím v očích veřejnosti už dávno jsou, totiž jako přirozená součást veřejného života a legitimní výraz jeho různotvárnosti. Zároveň by neměly být kladeny překážky vznikání nových občanských hnutí včetně nezávislých odborů, svazů a spolků.

4. Aby byly sdělovací prostředky i veškerá kulturní činnost zbaveny všech forem politické manipulace a předběžné i následné skryté cenzury a otevřeny svobodné výměně názorů a aby byly legalizovány sdělovací prostředky, působící dosud nezávisle na oficiálních strukturách.

5. Aby byly respektovány oprávněné požadavky všech věřících občanů.

6. Aby byly všechny chystané i uskutečňované projekty, které mají natrvalo změnit životní prostředí v naší zemi a předurčit tak život budoucích generací, neodkladně předloženy k všestrannému posouzení odborníkům a veřejnosti.

7. Aby byla zahájena svobodná diskuse nejen o padesátých letech, ale i o pražském jaru, invazi pěti států Varšavské smlouvy a následné „normalizaci". Je smutné, že zatímco v některých zemích, jejichž armády tehdy do československého vývoje zasáhly, se už dnes o tomto tématu začíná věcně diskutovat, u nás je to stále ještě veliké tabu, a to jen proto, aby nemuseli odstoupit ti lidé z politického a státního vedení, kteří jsou odpovědni za dvacetileté upadání všech oblastí společenského života u nás.

Každý, kdo souhlasí s tímto stanoviskem, může je podpořit svým podpisem...

10. OBNOVENÍ DEMOKRACIE A VZNIK ČESKÉ REPUBLIKY

Studentská demonstrace 17. listopadu 1989 začala v Praze na Albertově po 16. hodině. Na povolené demonstraci se sešlo více než 15 tisíc studentů a mladých lidí. Již první projevy dávaly tušit, že tentokrát se historická vzpomínka na Jana Opletala a události 17. listopadu 1939 ponese v silně aktuálním tónu: Mezinárodní den studentstva byl jednoznačně vnímán jako symbol boje proti totalitnímu útlaku. Po pietním aktu na Vyšehradě část průvodu demonstrantů zamířila do vnitřní Prahy a směřovala po nábřeží Vltavy směrem k Národní třídě, kde proti nim zasáhly připravené kordony ozbrojených složek Veřejné bezpečnosti a pohotovostního pluku SNB. Způsob, jakým to učinily, byl mi-

▲ **Obr. 258** *Demonstrace na Národní třídě v Praze 17. listopadu 1989*

mořádně brutální. Pobouřil nejen zbité účastníky demonstrace, ostatní studenty a jejich mladé přátele, ale i převažující část veřejnosti. Pověstná kapka trpělivosti přetekla. Reakce veřejnosti na události na Národní třídě byla totiž spontánní, důrazná a nekompromisní. Ještě téhož dne začaly hořet na Národní třídě pietně svíčky. Pobouření ještě vystupňovala falešná zpráva o úmrtí studenta Martina Šmída po zákroku policie. Brzy byla dementována, ale roli rozbušky sehrála. Odstartovala vlnu protestních akcí, které již měly charakter jednoznačného odmítnutí komunistické vlády.

Počátek „sametové revoluce"

Hodiny a dny, které následovaly po 17. listopadu 1989, s sebou přinášely rychlý, vpravdě revoluční vývoj. Dne 18. listopadu vyhlásili studenti Fakulty žurnalistiky UK a studenti DAMU **protestní stávku**. Přidala se k nim většina pražských herců a dalších pracovníků divadel. V noci z 18. na 19. listopadu se v pražském Činoherním klubu ustavilo **Občanské fórum (OF)**, které se stalo základnou

▶ **Obr. 259** *Při listopadových demonstracích byl pořízen snímek připomínající spojitost mezi událostmi jara 1968 a podzimu 1989*

▲ *Obr. 260 Při demonstraci 24. listopadu 1989 vystoupil spolu s Václavem Havlem i slovenský politik Alexander Dubček*

usilující o obnovu politického pluralismu a odmítající totalitní komunistický režim. **Do čela OF se postavil Václav Havel.** OF vyhlásilo na 27. listopad **generální stávku**. Za hlavní požadavek označilo odchod neschopných vedoucích komunistických funkcionářů, záruky občanských práv a svobod a potrestání viníků policejní zvůle na Národní třídě 17. listopadu.

Na Slovensku se obdobným způsobem a s obdobným programem utvořila **Verejnosť proti násiliu (VPN)** a také bratislavští studenti a skupiny intelektuálů se snažili posouvat revoluční proces dopředu.

Od 20. listopadu 1989 se konaly **v Praze na Václavském náměstí a později i na Letenské pláni každodenní masové demonstrace občanů**. Zvoněním klíči na nich dávali najevo, že éra komunistického režimu končí. Divadla se proměnila v diskusní kluby. Vzbouřily se i redakce rozhlasového a televizního vysílání a napomohly objektivnímu informování veřejnosti v celém státě o revolučním pohybu. Podobně postupovaly redakce deníků Mladá fronta, Lidová demokracie a Svobodné slovo. Na vysokých školách probíhala okupační stávka, která se rozšířila i na mnohé střední školy. Ožily i nekomunistické politické strany. **Vlna protestních akcí přerůstala ve státní převrat**, jenž byl pro svůj mírný a nenásilný průběh a celkovou euforickou společenskou atmosféru nazván západními žurnalisty **„sametová“**, nebo také **„něžná“ revoluce**.

Od 21. listopadu 1989 začala série jednání zástupců OF a stávkujících studentů s předsedou vlády L. Adamcem. Jedna událost stíhala druhou. **Politický a mocenský monopol KSČ byl ve skutečnosti zlomen**, když se rozkládala samotná KSČ a když pominulo nebezpečí, že se vedení KSČ pokusí nasadit proti demonstrujícím občanům ozbrojené složky a Lidové milice. 29. listopadu zrušilo Federální shromáždění ČSSR na své mimořádní schůzi čl. 4 ústavy, který obsahoval ustanovení o vedoucí úloze KSČ, a změnil též čl. 6 o Národní frontě a čl. 16 o výchově v duchu marxismu-leninismu. To symbolizovalo – po formální a právní stránce – konec 41leté vlády jedné strany v zemi.

Změny ve vedení státu

Dne 3. prosince 1989 skončil neúspěchem pokus předsedy vlády L. Adamce rekonstruovat vládní kabinet. Opozice odmítla jeho návrh, podle kterého by ve vládě měli členové KSČ nadále výraznou převahu, a 7. prosince musela federální vláda ČSSR podat demisi. Dne 10. prosince se ustavila nová vláda – **vláda „národního porozumění“** – v čele s dosavadním místopředsedou vlády a členem KSČ **Mariánem Čalfou**. Početní převahu ve vládě měli již zástupci OF a VPN. Vláda složila slib do rukou G. Husáka, ten se ale úřadu prezidenta vzdal.

Rekonstruováno bylo rovněž Federální shromáždění, do jehož čela zvolili poslanci **Alexandra Dubčeka**. Dne **29. prosince 1989 pak proběhla ve Vladislavském sále Pražského hradu volba nového prezidenta**: poslanci jednomyslně zvolili prezidentem **Václava Havla**. Vrchlnou funkci ve státě převzal Václav Havel jako představitel Charty 77 a OF, jako muž, který v daném okamžiku měl díky své charismatické osobnosti autoritu doma i v zahraničí. S Václavem Havlem spojili občané velké naděje a očekávání. Jeho heslo *Láska a pravda zvítězí nad lží a nenávistí!* je v kondenzované podobě vyjadřovalo.

Do roku 1990 vcházela společnost s přesvědčením, že se skoncovalo s totalitním režimem a že se vytvoří **nové demokratické poměry**. Proto byly vypsány svobodné volby a proto bylo nezbytné zahájit zásadní ekonomické a politické reformy, které měly přivést zemi k **tržnímu hospodářství** a ustavení politického systému, jenž bude založen na **zásadách parlamentní demokracie**. Václav Havel se k zásadním otázkám vyjádřil v novoročním projevu k občanům. Pravil v něm mimo jiné: *„Máme před sebou svobodné volby, a tudíž i předvolební boj. Nedopusťme, aby tento boj zašpinil dosud čistou tvář naší vlídné revoluce. Zabraňme tomu, abychom sympatie světa, které jsme takhle získali, stejně rychle ztratili tím, že se zapleteme do houštiny mocenských šarvátek. Nedopusťme, aby pod vznešeným hávem touhy sloužit věcem obecným rozkvetla opět jen touha posloužit každý sám sobě. Teď už opravdu nejde o to, která strana, klub či skupina zvítězí ve*

▲ *Obr. 261 Dne 29. prosince 1989 byl zvolen novým československým prezidentem Václav Havel. Na snímku s chotí Olgou po slavnostním Te Deum ve Svatovítské katedrále*

volbách. Teď jde o to, aby v nich zvítězili – bez ohledu na své legitimace – ti mravně, občansky, politicky i odborně nejlepší z nás.“ Občané prezidentova přání a předsevzetí vyslechli, ale brzy se mělo ukázat, že mnohá z nich zůstala nevyslyšena…

Likvidace totality a nastolování demokratických principů

Tlak veřejnosti na zavedení demokratických pořádků neustával. Ještě v lednu 1990 přijalo Federální shromáždění zákon o odvolání poslanců ze zastupitelských sborů, na jehož základě odešla ze sněmovny velká část komunistických poslanců příliš spjatých s bývalým režimem. Pokračovalo se v rekonstrukci vládní moci. Po změně federální vlády došlo ke změně i ve vládě české. Předsedou české vlády byl zvolen jeden ze zakladatelů OF **Petr Pithart**. Důležité byly i legislativní kroky zaměřené na vypořádání se s minulostí. K 1. únoru 1990 se **rušila Státní bezpečnost (StB)** a k 7. únoru došlo k ukončení činnosti Národní fronty. V březnu 1990 byl přijat **zákon o rehabilitaci pronásledovaných komunistickým režimem** z let 1948-1989. Významný krok k odčinění křivd znamenalo i přijetí **zákona restitučního**, na jehož základě se vracel soukromý majetek zabavený či znárodněný v období po únoru 1948. Veřejnost velmi kvitovala **uzavření dohody o odchodu sovětských vojsk z Československa**, k níž došlo po jednáních vlád obou zemí v Moskvě.

Objevila se rovněž sporná opatření. Přijímána tak byla především velmi **rozsáhlá amnestie**, vyhlášená prezidentem Havlem k 1. lednu 1990. Týkala se zhruba dvou třetin všech vězňů a za čas se projevila i nárůstem kriminality. Do centra pozornosti se také dostávaly otázky **vzájemného vztahu mezi Čechy a Slováky**. Odrazily se v diskusi, jež se vedla na téma nového názvu státu. Slovenští poslanci odmítli prezidentův návrh, aby se stát vrátil k názvu Československá republika. Zhruba do poloviny března 1990 probíhala složitá jednání a nakonec byl přijat název **Česká a Slovenská Federativní republika**. Zároveň byl schválen nový zákon o státních symbolech.

▲ *Obr. 262 Výrazem nové zahraničněpolitické orientace svobodné země se stala i návštěva amerického prezidenta G. Bushe v Praze 17. listopadu 1990*

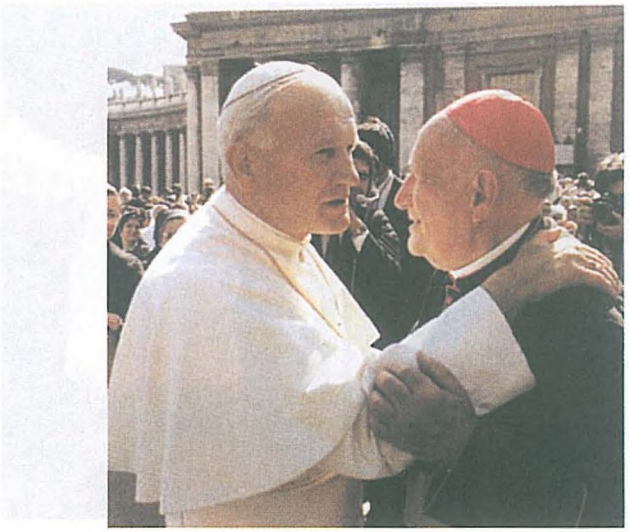

▲ *Obr. 263 Významnou událostí byla návštěva papeže Jana Pavla II. v Československu v roce 1990. Na snímku je při setkání s pražským arcibiskupem kardinálem Františkem Tomáškem u příležitosti svatořečení Anežky České*

Pro zavedení demokratického uspořádání byla důležitá i **řada dalších zákonných norem**, které byly přijaty: šlo o zákon o sdružování občanů, zákon o právu shromažďovacím, petičním, o novelu tiskového zákona a novelu občanského zákoníku. Zrušen byl trest smrti. Pro oblast vzdělání byla důležitá novela zákona o soustavě základních a středních škol, která odstraňovala systém jednotné školy, zkrátila povinnou školní docházku na 9 let a zaváděla možnost diferencovaného vzdělávání ve státních, soukromých a církevních školách. Pro **svobodný církevní život** se velmi rychle uvolnil prostor, což se projevilo mimo jiné i rozvojem náboženského života v židovských obcích, a zvláště tím, že poprvé v dějinách země přijel na návštěvu Československa papež.

Nové možnosti přinesla změna politického uspořádání také pro příslušníky **romského etnika**. V lavicích zákonodárných sborů zasedli i romští poslanci, vznikly romské politické strany i různé romské kulturní organizace a společnosti. V roce 1991 bylo založeno Muzeum romské kultury, pravidelně se pořádají festivaly romské kultury. Všechny tyto aktivity se však odehrávají na okraji ostatní společnosti, která není většinou o Romech dost informována. Řada otázek (nezaměstnanost Romů, problémy spojené se školní výukou romských dětí, netolerance až rasismus ve vztahu k Romům) proto zatím čeká na své řešení.

Zákonodárné sbory přijímaly i zákonné normy, které umožňovaly transformaci ekonomiky. Po diskusích mezi ekonomy vláda schválila **program hospodářské reformy**. Její podstatu tvořila snaha co nejrychleji uskutečnit transformaci ekonomiky z centrálně řízené a plánované na ekonomiku tržní. V dubnu 1990 byl přijat zákon o soukromém podnikání a na něj navázala opatření, která umožňovala přechod státního majetku do rukou soukromých vlastníků. Pro tržní ekonomiku byl nezbytný i vznik řady institucí: úřadů práce, živnostenských úřadů, finančních úřadů, finanční burzy a obchodních soudů.

Československá zahraniční politika se rychle vymaňovala z politické, ekonomické i ze všech dalších závislostí na Sovětském svazu. Československo **začalo hledat své místo v evropské a světové politice**. Snažilo se o prosa-

▲ **Obr. 264** *Poslední zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Praze v roce 1991. Po těchto jednáních byla uzavřena dohoda o odchodu sovětských vojsk z československého území. Na snímku československá delegace (zleva předseda vlády ČSFR Marián Čalfa, prezident Václav Havel a ministr zahraničních věcí Jiří Dienstbier) při podpisu závěrečných dokumentů*

zení dobrých vztahů se sousedními státy (první zahraniční cesta V. Havla vedla 2. ledna 1990 do NSR a NDR) a o prosazení národních zájmů zejména ve spolupráci se západoevropskými státy a USA. Československo jasně vyhlásilo svůj **zájem začlenit se do evropských struktur** (v únoru 1991 bylo přijato za člena Rady Evropy) a stát se zemí, kde se dodržují lidská práva a demokratické zásady. Nejzávažnějším činem na poli zahraniční politiky ovšem zůstalo dojednání dohody o odchodu sovětských vojsk. **V červnu 1991 opustil československé území poslední transport s příslušníky sovětské armády.** V průběhu července 1991 se sešlo **poslední zasedání Varšavské smlouvy** a symbolicky právě v Praze došlo k **podpisu protokolu o jejím rozpuštění**.

Politické strany a volby

V polistopadovém Československu došlo k bouřlivému **rozvoji politického stranictví**. Nastolení svobodných politických poměrů ale vedlo k velkému rozrůznění a tříštění politické scény. Snad každý z ideových a zájmových proudů měl snahu vyjádřit své požadavky prostřednictvím politické strany; tak vedle stran klasického a standardního zaměření vznikaly i tak kuriózní strany, jako byla Strana přátel piva nebo Nezávislá erotická iniciativa. Velkou příležitostí ke krystalizaci politického života se staly **první volby do parlamentu** po pádu komunistického režimu, které se uskutečnily ve dnech **8. – 9. června 1990**. Volilo se do Federálního shromáždění i do obou národních rad – české a slovenské. V České republice získalo nejvíce hlasů Občanské fórum, ve Slovenské republice Verejnosť proti násiliu.

Ve volbách do Sněmovny lidu FS získalo Občanské fórum více než 50 % hlasů (na druhém místě se umístila KSČ s 13 %), zřejmě díky tomu, že zatím nebylo politickou stranou, ale hnutím, které sdružovalo různě zaměřené politické síly, jež spojovala touha porazit v přímém volebním střetu starý totalitní systém. V tomto ohledu měly volby charakter všelidového plebiscitu. V politickém spektru se ve volbách uplatnila i Křesťansko-demokratická unie (nástupce Československé strany lidové) a specifická volební koalice působící zejména na Moravě pod názvem Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko. Na Slovensku získala nejsilnější pozice VPN (32 %), za níž následovalo Kresťansko-demokratické hnutie, dále KSČ a Slovenská národná strana.

Po volbách došlo ke jmenování nové federální vlády v čele s **Mariánem Čalfou**. Předsedou nové české vlády byl jmenován **Petr Pithart**. Nový parlament v červenci 1990 zvolil **znovu prezidentem republiky Václava Havla**, který na první výročí listopadové revoluce pozval do Československé republiky na státní návštěvu amerického prezidenta George Bushe.

Po prvních svobodných volbách nastalo další tříbení politického spektra v Československu. Probíhaly prudké politické diskuse, připravovaly se komunální volby, které se konaly v listopadu 1990, a koncem roku 1990 se vyhrotily **názorové rozpory uvnitř OF**, dosavadního hegemona vnitropolitického uspořádání. Část vedení OF usilovala o udržení jednoty tohoto hnutí, zároveň však sílily tendence k rozštěpení OF a jeho přeměny v pravicovou stranu. Dne 23. února 1991 byl oznámen vznik **Občanské demokratické strany (ODS)**, v jejímž čele stanul hlavní stratég ekonomické transformace ekonom **Václav Klaus**, který ve federální vládě působil jako ministr financí. ODS se definovala a profilovala jako výrazně pravicová a konzervativní strana prosazující liberální transformaci společnosti. Samostatně začala působit i další strana liberálního zaměření – **Občanská demokratická aliance (ODA)**, která byla založena již dříve a doposud také působila na půdě OF. Občanské fórum opustili pak i stoupenci **obnovené ČSSD** a přívrženci dalších politických stran a ze zbytku OF se vytvořilo **Občanské hnutí (OH)** jako strana s široce koncipovaným demokratickým programem, která měla ambice oslovit významnou část dosavadních voličů OF. Působila v ní řada populárních osobností v čele s ministrem J. Dienstbierem. Složitý vývojový proces čekal další politické strany, zvláště ty, které působily za předchozího režimu nebo navazovaly na starší politické tradice. V křesťansko-demokratickém politickém proudu se postupně vykrystalizovala **Křesťansko-demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL)**, do jejíhož čela se postavil mladší talentovaný politik **Josef Lux**. Na levém křídle politického spektra zaujal vývoj v KSČ. Určitá část jejích funkcionářů – například i její předseda filmový režisér Jiří Svoboda – se ji marně snažila přeměnit v moderní stranu socialistického typu. Po neúspěchu těchto snah se z ní odštěpily různé proudy, které vytvářely umírněnější levicové strany (například Levý blok). **V KSČ zůstalo tvrdé jádro, které trvalo na nezměněném názvu komunistické strana** a dogmaticky lpělo na zachování „čistoty jejích revolučních tradic". Vznikla i extremistická strana krajně pravicového zaměření – **Sdružení pro republiku. Republikánská strana Československa**, do jejíhož čela se postavil krajně populistický vůdce Miroslav Sládek.

Druhé parlamentní volby se uskutečnily ve dnech **6. a 7. června 1992**. Staly se již daleko přesnějším indikátorem rozložením politických sil v českých zemích i na Slovensku. **V českých zemích zvítězila ODS** v koalici s nevelkou Křesťansko-demokratickou stranou (34 % hlasů do Sněmovny lidu); daleko za touto stranou zůstala koalice Levého bloku (14 %), ČSSD získala 8 % hlasů. **Na Slovensku zvítězilo** nové, nejasně definované, ale **nacionalisticky zahrocené Hnutie za demokratické Slovensko – HZDS** (33,5 %), které se pod vedením charismatického a populistického vůdce Vladimíra Mečiara odštěpilo od VPN. Na dalších místech se umístila Strana demokratické levice (14,5 %) a favorizované Kresťansko-demokratické hnutie skončilo s velkým zklamáním jen s 9% volebním výsledkem.

Politické a následně mocenské výsledky voleb postavily do čela politického života Československa **dvě vůdčí**

▲ *Obr. 265 Vůdci dvou nejsilnějších politických formací v Čechách a na Slovensku – Václav Klaus a Vladimír Mečiar – vyřešili spory o další existenci československé federace dohodou o vzniku dvou samostatných států*

osobnosti: Václava Klause a Vladimíra Mečiara. Oba také stanuli v čele nově jmenovaných národních vlád. Zároveň zahájili jednání, které nakonec vedlo k rozdělení České a Slovenské Federativní Republiky.

Rozpad Československa

V českých zemích zvítězila ve volbách v roce 1992 pravicová koalice. Hodlala provádět urychlenou transformaci ekonomiky a dovést do konce projekt „kuponové privatizace". Na Slovensku se vlády ujala spíše nacionalističtější část politického spektra, která prosazovala odlišné názory na ekonomické reformy a zvláště trvala na posílení pravomocí národních vlád. Vycházela z koncepce, že základem síly státu mají být silné národní republiky, které jen předají část svých kompetencí federální vládě. **Názorové rozdíly mezi českou a slovenskou reprezentací** přerostly v ústavní krizi. Nepodařilo se sestavit funkční federální parlament a jen s velkými obtížemi vznikla federální vláda (předsedal jí český politik Jan Stráský), která neustále narážela na odlišné výklady kompetenčního zákona. To oslabovalo a v mnoha případech i znemožňovalo její řídící a rozhodovací činnost. Mezi politickými reprezentacemi probíhalo zdlouhavé a bezvýsledné jednání. Návrhy, aby o budoucnosti společného státu Čechů a Slováků rozhodlo všeobecné lidové hlasování – referendum, však vyslyšeny nebyly se zdůvodněním, že mandát k jednání daly hlavním protagonistům nedávné volby. Nebyl to však zcela korektní a přesvědčivý argument: žádná z vítězných politických stran – ani na české, ani na slovenské straně – totiž ve volebních programech zánik společného státu neměla.

Za situace, kdy slovenský premiér Mečiar vznesl požadavek uznání mezinárodněprávní subjektivity Slovenska (a také České republiky), se stalo zřejmým, že společný stát by se změnil na volnou konfederaci. Český premiér Václav Klaus se přiklonil k názoru, že za této situace bude lepší vytvořit dva samostatné státy. Dohodu o tom uzavřeli oba politici 22. června 1992.

Celý zbytek roku 1992 vyplnila velmi **intenzivní jednání o rozdělení Československa**. Dne 17. července 1992 přijala Slovenská národní rada **Deklaraci o svrchovanosti Slovenské republiky**. Prezident republiky **V. Havel** na tento akt reagoval **abdikací na svou funkci**. Slovenská národní rada poté 1. srpna 1992 přijala ústavu Slovenské republiky. Postupně se zostřovaly spory o dělení majetku federace. Teprve v říjnu 1992 se projednaly otázky zachování společné měny, celní unie a otázky spojené s vytyčením hranic. **Zákon o zániku federace schválilo Federální shromáždění 25. listopadu 1992. Dnem 31. prosince 1992 zanikl společný stát Čechů a Slováků.**

▲ *Obr. 266 V. Mečiar získal mezi slovenskými občany širokou popularitu a začal vést Slovensko cestou odlišné politické a ekonomické transformace. Snímek z Mečiarova předvolebního mítinku roku 1994*

Vznik České republiky a Slovenské republiky zahájil novou kapitolu ve vzájemných vztazích obou národů a novou éru v jejich moderních dějinách vůbec. **Oba nástupnické státy vyhlásily, že mezi sebou budou udržovat nadstandardní vztahy.** Kvalitu těchto vztahů však ovlivnily snahy o začlenění do Evropské unie (v roce 1993 uzavřely oba státy dohody o přidružení k EU) a o přijetí do vojensko-politického svazku NATO. V tomto úsilí zatím uspěla Česká republika, která do NATO vstoupila v roce 1999.

Důležitá data:

17. listopad 1989 – brutální zásah policejních jednotek proti studentské demonstraci na Národní třídě v Praze
18. listopad 1989 – vznik Občanského fóra (OF)
27. listopad 1989 – generální stávka za prosazení požadavků OF
29. prosinec 1989 – volba V. Havla prezidentem Československé republiky
červen 1990 – první svobodné volby
červen-červenec 1991 – odchod posledních sovětských vojáků z československého území; podpis protokolu o zániku Varšavské smlouvy
červen 1992 – druhé parlamentní volby, jejichž výsledek vedl k jednáním o rozdělení Československa
listopad 1992 – schválení zákona o zániku federace
1. leden 1993 – vznik samostatné České republiky a samostatné Slovenské republiky

1993 – získání přidruženého členství ČR i SR v Evropské unii
1999 – vstup České republiky do NATO

Otázky, úkoly:

1. K jakým zásadním politickým změnám došlo v Československu v letech 1990-1992? Jaké byly výsledky voleb a jak se formovalo politické spektrum? **2.** Jak probíhala ekonomická transformace? **3.** Jak se vyvíjely vztahy mezi Čechy a Slováky? Proč došlo ke krizi ve vzájemných vztazích? Jaké důvody vedly – podle vašeho názoru – k rozpadu Československa? **4.** Jak postupoval proces obnovy demokracie? Které významné zákony byly přijaty? Co se v legislativním procesu nepodařilo? **5.** Prostudujte text dohody mezi HZDS a ODS, kterou publikovala Mladá fronta Dnes 22. 6. 1992:

„...3) Konstatují (obě strany) rozdíly svých volebních programů a politických cílů v oblasti státoprávního uspořádání, neboť ODS pokládá za jedinou rozumnou a funkční formu společného státu, vhodnou pro dnešní Českou republiku a Slovenskou republiku, federaci (s jedinou mezinárodněprávní subjektivitou) a HZDS za ni pokládá konfederaci s mezinárodněprávní subjektivitou obou republik. ODS nepovažuje konfederaci s mezinárodněprávní subjektivitou obou republik za společný stát, ale za svazek dvou samostatných států. Než konfederaci, dává ODS přednost dvěma zcela samostatným státům, tj. ústavnímu rozdělení současného státu.

4) Pokládají v této situaci za společný úkol všemi zákonnými prostředky iniciovat proces, který povede do 30. září 1992 k dohodě mezi národními radami o vyřešení státoprávního uspořádání...

Vyhledejte zásadní názorové rozdíly obou stran.
6. Prostudujte Ústavu České republiky, jež byla přijata Českou národní radou dne 16. prosince 1992. Obsahuje tato ústava některá ustanovení, jejichž naplnění se opozdilo nebo která nebyla dosud realizována vůbec?

11. KULTURA A VĚDA VE DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ (ZÁVĚREČNÉ ÚVAHY)

Vývoj vědy a kultury ve druhé polovině 20. století předznamenaly dvě základní tendence: rozdělený svět vytvářel často umělé a těžko prostupné bariéry, za nimiž se kultura a věda světa Západu a Východu, ale také třetího světa vzdalovaly, ale zároveň přes všechny politické a ideologické překážky vznikaly nové umělecké směry a epochální vědecké objevy takové hodnoty, že je nebylo možné svázat do předem dané ideologické šablony ani jednoduše odmítnout a zavrhnout. Kultura a věda tedy rozdělený svět nejenom dále rozdělovala, ale zároveň i spojovala. Když se na samém prahu studené války objevilo v Sovětském svazu tvrzení, že „kybernetika je buržoazní pavěda", bylo jen otázkou času, kdy moment ostré vědecké a technické konfrontace na úseku vojenství způsobí, že právě SSSR bude Spojené státy americké v této oblasti usilovně dohánět.

Potvrdilo se rovněž, že ve vyspělém světě převažuje **chápání kultury** nejen v užším, ale i **v širším slova smyslu**, kdy pojem kultura zahrnuje tvorbu obecněji uznávaných hodnot duchovních i hmotných, tedy objevů a tvůrčích činů na poli vědeckém, technickém i uměleckém. V rámci takového pojetí kultury se organicky rozvíjí i **kultura v užším slova smyslu** – tj. jednotlivé oblasti umění výtvarného (architektura, malířství, sochařství), literatura, hudba a přirozeně i moderní umělecké oblasti (film, televize, video) a také rozhlas a novinářská tvorba. Každá civilizovaná bytost musí vnímat a vstřebávat obě dimenze kultury. Kultura v širším slova smyslu totiž hraje roli harmonizujícího činitele společenského života, kultura v užším slova smyslu zásadně ovlivňuje a naplňuje estetické hodnoty lidského života.

Růst životní úrovně lidské společnosti po stránce materiální, zejména v zemích s vyspělou tržní ekonomikou, přináší s sebou průvodní jevy konzumní společnosti, která manipuluje s lidským jedincem na každém kroku, neboť proniká do každodenního stylu života, a otevírá možnosti vzniku ryze **komerční a konzumní zábavy**. Dává zelenou i různým projevům uměleckého braku či kýče nebo alespoň silně pokleslým uměleckým žánrům. Zároveň ale právě morální pokleslost konzumní společnosti provokuje a motivuje originální tvůrce k osobitým a kritickým přístupům k jejím projevům. Často sahají ke snaze syntetizovat různé druhy umění, kombinují umění výtvarné s hudbou či poezií a prózou, a to se zjevnou snahou protestovat proti stávajícím konvencím i za cenou volby velmi šokujících prostředků. Tak vzniklo na konci 60. let **umění „undergroundu"**, jež představovalo programový pokus o vytvoření nové nekonvenční kultury. Protestní a provokující charakter tohoto umění často násobí skutečnost, že do autorského díla je vtahován i divák a čtenář, což se nejzřetelněji realizuje v rámci takzvaných happeningů.

Dvojí kultura, **kultura nezávislá a kultura oficiální**, se vyvíjela v Sovětském svazu a v zemích sovětského bloku s totalitním uspořádáním společnosti. Oficiální kulturu charakterizovala dogmatická a mechanická interpretace mezilidských vztahů, vtěsnaná do formy takzvaného socialistického realismu. Tuto deklarovaně závaznou estetickou normu určovaly ústřední výbory komunistických stran a jejich ideologické aparáty, neboť rozhodující bylo přinutit umělce, aby svou tvorbou získávali „široké masy" obyvatelstva pro velmi zjednodušeně a falešně interpretované socialistické ideály a izolovali je od „destruktivních postojů apolitičnosti, snobismu, individualismu a kosmopolitismu". Neznamenalo to však, že by žádné umělecké dílo (literární, dramatické, filmové, výtvarné či hudební), které pod záštitou „socialistického realismu" vzniklo, nemělo estetické hodnoty a nutně muselo upadnout v zapomnění. Síla skutečného uměleckého talentu se často prosadila a dala řadě uměleckých činů pečeť nesporné kvality a nadčasovosti.

Překročení hranice mezi oficiální a nezávislou kulturou velmi záleželo na peripetiích vnitropolitického vývoje v Sovětském svazu a v satelitních státech. Poměrně „milostivé" období nastalo v Chruščovově éře, kdy vyšel i slavný román jednoho z největších ruských spisovatelů Alexandra Solženicyna *Jeden den Ivana Děnisoviče* o stalinském gulagu. V Brežněvově éře musel naopak Solženicyn vyznamenaný Nobelovou cenou za literaturu Sovětský svaz opustit a emigroval do USA. V takovém případě nezbylo, než aby se jeho práce šířila v samizdatech,

▶ *Obr. 267 Ostrou kritiku nelidskosti sovětského systému podal ruský spisovatel Alexandr Solženicyn v rozsáhlém díle Souostroví Gulag*

v rukopisných či strojopisných opisech. Samizdatovou formou se ovšem prezentovala nezávislá umělecká tvorba nejen v Sovětském svazu, ale i v dalších zemích sovětského bloku. Zprostředkovávala kontakt nejen s nezávislou tvorbou, ale i s díly, která vznikala v exilu. **Exilová literatura** (a další umělecká tvorba) byla specifickým fenoménem národních literatur zemí s totalitním společenským uspořádáním a vydala světové literatuře nejen nositele Nobelovy ceny, ale i takové osobnosti, jakou je například Milan Kundera.

Literatura i další umělecké oblasti se v poválečných letech **vyrovnávaly především s fenoménem války**. Téměř v každé národní literatuře vznikla díla se silným humanistickým patosem. Ve světovém měřítku se prosadila zvláště díla amerických spisovatelů Normana Mailera [nórmena mejlra], Ernesta Hemingwaye [érnysta hemingveje], Williama Saroyana [viljema serojana], Johna Dos Passose [pesouse], Johna Steinbecka [stajnbeka], německých spisovatelů Ericha Marii Remarquea [remarka], bratří Mannů, Arnolda Zweiga [cvajga], Liona Feuchtwangera [fojchtvangra], Heinricha Bölla [hajnricha bela] či Hanse Fallady, francouzského spisovatele Antoina de Saint-Exupéryho [sentegziperiho] a představitelů francouzského existencialismu Jean-Paula Sartra, jeho ženy Simone de Beauvoirové [de bovoár] a Alberta Camuse [kamise]. Dále vynikli zejména Ital Alberto Moravia, Polák Jerzy Andrzejewski [andřejevski] či Rakušané Karl Kraus a Robert Musil či latinskoameričtí spisovatelé Jorge Luis Borges [chorche borches] a G. García Márquez [garsía markes].

Společenský vývoj světa druhé poloviny 20. století v absurdní a karikované podobě odráželi a v mnohém i předjímalo dílo britského spisovatele George Orwella. Proslul nejen svou románovou vizí nazvanou *1984*, ale zvláště sžíravou kritikou totalitarismu v románě *Farma zvířat*.

Do evropského a světového literárního kontextu se prosadila i díla českých autorů, zpracovávající obdobnou tematiku. Hojně překládané a respektované bylo a je především dílo Arnošta Lustiga a také tvorba Ladislava Fukse a Bohumila Hrabala.

V poválečné obnově kultury a svobodného myšlení sehrála mimořádnou roli Francie, nejen působením literární tvorby a výtvarného umění, ale i výrazně inspirujícím vlivem **existenciální filozofie**. Poválečný existencialismus byl nepochybně reakcí na zlo hitlerovského totalitarismu. Pokoušel se vytvořit mechanismus obrany lidského rodu v podobě osobní svobody člověka, jenž je odsouzen do světa absurdity a morálního nihilismu. Literární ztvárnění našel existencialismus především v dílech A. Camuse a J. P. Sartra. V Německu rozvíjel srovnatelný originální myšlenkový koncept Martin Heidegger [hajdegr] a také Karl Jaspers. Jako mimořádně významné se ukázalo Jaspersovo kritické zamyšlení nad otázkou německé viny za dobu nacionálněsocialistické totality.

S novými podněty přicházeli rovněž **křesťansky orientovaní myslitelé**. Vynikl mezi nimi zvláště francouzský filozof Pierre Teilhard de Chardin [tejár de šarden]. Do kontextu evropského myšlení originálně vstupovali i čeští filozofové – zvláště Jan Patočka a Karel Kosík, kteří se stali filozofickými odpůrci komunistické ideologie, byť ke svému kritickému postoji přistoupili z odlišných výchozích pozic.

Problémy odcizení a ztráty lidských hodnot byly silným inspiračním zdrojem pro divadlo a film. K nejvýznamnějším **světovým dramatikům** 50. a 60. let patřili tvůrci absurdního dramatu Samuel Beckett [semjuel bekit] či Eugéne Ionesco [ežen jonesko], v jiné poloze světová jeviště ovlivňovali Švýcaři Friedrich Dürrenmatt [dyrenmat] a Max Frisch [friš], autor psychologicky laděných dramat Američan Tennessee Williams [tenesí viljemz] či úspěšný anglický dramatik John Osborne [ozbrn]. Svébytné hodnoty přinesl světové divadelní kultuře i český dramatik Václav Havel, který postupy absurdního dramatu zasadil do specifických realit totalitní společnosti komunistického typu.

▶ *Obr. 268* *Nejoblíbenější americká herečka v 50. a 60. letech Marilyn Monroe. Snímek z filmu Páni mají radši blondýnky*

Světové **filmové umění** ovlivnilo několik tvůrčích škol. Bezprostředně v poválečném období se prosadil silně sociálně motivovaný italský neorealismus, jenž byl reprezentován režisérskými osobnostmi Vittoria de Sicy [siki], Roberta Rosselliniho [roselínyho] a Cesara Zavattiniho [dzavatýnyho], na něž volně navázali velcí filmoví tvůrci Frederico Fellini [felíny] a Luchino Visconti [viskonty]. Světový ohlas ovšem měly i některé filmy sovětské (*Ona brání vlast, Duha, Jeřábi táhnou, Jedenáctyřicátý* aj.) a také filmy české (*Ostře sledované vlaky*) nebo slovenské (*Obchod na korze*). K ústředním osobnostem světového filmu později patřili především režiséři Ingmar Bergmann, Luis Buñuel, Juan Antonio Bardem a Akira Kurosawa, z nichž každý si vypracoval originální filmovou poetiku. Z amerických režisérů, kteří překročili běžný standard hollywodské „továrny na sny", jmenujme především Eliu Kazana [ílju kezena], Stanleye Kramera [krejmra], Francise Coppolu [kopolu] nebo později i Stevena Spielberga [spilbérga]. Samostatnou cestu sleduje všestranný a originální Woody Allen [vudy elin], jenž ovlivňuje především intelektuálněji zaměřené diváky.

V 60. letech se prosadila do světového kulturního povědomí československá filmová škola, která prolomila dosavadní izolaci kultury pocházející ze zemí sovětského bloku. Společným jmenovatelem kritického ostří nové filmové vlny 60. let byl invenční a neotřelý protest proti všem normám totality. Obdobnou roli hrála i maďarská a zejména polská filmová tvorba, kterou profiloval zvláště světově uznávaný režisér Andrzej Wajda.

▶ *Obr. 269* *Novému výtvarnému projevu začal vévodit pop-art*

Pro **výtvarné umění** byl příznačný příklon k nefigurativnímu, abstraktnímu výtvarnému projevu, který charakterizoval jak malbu, tak i sochařství. Nové inspirativní zdroje nacházeli především stoupenci surrealismu, kteří přetvářejí skutečnost do snové podoby (Salvador Dalí, Giorgio de Chirico [džordžo kiriko], Marc Chagall [mark šagal]), významnými osobnostmi abstraktní malby se stali Joan Miró a Paul Klee [klé], různými výtvarnými názory je charakterizováno originální dílo Pabla Picassa [pikasa] a k světově proslulým výtvarným umělcům se řadí i Jackson Pollock [polok]. Populárním novým druhem výtvarného výrazu se stala **koláž**, pro jejíž různé druhy se vžil název **pop-art** (popular art). Pop-art se šířil od počátku 60. let zvláště v USA a setřel dosud přísnou hranici mezi uměním a věcmi denní potřeby. Na výtvarná plátna se dostaly všední předměty a banality každodenního života: výjevy z comics, novinové reklamy a časopisecké výstřižky se náhle staly objekty umění. Nejznámějším dílem pop-artu se zřejmě stal *Marilyn Monroe Diptych* Andy Warhola (1962), opakující v několika řadách pod sebou tentýž portrét erotického symbolu 60. let.

Poválečnou **světovou hudební kulturu** nejvýrazněji reprezentovali velcí evropští mistři skladby, kteří žili a tvořili v USA. Působili zde Paul Hindemith, Béla Bartók i Claude Debussy [debisi] a především Igor Stravinskij. K nim se dále řadí Sergej Prokofjev, Arnold Schönberg [šénberg], Bohuslav Martinů a Arthur Honegger [artýr onegér].

Stále výraznější roli v hudební kultuře však hrála hudba populární, takzvaná **pop-music**, jejíž centrum se vytvořilo především v USA, kde se nejvíce uplatnil svérázný kult hvězd. V polovině 50. let nastoupila **éra rokenrolu**, jejímiž hlavními představiteli byli Bill Haley [hejli] a především Elvis Presley [presli]. V 60. letech vstoupily do tohoto hudebního světa dvě proslulé skupiny – Beatles a Rolling Stones. Převzaly technické vybavení od rokenrolových kapel, jejich důrazný rytmus a dodaly bohatou škálu nových hudebních nápadů. Zrodil se tak nový styl – **rock**. Zvláště popularita Beatles překonala všechny rekordy a podle jejich vzoru vzniklo množství nových skupin. Obliba Beatles a rockové hudby vůbec také neznala hranice politicky rozděleného světa. Od konce 70. let se v populární hudbě začala projevovat určitá stagnace, kterou měl překonat i nástup nových směrů, například punku či hard rocku. Vznikaly nové skupiny, ale na popularitě neztratily ani takové osobnosti jako představitel folkové hudby Bob Dylan, rocker Frank Zappa či interpretka protestsongů Joan Baezová.

Své idoly si posluchači a konzumenti populární hudby vytvářejí v každé zemi i na národní úrovni. Někdy zazáří hvězdy pop-music jen krátce. Nejlepší se ale dokážou hřát na výsluní popularity jako opravdové stálice po řadu let. V českých poměrech je takovým příkladem zpěvák Karel Gott, zpěvačky Eva Pilarová, Marta Kubišová či Helena Vondráčková a už několik generací stále oslovuje i skupina Olympic, která si udržuje vysokou míru popularity již od 60. let.

▲ *Obr. 270 Legendární britská hudební skupina Beatles se stala idolem pro několik generací*

Do kulturního a uměleckého života druhé poloviny 20. století vstupovaly od poloviny 50. a počátku 60. let nové tvůrčí generace, které už v sobě nechovaly ani autentické vědomí válečné devastace základních lidských hodnot, ani ztotožnění se s principy poválečné obnovy. Za směšnou považovaly zesílenou ideologickou konfrontaci z počátečního období studené války; **znepokojoval je konzumní, ale bezduchý blahobyt vyspělých společností** a soustřeďovaly se na analýzu lidského nitra. V jejich uměleckých dílech se začaly objevovat stále častěji prvky nihilismu, pocity absurdity života, ale současně tato díla prezentovala i vynikající psychologické studie duchovního světa člověka. Snažily se nahradit a doplnit dosavadní hodnotový systém podle nových filozofických, estetických a etických kritérií. Do jejich tvorby pronikala reflexivnost, ironie a záměrné promíchání „populárních a vysokých uměleckých forem", což bývá označováno za charakteristické rysy nového nastupujícího uměleckého a životního názoru – **postmodernismu**. Termín postmodernismus byl nejprve používán v architektuře, ale rozšířil se i na oblast literatury, výtvarného umění, hudby, tance, filmu, divadla, ale i filozofie, teologie a obecně čehokoli moderního v kultuře.

Také na **vývoj vědy a techniky** ve druhé polovině 20. století významně zapůsobila druhá světová válka. Výzkum se začal nově orientovat především na využití objevů, což souviselo především s vojenskými potřebami. První světová válka znamenala přímou výzvu jen pro některé vědecké technické obory (letectví, rozhlas, nebo chemické obory), jinak tomu bylo za druhé světové války, která plně vytížila nejen kapacitu továren, konstrukčních dílen a kanceláří a všeho inženýrského personálu, ale přinášela trvalou **výzvu k větší intenzitě veškerého základního výzkumu**. Tento trend byl charakteristický nejenom pro Německo či Japonsko, ale i pro další evropské mocnosti a pro USA. Mimořádné soustředění personálních sil a prostředků se přitom týkalo především věd matematicko-fyzikálních a přírodních, méně věd společenských. I po skončené válce zůstala značná část vědeckého výzkumu a jeho technických aplikací pod určujícím vlivem vojenských zakázek a potřeb. Tento trend

▶ *Obr. 271 Král rokenrolu: Elvis Presley*

podporoval zbrojní velkoprůmysl, jenž postupně ovládal velkou část vědeckého potenciálu. Vojenskoprůmyslové komplexy přitom dominovaly v ekonomice obou supervelmocí – USA a SSSR.

Největší prostředky se soustředily do **jaderného výzkumu** a do **výzkumu vesmíru**. Již před koncem války přinesl jaderný fyzikální výzkum nejen první jaderný reaktor, ale i první atomovou pumu. V roce 1951 uskutečnil americký fyzik Edward Teller první termonukleární reakci, jež byla podstatou vodíkové pumy. V dalších letech se pozornost amerických vědců soustředila především na výzkum řízené termonukleární reakce. Zároveň se **stupňovala mezinárodní rivalita ve vědeckém výzkumu**. Ruský vědec A. Sacharov přispěl k tomu, že vodíkovou pumu vlastnil i Sovětský svaz. A pak se prestižní soupeření obou supervelmocí soustředilo do závodů o mírové dobytí blízkého vesmíru, ale i o získání rozhodující vojenské převahy na této zemi, což motivovalo bouřlivý **rozvoj raketové techniky**.

Předpokladem pro úspěchy jaderného výzkumu i ostatních vědních disciplín se stala **kybernetika**. V roce 1948 zformoval teoretické základy nového vědního oboru Norbert Wiener [vínr] a zároveň se začaly vytvářet technické předpoklady pro další vývoj, když byl zkonstruován první tranzistor. Následující rozmach kybernetiky se zařadil k nejpůsobivějším procesům v dějinách vědy a techniky – v roce 1950 bylo v USA 15 použitelných počítačů, v roce 1958 1500, v roce 1970 už přes 100 000 a v roce 1980 více než 10 milionů!

Soupeření USA a Sovětského svazu na poli kosmonautiky a kosmického výzkumu vrcholilo od konce 50. let a v 60. letech. První umělou družici Země Sputnik I vypustili v Sovětském svazu v roce 1957. Oblétla ve výšce 900 km zeměkouli a byla na oběžnou dráhu vynesena první sovětskou mezikontinentální raketou typu Vostok. Krátce nato následovalo vypuštění Sputniku II, v němž Sověti vyslali do vesmíru psa, aby prozkoumali působení beztížného stavu na zvířecí organismus. Američané reagovali v roce 1958 vytvořením organizace NASA (Národní úřad pro letectví a kosmonautiku), v níž se soustředil kosmický výzkum. Již v témže roce byly vypuštěny první dvě americké družice (Pioneer I a Explorer I) a v roce 1960 byl prostřednictvím telekomunikační družice Telestar I uskutečněn první televizní přenos mezi Amerikou a Evropou. Sověti odpověděli 12. dubna 1961: do kosmu vyletěl první člověk – **Jurij Alexejevič Gagarin**. Ale již 5. května téhož roku se po balistické dráze dostal do vesmírného prostoru i americký kosmonaut **Alan Shepard**.

V soutěžení se sovětskou kosmonautikou dosáhl americký kosmický výzkum největších úspěchů na přelomu 60. a 70. let. Dne 20. července 1969 vyvrcholil dlouholetý program výzkumu kosmu, který vyhlásil v roce 1961 prezident Kennedy. Velitel posádky kosmické lidi Apollo II **Neil Armstrong** vystoupil jako první člověk na povrch Měsíce. V roce 1972 byla vypuštěna sonda Pionner 10, která po průzkumu Jupitera jako první opustila sluneční soustavu. Uprostřed 70. let v návaznosti na proces uvolňování napětí se v kosmickém výzkumu uplatnily i prvky přímé **spolupráce obou supervelmocí**. Jejím příkladem byl 15. červenec 1975, kdy byl zahájen **společný let Sojuz-Apollo**, v jehož průběhu došlo ke spojení obou kosmických lodí.

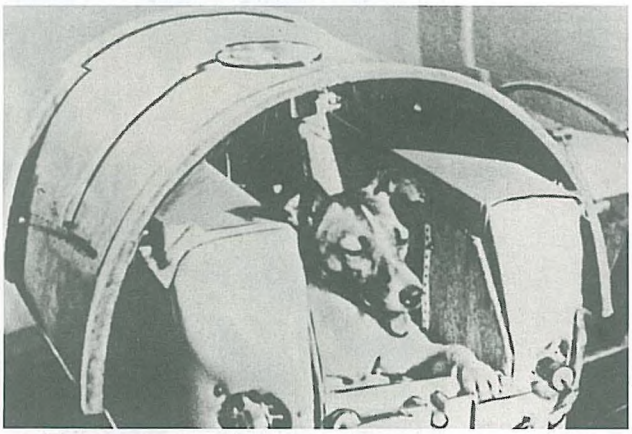

▲ *Obr. 272 Počátkem pronikání do vesmírného prostoru bylo vyslání družice Sputnik II se psem Lajkou v listopadu 1957*

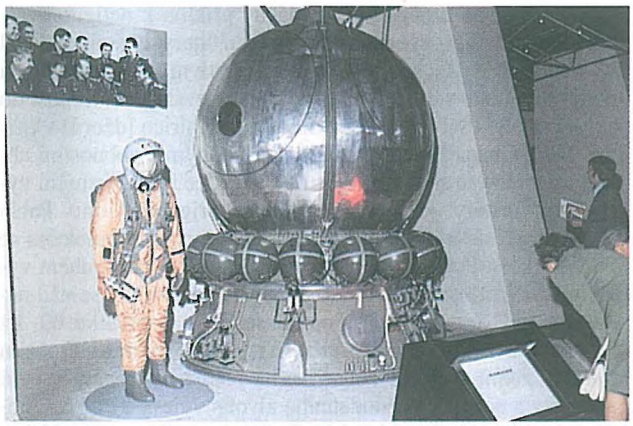

▲ *Obr. 273 Kosmická loď Vostok (Východ), s níž kosmonaut Jurij A. Gagarin dne 12. dubna 1961 uskutečnil první kosmický let*

Od konce 70. let zahájila americká kosmonautika vývoj nové generace kosmických lodí – **raketoplánů**. V polovině 80. let vznikla myšlenka využít kosmický prostor k získání rozhodující vojenské převahy (SDI – strategická obranná iniciativa, nazývaná též projekt hvězdných válek); na tuto „hozenou rukavici" už Sovětský svaz nebyl schopen adekvátně reagovat a v období Gorbačovovy éry přiznal americkou převahu.

Věda a technika druhé poloviny 20. století přinesly řadu dalších **moderních špičkových technologií**, které sice často vyvstaly z vojenských výzkumů a vesmírných dopravních projektů, ale jejich aplikace měly už svrchovaně mírový charakter a přispěly k dalekosáhlým změnám životního stylu obyvatelstva průmyslově vyspělých zemí. Obdivuhodný pokrok zaznamenala výstavba moderních silnic a konstrukce automobilů, stejně jako rozvoj leteckého průmyslu. Lidstvo získalo mobilitu předtím neznámou a netušenou. Poměrně úspěšně také hledalo nové zdroje energie, což se zdařilo zejména mírovým využitím energie jaderné. Stálým otazníkem ovšem zůstává bezpečnost výroby jaderné energie a její spolehlivá kontrola, jež by zabránila apokalyptickým katastrofám typu Černobylu. Závratným tempem se rozvíjela rovněž elektrotechnika a regulační technika, mikroelektronika a laserová technika, což podnítilo rozvoj informačních prostředků a přesun dat. Převratné změny přineslo i zavádění biotechnologií a výzkumy jejich aplikace v oblasti genetického inženýrství.

Oprávněně můžeme tvrdit, že od poloviny 60. let se prosadila nová fáze a kvalita vědeckotechnické revoluce, která však, provázena urychlenou industrializací dokonce i rozvojových zemí, otřásla dosavadní biologickou rovnováhou ekosystému. Vedle negativních dopadů na přírodní prostředí přináší i problémy „únavy z techniky" a další stresové společenské situace. Tak se i budoucí zaměření vědy a techniky stává jedním z globálních problémů naší doby a klade výzvu k hledání nových, **ekologicky čistých špičkových technologií**, které by nahradily přežité průmyslové metody, bohaté na odpad. Recyklace surovin, úspora energie a vzdání se nepotřebného nadbytku jako průvodního jevu konzumní společnosti – to je pole, na němž se na počátku 21. století vede zápas o vědu a techniku zítřka. Do tohoto zápasu patří i snaha dopracovat se ve filozofii a společenských vě-

▲ **Obr. 274** *Přistávací modul Eagle (Orel) na měsíci: kosmonaut Edwin Aldrin na nejspodnější příčce vysunutého žebříku (20.-21. červenec 1969)*

dách k formulaci nového vzoru hodnot svrchovaně lidských, humanistických, jako součásti plnohodnotné existence lidstva.

Úkol:

Napište úvahu o tom, jak kultura a věda druhé poloviny 20. století rozdělený svět dále rozdělovala, ale zároveň i spojovala.

Literatura k dalšímu čtení:

Světové dějiny

Edina Bernardová: *Moderní umění.* Praha 2000
Zbygniew Brzeziński: *Bez kontroly. Chaos v předvečer 21. století.* Praha 1993
Karel Durman: *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964-1991.* Praha 1998
Hynek Fajmon: *Margaret Thatcherová a její politika.* Brno 1999
Miloslav Had: *Druhý a třetí pilíř Evropské unie.* Praha 2001
Miloš Havelka: *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy.* Plzeň 2001
Kolektiv autorů PF UK: *Občanská a lidská práva.* Praha 1992
Jan Klíma: *Dekolonizace portugalské koloniální říše.* Hradec Králové 2001
B. Lewis: *Dějiny Blízkého východu.* Praha 1997
Malé země, velcí sousedé. Praha 1998
Zdeněk Mlynář: *Krize v sovětských systémech od Stalina ke Gorbačovovi.* Praha 1991
J. Porrit: *Zachraňte Zemi.* Předmluva Charles, princ z Walesu, úvod B. Moldan a E. Nováková. Praha 1992
Proč NATO. Vyd. Ústav mezinárodních vztahů. Praha 1997
J. Seymour, H. Girardet: *Zelená planeta.* Praha 1997
Jiří F. Šiška: *Prokletá válka. Afganistan - moskevský Vietnam aneb Debakl sovětské armády ve válečném konfliktu v Afganistanu 1979-1989.* Olomouc 2000
Vztahy Spolkové republiky Německo ke státům střední Evropy od roku 1990. Praha 1997
Alexis de Tocqueville: *Demokracie v Americe.* Praha 2001
Jan Wanner: *Brežněv a východní Evropa.* Praha 1999

Domácí dějiny

Antonín Benčík, Josef Domaňský: *21. srpen 1968.* Praha 1990
Česká republika a současný svět. Sborník dokumentů. Praha 1998
Deset pražských dnů (17.-27. listopad 1989). Praha 1990
Jiří Dienstbier: *Od snění k realitě. Vzpomínky z let 1989-1999.* Praha 1999
Jiří Hájek: *Paměti.* Praha 1997
Karel Kaplan: *Kořeny československé reformy 1968.* Brno 2000
Václav Kural a kol.: *Československo roku 1968. I. díl, Obrodný proces.* Praha 1993
Radomír Luža: *Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948-1989.* Praha-Brno 2001
Vilém Prečan: *Charta 77 očima současníků.* Praha-Brno 1997
Sedm pražských dnů. 21.-17. srpen 1968. Praha 1990
Jiří Suk, Jaroslav Cuhra, František Koudelka: *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985-1990.* Praha 1999
Jaroslav Šedivý: *Černínský palác v roce nula.* Praha 1997
Zdislav Šulc: *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu 1968-1989.* Praha 2000
Jiří Vančura: *Naděje a zklamání. Pražské jaro 1968.* Praha 1990
Pavel Žáček: *Boje o minulost. Deset let vyrovnávání se s komunistickou minulostí – pokus o předběžnou bilanci.* Brno 2000

▲ **Obr. 275** *Symbolem ohrožení lidstva plynoucího z používání nových druhů energií se stala havárie atomové elektrárny v ukrajinském Černobylu v dubnu 1986*

Kdo byl kdo (výběrový rejstřík osobností politického života)

Adamec Ladislav (* 1926), český politik, v l. 1966-90 člen ÚV KSČ, 1988-89 předseda federální vlády ***199, 201***

Adenauer Konrád (1876-1967), německý politik a státník ***119, 140, 149, 167, 185-186***

Allende Gossens Salvador (1908-1973), chilský politik, od 1970 prezident ***153***

Andropov Jurij Vladimirovič (1914-1984), sovětský politik, v l. 1967-82 předseda KGB, od 1982 generální tajemník ÚV KSSS ***190***

Andršt František (1897-1941), příslušník českého odboje, představitel organizace Petiční výbor Věrni zůstaneme ***86***

Arafat Jásir Abú Ammár (* 1929), palestinský předák, od 1974 předseda výkonného výboru OOP ***157***

Attlee Clement Richard hrabě (1883-1967), britský labouristický politik, v l. 1945-51 předseda vlády ***113***

Balabán Josef (1894-1941), český důstojník, aktivní člen odbojové organizace Obrana národa ***88-90***

Barák Rudolf (1915-1995), český komunistický politik ***172***

Beck Ludwig August Theodor (1880-1944), německý generál ***103***

Běhounek Václav (1902-1980), český novinář a literární kritik ***86***

Bechyně Rudolf (1881-1948), český politik, sociální demokrat ***92***

Beneš Edvard (1884-1948), český politik, diplomat a státník, od 1935 prezident ČSR ***10-11, 13, 22, 31, 49, 52-54, 59, 61-62, 76, 80-81, 91-94, 96, 110, 121-126, 130-134, 144, 149-150***

Beneš Karel Josef (1896-1969), český prozaik a publicista, přední představitel odboje ***86***

Beran Rudolf (1887-1954), český politik, člen agrární strany, v r. 1939 předseda československé a posléze protektorátní vlády ***52, 76-79, 124***

Beran Josef (1888-1969), český teolog, pražský arcibiskup, od 1965 kardinál ***146-147***

Berija Lavrentij Pavlovič (1889-1953), sovětský komunistický politik ***137***

Berisha Sali (* 1944), albánský politik, od 1992 prezident ***192***

Bevin Ernest (1881-1951), britský politik a odborářský předák ***139***

Bienert Richard (1881-1949), český politik ***79***

Biľak Vasil (* 1917), slovenský politik, v l. 1954-89 člen ÚV KSČ ***177, 179, 181***

Bílý Josef (1872-1941), český generál, člen odbojové organizace Obrana národa ***86***

Blair Anthony Charles Linton (* 1953), britský labouristický politik, od 1997 předseda vlády ***186***

Blum Léon (1872-1950), francouzský politik, v l. 1936-37, 1938 a 1946-47 předseda vlády ***41***

Bondy Karel (1906-1945), český právník, sociální demokrat, představitel odbojové organizace Petiční výbor Věrni zůstaneme ***86***

Bormann Martin (1900-1945), německý nacistický politik ***42***

Brandt Willy (1913-1992), německý politik a státník ***168-170, 186***

Brežněv Leonid Iljič (1906-1982), sovětský politik, od 1966 generální tajemník ÚV KSSS ***165, 168, 176, 178, 180, 187, 189-190, 193, 205, 209***

Briand Aristide (1862-1932), francouzský politik a diplomat ***31, 34***

Brzeziński Zbigniew (* 1928), americký politik a politolog polského původu ***209***

Bush George Herbert Walker (* 1924), americký politik a státník, v l. 1989-93 prezident USA ***159-160, 183, 187-188, 192-193, 202-203***

Carter James Earl (* 1924), americký demokratický politik a státník, v l. 1977-81 prezident USA ***187***

Castro Ruz Fidel (* 1926), kubánský revolucionář, vůdce komunistického režimu ***149, 160-162, 189***

Ceauşescu Nicolae (1918-1989), rumunský politik a diktátor ***179, 192-193***

Clemenceau Georges Benjamin (1841-1929), francouzský politik, v l. 1906-09 a 1917-20 předseda vlády ***9-10***

Clementis Vladimír (1902-1952), slovenský komunistický politik a publicista ***136***

Clinton William Jefferson (Bill) (* 1946), americký demokratický politik a státník, v l. 1993-2001 prezident USA ***188***

Coolidge Calvin (1872-1933), americký politik, v l. 1923 až 1929 prezident USA ***32***

Čalfa Marián (* 1946), slovenský politik, v l. 1989-92 předseda československé federální vlády ***201, 203***

Čankajšek, vl. jm. Ťiang Ťie-š (1887-1975), čínský generál a politik ***32, 34, 48, 113, 138, 155***

Čepička Alexej (1910-1990), český politik, zeť K. Gottwalda ***170, 172***

Černěnko Konstantin Ustinovič (1911-1985), sovětský politik, od 1984 generální tajemník ÚV KSSS ***190-191***

Černík Oldřich (1921-1994), český politik, v l. 1968-70 předseda vlády ČSSR ***173, 177-181***

Čížek Vojtěch (1884-1942), český středoškolský učitel, ve-

doucí činitel odbojové organizace Petiční výbor Věrni zůstaneme *86*
Dajan Moše (1915-1981), izraelský politik a generál *157*
Daladier Édouard (1884-1970), francouzský politik *41, 49, 55*
Daluege Kurt (1897-1946), německý nacistický generál policie, v l. 1942-43 zastupující říšský protektor v Čechách a na Moravě *79*
Dawes Charles Gates (1865-1951), americký bankéř a politik *27*
Dienstbier Jiří (* 1937), český politik a diplomat, vůdčí osobnost disentu *198-199, 203, 209*
Dollfuss Engelbert (1892-1934), rakouský politik, představitel křesťansko-sociální strany *44*
Dönitz Karl (1891-1980), německý politik a admirál, od 1943 vrchní velitel říšského válečného námořnictva *105*
Drtina Prokop (1900-1980), český politik, v r. 1945 člen předsednictva národně socialistické strany a ministr spravedlnosti *61, 94, 122, 145*
Dubček Alexander (1921-1992), slovenský politik, hlavní představitel reformního proudu v KSČ a „pražského jara" 1968 *173, 176-183, 201*
Dulles John Foster (1888-1959), americký republikánský politik a státník *164, 166*
Ďurčanský Ferdinand (1906-1974), slovenský klerofašistický politik *77*
Eden Anthony Robert hrabě z Avonu (1897-1977), britský politik a diplomat, v l. 1955-57 předseda vlády *140*
Eisenhower Dwight David (1890-1969), americký generál a republikánský politik, v l. 1953-61 prezident USA *98, 102, 106, 110, 138, 140-141, 157, 164, 166-167*
Eliáš Alois (1890-1942), český generál a politik, v l. 1939 až 1941 předseda protektorátní vlády *79, 81, 89, 110*
Erhard Ludwig (1897-1977), německý politik a národohospodář *119, 167, 186*
Farúk (1920-1965), egyptský král *156*
Feierabend Ladislav Karel (1891-1969), český národohospodář a politik, představitel odbojové organizace Politická ústředí *86*
Fierlinger Zdeněk (1891-1976), český diplomat a politik, v l. 1945-46 předseda vlády, 1953-64 předseda Národního shromáždění *101, 122-126, 130*
Fischer Josef (1894-1972), český filozof a sociolog, první rektor olomoucké univerzity *86*
Ford Gerald Rudolph (* 1913), americký republikánský politik, v l. 1974-76 prezident USA *168*
Franco y Bahamonde Francisco (1892-1975), španělský generál, politik a diktátor *44, 48-49*
Frank Karl Hermann (1898-1946), německý nacistický politik, od 1933 jeden z hlavních činitelů Sudetoněmecké strany *51, 75, 79, 81, 100, 124*
František Josef (1913-1940), český pilot, účastník protifašistického odboje *96*
Frick Wilhelm (1877-1946), německý nacistický politik, v l. 1943-45 říšský protektor v Čechách a na Moravě *79*
Gabčík Jozef (1912-1942), slovenský voják *89*
Gajda Radola, vl. jm. Rudolf Geidl (1892-1948), český generál a politik, v l. 1929-31 a 1935-39 vůdce Národní obce fašistické *51-52*
Gándhí Móhandás Karamčand, zvaný Mahátma (1869-1948), indický politik usilující o nezávislost Indie *33*
Gándhíová Indíra (1917-1984), indická politička, v l. 1966-77 a 1980-84 předsedkyně vlády, představitelka hnutí nezúčastněných *154, 156*
Gaulle Charles André Joseph Marie de (1890-1970), francouzský generál a politik, v l. 1958-69 prezident *66-68, 93, 109, 152, 167, 185-186*
Giscard d' Estaing Valéry (* 1926), francouzský politik, v l. 1974-81 prezident *186*
Goebbels Joseph Paul (1897-1945), německý nacistický politik, ideolog rasismu a antisemitismu *26, 42-43*
Golián Ján (1906-1945), slovenský důstojník, od 1944 generál *99*
Gomułka Władysław (1905-1982), polský politik, v l. 1943-48 a 1956-70 první tajemník PSDS *136, 163, 165*
Gorbačov Michail Sergejevič (* 1931), sovětský politik a státník *169-170, 188, 190-191, 193, 196, 208-209*
Göring Hermann (1893-1946), německý nacistický politik a maršál, jeden z nejbližších spolupracovníků A. Hitlera *42, 114*
Gottwald Klement (1896-1953), český politik, vůdce komunistického převratu 1948, v l. 1948-53 prezident republiky *20, 52, 92, 94, 102, 121-122, 124, 130-134, 144, 146-147, 149, 170-171, 175*
Guevara Ernesto Che (1928-1967), argentinský revoluvionář *161*
Hácha Emil (1872-1945), český právník a politik, v l. 1938 až 1939 prezident ČSR, 1939-45 státní prezident protektorátu Čechy a Morava *76, 78-79, 81, 110*
Hájek Jiří (1913-1993), český politik a diplomat, signatář a mluvčí Charty 77 *197, 209*
Hála František (1893-1952), český politik, katolický kněz *86*
Halifax Edward viz Wood Edward Frederick Lindley
Hampl Antonín (1875-1942), český politik, sociální demokrat *77*
Harding Waren Gamaliel (1865-1923), americký republikánský politik, v l. 1921-23 prezident USA *32*
Havel Václav (* 1936), český dramatik a politik, vedoucí osobnost opozice proti komunistickému režimu, v l. 1989 až 1992 československý prezident, od 1993 prezident ČR *116, 197-199, 201, 203-204, 206*
Henlein Konrád (1898-1945), německý nacistický politik, v l. 1935-38 vůdce Sudetoněmecké strany v ČSR, 1939 až 1945 místodržitel v sudetské župě *51-53, 75*
Hess Rudolf (1894-1987), německý nacistický politik *42*
Heuss Theodor (1884-1963), německý politik, v l. 1949-59 první prezident SRN *119*
Heydrich Reinhard (1904-1942), německý nacistický politik, od 1941 zastupující říšský protektor v Čechách a na Moravě *43, 79, 81, 83-85, 87, 89-90, 93*
Himmler Heinrich (1900-1945), německý nacistický politik, od 1929 říšský velitel SS *42, 88*
Hindenburg Paul von (1847-1934), německý generál a politik, v l. 1925-34 prezident výmarské republiky *42*
Hirohito (1901-1989), japonský císař *106*
Hitler Adolf (1889-1945), německý nacistický politik a diktátor *26-27, 40, 42-55, 60, 62-64, 66-79, 81, 84, 91, 100-101, 103, 105, 109, 119*
Hlinka Andrej (1864-1938), slovenský katolický kněz a politik, zakladatel HSLS, stoupenec slovenského autonomismu *14, 18, 21, 51, 54, 77, 99*
Ho Či Min, vl. jm. Nguyen-tat-Thanh (1890-1969), vietnamský komunistický politik a státník, od 1945 prezident VDR *109, 113, 157-158*
Hodža Milan (1878-1944), slovenský politik, v l. 1935-38 předseda vlády ČSR *52-53, 91-92, 94*
Homola Bedřich (1887-1943), český generál, jeden z vůdců odbojové organizace Obrana národa *77, 86*

Honecker Erich (1912-1994), německý politik, v l. 1971-89 první tajemník SED ***191, 193***
Hoover Herbert Clark (1874-1964), americký republikánský politik, v l. 1929-32 prezident USA ***32***
Horáková Milada (1901-1950), česká právnička a politička ***145-146, 149***
Horthy Miklós (1868-1957), maďarský politik, v l. 1920-44 regent maďarského království ***22***
Husajn Saddám (* 1937), irácký politik a diktátor, od 1979 prezident ***159-160, 170***
Husák Gustáv (1913-1991). slovenský politik, v l. 1971-87 generální tajemník ÚV KSČ, 1975-89 prezident ČSSR ***131, 146, 172-173, 180-182, 194-196, 199, 201***
Chamberlain sir Arthur Neville (1869-1940), britský konzervativní politik, v l. 1937-40 předseda vlády ***49-50, 53, 55-56***
Chirac Jacques René (* 1932), francouzský politik a státník, v l. 1977-95 starosta Paříže, od 1995 prezident ***186***
Chomejní Ruholláh Hendí (1900-1989), íránský náboženský a duchovní vůdce ***159***
Chruščov Nikita Sergejevič (1894-1971), sovětský politik, v l. 1953-64 první tajemník ÚV KSSS ***135, 149, 161-168, 193, 205***
Churchill sir Winston Leonard Spencer (1874-1965), britský konzervativní politik a státník, v l. 1940-45 a 1951-55 předseda vlády ***66, 69, 71-73, 96, 98, 104-105, 107, 110, 113, 117, 120-121, 140***
Chvalkovský František (1885-1945), český diplomat a politik ***76-78***
Ingr Sergej, vl. jm. Jan (1894-1956), český generál, politik a diplomat, spoluzakladatel odbojové organizace Obrana národa ***86, 92, 95, 97, 148***
Jakeš Miloš (* 1922), český politik, v l. 1968-69 představitel konzervativního křídla v KSČ, 1987-89 generální tajemník ÚV KSČ ***196***
Jan Pavel II. viz Wojtyla Karol
Jankovec Wolfgang (1896-1944), český politický publicista a odbojář, představitel organizace Petiční výbor Věrni zůstaneme ***86***
Janoušek Karel (1893-1971), český generál letectva, od 1940 vicemaršál RAF ***92, 96-97***
Jaruzelski Wojciech (* 1923), polský politik a generál, v l. 1981-85 předseda vlády, 1985-89 státní rady PLR a 1989 až 1990 prezident ***190***
Jelcin Boris Nikolajevič (* 1931), sovětský a ruský politik, od 1981 člen ÚV KSSS, v l. 1991-99 ruský prezident ***191, 193***
Johnson Lyndon Baines (1908-1973), americký demokratický politik a státník, v l. 1963-69 prezident USA ***158, 187***
Kádár János (1912-1989), maďarský politik, v l. 1956-88 v čele strany i státu ***164-165, 191***
Kameněv Lev Borisovič, vl. jm. Rosenfeld (1883-1936), sovětský komunistický politik ***47***
Kapek Antonín (1922-1990), český politik, v l. 1958-88 člen ÚV KSČ ***179***
Karel I. (1887-1922), v l. 1916-18 poslední rakousko-uherský císař ***22***
Karmasin Franz (1901-1970), slovenský politik německého původu, v l. 1935-38 vůdce Karpatoněmecké strany, 1938-45 předseda Německé strany na Slovensku ***51, 75***
Kellog Frank Billings (1856-1937), americký politik a diplomat ***31, 34***
Kennedy John Fitzgerald (1917-1963), americký demokratický politik, v l. 1961-63 prezident USA ***138, 161, 167-168, 187, 208***
Kim Ir-sen (1912-1994), severokorejský politik a diktátor ***137-138***
Kirov Sergej Mironovič, vl. jm. Kostrikov (1886-1934), sovětský komunistický politik ***47, 50***
Kissinger Henry Alfred (* 1923), americký politik a diplomat ***149, 187***
Klapálek Karel (1893-1984), český generál, velitel samostatné československé jednotky na Středním východě ***96-97***
Klapka Otakar (1891-1941), český právník a politik, jeden z organizátorů domácího protifašistického odboje ***81***
Klaus Václav (* 1941), český ekonom a politik, v r. 1992 předseda vlády České republiky v rámci federace, v l. 1993-97 předseda vlády samostatné ČR ***203-204***
Klerk Frederik Willem de (* 1936), jihoafrický politik, v l. 1989-94 prezident ***152***
Kocourek František (1901-1942), český novinář a prozaik, reportér a politický komentátor ***85***
Kohl Helmut (* 1930), německý politik a státník ***183, 186***
Kolder Drahomír (1925-1972), český politik, od 1961 člen ÚV KSČ ***172, 177, 179***
Kopecký Václav (1897-1961), český politik, stranický ideolog KSČ ***52, 92, 94, 121***
Kostov Trajčo (1897-1949), bulharský komunistický politik a publicista ***136***
Krajina Vladimír (1905-1993), český vědec, pedagog a politik, přední činitel demokratického odboje za druhé světové války ***86, 148***
Kramář Karel (1860-1937), český politik a státník, v l. 1918-19 první předseda vlády ČSR, 1919-35 předseda Československé národní demokracie ***13-15, 17, 22***
Kratochvíl Jan (1889-1975), český generál ***95***
Kravčuk Leonid (* 1934), ukrajinský politik, v l. 1991-94 prezident ***191***
Krebs Hans (1888-1947), českoněmecký politik ***51***
Kriegel František (1908-1979), český politik, původně lékař, v l. 1966-69 člen předsednictva ÚV KSČ, později signatář Charty 77 ***173, 178-179, 197***
Kubiš Jan (1913-1942), český voják ***89***
Kun Béla (1886-1939), maďarský komunistický politik, 1919 lidový komisař Maďarské republiky rad ***15***
Kutlvašr Karel (1895-1961), český generál, za okupace člen odbojové organizace Obrana národa, 1945 vojenský velitel Pražského povstání ***100, 145***
Laušman Bohumil (1903-1963), český politik, sociální demokrat ***145***
Lenárt Jozef (* 1923), slovenský politik, v l. 1963-68 předseda vlády ČSSR ***181***
Lenin Vladimír Iljič, vl. jm. Uljanov (1870-1924), sovětský komunistický politik a teoretik ***8, 23, 25-27, 46, 50, 136***
Lettrich Jozef (1905-1968), slovenský politik, v l. 1945-48 předseda Demokratické strany, předseda SNR ***130-131, 148***
Li Syn Man (1875-1965), jihokorejský politik a diktátor ***137***
Lie Tyrgve Haldvan (1896-1968), norský politik, v l. 1946 až 1952 generální tajemník OSN ***116***
Lichner Ján (1897-1997), slovenský politik, v l. 1945-48 člen vedení Demokratické strany ***145***
Lloyd George David (1863-1945), britský politik, v l. 1916 až 1922 předseda vlády ***9***
Ludendorff Erich von (1865-1937), německý generál a politik ***26***

MacArthur Douglas (1880-1964), americký generál a politik *138, 141*
Macmillan sir Maurice Harold (1894-1986), britský konzervativní politik, v l. 1957-63 předseda vlády *167*
Major John (* 1943), britský konzervativní politik, v l. 1990-97 předseda vlády *186*
Malenkov Grigorij Maximilianovič (1902-1988), sovětský komunistický politik, osobní tajemník J. V. Stalina *162, 164*
Mandela Nelson Rolihlahla (* 1918), jihoafrický politik, od 1994 první černošský prezident Jihoafrické republiky *152*
Mao Ce-tung (1893-1976), čínský komunistický politik a státník *32, 48, 113, 137, 155-156*
Marshall George Catlett (1880-1959), americký generál a státník *117-118, 121-122, 125, 136, 138-140, 142*
Masaryk Jan (1886-1948), český diplomat a politik, syn T. G. Masaryka *92-93, 110, 121-122, 125-126, 131, 133*
Masaryk Tomáš Garrigue (1850-1937), český politik, vědec, pedagog, žurnalista, v l. 1918-1935 prezident ČSR *13-15, 17-22, 36, 52, 60-61, 76, 80, 86, 130, 133-134, 176, 199*
Mašín Josef (1896-1942), český důstojník, člen odbojové organizace Obrana národa *88-90, 150*
Mazowiecki Tadeusz (* 1927), polský politik a publicista, jeden ze zakladatelů Solidarity, v l. 1989-91 předseda vlády *191*
McCarthy Joseph Raymond (1908-1957), americký politik *140-142*
Mečiar Vladimír (* 1942), slovenský politik, předseda slovenské vlády v rámci ČSFR, v l. 1993-98 předseda vlády Slovenské republiky *203-204*
Mihailović Dragoljub (1893-1946), jugoslávský generál *67*
Milošević Slobodan (* 1941), jugoslávský a srbský politik a státník, podílející se na rozpoutání etnických válek v Jugoslávii *192*
Mitterrand François Maurice Marie (1916-1996), francouzský politik a státník, v l. 1981-95 prezident *183, 186, 199*
Mlynář Zdeněk (1930-1997), český politik, v r. 1968 jeden z představitelů reformních sil v KSČ, později iniciátor a signatář Charty 77 *176, 197, 209*
Molotov Vjačeslav Michailovič, vl. jm. Skrjabin (1890-1986), sovětský politik, v l. 1939-49 lidový komisař zahraničí, 1953-55 ministr zahraničí *63, 68-69, 122*
Montgomery sir Bernard Law (1887-1976), britský polní maršál *71-72, 106, 139-140*
Moravec Emanuel (1893-1945), český důstojník a politik, za nacistické okupace aktivní kolaborant *74, 80, 90*
Moravec František (1895-1966), český generál *88, 92, 110, 148*
Morávek Václav (1904-1942), český důstojník, čelný představitel odbojové organizace Obrana národa *88-90*
Mussolini Benito (1883-1945), italský fašistický politik *25-26, 28, 46, 49-50, 55, 62, 64, 66-67, 72, 91, 105*
Nagy Imre (1896-1958), maďarský politik, předseda vlády za lidového povstání 1956 *163-165*
Nálepka Ján, krycí jméno Repkin (1912-1943), slovenský voják, partyzánský velitel *97*
Násir Gamál Abdal (1918-1970), egyptský politik a státník, od 1956 prezident *154, 156-157*
Nečas Jaromír (1888-1945), český sociálně demokratický politik a publicista, činný v domácím odboji (Politické ústředí) *86*
Nedić Milan (1877-1946), srbský generál, za druhé světové války hlava kolaborantské srbské vlády *67*
Nehrú Džaváharlál (1889-1964), indický politik, v l. 1947 až 1964 první předseda vlády nezávislé Indie *33, 154, 156*
Nejedlý Zdeněk (1878-1962), český komunistický politik, hudební vědec a historik *147-148*
Neumann Bedřich, krycí jméno Miroslav (1891-1964), český generál, spoluzakladatel odbojové organizace Obrana národa *86, 96*
Neurath Konstantin von (1873-1956), německý nacistický politik a diplomat, v l. 1939-42 říšský protektor v Čechách a na Moravě *79*
Ngo-dinh-Diem (1901-1963), jihovietnamský politik, od 1955 diktátorský prezident *158*
Nixon Richard Milhous (1913-1994), americký republikánský politik, v l. 1969-74 prezident USA *154-155, 158, 168-169, 187*
Nkrumah Kwame (1909-1972), ghanský politik, v l. 1957 až 1960 první předseda vlády nezávislé Ghany *151*
Novomeský Ladislav (1904-1976), slovenský básník, publicista a politik *146, 172*
Novotný Antonín (1904-1975), český komunistický politik, v l. 1953-68 první tajemník ÚV KSČ, 1957-67 prezident *170-171, 173, 175-177, 182*
Opletal Jan (1915-1939), český student, smrtelně zraněný při protinacistické demonstraci 28. 10. 1939 *87, 200*
Osuský Štefan (1889-1973), slovenský politik a diplomat, za druhé světové války představitel československého zahraničního odboje *91-92, 94*
Outrata Eduard (1898-1958), český národohospodář, původně právník *92*
Palach Jan (1948-1969), český student, který se 16. 1. 1969 v Praze upálil na protest proti okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy *180-182, 199*
Patočka Jan (1907-1977), český filozof, aktivní disident, jeden z prvních mluvčích Charty 77 *197, 206*
Patton George Smith (1885-1945), americký generál *98, 138*
Paulus Friedrich (1890-1957), německý maršál *71*
Pavelić Ante (1889-1959). chorvatský fašistický politik *67*
Peroutka Ferdinand (1895-1978), český novinář a publicista, vynikající znalec politických stran a proudů *20, 61, 147-148*
Pétain Philippe Henri (1856-1951), francouzský maršál a politik, v l. 1940-44 hlava vichystického režimu *66*
Pieck Wilhelm (1876-1960), německý komunistický politik, od 1949 prezident NDR *119*
Píka Heliodor (1897-1949), český generál, v l. 1941-45 náčelník československé vojenské mise v SSSR *95, 97, 145, 149*
Piller Jan (* 1922), český politik, 1968 člen reformního křídla v KSČ *172*
Pinochet Ugarte Augusto (* 1915), chilský generál a politik, v l. 1974-1990 prezident Chile *150*
Pithart Petr (* 1941), český právník, politolog a politik, v l. 1990-92 předseda vlády ČR *202-203*
Plocek Evžen (1929-1969), český občan, který se 4. 4. 1969 v Jihlavě upálil na protest proti okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy *180-181*
Poincaré Raymond (1860-1934), francouzský politik, v l. 1913-1920 prezident *32*
Pol Pot (1925-1988), kambodžský komunistický politik, původně buddhistický mnich, od 1963 tajemník Rudých Khmerů *158*

Pompidou Georges Jean Raymond (1911-1974), francouzský politik, v l. 1962-68 předseda vlády, od 1969 prezident *186*
Quisling Vidkun Abraham Lautitz (1887-1945), norský fašistický politik a diplomat, aktivní kolaborant při okupaci Norska *65*
Rahmán Mudžíbur (1920-1975), pákistánský a bangladéšský politik, v l. 1972-75 předseda vlády Bangladéše, 1975 prezident *160*
Rajk László (1909-1949), maďarský komunistický politik *136*
Rákosi Mátyás (1892-1971), maďarský komunistický politik *163, 165*
Rašín Alois (1867-1923), český politik a národohospodář *14, 16, 35, 39, 61-62*
Rašín Ladislav (1900-1945), český politik, syn Aloise Rašína, činný v odboji *61, 86*
Reagan Ronald Wilson (* 1911), americký republikánský politik, v l. 1981-89 prezident USA *169-170, 184, 187-188*
Reynaud Paul (1878-1966), francouzský politik, 1940 předseda vlády a ministr zahraničí *66*
Rezá Šáh Pahlaví (1878-1944), íránský politik, v l. 1923-25 předseda vlády, 1925 prohlášen dědičným šáhem *33*
Ribbentrop Joachim von (1893-1946), německý nacistický politik a diplomat *63, 68-69*
Ripka Hubert (1895-1958), český politik, historik a novinář *91-92, 148*
Rokossovskij Konstantin Konstantinovič (1896-1968), sovětský maršál a politik polského původu *163*
Rommel Erwin (1891-1944), německý polní maršál, velitel německých jednotek v Africe *67, 71*
Roosevelt Franklin Delano (1882-1945), americký demokratický politik, od 1932 prezident USA *41, 44-45, 63-64, 67, 69, 71-72, 93-94, 98, 103-107, 113, 120*
Rosenberg Alfred (1893-1946), německý nacistický politik a rasový teoretik *45-46*
Runciman Walter (1870-1949), britský diplomat, zahraničněpolitický poradce mnoha vlád *53*
Sadat Anvar (1918-1981), egyptský politik a státník, v l. 1970-81 prezident *157*
Sacharov Andrej Dmitrijevič (1921-1989), sovětský fyzik, odpůrce autoritativního režimu *189, 208*
Schmidt Helmut (* 1918), německý politik a státník *186*
Schuman Robert (1886-1963), francouzský politik, jeden z tvůrců evropské integrace *140*
Sihanuk princ Norodom (* 1922), hlava kambodžského státu *159*
Slánský Rudolf, vl. jm. Salzman (1901-1952), český politik, v l. 1945-51 generální tajemník ÚV KSČ *52, 136, 146-147, 172*
Smrkovský Josef (1911-1974), český komunistický politik, jeden z představitelů reformních sil v r. 1968 *102, 172, 176-179*
Smutný Jaromír (1892-1964), český diplomat, v l. 1940-48 kancléř prezidenta E. Beneše *134*
Solženicyn Alexandr Isajevič (* 1918), ruský spisovatel, publicista a politický činitel *139, 149, 205*
Soukup František (1871-1940), český politik, sociální demokrat *14, 16, 62*
Stalin Josif Vissarionovič, vl. jm. Džugašvili (1879-1953), sovětský komunistický politik a diktátor *26-28, 41, 46-47, 50, 62-64, 68-69, 72, 93, 101, 103-105, 107-108, 110-115, 117, 120, 122, 132, 134-139, 142, 146-147, 161-165, 170-171, 175, 209*
Stauffenberg Claus von (1907-1944), německý štábní důstojník, jeden ze strůjců nezdařeného atentátu na A. Hitlera *103*
Stránský Jaroslav (1884-1973), český novinář a politik *148*
Stráský Jan (* 1940), český ekonom a politik, 1992 poslední předseda československé vlády *204*
Stresemann Gustav (1878-1929), německý politik a státník *31*
Stroessner Alfredo (* 1912), paraguajský politik a diktátor *161*
Stříbrný Jiří (1880-1955), český politik a novinář, představitel národně socialistické strany, 1930 zakladatel fašisticky orientované Národní ligy *14, 16, 51*
Sunjatsen, vl. jm. Sun Ti-siang (1866-1925), čínský politik, první prezident Čínské republiky, zakladatel Kuomintangu *32*
Svoboda Jiří (* 1954), český filmový režisér a politik, v l. 1990-93 předseda KSČM *203*
Svoboda Ludvík (1895-1979), český armádní generál a politik, v l. 1968-75 prezident ČSSR *95, 97, 124, 126, 131, 133, 177, 179-180, 182*
Syrový Jan (1888-1970), český armádní generál, v září 1938 předseda vlády ČSR *53, 76*
Šámal Přemysl (1867-1941), český politik, v l. 1919-38 vedoucí Kanceláře prezidenta republiky *86*
Šik Ota (* 1919), český ekonom a politik, 1968 představitel reformního proudu *173, 175-176*
Široký Viliam (1902-1971), slovenský komunistický politik *170*
Špaček Josef (* 1927), český politik, v l. 1966-69 člen ÚV KSČ *179*
Šrámek Jan (1870-1956), český politik, katolický kněz, v l. 1940-45 předseda exilové vlády v Londýně *92-93, 130, 150*
Šrobár Vavro (1867-1950), slovenský politik, stoupenec myšlenky čechoslovakismu *14, 16, 21*
Štrougal Lubomír (* 1924), český komunistický politik, v l. 1970-88 předseda vlády *181*
Šváb Karel (1904-1952), český komunistický politik *172*
Švehla Antonín (1873-1933), český politik, v l. 1922-29 předseda vlády *14, 16, 18-19, 62*
Šverma Jan (1901-1944), český komunistický politik a novinář *52, 92, 94*
Švermová Marie (* 1902), česká politička, manželka J. Švermy *146*
Švestka Oldřich (1922-1983), český komunistický politik a publicista *179*
Thatcherová Margaret Hilda, baronka z Kestevenu (* 1925), britská konzervativní politička, v l. 1979-90 předsedkyně vlády *140, 162, 184, 186, 209*
Thümmel Paul († 1945), německý zpravodajský důstojník, nejlepší agent československé zpravodajské služby *88-89*
Tigrid Pavel, vl. jm. Pavel Schönfeld (* 1917), český novinář, spisovatel a politik *148*
Tiso Jozef (1887-1947), slovenský kněz a politik, v l. 1939 až 1945 prezident slovenského státu *75, 77, 99, 124, 131*
Tito Josip Broz (1892-1980), jugoslávský komunistický politik, v l. 1945-52 předseda vlády, od 1952 prezident, spoluzakladatel hnutí nezúčastněných zemí *67, 109, 135, 146, 149, 154, 164, 179*
Tomášek František (1899-1992), český duchovní, od 1977 kardinál a od 1978 pražský arcibiskup *198, 202*
Toufar Josef (1902-1950), český farář *147, 150*

Trockij Lev Davidovič, vl. jm. Lev Bronštejn (1879-1940), sovětský komunistický politik, představitel protistalinské opozice *24, 26, 47*
Truman Harry Spencer (1884-1972), americký politik a státník, v l. 1945-53 prezident USA *106, 113, 114-115, 117, 121, 138-139, 141*
Tudjman Franjo (1922-1999), jugoslávský generál, chorvatský politik, od 1971 přední činitel opozičního chorvatského hnutí, v l. 1990-99 prezident Chorvatska *192*
Tuka Vojtech (1880-1946), slovenský právník a klerofašistický politik *77*
Ulbricht Walter (1893-1973), německý komunistický politik *163, 167-168*
Ursíny Ján (1896-1972), slovenský politik, v r. 1944 spoluzakladatel Demokratické strany *131*
Vaculík Ludvík (* 1926), český spisovatel a novinář, signatář Charty 77, aktivní představitel kulturní a politické opozice *174, 177-178, 197*
Viest Rudolf (1890-1945), slovenský generál, v l. 1941-44 ministr československé exilové vlády *92*
Vlasov Andrej Andrejevič (1900-1946), sovětský generál *101, 110*
Vojta Hugo (1885-1941), český voják, spoluzakladatel odbojové organizace Obrana národa *86*
Waldheim Kurt (* 1918), rakouský politik, v l. 1972-81 generální tajemník OSN, 1986-92 prezident Rakouska *157*
Walesa Leszek (Lech) (* 1923), polský politik, v l. 1990-95 prezident *190*
Wilson Thomas Woodrow (1856-1924), americký politik, v l. 1912-21 prezident USA *8-9, 13, 15, 17, 24*
Wojtyla Karol (* 1920), polský katolický duchovní, od 1978 papež (jako Jan Pavel II.) *187, 202*
Wood Edward Frederick Lindley, hrabě z Halifax (1881-1959), britský politik a diplomat *49*
Young Owen Douglas (1874-1962), americký právník, podnikatel a finančník *27*
Zajíc Jan (1950-1969), český student, který se 15. 2. 1969 v Praze upálil na protest proti okupaci Československa a nastupující normalizaci *180-181*
Zápotocký Antonín (1884-1957), český komunistický politik, v l. 1948-53 předseda vlády, od 1953 prezident republiky *144, 170-171, 175*
Zela Stanislav (1893-1969), český katolický kněz, v l. 1948-50 generální vikář olomoucké arcidiecéze *146*
Zenkl Petr (1884-1975), český národně socialistický politik *130-131, 148*
Zinovjev Grigorij Jevsejevič, vl. jm. Apfelbaum (1883-1936), sovětský politik *47*
Zorin Valerian Alexandrovič (1902-1986), sovětský politik a diplomat *101, 132, 134*
Ždanov Andrej Alexandrovič (1896-1948), sovětský komunistický politik a ideolog *118*
Živkov Todor Kristov (1911-1998), bulharský komunistický politik *192*
Žukov Georgij Konstantinovič (1896-1974), sovětský maršál *95, 106*

179,-

DĚJEPIS 4

PRO GYMNÁZIA A STŘEDNÍ ŠKOLY

NEJNOVĚJŠÍ DĚJINY

Prof. PhDr. Jan Kuklík, CSc., doc. JUDr. Jan Kuklík, Dr.
Autor koncepce řady dějepisných učebnic prof. PhDr. Petr Čornej, CSc.

Graficky upravil Václav Hanuš
Mapy vytvořil Josef Spurný
Vydalo v Praze 2005 SPN - pedagogické nakladatelství, akciová společnost,
Bělehradská 47, 120 00 Praha 2
Odpovědná redaktorka PhDr. Milana Čechurová
Výtvarný redaktor Václav Hanuš
Technická redaktorka Marcela Jirsová
Grafické zpracování obálky a sazba Michal Špatz
Tisk a vazba Tiskárna Libertas, a. s., Drtinova 10, 150 00 Praha 5
Počet stran 216
Dotisk 1. vydání
Cena 169 Kč

ISBN 80-7235-175-3

55611

Učebnice si můžete objednat na adrese:

SPN - pedagogické nakladatelství, akciová společnost,
Ostrovní 30, 110 00 Praha 1, tel./fax 224 931 447, e-mail: spn@spn.cz, www.spn.cz

nebo

Expediční středisko FORTUNA, Čestlice 108, 251 70 Praha-východ,
tel. 272 680 975, 272 680 978, fax 272 680 976, bezplatné faxové číslo 800 137 591

Učebnice si můžete zakoupit na adrese:
Centrum učebnic CZ, s. r. o., Ostrovní 30, 110 00 Praha 1,
tel./fax 224 931 451

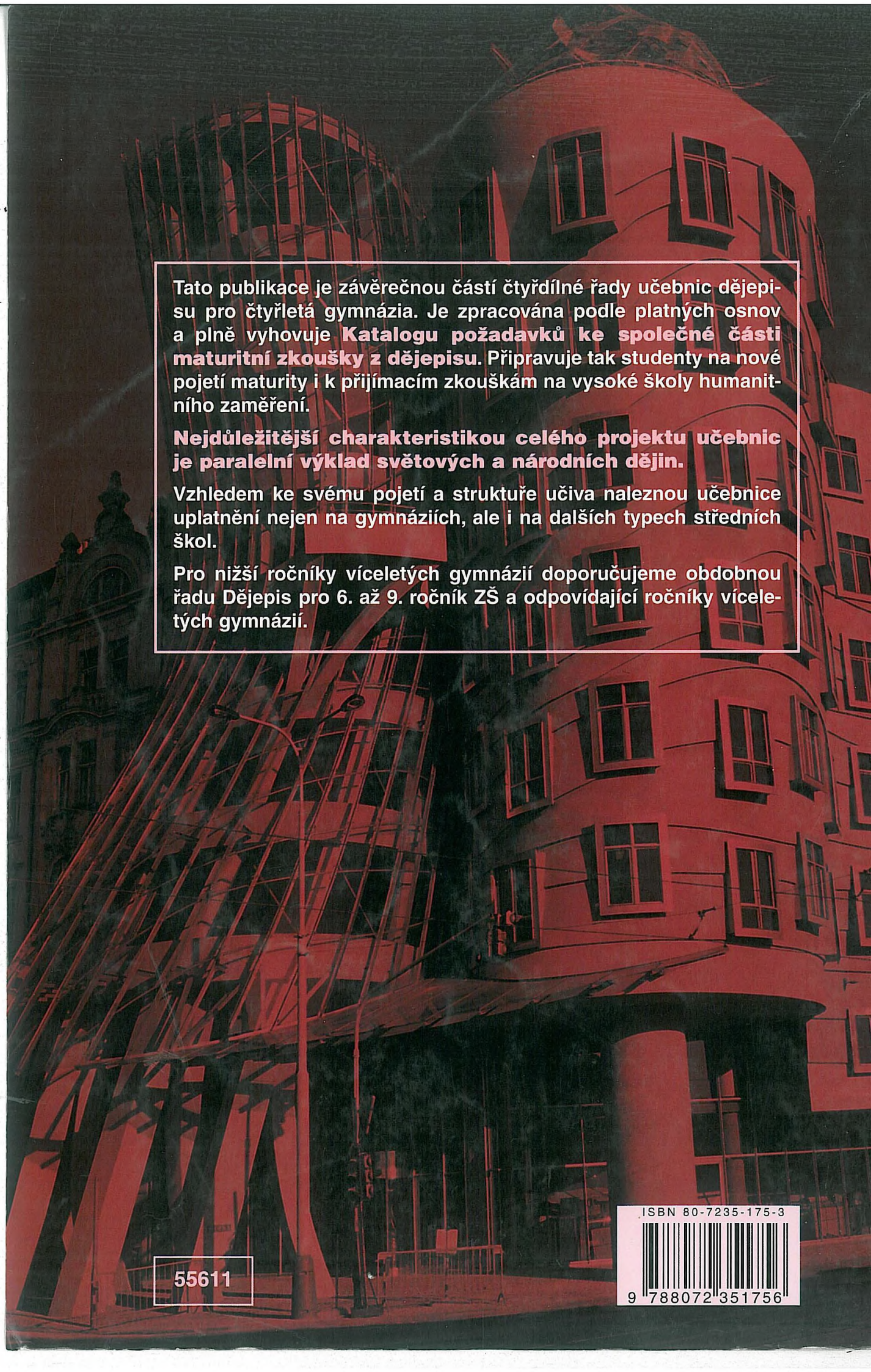

Tato publikace je závěrečnou částí čtyřdílné řady učebnic dějepisu pro čtyřletá gymnázia. Je zpracována podle platných osnov a plně vyhovuje **Katalogu požadavků ke společné části maturitní zkoušky z dějepisu.** Připravuje tak studenty na nové pojetí maturity i k přijímacím zkouškám na vysoké školy humanitního zaměření.

Nejdůležitější charakteristikou celého projektu učebnic je paralelní výklad světových a národních dějin.

Vzhledem ke svému pojetí a struktuře učiva naleznou učebnice uplatnění nejen na gymnáziích, ale i na dalších typech středních škol.

Pro nižší ročníky víceletých gymnázií doporučujeme obdobnou řadu Dějepis pro 6. až 9. ročník ZŠ a odpovídající ročníky víceletých gymnázií.

ISBN 80-7235-175-3

9 788072 351756

55611